

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

**НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ**

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 31-34

Київ – 2020

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

31-34'2020

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (головний редактор),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
С. Самуїлова, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (Editor-in-chief),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Samuilova S., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

31-34'2020

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2020.31-34

Засновники:

- Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
- Національний університет біоресурсів і природокористування України
- Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України

*Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Наказом МОН України № 1528 від 29.12.2014 р.
журнал включено до передіку наукових
фахових видань України

Журнал індексується в міжнародній
наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Макетування та верстка:

С. Живора

Комп'ютерний набір:

О. Кропивко, Л. Лановюк

Оформлення обкладинки

А. Мельник

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (044) 520-12-05;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
НПУ ім. М.П. Драгоманова
(протокол № 6 від 10.03.2020)

Підп. до друку 11.03.2020

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. друк. арк. 24,8

Наклад 100 прим.

Друк ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

З М І С Т

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Коваленко А.І.	Компаративний аналіз історії слов'янських етносів доби язичництва: племена Південно-Східної та Північної Русі	7
Йосифчук М.	Володимир Великий: аналіз державного статусу	25
Гаврик Б.Ю.	Реформаторська діяльність П.А. Столипіна	32
Приходько М.М.	Історіографічна традиція дослідження Гетьманату Павла Скоропадського	43
Варгатюк С.В.	Боротьба українського дипломатичного корпусу з окупацією Польщею Східної Галичини в 1919 р.....	52
Песоцький М.М.	Діяльність НКВС УСРР у сфері релігійного життя (1920-і рр.)	59
Кучер В.І.	Середнє селянство у політиці й практиці більшовиків (1917 – 1920 рр.): сучасне бачення проблеми	66
Свистович С.М., Жолоб М.М.	Чисельність і склад релігійних громад національних меншин УСРР (20-і рр. XX ст.)	82
Доценко В.О., Свистович С.М.	Законодавче регулювання єврейської поселенської програми в підрадянській Україні в 1920-ті рр.	93
Черніговець Н.М.	Культурно-просвітницька діяльність як складова повсякденного життя інтернаціональних комун (1920 – 1930-ті рр.)	103
Костюк Є.С.	Участь технічних товариств у здійсненні форсованої індустріалізації в УСРР-УРСР: кінець 20-х – 30-ті рр. XX ст.	111
Трейтяк Д.В.	Особливості житла греків Приазов'я в 20 – 30-ті роки XX століття	119
Нікілев О.Ф.	Колективізація і Голодомор 1930-х рр. у вимірі локальної історії	127
Шкурко І.І.	Соціально-ціннісні ініціативи студентів у 60-х – на початку 70-х років XX століття	138
Нагірняк О.Р.	Українознавчі дослідження у системі Української Вільної Академії наук та Українського Історичного Товариства (1945 – 1991 рр.)	146
Артюшенко І.А., Падалка С.С.	Вибори народних депутатів та проникнення корупції до Верховної Ради України: історичний вимір 1990 – 2000-х років	169

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Бондар С.В.	Ідейні засади існування духовно-лицарських орденів у структурі католицької церкви	179
Шимко В.В.	Державно-адміністративні реформи Петра I в контексті формування «регулярної» Московсько-російської держави (1695 – 1725 рр.)	201
Соколовський М.В.	Повстання під проводом О. Пугачова (1773 – 1775 рр.)	215
Погромський В.О.	Вплив згортання політики ізоляціонізму США на гуманітарні процеси у Європі 20-х рр. XX ст.	227
Рамазанов Ш.Ш.	Витоки і причини Другої світової війни: деякі дискусійні питання	238
Конончук Ю.В.	Ідеологія насильства в контексті боротьби афроамериканців за громадянські права в США (1950 – 1970-ті рр.)	250
Дорофєєва Н.О.	Теорія і практика фемінізму у контексті модерного історіографічного дискурсу	259

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Коваленко Н.П.	Розвиток напрямів діяльності наукових шкіл з удосконалення агроєкосистем у Лісостепу України (друга половина XIX – початок XXI століть)	272
Щебетюк Н.Б.	Популяризація сільськогосподарського знання в Україні (з практики 20-х років XX століття)	286

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Жолоб М.П.	XX століття очима чеського письменника.....	294
-------------------	---	-----

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Kovalenko A.	A Comparative Analysis of the History of Slavic Ethnic Groups of the Pagan Period: the Tribes of South-Eastern and Northern Rus.....	7
Yosyfchuk M.	Volodymyr the Great: Analysis of the State Status	25
Havryk B.	P. Stolypin's Reform Activity	32
Prykhodko M.	The Historiographical Tradition of the Study of Hetmanate of Pavlo Skoropadsky	43
Vargatyuk S.	Fighting of the Ukrainian Diplomatic Corps with Poland Occupation of Eastern Galicia in 1919.....	52
Pesotsky M.	Activities of the NKVD of the USSR in the Sphere of Religious Life (1920's)	59
Kucher V.	The Middle Peasantry in the Politics and Practice of the Bolsheviks (1917 – 1920): a Modern Vision of the Problem	66
Svystovych S., Zholob M.	Number and Composition of Religious Communities of National Minorities of the USSR (1920's)	82
Dotsenko V., Svystovych S.	Legislative Regulation of the Jewish Migration Program in Sub-Soviet Ukraine in the 1920's	93
Chernigovets N.	Cultural and Educational Activities as Part of the Daily Life of International Communes (1920 – 1930's)	103
Kostiuk Y.	Participation of Technical Associations at Forced Industrialization at USSR: the End of 1920 th – 1930 th Years	111
Treityack D.	Features of Housing of Greeks of Pryazovia in the 20-th – 30-th Years of the XX Century	119
Nikiliev O.	Collectivization and the Holodomor of the 1930's in the Dimension of Local History	127
Shkurko I.	Social and Value Initiatives of Students in the 1960's – in the Early 1970's	138
Nagirnyak O.	Ukrainian Research in the System of Ukrainian Free Academy of Sciences and Ukrainian Historical Society (1945 – 1991)	146
Artyushenko I., Padalka S.	Election of People's Deputies and the Penetration of Corruption in the Verkhovna Rada of Ukraine: Historical Dimension of 1990 – 2000's	169

WORLD HISTORY

Bondar S.	Ideological Fundamentals of the Existence of Spiritual and Knight Orders in the Structure of the Catholic Church	179
Shymko V.	State and Administrative Reforms of Peter and in the Context of the Formation of the «Regular» Moscow-Rassian State (1695 – 1725)	201
Sokolovskii M.	The Uprising Led by E. Pugachv (1773 – 1775)	215
Pohromskiy V.	The Influence of the Conclusion of the Politics of the Isolationism of the Unated States of America on the Humanitarian Processes in the Europe of the 20's of the XX Century	227
Ramazanov Sh.	The Origins and Causes of the Second World War: Some Discussion Questions	238
Kononchuk Yu.	The Ideology of Violence in the Context of the Struggle of African Americans for Civil Rights in the United States (1950 – 1970's).....	250
Dorofeeva N.	Theory and Practice of Feminism in the Context of Modern Historiographical Discourse	259

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUE

Kovalenko N.	Development of the Directions of Activity of Scientific Schools to Improve Agroecosystems in the Forest-Steppe of Ukraine (Second Half of the 19th – Beginning of the 21st Centuries)	272
Shchebetyuk N.	Popularization of Agricultural Knowlwdge in Ukraine (from the Practice of the 20's of the XX Century)	286

REVIEWS

Zholob M.	Twentieth Century through the Eyes of a Czech Writer.....	294
------------------	---	-----

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 257.2:[94(367):321.11]

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.01>

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЕТНОСІВ ДОБИ ЯЗИЧНИЦТВА: ПЛЕМЕНА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ТА ПІВНІЧНОЇ РУСІ

Коваленко Андрій Ігорович

аспірант кафедри історії та археології слов'ян,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: Andrij_Kovalenko@email.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6067-5286>

Язичництво давніх слов'ян саме по собі не є унікальним явищем у світовій історії культур, це – слов'янський варіант загальнолюдського язичницького масиву, однак варіант неповторний, унікальний. Це цілий світогляд, тобто цілісна система уявлень про світ і місце людини в ньому. Проте в науці ця тема не достатньо вивчена, чим і приваблює багатьох дослідників, перетворюючись на актуальну тему. В історичній літературі однією з центральних є проблема походження народу (етногенез). З'ясування питання етногенезу східних слов'ян – перша ланка в процесі відновлення родоводу української нації. Тож, у статті аналізуються перші писемні згадки про слов'ян, які залишили давньоримські, візантійські автори, укладач Повісті временних літ. На основі співставлення археологічних та писемних джерел простежується ареал розселення окремих східнослов'янських племен. Характеризуються матеріальні свідчення поховальних практик, що існували в слов'янському середовищі, зокрема кургани. На протязі ранньосередньовічного періоду історії східних слов'ян простежується тенеза поховального обряду в сіверян, в'ятичів, радимичів, смоленсько-половських та псковських кривичів. Описані в статті археологічні артефакти та особливості трюпопокладання надають підстави стверджувати про окремішній розвиток названих племен, що було зумовлено, насамперед, географічним чинником. Зважаючи на сказане, обґрунтовується думка, що територія проживання східних слов'ян поділялася на чотири великі сегменти: лісову зону Дніпровського правобережжя, південну, південно-східну та північну зони. Саме в цих межах протікало життя ранньосередньовічних язичницьких слов'янських племен, що характеризувалися набором самобутніх культурних ознак.

Ключові слова: етногенез, східні слов'яни, сіверяни, в'ятичі, радимичі, кривичі, поховальні практики.

Постановка проблеми. Етногенез слов'ян – це процес формування давньослов'янської етнічної спільності, що призвів до виділення слов'ян з конгломерату індоєвропейських племен. У даний час не існує загальновизнаної версії формування слов'янського етносу. Питання походження, історія формування та ареал проживання давніх слов'ян вивчаються на перетині різних наук: лінгвістики, історії, археології, антропології, генетики тощо.

Археологи визначають як достовірно слов'янський ряд археологічних культур, починаючи з V століття. В академічній науці не існує єдиної точки зору на етнічне походження носіїв більш ранніх культур слов'ян та їх спадкоємності по відношенню

до пізніших слов'янських. Лінгвісти також не мають єдиної думки на час появи мови, який можна було б вважати слов'янським або праслов'янським. Існуючі наукові версії припускають виділення праслов'янської мови з праїндоевропейської (або з мовної спільності нижчого рівня) в широкому діапазоні від 2-го тис. до н. е. до рубежу ер, або навіть перших століть н. е.

За такого становища є лише один шлях вивчення старослов'янської культури: реконструкція культури слов'янських племен на основі вивчення літописів, стародавніх історичних хронік, спогадів купців і мандрівників, фольклору, діалектів мови, археологічних даних, стародавньої історичної літератури тощо.

Мета: дослідити слов'янський етнос на території розселення племен південно-східної зони та племен північної зони Давньої Русі.

Історіографічний огляд. Серед дослідників, які займалися науковим осмисленням проблеми варто назвати прізвища А. Падіна, І. Артеменко, Г. Соловйова, В. Седова.

Виклад основного матеріалу. Згідно досліджень, час виокремлення етнічних слов'ян перебуває в хронологічній межі від III тисячоліття до нашої ери до перших століть нашої ери. До середини II тисячоліття до нашої ери в господарстві племен, що заселили Східну Європу стало переважати землеробство. За іншими даними, найдавніші слов'янські племена проживали на території Східної Європи вже з середини I тисячоліття до нашої ери. Про проживання слов'ян у II столітті до нашої ери на території південних і центральних районів сучасної Польщі свідчать знахідки пшеворської археологічної культури.

Про венедів-слов'ян у своїх працях згадують Пліній Старший (23 – 79 рр.), Тацит (55 – 120 рр.), Птоломей (100 – 178 рр.) і визначають їх територію на схід від Вісли [Пліній Старший, кн. IV]. У праці «Готика» (VI ст.), яку Йордан присвятив германським племенам-готам, розповідається і про слов'янські племена антів, венедів і склавів, з якими спілкувалися готи [Jordanis. De origine actibusque Getarum, с. 27-28]. Одним з найдавніших джерел про слов'ян є праця візантійського письменника та історика другої половини VI ст. Прокопія Кесарійського «Історикон», в якій він, характеризуючи слов'ян та антів, зазначає: «Народами Склавинами й Антами не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, а відтак усі справи, щасливі чи лихі, йдуть до громади... В обох народів мова одна... На вигляд вони також не відрізняються між собою; всі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі і не русяві... Вони зовсім не злі й не підступні... Заселяють край розкиданими і відокремленими оселями. Тому й займають великий край – більшу частину берега Істра (Дунаю)». Прокопій Кесарійський розповідає про культуру антів, які проживали між Дніпром і Дністром [Прокопій Кесарійський]. Він вважав склавів і антів єдиним народом. Зазначимо, що у перелічених авторів не було достатньо відомостей про землі східних слов'ян, тому вони, характеризуючи їх спосіб життя, вживали надто загальну термінологію щодо оцінки культури.

Свідчення про давньоруських слов'ян знаходимо в арабських дослідників, які мандрували з Близької Азії [Гаркави, 1870].

Незважаючи на те, що відомості численних арабських дослідників (Ібн-Хордадбе, Аль Джайгані, Аль-Масуді, Едрісі та ін.) були здебільшого епізодичними й однобічними, висвітлюючи переважно промисли і торгівлю, вони все ж подають цікаву інформацію про життя та побут слов'ян-русів.

Перші згадки про слов'ян-русів містяться в працях ас-Са'алібі (961 – 1038 рр.), Ібн Хордадбега, Ібн ал-Факіха. Крім повідомлень про відвідування купцями-росами Багдада, до нас дійшла серія повідомлень про «острів русів» – у творах Ібн Русте, Гардізі, ал-Мукаддасі. Окрему групу свідчень про русів становить оповідь про три групи (види) русів – ас-Славійя, Куїаба, ал-Арсанія в ал-Істахрі, Ібн Хаукаля, ал-Балхі (X століття). Проблему локалізації цих груп остаточно не вирішено. Твори ал-Масуді, ас-Сабі, Ібн Ісфендіяра, Ібн Міскавейха (помер 1030 р.) оповідають про походи русів на Кавказ і до Каспійського моря в X – XI ст.

В Йахії Антіохійського, Абу Шуджи знаходимо повідомлення про хрещення Київської Русі. Досягнення арабських географів та істориків знайшли своє продовження в творах перських і турецьких вчених пізнього середньовіччя.

Зокрема, Ібн-Русте у творі «Книга добрих скарбів» на поч. X ст. пише: «Поміж країною Баджнаків (печенігів) і країною слов'ян десять днів дороги; на початку слов'янської землі є місто Куяб (Київ)... Вони пасуть свині, також вівці... Найбільше сіють просо; у жнива беруть просіяні зерна проса в корці, підносять до неба й кажуть: “Боже, ти дав нам страву, дай і тепер її досить”. Мають вони різні кобзи, гуслі й дудки, а кобза має вісім струн. Напій роблять собі з меду... Їхній вождь коронується; вони йому підпорядковуються і від його наказів не ухиляються. Згадана вище особа, що звуть його «головою голів», зветься в них Свят-малик (король); ця особа вища від жупана, бо той є тільки його намісником... Вони (руси) відважні й хоробрі... На зріст високі, гарні поставою і в нападі сміливі, та цю сміливість не виявляють на коні, а всі свої напади і походи чинять на кораблях» [Гаркави, 1870, с. 261].

Не менш цікавими є візантійські джерела останньої чверті I тисячоліття нашої ери, де довідуємося про військову силу та політичну й велич слов'ян. Загалом в усіх візантійських джерелах переважають описи боїв між руським і візантійським військами та облогу русинами Константинополя (Патріарх Фотій, Константин Порфирородний, Лев Диякон та ін.). Зокрема, Лев Диякон, що перебував при війську візантійського імператора Василя, широко висвітлюючи від 990 року війну Святослава з Візантією, зазначав: «Народ... войовничий, сильний, що нападає на всіх сусідів, але вони ніколи, хоч і переможені, не віддаються в руки ворогів, а якщо не сподіваються врятуватися, встромляють собі в нутро меч...». Про князя Святослава пише, що він – палкий, сміливий, відважний, діяльний. На пропозицію візантійського імператора забратися з Мізії князь відповів: «Як Ромеї (Візантія) не захочуть заплатити (за його втрати) – нехай забираються з Європи, бо то їм не належить, і до Азії переходять!»

Ще одним свідченням про слов'ян є «Грамота Короля Людовика Німецького Альтайхському Монастирю», яка засвідчує офіційне підтвердження приналежності земельної ділянки східнобаварському монастирю у Нижньому Альтайху. В ній зустрічається етнонім «русь», який істориками розглядається як свідчення існування етнічних та торгових зв'язків Наддніпрянської Русі з верхніми- та середньодунайськими територіями [Козьма Пражский, 1962, с. 53-58; с. 64-101].

Про розселення східнослов'янських племен може розповісти літопис «Повість временних літ». Нестор повідомляє нам про племена, мешканців середнього Придніпров'я у Києві, їх сусідів – древлян, які в болотистому і лісистому Прип'ятському Поліссі. На півночі краю східнослов'янського світу жили словени ільменські, які оселилися на берегах о. Ільмень; між Прип'яттю й західної Двіною

жили дреговичі; сусідами їх була кривичі, величезний масив, що згодом розпався на три відгалуження кривичів смоленських, полоцьких і псковських; сусідами полян із боку степу були жителі півночі, в басейні річки Сож жили радимичі, а басейні річки Оки – в'ятичі. На південному кінці східнослов'янської території, на узбережжя Чорного моря, оселилися уличі і тиверці.

У повісті временних літ розповідається про укладання київськими князями договорів з греками в 907 р. і 971 р. Крім опису історичних подій, у них є згадки релігійного характеру, що проливають світло на деякі аспекти культури стародавніх слов'ян, що свідчить про їхню самобутність. Коли князь Олег, а потім Святослав підписували договори, то вони клялися своєю зброєю, іменем бога Перуна і богом «Волосом, богом скот'їм». В обох клятвах київських князів присутнє ім'я бога Волоса (Велеса) із додатком «бог скот'їм» [ПСРЛ].

У попередній статі «Компаративний аналіз історії слов'янських етносів доби язичництва: племена лісової зони Дніпровського правобережжя та південної зони України» були розглянуті перші дві зони, що сприяли утворенню українського народу [Коваленко А., 2019]. Нині дослідження присвячені двом сусіднім територіям, які входили до Давньої Русі.

Сіверяни.

У «Повісті временних літ» літописець локалізує сіверяни на трьох річках дніпровського лівобережжя: «...седоша по Десні, і по Семі, і по Сулі, і нарекошася северь» [ПСРЛ].

У дореволюційній російській імперській історіографії склалася думка, що жителям півночі належала вся територія Середнього Подніпров'я – від лівого берега Дніпра до надріччя Дону. Однак аналіз письмових і географічних даних, проведений Б. А. Рыбаковим, виявив хибність цього подання. Ареал сівер'ян обмежувався середньою течією Десни, басейном Сейму і верхів'ями Сули. Містами сівер'ян були Новгород-Сіверський, Севськ, Путивль і Рильськ [Рыбаков, 1978].

Бурхливий слов'янське розселення в сівер'янській землі відноситься до VIII ст., коли повсюдно і у значній кількості виникають поселення, жителі яких користувалися роменським типом кераміки. Глиняні вироби цього типу, стали відомими ще на початку XX ст. після розкопок Н. Е. Макаренка на городищах в околицях р. Ромни, нині досить добре досліджені [Макаренко, 1911].

Л. Нидерле окресює їх ареал головно на території між Десною і Сулою [Нидерле, 1956, с. 159]. На правому березі Десни вони мешкали до річки Снов, а далі вже були землі радимичів, одного з двох давніх південноруських племен (другим було плем'я в'ятичів). Отже, певна частина давньоукраїнського племені перейшла Дніпро вище Десни і далі рухалась на південний схід аж до Ворскли, в той час як радимичі, залишаючись весь час на лівому фланзі, дійшли до Сейму [Нидерле, 1956, с. 31].

В кінці 20-х років XX ст. подібні старожитності були відкриті в басейні верхнього і середнього Дону і названі за однією з пам'яток, раскопанною поблизу с. Боршево Воронежської обл. [Ефименко, Третьяков, 1948].

На літописній території сівер'ян поширені власне роменські пам'ятки. Аналіз кісткових залишків Новотроїцького, Опішнянського, Петровського та інших городищ показує, що всюди переважають кістки домашніх тварин, серед них перше місце належить великій рогатій худобі, потім – свині і дрібній рогатій худобі.

Повсюдне поширення залізних знарядь праці, предметів озброєння, знахідки шлаків, залишків сурм і сопел виразно свідчать про розвиненість залізобного і залізообробного ремесел. Крім названих землеробських знарядь на території поселень неодноразово знаходили сокири, тесла-мотижки, ножі, наконечники стріл та інші предмети.

Сліди обробки кольорових металів виявлені при розкопках Новотроїцького городища, ливарні форми виявлені також на інших поселеннях. Значну колекцію срібних і бронзових виробів вдалося зібрати на тому ж таки Новотроїцькому поселенні.

Дослідження засвідчили розвиток деревообробного ремесла, а численні вироби з кістки і рогу, знайдені на поселеннях, говорять про розвиток косторізного виробництва.

Ареал дніпровської групи роменсько-боршевської культури охоплює верхню і середню течію Ворскли, Псла і Сули, цілком басейн Сейму і поріччя Десни. На південному сході територія цієї групи захоплює басейн р. Уда – правої притоки Сіверського Дінця (окремі поселення є і на Сіверському Дінці). Західна межа ареалу проходить приблизно від р. Лубни на Сулі до Чернігова і по правому берегу Десни піднімається вгору, захоплюючи басейн р. Судость. Північно-західна і східна межа описуваної групи пам'яток проходить по вододілу Дніпра з Окою і Доном. Курганний обряд поховання з'являється на літописній території сіверян в IX столітті, тобто в період роменської культури. В найдавніших з курганів віднайдені ліпні урни, ідентичні глиняному посуду роменських поселень.

Проте все сказане ще не означає, що та група слов'ян, яка розселилася в VIII ст. в лівобережній частині Середнього Подніпро'в'я, вже була самостійним слов'янським племенем, яке називалося сіверянами. Поширення роменської культури на дніпровському лівобережжі, боршевської – на Дону і, мабуть, близької до них слов'янської культури – на верхній Оці було результатом одноразового розселення одного великого слов'янського угруповання. В результаті освоєння широкої території тут утворилися три локальні групи слов'ян. Однак це ще не призвело до складання східнослов'янських племен, відомих з «Повісті временних літ». На відміну від племен лісової зони дніпровського правобережжя, південно-східні племена не були виключно територіальними формуваннями. Виникнення сіверян є результатом взаємодії носіїв дніпровської групи ромепско-боршевської культури з місцевим населенням.

Видається цілком очевидним, що роменсько-борщівські старожитності в цілому мають найближчі аналоги в синхронних слов'янських пам'ятках правобережної України і більш західних областей [Соболевский А, 1894].

Роменсько-боршевські пам'ятки зближуються, наприклад, з старожитностями Луки-Райковецької матеріальної культури: промислом, керамікою, тощо. Детальне зіставлення цих старожитностей проведено І. І. Ляпушкиним, який прийшов до висновку, «що слов'яни проникли в область лівобережжя близько VIII ст. із західних (правобережних) районів. Звідки конкретно і якими шляхами йшло це проникнення, сказати зараз важко. Для вирішення цього завдання необхідні додаткові джерела, добути шляхом розкопок» [Ляпушкин, 1958, с. 85-150]. Іншими словами, група роменсько-боршевських старожитностей – крайня гілка слов'янської культури останньої чверті I тисячоліття нашої ери, розвинулася на основі старожитностей попереднього часу.

В'ятичі.

Руські літописи пов'язують ареал в'ятичів з Окою. «Повість временних літ» відзначає: «...а Вятко седе съ родомъ своимъ за Оце, від нього ж прозвашася вятичі», а під 964 р. у зв'язку з походом Святослава на північний схід говориться: «Іде на Оку річку і на Волгу, і налезе вятичі».

В'ятичі неодноразово згадуються в літописах і пізніше, особливо у зв'язку з політичними подіями XII ст., і ці відомості дозволяють у загальних рисах встановити межі в'ятицької землі. Під 1146 р. названі два в'ятицькі міста – Козельськ і Дедославль. До першого з них втік Святослав Ольгович, у другому було скликано в'ятицьке зібрання, яке прийняло рішення воювати проти Святослава Ольговича. В описі походу 1147 р. Святослава Ольговича на Володимира Давидовича чернігівського названі міста Брянськ, Воробин, Домагощ і Мценськ, що знаходилися поблизу в'ятицької землі або на її околицях. Втім, у XII ст. літописні «в'ятичі» були адміністративно-територіальною одиницею Чернігівської землі, а межі останньої зовсім не відповідали межам племінного (етнографічного) регіону в'ятичів.

Під 1185 р. літописець відносить Карачево до в'ятицьких міст. Крім того, у «в'ятичах» згадуються міста Воротинеськ (на р. Висса, лівій притоці Оки), Колтєськ (на Оці), Мосальськ (в басейні Угри) і, Серенек (в басейні Жиздри) [ПСРЛ].

У пізніх літописах є звітки, що на сході в'ятицька земля простягалася до рязанської течії Оки. Таким чином, судячи з літописів, територія розселення в'ятичів охоплювала басейни верхньої і середньої течії Оки [ПСРЛ].

Найбільші представники російської історичної географії імперського періоду Н. П. Барсов і М. К. Любавський здійснили спробу деталізувати кордони розселення в'ятичів, залучивши для досягнення поставленої мети дані топоніміки та ландшафту. Для з'ясування території розселення в'ятичів вчені також використовували дані діалектології, проте безуспішно [Барсов, 1885, с. 157].

Найбільш аргументовану і детальну картину розселення в'ятичів надали тільки археологічні матеріали.

В'ятицькі кургани з трупоположеннями і їх речові інвентарі були чудово систематизовані та інтерпретовані А. В. Арциховським [Арциховский, 1956]. У невеликій за обсягом, але дуже насиченою книзі цей дослідник зумів обробити всі накопичені на той час археологічні матеріали і зробити важливі історико-археологічні висновки, що не втратили свого наукового значення і понині. Виділені їм предмети – семилопатеві скроневі кільця, кришталеві кулясті і жовті скляні кулясті намиста, решітчасті персні і пластинчасті загнутокільцві браслети, характерні для в'ятичів, дозволили в деталях описати в'ятицьку племінну територію. З названих речей етнічно визначальними для в'ятичів є тільки семилопатеві кільця. Інші прикраси, хоча й досить часто зустрічаються в в'ятицьких курганах, проте відомі й в деяких інших регіонах східно-слов'янської території.

На заході в'ятичі жили поруч з сіверянами, радимичами і кривичами. Західна межа в'ятицького ареалу спочатку йшла по вододілу Оки й Десни. В басейнах Жиздри і Угри виділяється прикордонна смуга шириною 10-30 км, де в'ятицькі кургани співіснували з кривичькими. Ця смуга проходила по верхів'ях Жиздри і по притоках Угри – Болве, Рессе і Снопоти. Далі піднімалася на північ до верхів'їв Москви-ріки, а потім повертала на схід у напрямку верхів'я Клязьми.

Правобережжя Москви-ріки цілком належало в'ятичам. В'ятичі заходили і на лівий берег цієї річки (на 10-50 км на північ), але тут разом з в'ятицькими курганами зустрічаються і кривицькі. Приблизно біля впадіння Вчи в Клязьму в'ятицький кордон повертав на південний схід і йшов спочатку по лівобережжю Москви-ріки, а потім – Оки [Шахматов, 1907, с. 715-716].

Найбільш східним пунктом з в'ятицькими скроневими кільцями є Переяславль-Рязанський. Звідси південно-східна межа в'ятичів йшла до верхів'їв Оки, захоплюючи басейн Прони, але не досягаючи басейну Дону. Басейн верхньої течії Оки був цілком в'ятицьким [Барсов, 1885, с. 157].

А.В. Арциховський написав монографію про в'ятицькі старожитності. Дослідник навів слова літописця: «І радимичі, і в'ятичі, і северь одинъ звичай имяху: ...аще хто умряше, творяху тризну надъ нимъ, і по сім – ряху кладу велику, і възложашуть ѿ на кладу, мерця сожьжаху, і посемь собравше кістки вложашу в судину малу, і поставляху на стовпі на путех, що творять вятичі ѿ нині» – і зробив висновок, що до XII ст. в'ятичі ховали «на стовпі, на шляхах» [Арциховский, 1930, с. 135].

Однак етимологія давньоруського слова «стовп» не обмежується значенням «стовп», «колода». У пам'ятках руської писемності XI – XVI ст. стовпами називаються і невеликі намогильні будиночки, і саркофаги [Третьяков, 1948, с. 49-53].

В курганах у с. Західна знайдено п'ять глиняних посудин-баків, з яких один гончарний, інші – ліпні. Вироби з бронзи представлені невеликим дротяним кільцем, дротяним браслетом і фрагментами інших прикрас. Знайдена також залізна пряжка прямокутної форми. Виявлені намистини – скляні мозаїчні, що мають аналогії з північнокавказькими старожитностями VIII – IX ст., і одна – сердолікова циліндрична.

В'ятицькі кургани другого типу містили похоронні домовини, складені з дерева. В курганах поблизу с. Західна похоронні камери були зрубними. Зверху були покриті плахами, а знизу мали підлогу з добре підігнаних дощок. Висота камер до 0,35 – 0,45 м. Всі вони обвуглені. Похоронні споруди згорали всередині насипу вже після того, як був споруджений курган.

Кожна похоронна камера була своєрідною усипальницею, де зберігалися залишки кількох трупоспалень, проведених в різний час. Вхід до камери завальювали камінням, тому доступ до них завжди був, варто було тільки відсунути валуни. При розчищенні камер виявлені скупчення кальцинованих кісток у вигляді або суцільного шару товщиною 10-20 см, або п'яти – семи купок. Крім розсипаних кісток, на підлозі домовин були віднайдені урни з прахом і порожні горщики, очевидно ритуального призначення.

Зрубна камера відкрита і при розкопках одного з курганів в с. Добре. Вона мала розміри 1,4X1 м, висоту 0,25 м і містила три скупчення кальцинованих кісток, уламки ліпних посудин і скляні намиста, що дозволили датувати курган IX – X ст.

Кургани з похоронними домовинами відомі поки що лише в шести в'ятичських могильниках (Воронець, Добре, Західна, Лебідка, Песковатое і Воротынцево). За винятком Воротинцевського кургану, всі ці насипи розташовувалися в загальних групах з насипами першого типу і упереміж з ними.

Кургани з похоронними домовинами специфічні, але не складають етнографічної особливості в'ятицького ареалу. Подібні кургани відомі і в області розселення радимичів (Попова Гора, Дем'янки), і в землі сіверян (Шуклинка), а також в басейні верхньої течії Дону. Пізніше, в XI – XII ст., подібні камери-домовини

ставили в кургани з трупоположеннями головним чином на території розселення дреговичів і радимичів, але відомі вони й у землі в'ятичів.

Про походження в'ятичів «Повість временних літ» повідомляє: «...радимичі бо й вятичі від ляховъ. Бяста бо 2 брата в ляхех, – Радим, а другнй Вятко, – і пришедъша седоста Радимъ на Съжю, і прозвашася радимичі, а Вятко седе съ родомъ своимъ за Оце, від нього ж прозвашася вятичі».

Етнонім в'ятичі зроблений від імені Вятко, про що повідомляє і «Повість минулих літ. В'ятко – зменшувальна форма від праслов'янського антропоніма В'ячеслав. Потрібно вважати, що Вятко був ватажком тієї групи слов'ян, яка першою прийшла на верхню Оку. Ця група ще не була, мабуть, окремої етнографічної одиницею слов'янства. Тільки ізольоване життя на Оці і метисація з місцевими балтами призвели до племінного відокремлення в'ятичів [Фасмер, 1964-1973, с. 376].

Про слов'янської інфільтрації цього часу в північній частині в'ятицької землі свідчать і поодинокі поховання за обрядом трупоспалення. Одне з них відкрито в кургані Стрілківського могильника на Пахре [Юшко, 1972, с. 186]. Втім, не виключено, що це трупоспалення належить до XI ст.

Ознакою масового проникнення слов'ян у північні області в'ятицького регіону слугує поширення тут курганного похоронного ритуалу. Кургани з трупопокладенням займають всю територію в'ятичів. Це звичайні давньоруські напівсферичні насипи висотою близько 1-2,5 м. Могильники складаються з декількох десятків насипів. Іноді зустрічаються курганні групи, що налічують понад сотні насипів. У більшості в'ятицьких курганів з трупопокладанням присутні безладно розкидані вуглини або їх невеликі скупчення. Це, ймовірно, один з пережитків колишнього поховального ритуалу – тілоспалення.

Померлих ховали за загальнослов'янським ритуалом – на спині, головою на захід (з сезонними відхиленнями). Східне орієнтування померлих зафіксоване у в'ятицькому регіоні в одиничних випадках. Такі поховання відкриті в басейні Жиздри і Угри, на пограниччі з кривичами і в басейні Москви-ріки. Східна орієнтування померлих у давньоруських курганах була спадщиною балтського похоронного ритуалу. Так само рідко зустрічаються в в'ятичських курганів та трупоположення, орієнтовані меридіонально. Вони є в кривичсько-в'ятичском пограниччя – в могильниках Колчино, Маніна, Марфинка, Синьгово і, крім того, в курганах у с. Кримське Верейського р-ну Московської обл. і курганах рязанського течії Оки, досліджених у Апонищищах, Городці і Земському. Мабуть, до цієї групи поховань відносяться трупоположення, орієнтовані головою на північний схід. Меридіональне положення померлих властиво фінським племенам, і від них цей обряд проник до в'ятичів [Городцов, 1900. с. 14].

Як правило, у в'ятицьких курганах знаходиться одне трупоположення. Сімейні поховання порівняно рідкісні, в них лежать обидва померлі на одному горизонті або ж на різних поверхах. Часто застосовувалися довбані, рідше – дощаті труни. Іноді померлого загортали в березову кору. Як вже зазначалося, зафіксовано поховання в дерев'яних камерах-домовинах.

В'ятицькі кургани дуже багаті на речовий матеріал. В цьому відношенні вони істотно відрізняються від курганів у південній частині східнослов'янського регіону. Особливим розмаїттям речей характеризуються трупоположення жінок, що дозволяє реконструювати в загальних рисах оздоблення слов'янського жіночого костюма [Ефименко, 1949].

Радимичі.

Місце розселення радимичів – басейн Сожу: «...і пришедъша седоста Радимъ на Съжю, і прозвашася радимичі». У літописному переліку племінних князівств східного слов'янства радимичів немає. Проте з інших місць літописів очевидно, що радимичі управлялися племінними вождями, мали своє військо і до останніх десятиліть X ст. зберігали самостійність.

У середині IX ст. радимичі були змушені платити данину Хазарському каганату. Слідом за походами на древлян і сіверян у 885 р. київський князь Олег спрямовує свою дружину на радимичів. В результаті радимичі були звільнені від виплати данини хозарам. Разом з тим вони зберегли племінну організацію. Їх взаємовідносини з київськими князями до кінця X ст. обмежувалися виплатою данини і участю у військових походах.

Новий похід на радимичів відбувся у 984 р. при київському князі Володимирі Святославичі. Авангард київського війська на чолі з воєводою Вовчий Хвіст зустрівся з радимицькими воїнами на річці Пищань (притока Сожу, поблизу сучасного Славгорода). Радимичі були розбиті і з цього моменту втратили самостійність. Їх територія увійшла до складу Давньоруської держави. Останній раз радимичі згадуються в літописах під 1169 р. вже не як окреме самостійне плем'я, а в якості етнографічної одиниці східного слов'янства [ПСРЛ].

Це все, що можна сказати про радимичів на основі письмових джерел. Більш суттєві матеріали дають давньоруські кургани. Їх наукові розкопки почалися з другої половини XIX ст. У Гомельсько-Могиливіському Подніпров'я, де радимичі стикалися з дреговичами, розкопками курганів займалися Н. М. Турбін, А. С. Уваров та інші археологи [Турбин, 1867].

Основним же дослідником радимичських курганів був П. М. Єременко. Протягом чотирьох польових сезонів 1890 – 1896 рр. він розкрив понад 300 курганів на 36 могильниках, розташованих у басейні Іпуті, верхів'ях Снові і Брянському Подесінні [Єременко, 1909, с. 77-80].

У 50 – 60-х рр. XX ст. розкопками курганів займалися Ф. М. Заверняєв і В. А. Падін [Заверняєв, 1976, с. 44-52; 1954, с.143-144; Падин, 1969, с. 3-25; 1948, с. 86-89]. В. А. Падін, зокрема, досліджував цікавий радимицько-сіверянський Кветунський могильник [Падин, 1958, с. 289-292; 1963 с. 218-222].

На радимицько-дреговицьком кордоні (Ходосовичі) невеликі дослідження вів І. І. Артеменко [Артеменко, 1963, с. 101-104].

Вже в кінці XIX ст. стало очевидним, що основною етновизначальною ознакою радимичів слугують семипроменеві скроневі кільця. До початку 30-х років XX ст. належить монографічне дослідження Б. А. Рыбакова [Рыбакоў, 1932, с. 81-151], в якому радимицькі кургани і їх речові інвентарі отримали ґрунтовну наукову систематизацію. Досліднику вдалося детально окреслити територію розселення радимичів і показати хронологічну еволюцію радимицьких курганів.

Поховальні кургани радимичів кургани, де використовувався обряд тілоспалення нечисленні. Основна частина їх знаходиться по берегах великих річок – Сожі, Іпуті і Бесіди. Відомі такі кургани і на більш дрібних дніпровських притоках. Береги інших дрібних річок, мабуть, у той час ще не були освоєні слов'янами.

Особливістю радимицького ареалу є різке переважання курганів з трупоспаленням на місці. При цьому спалення проводилося в більшості випадків не на

горизонті, а на так званому підсипанні. Насамперед споруджували нижню частину кургану висотою від 0,35 до 1 м (від 1/5 до 1/2 загальної висоти насипу) з горизонтальним верхом. На ньому і робили спалення померлого. Г. Ф. Соловйова висловила припущення, що кургани з трупоспаленням в насипу можна вважати специфічно радимицькими [Соловйова, 1956, с. 141]. Однак подібні насипи зустрічаються і за межами радимицького ареалу.

Відомі і радимицькі кургани з трупоспаленням на горизонті (Батуровка, Дем'янки, Козлівка, Немеричі, Попова Гора, Ухлястя).

У радимицькій землі зафіксовано кілька випадків неповного трупоспалення. У таких курганах на кострищах відкриваються частково обвуглені кістяки (на підсипці або материку). Частіше неспаленою виявляється верхня частина померлого, відомі випадки спалення ніг і нижньої частини тулуба небіжчика. У деяких курганах відзначено орієнтування померлого. Так, в насипах, досліджених у Климовичах і Князевці, небіжчики покладені на вогнище головами до заходу, а в двох насипах у с. Корми і в одній поблизу с. Колоси – на схід. Кургани з неповним спаленням, мабуть, відносяться до перехідного періоду, коли обряд кремації поступово витіснявся обрядом інгумації. Точне датування їх неможливе через відсутність речей при похованнях.

Як правило, в курганах ховали одного померлого, зрідка – двох. Урнові поховання рідкісні. Б. А. Рибаків зазначив, що кераміка збула віднайдена тільки в семи радимицьких курганах із спаленням. У трьох могильниках (Грязівець, Дем'янки і Софіївка) виявлені ліпні урни.

Визначити точну дату радимицьких курганів з трупоспаленнями дуже важко. Аналогічні кургани в інших областях давньої Русі датуються IX – X ст. До цього часу віднесені Б. А. Рибаківим і кургани зі спаленням в землі радимичів. Ніяких матеріалів для датування їх більш раннім часом у розпорядженні дослідників немає. Розкопані Г. Ф. Соловйовою кургани в Дем'янках за бочкоподібними позолоченими і посрібленими намистинами відносять до X ст.

В останній третині X ст. в землі радимичів з'являються перші поховання за обрядом інгумації. Серед радимицьких курганів з трупоположенням до раннього часу відносяться поховання на кострищах, влаштованих на горизонті. Такі кургани більш або менш рівномірно розподілені на всій радимицькій території. На місці, вибраному для спорудження кургану, розпалювали багаття. Мабуть, це релікт обряду кремації померлих. Вогонь, за язичницькими уявленнями, очищав місце поховання і самого померлого. Від таких багать залишався шар золи і дрібних жаринок. Як правило, до центру кургану цей шар тонше (0,1 – 0,2 м), а по краях помітно товщий, досягаючи у висоту 0,5 – 0,8 м. Таке попільняне кільце, зване дослідниками «вогненным колом», становить специфічну особливість радимичських курганів. Р. Ф. Соловйова вважає, що «вогняні кільця» з'являються в землі радимичів у X – XII ст. і характерні як для насипів з трупоспаленням, так і для курганів з трупопокладанням. На жаль, при попередніх дослідженнях ця особливість в радимицьких курганах не фіксувалася. Тому територіальні і хронологічні межі її поширення не можуть бути твердо встановлені. [Соловйова, 1968, с. 352-356].

Кривичі смоленсько-полоцькі.

Ще в той час, коли кривичі споруджували довгі кургани і ховали в них померлих за обрядом тілоспалення, вони, диференціювалися на дві етнографічні

групи. Головним чином в басейнах Великого і Псковського озера сформувалися псковські кривичі. У більш південних регіонах – там, де кривичі змішалися з місцевим балтійським населенням, склалося окреме етнографічне угруповання. Оскільки це угруповання склало ядро майбутнього населення Смоленської і Полоцької земель, воно отримало назву смоленсько-полоцького. У IX – XIII ст. обидва угруповання кривичів в культурно-історичному відношенні розвивалися самостійно, що, мабуть, призвело до остаточного подрібнення племінної єдності.

На Дніпрі довгі кургани розташовані переважно у районі Смоленська – давнього центра кривичів та по водорозділенню між вершинами Дніпра та Західної Двіни. На сході кургани займають місце верхньої течії Волги, звідки тягнуться до Валдайської височини, досягаючи середньої течії річки Мсти [Чернягин, 1941, с. 124]. Така територія кривичів співпадає з літописними свідченнями «Повесті временних літ».

Правобережна частина басейну Десни, лівої притоки Західної Двіни належали кривичам, а на захід починалася територія літописної литви. Найбільш західним кривицьким поселенням було місто Браслав, де знайдені при розкопках браслетоподібні зав'язані скроневі кільця.

В лівобережній частині Верхнього Подесення кривичі перемішалися з в'ятичами. В'ятицькі і кривицькі поховання тут часто знаходяться в одних могильниках. До змішаної кривицько-в'ятицької смуги належала значна частина басейну Угри (до гирла Ресси). Від гирла Ресси кривицько-в'ятицька межа йшла в північному напрямку до верхів'їв Москви-ріки. Басейн її в основному входив до в'ятицької території. Тільки на невеликій ділянці лівого берега Москви-ріки, між Ісконою і Рузою, а також в басейні Істри є кілька змішаних кривицько-в'ятицьких могильників.

До території смоленських кривичів належали річки Волзького верхів'я – приблизно до сучасного р. Зубців.

Верхів'я Західної Двіни і сама верхня частина басейну Ловаті належали смоленсько-полоцьким кривичам. Лише зрідка тут зустрічаються ромбоцитові скроневі кільця, присутність яких свідчить про часткове змішування кривичів з новгородськими словенами.

На заході розглянута група кривичів впритул стикалася з латгалами і литовцями. Від о. Освейське західна межа кривицького розселення опускалася на південь, перетинаючи Західну Двіну поблизу гирла Дрисси. Правобережна частина басейну Дісни, лівої притоки Західної Двіни, належали кривичам, а на захід починалася область літописної литви. Найбільш західним кривицьким поселенням тут був, очевидно, Браслав, під час розкопок якого були віднайдені браслетоподібні зав'язані скроневі кільця [Алексеев, 1960, с. 102].

Ще А. А. Спіцин зазначив, що в кривицькому літописному ареалі найбільш поширені браслетоподібні скроневі кільця з зав'язаними кінцями. Ці прикраси сконцентровані головним чином у смоленській частині Дніпровського басейну, в басейнах верхніх течій Західної Двіни і Волги. Картографія браслетоподібних зав'язаних скроневих кілець дозволяє стверджувати, що ці прикраси були етновизначними для смоленсько-полоцьких кривичів. Поза їх літописним ареалом браслетоподібні зав'язані кільця відомі тільки в тих давньоруських областях, які були колонізовані переселенцями з Смоленської або Полоцької земель.

На захід від окресленої межі, на правобережній частині Западнодвинського басейну відомі кургани, за зовнішнім виглядом ідентичні кривицьким. Однак при розкопках їх виявляється інвентар, дуже характерний для латгальських поховань [Спіцин, 1928].

У IX ст. в області розселення смоленсько-полоцьких кривичів довгі кургани змінюються круглими (напівсферичними), за зовнішнім виглядом не відзначаються окремо від синхронних насипів інших східнослов'янських земель.

Не всі круглі кургани Полоцької та Смоленської земель залишені слов'янами. Для курганних могильників слов'ян характерне скупчене розташування поховальних насипів. Кургани, як правило, знаходяться поряд і часто зливаються своїми підставами. Деякі могильники утворилися з декількох груп, віддалених одна від одної на значну відстань (іноді на декілька сотень метрів), але завжди всередині такої групи безладно розкидані кургани «туляться» один до одного. Навпаки, курганні насипи дослав'янського населення не утворюють компактних груп, а віддалені один від одного на значну відстань – від 30-50 до 300-400 м.

Зазвичай слов'янські кургани насипали з ґрунту, взятого тут же, навколо місця зведення насипу. Тому навколо курганів утворювалися кільцеві рови різної ширини і глибини, іноді вони мають кілька перемичок. Ці рови мали ритуальне значення. Як і раніше, в епоху поховань в довгих курганах, у ровах, ймовірно, запалювали багаття або кілька вогнищ. Сліди їх зафіксовані при дослідженні Гнездовських курганів [Авдусин, 1952, с. 93-104]. Мабуть, такі рови були поширеними. Багаття в ровах були жертвовним вогнем, а значення вогню в язичницькій релігії слов'ян очевидне.

До теперішнього часу на території Полоцької та Смоленської земель розкопано понад кілька тисяч круглих слов'янських курганів. Початок їх розкопок відноситься ще до першої половини XIX ст., однак вони були проведені далеко не досконалими методами, а польова документація не збереглася. З досліджень середини XIX ст. можна назвати розкопки Ф. Вільчинського та К. А. Говореного у Вітебській губернії. У другій половині XIX ст. на тій же території розкопками курганів займалися М. Ф. Кусцинський [Кусцинский, 1865, с. 158-161], А. М. Сементовський [Сементовский, 1867, с. 17, 39], Е. Р. Романов [Романов, 1889, с. 129-153] та інші.

Станом на X у кривичів уже панував обряд кремації померлих. Всі деталі похоронної обрядовості, що були характерні для довгих курганів, повторюються в круглих насипах IX – X ст. Очевидно, що зі зміною форми поховального насипу і переходом від колективних поховань до індивідуальних будь-яких змін у поховальному ритуалі не сталося. Рештки трупоспалення, зібрані з похоронного багаття, поміщалися в круглих курганах абсолютно так само, як і в довгих. Відсоткове співвідношення між різними типами поховань у VI – VIII ст., коли споруджувалися довгі кургани, і в IX – X ст. однакове.

Вже в X ст. у кривичів з'явилися перші трупопокладання. У різних пунктах кривицького ареалу досліджені кургани перехідного типу. В одних випадках трупоспалення в таких насипах знаходилося в основі, а трупопокладання – у верхній частині (наприклад, Славені і В'ядець на Полоччині), в інших, навпаки, на материку розташовувалося інгумоване поховання, а зверху – трупоспалення (наприклад, В'ядець, Димово, Каховка, Катинь, Сходинки). До перехідного періоду відносяться також кургани з неповним (частковим) трупоспаленням. Період, коли застосовувалися

два обряду поховання (кремація та інгумація), тривав на землях кривичів 50 – 80 років. У першій чверті XI ст. обряд інгумації остаточно витіснив трупоспалення.

Найбільш ранні кургани з трупопокладанням на території розселення смоленсько-полоцьких кривичів зберігають елементи вогнепоклонства: під похованнями збереглися залишки ритуальних багать. Розпалювали багаття, як правило, на материк або на спеціально влаштованому насипі висотою 0,2 – 0,5 м і більше. Особливо поширені вогнища розмірами від 1,5X0,7 до 2,5X1,5 м. Обриси їх овальні, круглі або неправильні. Кургани з трупопокладанням на кострищах не становлять виключної особливості смоленсько-полоцьких кривичів. Такі насипи відомі також в дреговицькому і радимицькому ареалах.

Смоленсько-полоцькі кривичі взяли найактивнішу участь в освоєнні території Ростово-Суздальської землі. Однак Волго-Клязьменське межиріччя не належить до власне кривичького регіону. Слов'янське населення Північно-Східної Русі сформувалося в результаті розселення кількох племінних угруповань. Тому археологічну характеристику цієї території доцільно надати окремо.

Кривичі псковські.

Круглі кургани псковської групи кривичів чітко виділяються завдяки присутності зольно-вугільного прошарку. За своєю будовою він ідентичний підшовному прошарку довгих курганів псковського ареалу. Зольно-вугільні прошарки присутні в круглих курганах як з трупоспаленням, так і з трупопокладанням. Ця особливість курганів дозволяє детально окреслити ареал псковських кривичів та виявити райони їх пізнішого розселення. Крім басейнів Великого і Псковського озеа, такі кургани відомі у верхів'ях Західної Двіни і прилеглих районах Ловаті і верхньоволзьких озер.

Еволюція поховального обряду в курганах псковських кривичів йшла в основному тим же шляхом, що і в інших східнослов'янських землях. На зміну поховань в довгих курганах в IX ст. приходять поховання за обрядом трупоспалення в круглих (напівсферичних) насипах. Деякі дослідники вважають, що круглі кургани з одиночними або парними похованнями стали споруджувати вже в VIII ст., що цілком ймовірно. Однак датовані предмети, що підтверджують це, досі при курганных розкопках не виявлені.

Кремація померлих відбувалася завжди на боці, на спеціальних похоронних багаттях. Мабуть, прикраси і металеві частини одягу згорали при кремації, тому для псковських кривичів IX – X ст., як і для більш раннього часу, характерні поховання без речей.

Залишки трупоспалень, зібрані з похоронного багаття, як правило, містилися у верхніх частинах насипу. Очевидно, поховання здійснювали у готовий насип. Лише як виняток зустрічаються урнові поховання, основна ж частина являє собою невелике скупчення кальцинованих кісток. Оскільки поховання зазвичай перебували в самому верху насипу, багато з них були зруйновані дощовими і талими водами, а також вітрами. Тому в Псковській землі дуже багато так званих порожніх курганів, під час розкопок яких поховання не були віднайдені. Відомі в Псковському регіоні поодинокі похоронні насипи з трупоспаленням, вчиненим на місці. Зокрема, такі кургани розташовані у с. Єрусалимське [Тюленев, Тюленева, 1977, с. 36; 1978, с. 41-42].

Перехід від обряду трупоспалення до трупопокладання в регіоні псковських кривичів напевне відбувся у кінці X – на початку XI ст. Дата вельми приблизна,

оскільки надійних даних для її визначення тут немає. Найбільш пізні поховання за обрядом спалення визначаються за урною-горщиком з лінійно-хвилястим орнаментом. У XII ст. поступово поширюються трупопокладання в підкурганних ямах, які характерні для другої половини XII ст. і XIII ст. [Яковлев, 1999].

Що стосується поховального ритуалу, то спершу випалювали вогнем місце, призначене для курганного насипу. Для цього використовували хмиз і соломку. У ранніх курганах рештки померлого дослідники знаходили на утвореному після згоряння багаття попільняному прошарку. У пізніх курганах в середині площини, яку займав цей прошарок, перебувала могильна яма, куди клали померлого. Після цього яма засипали і відразу споруджували насип. При цьому навколо її основи утворювався кільцевий рів, на дні якого запалювали ритуальне вогнище. Судячи з розкопок курганів у Себежському Поозер'ї, багаття розводили зазвичай з південного боку кургану, іноді їх було два – з південного і північного боку.

На межах території розселення псковських кривичів спостерігаються деякі особливості у розвитку поховальної обрядовості, з'являються елементи, що не є характерними для слов'янського похоронного ритуалу.

Так, у Себежському Поозер'ї трупоспалення в ґрунтових ямах під курганами отримали поширення вже в XI ст., що пояснюється сусідством з латгалами. Латгальська похоронний обряд протягом другої половини I і початку II тисячоліття нашої ери характеризується трупопокладанням в ґрунтових ямах [Седов, 1970, с. 90-93].

Висновки. Як бачимо, територія проживання східних слов'ян поділялася на чотири великі сегменти: лісову зону Дніпровського правобережжя, південну, південно-східну та північну зони, в межах яких протікало життя ранньосередньовічних язичницьких слов'янських племен, що характеризувалися набором самобутніх культурних ознак.

Список використаних джерел та літератури

- Авдусин, Д. А., 1952. Гнёздовская экспедиция, *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XLIV, Москва; Ленинград, с. 93-104.
- Авдусин, Д. А., 1952. Отчёт о раскопках Гнёздовских курганов в 1949 г., *Материалы по изучению Смоленской области*, 1, с. 311-367.
- Авдусин Д. А., 1970. Отчёт о раскопках в Гнёздове в 1957-1960 гг., *Материалы по изучению Смоленской области*, VII, Москва.
- Алексеев, Л. В., 1966. *Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии в IX-XIII вв.)*, Москва: Наука.
- Артеменко, И. И., 1967. *Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы*, Москва.
- Арциховский, А. В., 1930. *Курганы вятичей*, Москва.
- Арциховский, А. В., 1956. Археологическое изучение Новгорода, *Материалы и исследования по археологии СССР*, 55, т. I, Москва, 7-43.
- Барсов, Н. П., 1885. *Очерк русской исторической географии: география начальной (Несторовой) летописи*, Варшава: Тип. К. Ковалевского.
- Гаркави, А., 1870. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*, Санкт-Петербург.
- Городцов, В. Д., 1900. *Отчет об археологических исследованиях в долине р. Оки*, Санкт-Петербург, с. 14.
- Еременко, П. М., 1909. Земляные валы в м. Варве, Лохвицкого уезда и его окрестностях, *Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии*, 6, ч. I, с. 77-80.
- Ефименко, П. П., Третьяков П. Н., 1948. *Древнерусские поселения на Дону*, Москва.
- Заверняев, Ф. М., 1954. Археологические находки возле г. Почапа, *Краткие сообщения и исследования Института материальной культуры*, 53, Москва, с. 143-144.

- Заверняев, Ф. М., 1976. Археологические памятники Верхнего Подесенья, *Брянский краевед*, 8, с. 44-52.
- Коваленко, А., 2019. Компаративний аналіз історії слов'янських етносів доби язичництва: племена лісової зони Дніпровського правобережжя та південної зони України, *Вісник аграрної історії*, 29-30, с. 16-28.
- Козьма Пражский, 1962. *Чешская хроника*, Москва.
- Кусцинский, М. Ф., 1865. Опыт археологических исследований в Лепельском, *Витебские губернские ведомости*, 20, Витебск.
- Ляпушкин, И. И., 1958. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона, *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62, Москва: Ленинград, с. 263-314.
- Макаренко, Н.Е., 1911. Археологическое исследование 1907-1909 гг., *Известия Археологической Комиссии*, 43, с. 47-78.
- Нестор Літописець, 1950. *Повість временх літ*, Львів.
- Нидерле, Л., 1956. *Славянские древности*, Москва: Изд-во иностр. лит.
- Падин, В. А., 1948. Поселения домонгольского времени в районе Трубчевска, *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры*, 23, Москва, с. 86-89.
- Падин, В. А., 1958. Материалы из раскопок Кветунских курганов X-XIII вв., *Советская археология*, 2, с. 218-222.
- Падин, В. А., 1963. Кветунский древнерусский могильник, *Советская археология*, 1, с. 289-292.
- Падин, В. А., 1969. *Памятные места Трубчевского района*, Брянск, с. 3-25.
- Пліній Старший. *Природничка історія, книги I-IX*, <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1327004000>
- Полное Собрание Русских Летописей (ПСРЛ)*, http://psrl.csu.ru/toms/Tom_02.shtml
- Прокопій Кесарійський. *Історикон*, <http://weblib.pp.ua/voynyi-gotami-prokopiya.html>
- Романов, Е. Р., 1889. Раскопки в Могилевской губернии в 1888 году, *Древности*, XIII, вып. I, с. 129-153.
- Рыбаков, Б. А., 1978. Исторические судьбы праславян, *История, культура, этнография и фольклор славянских народов*, Москва, с. 182-196.
- Рыбакоў, Б. А., 1932. Радзімічы, *Працы секцыі археалёгіі*, III, Менск: Ін-т гісторыі, Бел. акад. навук, с. 81-151.
- Самоковасов, Д. Я., 1917. *Могильные древности северянской Черниговщины*, Москва.
- Седов, В. В., 1970. Длинные курганы Себежского поозерья, *Материалы и исследования по археологии СССР*, 176, Москва.
- Сементовский, А. М., 1867. *Памятники старины Витебской губернии*, Санкт-Петербург.
- Соболевский, А. И., 1894. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV-XV веках, Санкт-Петербург: тип. М. Меркушева.
- Соловьева, Г. Ф., 1956. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII-XIV вв. н. э. (вятичи, радимичи, северяне), *Советская археология*, XXV, с. 138-170.
- Соловьева, Г. Ф., 1968. К вопросу о приходе радимичей на Русь, *Славяне и Русь: к 60-летию академика Б. А. Рыбакова*, Москва: Наука, с. 352-356.
- Спицын, А. А., 1928. Мои научные работы, *Seminarium Kondakovianum*, т. II, Prague.
- Третьяков, П. Н., 1948. Северные восточнославянские племена, *Вопросы истории*, с. 49-53.
- Турбин, Н. М. 1867. Раскопки курганов в Минской губернии, *Виленский Вестник*, 20, Вильно.
- Тюленев, В. А., Тюленева О. И., 1977. Раскопки курганов у д. Ерусалимская, *Археологические открытия 1976*, Москва, с. 36.
- Тюленев, В.А., Тюленева О.И., 1978. Продолжение работ у дер. Ерусалимская, *Археологические открытия 1977*, Москва, с. 41.
- Фасмер, М., 1964-1973. *Этимологический словарь русского языка*, т. 1-4. Москва.
- Чернягин, Н. Н., 1941. Длинные курганы и сопки, *Материалы и исследования по археологии СССР*, 6, Москва: Ленинград, с. 3-148.
- Шахматов, А. А., 1907. Южные поселения вятичей, *Известия Академии Наук*, с. 715-716.
- Юшко, А. А., 1973. Работы в Подмоскovie и Смоленской области, *Археологические открытия 1972 года*, Москва, с. 105.
- Яковлев, А. В., 1999. Памятник круга ранних каменных могильников в Выбутах близ Пскова, *Древности Пскова. Археология. История. Архитектура. К юбилею И.К. Лабутинной*, Псков, с. 167-173.

Jordanis. *De origine actibusque Getarum*, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1421292x/f49.image>

References

- Alekseev, L. V., 1966. *Polockaya zemlya (oчерki istorii Severnoj Belorussii v IX-XIII vv.)* [Polotsk land (essays on the history of Northern Belarus in the IX-XIII centuries)], Moskva: Nauka. (in Russian).
- Archiovskij, A. V., 1930. *Kurgany vyatichей* [Mounds of Vyatichi], Moskva. (in Russian).
- Archiovskij, A. V., 1956. *Arheologicheskoe izuchenie Novgoroda* [Mounds of Vyatichi], *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 55, t. 1, Moskva, 7-43. (in Russian).
- Artemenko, I. I., 1967. *Plemena Verhnego i Srednego Podneprov'ya v epohu bronzy* [Tribes of the Upper and Middle Dnieper in the Bronze Age], Moskva. (in Russian).
- Avdusin, D. A., 1952. *Gnyozdovskaya ekspediciya* [Gnyozdovsk expedition], *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii material'noj kul'tury*, XLIV, Moskva; Leningrad, s. 93-104. (in Russian).
- Avdusin, D. A., 1952. *Otchyot o raskopkah Gnyozdovskih kurganov v 1949 g.* [Report on excavations of Gnezdovsk mounds in 1949], *Materialy po izucheniyu Smolenskoj oblasti*, 1, s. 311-367. (in Russian).
- Avdusin, D. A., 1970. *Otchyot o raskopkah v Gnyozdove v 1957-1960 gg.* [Report on excavations in Gnezdovo in 1957-1960], *Materialy po izucheniyu Smolenskoj oblasti*, VII, Moskva. (in Russian).
- Barsov, N. P., 1885. *Oчерk russkoj istoricheskoy geografii: geografiya nachal'noj (Nestorovoj) letopisi* [Essay on Russian historical geography: geography of the initial (Nestor's) chronicle], Varshava: Tip. K. Kovalevskogo. (in Russian).
- Chernyagin, N. N., 1941. *Dlinnye kurgany i sopki* [Long burial mounds and hills], *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 6, Moskva; Leningrad, s. 3-148. (in Russian).
- Efimenko, P. P., Tret'yakov P. N., 1948. *Drevnerusskie poseleniya na Donu* [Ancient Russian settlements on the Don], Moskva. (in Russian).
- Eremenko, P. M., 1909. *Zemlyanye valy v m. Varve, Lohvickogo uezda i ego okrestnostyah* [Earthen ramparts in Varva, Lohvitsky district and its environs], *Trudy Poltavskoj Uchenoj Arhivnoj Komissii*, 6, ch. 1, s. 77-80. (in Russian).
- Fasmer, M., 1964-1973. *Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka* [Etymological dictionary of the Russian language], t. 1-4. Moskva. (in Russian).
- Garkavi, A., 1870. *Skazaniya musul'manskih pisatelej o slavyanah i russkih* [Legends of Muslim writers about Slavs and Russians], Sankt-Peterburg. (in Russian).
- Gorodcov, V. D., 1900. *Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyakh v doline r. Oki* [Report on archaeological research in the valley of the Oka River], Sankt-Peterburg, s. 14. (in Russian).
- Jordanis. *De origine actibusque Getarum*, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1421292x/f49.image> (in Latin).
- Kovalenko, A., 2019. *Komparatyvnyi analiz istorii slovianskykh etnosiv doby yazychnytstva: plemena lisovoi zony Dniprovs'koho pravoberezhzhia ta pivdennoi zony Ukrainy* [Comparative analysis of the history of Slavic ethnic groups of the pagan era: tribes of the forest zone of the Dnieper right bank and the southern zone of Ukraine], *Visnyk ahrarnoi istorii*, 29-30, s. 16-28. (in Ukrainian).
- Koz'ma Prazhskij, 1962. *Cheshskaya hronika* [Czech Chronicle], Moskva. (in Russian).
- Kuscinskij, M. F., 1865. *Opyt arheologicheskikh issledovanij v Lepel'skomu* [The experience of archaeological research in Lepelsk], *Vitebskie gubernskie vedomosti*, 20, Vitebsk. (in Russian).
- Lyapushkin, I. I., 1958. *Pamyatniki saltovo-mayackoj kul'tury v bassejne r. Dona* [Monuments of the Saltovo-Mayak culture in the basin of the Don River], *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 62, Moskva; Leningrad, s. 263-314. (in Russian).
- Makarenko, N.E., 1911. *Arheologicheskie issledovanie 1907-1909 gg.* [Archaeological research of 1907-1909], *Izvestiya Arheologicheskoy Komissii*, 43, s. 47-78. (in Russian).
- Nestor Litopysets, 1950. *Povist vremen'nykh lit* [The Tale of Bygone Years], Lviv. (in Ukrainian).
- Niderle, L., 1956. *Slavyanskije drevnosti* [Slavic Antiquities], Moskva: Izd-vo inostr. lit. (in Russian).
- Padin, V. A., 1948. *Poseleniya domongol'skogo vremeni v rajone Trubchevskaja* [Pre-Mongol settlements in the Trubchevsk area], *Kratkie soobshcheniya o dokladah i polevykh issledovaniyakh instituta istorii material'noj kul'tury*, 23, Moskva, s. 86-89. (in Russian).
- Padin, V. A., 1958. *Materialy iz raskopok Kvetunskih kurganov X-XIII vv.* [Materials from the excavations of the Kvetun mounds of the X-XIII centuries], *Sovetskaya arheologiya*, 2, s. 218-222. (in Russian).
- Padin, V. A., 1963. *Kvetunskij drevnerusskij mogil'nik* [Kvetun ancient Russian cemetery], *Sovetskaya arheologiya*, 1, s. 289-292. (in Russian).

- Padin, V. A., 1969. *Pamyatnye mesta Trubchevskogo rajona* [Memorable places of the Trubchevsky area], Bryansk, s. 3-25. (in Russian).
- Plinii Starshyi. *Pryrodnycha istoriia, knyhy I-IX* [Natural history, books I-IX], <http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1327004000> (in Russian).
- Polnoe Sobranie Russkikh Letopisej (PSRL) Complete Collection of Russian Chronicles (CCRC)*, http://psrl.csu.ru/toms/Tom_02.shtml (in Russian).
- Prokopii Kesariiskyi. *Istorykon [Istorikon]*, <http://weblib.pp.ua/voynyi-gotami-prokopiya.html> (in Ukrainian).
- Romanov, E. R., 1889. Raskopki v Mogilevskoj gubernii v 1888 godu [Excavations in the Mogilev province in 1888], *Drevnosti*, XIII, vyp. I, s. 129-153. (in Russian).
- Rybakov B. A., 1932. Radzimichy [Radzimichi], *Pracy sekcyi arhealyogii, III*, Mensk: In-t gistoryi, Bel. akad. navuk, s. 81-151. (in Belarusian).
- Rybakov, B. A., 1978. Istoricheskie sud'by praslavyan [Historical destinies of the Proto-Slavs], *Istoriya, kul'tura, etnografiya i fol'klor slavyanskih narodov*, Moskva, s. 182-196. (in Russian).
- Samokvasov D. Ya., 1917. *Mogil'nye drevnosti severyanskoj Chernigovshchiny* [Grave antiquities of the northern Chernihiv region], Moskva. (in Russian).
- Sedov, V. V., 1970. Dlinnye kurgany Sebezhskego poozer'ya [Long mounds of the Sebezhske lake, Materials and researches on archeology of the USSR], *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 176, Moskva. (in Russian).
- Sementovskij, A. M., 1867. *Pamyatniki stariny Vitebskoj gubernii* [Monuments of antiquity of the Vitebsk province], Sankt-Peterburg. (in Russian).
- Shahmatov, A. A., 1907. Yuzhnye poseleniya vyatichей [Southern settlements of Vyatichi], *Izvestiya Akademii Nauk*, s. 715-716. (in Russian).
- Sobolevskij, A. I., 1894. *Yuzhnoslavyanskoe vliyanie na russkuyu pis'mennost' v XIV-XV vekah* [South Slavic influence on Russian writing in the fourteenth and fifteenth centuries], Sankt-Peterburg: tip M. Merkusheva. (in Russian).
- Solov'eva, G. F., 1956. Slavyanskije soyuzy plemen po arheologicheskim materialam VIII–XIV vv. n. e. (vyatichi, radimichi, severjane) [Slavic alliances of tribes on archeological materials of VIII – XIV centuries BC (Vyatichi, Radimichi, Northerners)], *Sovetskaya arheologiya*, XXV, s. 138-170. (in Russian).
- Solov'eva, G. F., 1968. *K voprosu o prihode radimichej na Rus', Slavyane i Rus': k 60-letiyu akademika B. A. Rybakova* [On the issue of the arrival of the Radimichs to Russia, Slavs and Russia: to the 60th anniversary of academician B. A. Rybakov], Moskva: Nauka, s. 352-356. (in Russian).
- Spicyn, A. A., 1928. *Moi nauchnye raboty* [My scientific works], *Seminarij Kondakovianum*, t. II, Prague. (in Russian).
- Tret'yakov, P. N., 1948. Severnye vostochnoslavyanskije plemena [Northern East Slavic tribes], *Voprosy istorii*, s. 49-53. (in Russian).
- Turbin, N. M. 1867. Raskopki kurganov v Minskoj gubernii [Excavation of burial mounds in the Minsk province], *Vilenskij Vestnik*, 20, Vil'no. (in Russian).
- Tyulenev, V. A., Tyuleneva O. I., 1977. Raskopki kurganov u d. Erusalimskaya [Excavation of burial mounds near the village of Erusalimskaya], *Arheologicheskie otkrytiya 1976*, Moskva, s. 36. (in Russian).
- Tyulenev, V. A., Tyuleneva O. I., 1978. *Prodolzhenie rabot u der. Erusalimskaya* [Continuation of work at the village Erusalimskaya], *Arheologicheskie otkrytiya 1977*, Moskva, s. 41. (in Russian).
- Yakovlev, A. V., 1999. Pamyatnik kruga rannih kamennyh mogil'nikov v Vybutah bliz Pskova [Monument of the circle of early stone burial grounds in Vybuty near Pskov], *Drevnosti Pskova. Arheologiya. Istoriya. Arhitektura. K yubileyu I.K. Labutinoj*, Pskov, s. 167-173. (in Russian).
- Yushko, A. A., 1973. *Raboty v Podmoskov'e i Smolenskoj oblasti* [Works in the suburbs and the Smolensk region], *Arheologicheskie otkrytiya 1972 goda*, Moskva, s. 105. (in Russian).
- Zavernyaev, F. M., 1954. *Arheologicheskie nahodki vozle g. Pochepa* [Archaeological finds near the town of Pochep], *Kratkie soobshcheniya i issledovaniya Instituta material'noj kul'tury*, 53, Moskva, s. 143-144. (in Russian).
- Zavernyaev, F. M., 1976. *Arheologicheskie pamyatniki Verhnego Podesen'ya* [Archaeological monuments of the Upper Podesenye], *Bryanskij kraeved*, 8, s. 44-52. (in Russian).

SUMMARY

**A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE HISTORY OF SLAVIC ETHNIC GROUPS
OF THE PAGAN PERIOD: THE TRIBES OF SOUTH-EASTERN AND NORTHERN RUS****Andrii Kovalenko**Graduate student of the Department of History and Archeology of the Slavs, National Pedagogical
Dragomanov University, Kyiv

The paganism of the ancient Slavs is not in itself a unique phenomenon in the world history of cultures, it is a Slavic variant of the universal pagan massif, but the variant is unique. This is a whole worldview, that is, a holistic system of ideas about the world and man's place in it. However, in science this topic is insufficiently studied, which attracts many researchers, becoming a topical issue. In the historical literature, one of the central is the problem of the origin of the people (ethnogenesis). Clarification of the question of the ethnogenesis of the Eastern Slavs is the first link in the process of restoring the pedigree of the Ukrainian nation. Therefore, the article analyzes the first written references to the Slavs, which were left by ancient Roman, Byzantine authors, the compiler of the Tale of Bygone Years. On the basis of comparison of archeological and written sources the area of settlement of separate East Slavic tribes is traced. Material evidence of burial practices that existed in the Slavic environment, in particular mounds, is characterized. During the early medieval period of the history of the Eastern Slavs, the genesis of the burial rite can be traced to the northerners, Vyatichi, Radimichi, Smolensk-Polovsk and Pskov Krivichi. The archeological artifacts and features of cremation described in the article provide grounds to assert the separate development of these tribes, which was due primarily to the geographical factor. Given the above, the opinion is substantiated that the territory of residence of the Eastern Slavs was divided into four large segments: the forest zone of the Dnieper right bank, the southern, southeastern and northern zones. It was within these limits that the life of the early medieval pagan Slavic tribes took place, which was characterized by a set of original cultural features.

Key words: ethnogenesis, Eastern Slavs, northerners, Vyatichi, Radimichi, Krivichi, funeral practices.

УДК: 27-73:94(477) Володимир Великий
DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.02>

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ: АНАЛІЗ ДЕРЖАВНОГО СТАТУСУ

Йосифчук Михайло Ярославович

кандидат наук з богослів'я, протоієрей,
настоятель парафії Ікони Божої Матері «Утамуй моя печалі», м. Київ
e-mail: yosyfcukmicha@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4533-2407>

Важливе значення для з'ясування впливу на сучасні міжцерковні відносини всередині України та за її межами мають державно-конфесійні відносини періоду Київської Русі. 28 липня 2020 р. відбулося святкування 1032-ї річниці хрещення Руси-України та вшанування світлої пам'яті святого Володимира Великого. Тож, представлена стаття присвячена питанню політичного статусу святого Володимира після здійснення ним акту хрещення Руси-України, який ми спробували встановити на основі інформації, що містить відомий на сьогодні корпус давньоруських та візантійських джерел. Розглядаються дослідження цього питання українських і російських науковців. З метою встановлення титулу Володимира Великого охарактеризовано виникнення, розповсюдження та значення термінів «каган», «цар» (цезар») та «великий князь». Робиться висновок, що титулування Володимира «князь» чи навіть «великий князь» в історичних творах та церковних виданнях є помилковим і не відповідає становищу володаря найбільшої держави в Європі – Київської Русі-України, оскільки після одруження на візантійській принцесі Анні, він, без сумніву, отримав регалії «кесаря», проте міг титулуватись і «василевсом» (аналогом якого був збережений в літописах титул «каган»), використовуючи власне християнське ім'я Василій в якості візантійського титулу, а ім'я Володимир – як ознаку приналежності до правлячої династії в колишній язичницькій державі. Слід зазначити, що дана наукова розвідка є однією із спроб вивчення питання міжнародного державного статусу святого Володимира, і тому представлена історична проблематика потребує більш детального подальшого наукового дослідження.

Ключові слова: Русь-Україна, святий Володимир Великий, Київські митрополити, статус, титул, кесар-цар, каган-хакан, великий князь.

«Caesaros Divi filius Augustus» [Дмитренко, 2011, с. 42],
«Цей славний, од славних народжений, благородний, - каган наш Володимир ...»
[Митр. Іларіон, 2008, с. 135],
«О святая царя, Константине и Володимире ...» [Житіє, 1880, с. 206]

Постановка проблеми. Цього року виповнюється 1005 р. пам'яті святого рівноапостольного Володимира Великого, який заклав основи християнства та державності на наших землях.

Мета. У статті здійснена спроба встановлення титулу святого Володимира Великого, який найповніше відображав статус правителя після визнання християнства державною релігією Руси-України.

Історіографічний огляд. Даною проблематикою займалися українські та російські церковні дослідники: Болотов В., Верещагіна Н., Голубінський Є., Марченко М., Корнієнко В., Нікітенко Н., Подволоцький А. та інші.

Виклад основного матеріалу. Історія нашої держави України тісно і нерозривно пов'язана з подіями древності, коли в 988 р. на наших землях, стараннями Володимира Великого і його бабусі Ольги, Русь-Україна прийняла християнство.

Автор свідомо не бере до розгляду проблематику прийняття християнства за св. Аскольда в 862 р. та уникає коментування загальноприйнятих сьогодні термінів «Київська Русь» чи «Древнерусское государство», «Візантійська імперія» тощо, оскільки це тема інших досліджень.

Основними з джерел, де подано справжні державні титули володаря Русі (проте не в формі «великий князь» або просто «князь», як це подає сучасна російська, і, на жаль, українська історіографія, а в назвах «каган» та «кесар-цар» – Авт.) стали: твір Київського митрополита Іларіона «Слово о законе и благодате» (український переклад якого вийшов до 1020-го ювілею хрещення Київської Руси-України – Авт.) та «Житіє блаженного Володимера», цитати з яких подано в заголовку, а також графіті Софії Київської і монети X – XI ст.

Тож спершу розкриємо значення титулу «каган», як серед слов'ян, так і серед тих кочових племен, звідки він запозичений (напр. хозари, тюрки та інші), а потім порівняємо його з іншими державними титулами, які використовувались в Європі та Азії.

Каган (англ. Khagan, похідні хаган, хакан, хаан тощо) – найвищий титул правителів тюркського походження, який відповідає статусу імператора (василевса), може бути перекладений як «хан ханів», що еквівалентно титулу «цар царів» (про нього буде сказано нижче – Авт.).

Вперше його використав в Шелунь, глава племені «жужані», змінивши свій кочовий титул «шенъ - ю» на «хакан», що рівнозначно титулу «імператор». Поступово усі найвизначніші володарі тюркських племен Сходу титулували себе виключно як «хакан – каган». В західних істориків вперше титул «хакан» зустрічаємо в VII ст., напр. Григорій Турський називає Аттілу, вождя гуннів титулом «хакан» [Енциклопедия, Т. 38-а, 1880, с. 55]. Візантійський історик іменує володаря аварів «хаганос-хаган» [Острогорский, 2011, с. 131].

З того часу титул «каган» приймають керівники найбільших держав Сходу: Тюркського каганату, Хозарії, Монгольської імперії, починаючи від Чингісхана з 1206 р. [Економічна історія, т. 1, 2011, с. 239], наприклад, його онук підписувався як Силою Вічного Неба Куюк, Хакан, що означає імператор [Путишество, 2013, с. 47]. Китайського імператора сусідні кочові племена теж величали «хаканом» [Енциклопедия, т. 38-а, 1903, с. 55].

В іменах наймогутніших правителів Дешт-і-Кипчак (половці – Авт.) Тугуркан, Шарокан є закінчення «кан» [Марченко, 2012, с. 61] (точніше «хакан» або «каган» – Авт.). Проте, один з сучасних фахових дослідників даного об'єднання Пилипчук Я. В. у своїй монографії зазначає, що жоден з вождів половців не посягав на титул «кагана» [Пилипчук, 2018, с. 190].

Обставини появи титулу «хакана-кагана Русі» до даного часу остаточно не з'ясовані. Однією з причин є підкорення володарями Русі низки кочових племен тюркського походження, які мешкали на території сучасних південних частин України і Російської Федерації від Дунаю до Волги і запозичення даного титулу як означення свого найвищого державного статусу, що отримало визнання як у східних так і західних істориків. Візантійський історик позначає володаря аварів як «хаканос-

каган». З VII ст. йде використання титулу «хакан-каган» як ознака найвищої влади тюркських племен. Вперше вжито титул «хакан Русі» у 839 р. в листуванні між Візантійським імператором Феофілом (829 – 842) франкським імператором Людовіком I (814 – 840), де зазначено народ, який «називається Рос (Rhos), а його король (гех) має титул хакана (chacanos)» [Ар'єв, Йосифчук, 2015, с. 71].

В іншому листуванні між Василієм I Македонянином та Людовіком II в 871 р. вказано про існування поряд з Аварським та Хозарським каганатами т. зв. «Норманського каганату» (точніше Руського, оскільки саме «нормани» в 9 ст. стали правлячою династією на Русі – авт.) [Галкина, 2002]. Східні історики Ібн-Рустем та Ібн – Фадлах (X ст.) теж називають володаря Русі хаканом (каганом) [Економічна історія, т. 1, 2011, с. 190].

В «Начальному літописі і в творах митрополита Іларіона («Похвала» та «Ісповідання віри») Володимир іменується лише як «каган» [Енциклопедія, Т. 13-а, 1894, с. 862]. Святослав II (на Київському престолі 1073 – 1076), засновник династії Ольговичів, вважав себе рівним своєму батьку Ярославу Мудрому – «Київському царю», і відповідно також титулувався титулом «каган», тобто – царем [Висоцкий, 1966, с. 49-52].

Це остання згадка титулу Київських правителів з назвою «каган».

Титул «цар» (точніше «цезар-кесар» – Авт.) офіційно вперше з'явився в Римського імператора Октавіана: «Imperator **Caesaros Divi filius Augustus** (імператор, син божественного Цезаря, Август), прийомного сина Юлія Цезаря [Дмитренко, 2011, с. 42]. Наступні Римські імператори обов'язково мали титул «цезаря», незалежно від походження і спорідненості з родом засновника даного титулу, і навіть після перенесення столиці з Риму в Константинополь, усі т. зв. Візантійські імператори (точніше Римські – Авт.), розглядали себе як правонаступники древніх «Римських Цезарів» [Острогорский, 2011, с. 64].

Реформами Деоклітіана титул «цезаря» отримав понижене значення щодо «августа», зокрема з'явилося два «августу», як керівники Західної і Східної частин імперії та два «кесарі» [Острогорский, 2011, с. 72], як їх заступники, в майбутньому повноправні керівники двох частин Римської імперії з обранням інших двох «кесарів» для допомоги в управлінні [Болотов, 2008, с. 319].

Імператор Іраклій (610 – 641) у 629 р. вперше офіційно прийняв титул *βασίλευς* (далі «василевс» – Авт.) як ознаку найвищої державної влади, замінивши древні римські титули «імператор», «цезар» та «август» [Острогорский, 2011, с. 157].

В подальшому правителями Візантійської імперії до часу її падіння у 1453 р. використовувався виключно титул «василевс», хоча він був в титулах володарів інших сусідніх держав, напр., Болгарії, Сербії, Епірського деспотату і, можливо, Русі. Так, Семеон, правитель Болгарії в X ст. прагнув здобути статус «василевса ромеїв і болгар», проте визнаний був лише «василевсом болгар» з підвищенням статусу Болгарської Церкви до рівня Патріархату [Острогорский, 2011, с. 157].

Візантійська політична доктрина трактувала статус «василевса» як божественного правителя, забезпечуючи сакралізацію його особи, оскільки він, маючи духовну і світську владу, був керівником християнської ойкумени. Весь ритуал возведення на престол і перебування при владі постійно підкреслював містичний зв'язок між василевсом і Богом [Верещагина, 2013, с. 253].

Самовільне присвоєння титулу «василевс» чи навіть «кесар» зустрічало

жорсткий опір з Константинополя. Саме в період імператорів з Македонської династії велась гостра боротьба проти використання титулу «василевс» і відповідних до нього регалій правителями інших держав. Коли ж вони і отримували статус «василевса», то лише з використанням назви свого народу, наприклад Симеон «василевс болгар». Слід відмітити важливу деталь, що в період останнього розквіту Візантійської імперії у IX - X ст. на престолі перебували два імператори з ім'ям Василій (означає «царственный» – Авт.): Василій I (867 – 886) та Василій II (976 – 1024) [Острогорский, 2011, с. 303-312, 374-393]. і повний їхній титул разом з власним ім'ям звучав з доданням інших титулів як «цар царів» *βασιλεὺς τῶν βασιλευντων* [Ар'єв, Йосифчук, 2015, с. 73].

Дана обставина, мабуть, була зумовлена появою титулу «василевс» у багатьох правителів держав, сусідніх з Візантією. Проте, ні до зазначених правителів, ні після них, імператорів з ім'ям «Василій» не було.

Окремо слід звернути увагу, що наймогутніші правителі Русі майже того ж періоду – св. Володимир Великий і Володимир Мономах також мали християнські імена «Василій», які могли використовувати як державні титули. Проф. Острогорський зазначає, що «Київський князь « отримав за дружину сестру імп. Василя II, хоча до цього часу не було випадків видачі «порфірородних» принцес за межі імперії, тим більше за язичника і князя-архонта [Острогорский, 2011, с. 81].

Назва «**цар царів**» була поширена на Сході з глибокої древності. Так, вперше її прийняв в XIII ст. до н.е. Ассирійський правитель Тукульті – Нінурта I під назвою «*Sar sarrani*». У Священному Писанні даний титул застосований до Артаксеркса (Дан. 2, 37), а також особи Сина Божого Ісуса Христа (1 Тим. 6, 15 та Одкр. 17, 14 і 19, 16), оскільки згідно біблійного богослів'я лише Бог є справжнім «царем над царями» «*Melech ha-M'lachaim*» (єврейською – Авт.) та «*βασιλεὺς τῶν βασιλευντων*» (грецькою – Авт.) і вищий від земних «цар царів», напр., асирійського, перського, римського тощо [Ар'єв, Йосифчук, 2015, с. 73].

Першопочатково, від заснування найвищий в Римській імперії титул «цезар-кесар» поступово втрачав значення і визнавався в залежності від політичних обставин за правителями того часу Персії, Вірменії, Гунів, Болгарії, Хозарії, Русі та інших держав [Острогорский, 2011, с. 58] (хоча їхнє державне становище більше відповідало статусу «василевса» – Авт.).

У XII ст. імператор Олексій I Комнін (1081 – 1118), ввівши новий титул «севастократор» для свого брата Ісаака, понизив статус «кесара» до третього рівня, оскільки він обіцяв і потім надав титул «кесара» іншому претенденту на престіл – Никифору Мессиліну [Острогорский, 2011, с. 452].

Володимир Великий через одруження з царівною Анною, внучкою Константина Порфянородного також отримав «царські регалії», оскільки царівна не могла по статусу виходити заміж за князя (архонта). Вона ж була коронована в Константинополі напередодні весілля з Володимиром [Нікітенко, 2007, с. 110-116]. На монетах володаря Русі, він зображений подібно до грошових знаків Василя II Константина VIII (976-1025) з царським регаліями та «німбом» навколо голови – символом сакральності особи «василевса», як це використовували завжди Візантійські імператори того часу [Верещагіна, 2013, с. 254-256].

В царському одязі і з відповідним регаліями Володимир зображений і в Святій Софії, щоправда без «німбу», що означало його статус як «кесар» – царський титул, який на відміну від «василевса – імператора» не мав божественного характеру і

надавався іноземним володарям при одруженні з візантійським царівнами [Нікітенко, 2013, с. 69].

Тому цілком правдоподібним є те, що Володимир разом із рукою порфірородної царівни Анни отримав корону і регалії «кесаря», проте міг титулуватись і «василевсом» використовуючи нове християнське ім'я, отримане під час хрещення.

Титул «цар» (точніше буде його аналог «кесар» – Авт.) також знаходимо на інших графіках Софії Київської (приділ свв. Іакима і Анни), у яких повідомляється про смерть Ярослава Мудрого 20 лютого 1054 р.: «успение царя нашего» [Корнієнко, 2010, с. 583].

Внук Володимира Мономаха – Із'яслав Мстиславович згаданий в літописах з титулом «цезар» і володіння його позначені як «царськіє землі» а його внук – Роман Мстиславич титулувався також «цазарем і самодержцем (автократором) Руси» [Подволоцький, 2014, с. 112, 150].

Титул «**великий князь**», яким постійно іменують сучасні історики особу св. Володимира Великого, в даний період означав правителя напівсамостійного державного утворення. Першими даний титул почали вживати з XI ст. нащадки Із'яслава, старшого сина св. Володимира, правителі племені Полоцької землі. Потім в XII ст. – Володимир Давидович Чернігівський (правнук Ярослава Мудрого – Авт.) та Ярослав Володимирович Осмомисл Галицький (нащадок Ярослава Мудрого від старшого сина Володимира – Авт.) [Алексеев, 2014, с. 43], а також Всеволод Велике Гніздо Володимиро-Суздальський (внук Володимира Мономаха – Авт.) [Подволоцький, 2014, с. 141]. В майбутньому титул «великий князь» отримали ряд князів Московії (напр., Тверські – Авт.), що означало лише статус і положення «старійшини» в своєму родовому сімействі [Энциклопедия, т. 15, 1895, с. 476].

Проте, колишня і сучасна російська історіографія часто подає титул св. Володимира терміном «князь», свідомо опускаючи додаток «великий». Напр., відомий історик проф. Є. Голубинський в своїй науковій праці, описуючи св. Володимира, уникає державний статус як його самого, його попередників – Ігора, Ольги, Святослава [Голубинський, 1880, т. 1, с. 54, 60, 77], так і наступника – Ярослава [Голубинський, 1880, т. 1, с. 168-169] та його синів і їх внуків, подаючи лише самі імена і деколи «великий князь» або просто «князь» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 59, 162], проте те, чим вони керували чомусь називає «Государство Русское» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 62].

В подальшому, даний історик цитує західні і руські літописи, за якими св. Ольга була «Елена, королева Ругов» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 8-9], а св. Володимир - «король Руссов» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 180, 220] та «самодержець всея земли Русския» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 195], що взяв за дружину «царицю» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 200], і до якого звертаються «О святая царя, Констанине и Володимире...» [Голубинський, 1880, т. 1, с. 206].

В сучасних церковних виданнях, на жаль свідомо принижується державний статус Володимира Великого. Так, в Акафісті, виданому РПЦ, він іменується «...святый равноапостольный княже...» (як і до святої Ольги) [Акафистник, 1996, т. 1, с. 120-127, 130-137], проте, до Олександра Невського і Данила Московського звертаються «...святый благоверный великий княже ...» [Акафистник, 1996, т. 1, с. 158-165, 184-190], хоча останній був лише простим удільним князем улусу Золотої

Орди, а великим князем був Андрій Олександрович Тверський [Костомаров, 2007, с. 90]. Московські князі стали «великими» за Юрія Даниловича лише в 1318 р. розпорядженням хана Узбека [Костомаров, 2007, с. 98], оскільки був одружений на його сестрі Кончаці [Костомаров, 2007, с. 95]. В даному випадку ми зустрічаємо чергову свідому брехню російських світських і церковних істориків.

В акафісті, виданому УПЦ КП св. Володимир Великий подається теж як «рівноапостольний князь» [Акафістик, т. 1, 2008, с. 195-209, 214-224], проте це зумовлено тим, що переклади робились з церковно – слов'янських видань РПЦ (з усуненням дивного терміну «держави Российской») і йому подібних – Авт.).

Слід зазначити, що згідно міжнародного державного права періоду середньовіччя титул «князь» (західні аналоги – герцог, граф, дукс і т.д., які на даний час можна умовно порівняти з правами обласних керівників: Голова ОДА, губернатор, префект – авт.) визначав лише приналежність до правлячих родів Європи [Ар'єв, Йосифчук, 2015, с. 76]. Проте до часу отримання титулу «короля-гех» в Західній Європі або «кесар – цар» в Східній, а також офіційного визнання його з боку відповідних «Римських» імператорів [Лебедев, 2012, с. 38] (т. зв. Візантійського на Сході і Франкського, а потім Германського на Заході – Авт.) не мали статусу самостійних і незалежних правителів [Энциклопедия, т. 15, 1895, с. 475], яким був без сумніву Володимир Великий.

Висновки. Підсумовуючи дане дослідження слід зазначити, що титулування Володимира «князь» чи навіть «великий князь» в історичних творах та церковних виданнях є помилковим і не відповідає становищу володаря найбільшої держави в Європі – Київської Русі-України, оскільки з одруженням на візантійській принцесі Анні, він, без сумніву, отримав регалії «кесаря», проте міг титулуватись і «василевсом» (аналогом якого був збережений в літописах титул «каган» – Авт.) використовуючи власне християнське ім'я Василій в якості візантійського титулу, а ім'я Володимир – як ознаку приналежності до правлячої династії в колишній язичницькій державі.

Список використаних джерел та літератури

- Акафістик, 2008. Київ: Видавничий відділ УПЦ КП, т. 1.
Акафистник, 1996. Каменец-Подольск: Украинская Православная Церковь, т. 1.
Алексеев, С. В., 2014. *Игорь Святославич*, Москва: Молодая гвардия.
Ар'єв, В., Йосифчук, М., 2014. Державно-церковний статус володаря Київської Русі-України святого Володимира Великого, *Святий рівноапостольний Володимир – творець Української держави*, Київ КПБА, 69-76.
Болотов, В. В., 2008. *Лекции по истории Древней Церкви*, Москва, т. II.
Введение христианства на Руси, 1987. Москва.
Верещагина, Н. В., 2013. Коронационные регалии святого Владимира в контексте утверждения концепции «Москва – третий Рим», *Из Киева по всей Руси: сборник материалов научовой богословсько – історичної конференції, присвяченої 1025 – літтю Хрещення Київської Русі – України*, Київ, с. 253-260.
Высоцкий, С. А., 1966. *Древнерусские надписи Софии Киевской в XI – XIX веках*, Киев.
Галкина, Е. С., 2002. *Тайны Русского каганата*, Москва: Вече.
Голубинский, Е., 1880. *История Русской Церкви*, Москва: Типография Э. Лиссиер и Ю.Роман., т.1.
Дмитренко, В., 2011. *Октавіан Август. Народження Риської імперії*, Львів: Кальварії.
Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т., 2011. Київ: НАН України, Ін-т історії України, т. 1.
Голубинский, Е., 1880. *Житие блаженного Володимера, История Русской Церкви*, Москва, т. 1,

с. 194-206.

- Костомаров, Н. И., 2007. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, Москва.
- Корнієнко, В., 2010. *Корпус з графіті Софії Київської (X – поч. XVIII ст.). Ч. 4: Приділ св. Іокима і Анни*, Київ: Інститут історіографії та джерелознавства.
- Лебедев, А. П., 2012. *Очерки внутренней истории Византийской Восточной Церкви в IX, X, XI веках*, Санкт-Петербург.
- Марченко, М., 2012. *Київська Русь у боротьбі з кочівниками*, Київ.
- Митрополит Іларіон, 2008. Слово про закон і благодать, *Православний молитовник*, Київ: Видавничий відділ УПЦ КП, с. 108-158.
- Нікітенко, Н. М., 2007. *Від Царгорода до Києва*, Київ: Видавництво «Дельта».
- Нікітенко, Н. М., 2013. Час хрещення Русі у світлі даних Софії Київської, *Із Києва по всій Русі*, 60-79.
- Никольский, Н., 1983. *История Русской Церкви*, Москва.
- Пилипчук, Я. В., 2018. *Соціальна історія кипчаків у IX – XIII ст.*, Київ.
- Подволоцький, А. А., 2014. *Правдива історія Київської Русі: про що мовчать підручники історії*, Харків.
- Путешествия к тартарам католических монахов в 1245-1255 гг.*, 2013. Киев.
- Острогорський, Г. А., 2011. *История Византийского государства*, Москва.
- Энциклопедический Словарь Брокгауза – Ефрона*, 1894. Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, т. XIII-A.
- Энциклопедический Словарь Брокгауза – Ефрона*, 1895. Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, т. XV.
- Энциклопедический Словарь Брокгауза – Ефрона*, 1903. Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, т. XXXII-A.

References

- Akafisnyk [Book of Akathists], 2008. Kyiv: Vydavnychiy viddil UPTs KP, t. 1. (in Ukrainian).
- Akafistnik [Book of Akathists], 1996. Kamenec-Podol'sk: Ukrainskaya Pravoslavnaya Cerkov', t. 1. (in Russian).
- Alekseev, S. V., 2014. *Igor' Svyatoslavich [Igor Svyatoslavich]*, Moskva: Molodaya gvardiya. (in Russian).
- Ariev, V., Yosyfchuk, M., 2014. Derzhavno-tserkovnyi status volodaria Kyivskoi Rusy-Ukrainy sviatoho Volodymyra Velykoho [State and church status of the ruler of Kievan Rus-Ukraine St. Volodymyr the Great], *Sviatyi rivnoapostolnyi Volodymyr – tvorets Ukrainskoi derzhavy*, Kyiv KPBA, 69-76. (in Ukrainian).
- Bolotov, V. V., 2008. *Lekcii po istorii Drevnej Cerkvi [Lectures on the history of Ancient Church]*, Moskva, t. II. (in Russian).
- Dmytrenko, V., 2011. *Oktavian Avhust. Narodzhennia Ryskoj imperii [Oktavian Augustus. The birth of Rome empire]*, Lviv: Kalvarii. (in Ukrainian).
- Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]*, 2011. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, t. 1. (in Ukrainian).
- Enceklklopedicheskij Slovar' Brokgauza – Efrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]*, 1894. Sankt-Peterburg: Tipo-Litogafiya I. A. Efrona, t. XIII-A. (in Russian).
- Enceklklopedicheskij Slovar' Brokgauza – Efrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]*, 1895. Sankt-Peterburg: Tipo-Litogafiya I. A. Efrona, t. XV. (in Russian).
- Enceklklopedicheskij Slovar' Brokgauza – Efrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]*, 1903. Sankt-Peterburg: Tipo-Litogafiya I. A. Efrona, t. XXXII-A. (in Russian).
- Galkina, E. S., 2002. *Tajny Russkogo kaganata [The mysteries of Russian khaganate]*, Moskva: Veche. (in Russian).
- Golubinskij, E., 1880. *Istoriya Russkoj Cerkvi [The history of Russian Church]*, Moskva: Tipografiya E. Lissier i Yu. Roman., t.1. (in Russian).
- Golubinskij, E., 1880. *Zhitie blazhennogo Volodimera [Life of St. Volodymyr]*, *Istoriya Russkoj Cerkvi*, Moskva, t. 1, s. 194-206. (in Russian).
- Korniiienko, V., 2010. *Korpus z hrafiti Sofii Kyivskoi (X – poch. XVIII st.). Ch. 4: Prydil sv. Iokyma i Anny [Building of Corpus of graffiti of St. Sophia Cathedral of Kyiv (X – beg. of XVIII centuries). Part 4: Side – altar of Sts. Ioakym and Anna]*, Kyiv: Instytut istoriohrafii ta dzhereloznavstva. (in Ukrainian).

- Kostomarov, N. I., 2007. *Russkaya istoriya v zhizneopisaniyah ee glavnejshih deyatelej* [Russian history in the biographies of its main figures], Moskva. (in Russian).
- Lebedev, A. P., 2012. *Ocherki vnutrennej istorii Vizantijskoj Vostochnoj Cerkvi v IX, X, XI vekah* [Essays of internal history of Byzantine Eastern Church in IX, X, XI centuries], Sankt-Peterburg. (in Russian).
- Marchenko, M., 2012. *Kyivska Rus u borotbi z kochivnykamy* [Kyivan Rus in a struggle with nomads], Kyiv. (in Ukrainian).
- Mytropolyt Ilarion, 2008. *Slovo pro zakon i blahodat, Pravoslavnyi molytovnyk* [The Tale of law and grace], Kyiv: Vydavnychi viddil UPTs KP, s. 108-158. (in Ukrainian).
- Nikitenko, N. M., 2007. *Vid Tsarhoroda do Kyieva* [From Tsarhorod to Kyiv], Kyiv: Vydavnytstvo «Delta». (in Ukrainian).
- Nikitenko, N. M., 2013. Chas khreshchennia Rusi u svitli danykh Sofii Kyivskoi [The time of Baptism of Rus in the light of the data of St. Sophia Cathedral of Kyiv], *Iz Kyieva po vsii Rusi*, 60-79. (in Ukrainian).
- Nikol'skij, N., 1983. *Istoriya Russkoj Cerkvi* [The history of Russian Church], Moskva. (in Russian).
- Ostrogors'kij, G. A., 2011. *Istoriya Vizantijskogo gosudarstva* [History of Bizantine state], Moskva.
- Podvolotskyi, A. A., 2014. *Pravdyva istoriia Kyivskoi Rusi: pro shcho movchat pidruchnyky istorii* [True history of Kyivan Rus], Kharkiv. (in Ukrainian).
- Puteshestviya k tartaram katolicheskikh monahov v 1245-1255 gg.* [Visits to the Tartars of Catholic monks in 1245-1255], 2013. Kiev. (in Russian).
- Pylypchuk Ya. V., 2018. *Sotsialna istoriia kypchakiv u IX – XIII st.* [Social history of kypchaks in IX - XIII centuries], Kyiv. (in Ukrainian).
- Vereshchagina, N. V., 2013. Koronacionnye regalii svyatogo Vladimira v kontekste utverzhdeniya koncepcii «Moskva – tretij Rim» [Coronation regalia of St. Volodymyr in the context of “Moscow is the third Rome” concept approval], *Iz Kyieva po vsii Rusi: zbirnyk materialiv naukovoï bohoslavsko – istorychnoi konferentsii, prysviachenoï 1025 – littiu Khreshchennia Kyivskoi Rusy – Ukrainy*, Kyiv, s. 253-260. (in Ukrainian).
- Vvedenie hristanstva na Rusi* [Introduction of Christianity in Rus], 1987. Moskva. (in Russian).
- Vysockij, S. A., 1966. *Drevnerusskie nadpisi Sofii Kievskoj v XI – XIX vekah* [Ancient Russian inscriptions of St. Sophia Cathedral of Kyiv in XI – XIX centuries], Kiev. (in Russian).

SUMMARY

VOLODYMYR THE GREAT: ANALYSIS OF THE STATE STATUS

Mykhail Yosyfchuk

PhD (theology), Senior Priest of the Parish of Mother of Jesus Icon
"Utamuj Moya Pechali", Kyiv

State-confessional relations of the period of Kyivan Rus are of great importance for clarifying the influence on modern interchurch relations within Ukraine and abroad. On July 28, 2020, the celebration of the 1032th anniversary of the baptism of Rus-Ukraine and honors to the blessed memory of Saint Vladimir the Great took place. Therefore, the presented article is devoted to the question of the political status of Saint Vladimir after he committed the act of baptism of Rus-Ukraine, which we tried to establish on the basis of information containing the corpus of ancient Russian and Byzantine sources known today. Studies of this issue by Ukrainian and Russian scientists are considered. In order to establish the title of Vladimir the Great, the author describes the origins, distribution and meaning of the terms "kagan", "tsar" (Caesar) and "grand duke". It is concluded that the title of Vladimir "prince" or even "grand duke" in historical works and church publications is erroneous and does not correspond to the position of the owner of the largest state in Europe - Kyivan Rus-Ukraine, since after marrying the Byzantine princess Anna, he, without doubted he received the regalia of "Caesar", but he could also be titled "Vasileus" (an analogue of which was the title "Kagan" preserved in the chronicles), using his own Christian name Vasily as a Byzantine title, and the name Vladimir as a sign of belonging to the ruling dynasties in the former pagan country. It should be noted that this scientific studio is one of the attempts to study the issue of the international state status of St. Vladimir, and therefore the presented historical problems require more detailed further scientific research.

Key words: Rus-Ukraine, Saint Vladimir the Great, Kyiv metropolitans, status, title, Caesar Tsar, Khagan-Khakan, Grand Duke.

УДК: 94(477):332.3.021.8 «19»

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.03>

РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П. А. СТОЛИПІНА

Гаврик Богдан Юрійович

студент історичного факультету,

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: gavrik2000_@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0003-0843-1019>

У публікації розглянуто становлення П. А. Столипіна як політичного і державного діяча. Також у статті ґрунтовно аналізуються окремі аспекти реформаторської діяльності П. А. Столипіна на тлі суспільно-політичного життя Російської імперії початку ХХ ст. Встановлено, що діяльність П. А. Столипіна як державного діяча була досить розгалуженою. Він намагався впливати не лише на зовнішню, а й на головні вектори внутрішньої політики Російської імперії. Проаналізувавши діяльність П. А. Столипіна, можна пересвідчитися, що він усвідомлював відсталість Російської імперії від інших держав європейського континенту. П. А. Столипін розумів недоцільність існування самодержавства, тому намагався «привести» Російську імперію до конституційної монархії. Розглянуто ставлення різних політичних угруповань до П. А. Столипіна та його нововведень. Встановлено, що запроваджені П. А. Столипіним зміни, попри їх прогресивність, багатьох осіб не задовольняли, навіть попри те, що реформування засад, на яких базувалося суспільно-політичне життя країни, передбачало надання громадянських прав основним верствам населення, врегулювання адміністративних важелів влади, поліпшення економічної ситуації. Наріжним каменем реформаторської діяльності П. А. Столипіна стала саме аграрна реформа. Якщо розглянути основні тези розробленого П. А. Столипіним законодавчого проєкту «Про землеустрій», можна дійти висновків, що реформатор спирався на міцних селян, що були спроможні кваліфіковано займатися фермерством. Тому базові засади документу, які у тому числі передбачали поглиблення майнової диференціації селянства, дозволяли як правій, так і лівій опозиції безпощадно критикувати царський уряд, який, на їхню думку, уособлювала постать П. А. Столипіна.

Ключові слова: П. А. Столипін, Російська імперія, політика, державне управління, реформи, законодавство, аграрне питання, опозиція.

Постановка проблеми. Ті трансформаційні процеси з якими довелося Україні вступити у ХХІ століття вже не раз переживали інші країни. І саме в часи тяжких перетворень на арені великої політики з'являлися люди, яких менше за все цікавили гроші і слава. Кожен із них крок за кроком йшов до своєї мети. Деякі досягали успіху, а деякі розчинилися у вирі історії раніше ніж встигли прорости результати їхньої діяльності, але їхні ідеї, програми, плани глобальних перетворень залишилися і продовжили самостійне життя. Яскраві тіні попередніх епох повинні допомогти і нам пройти складний шлях у формуванні громадянського суспільства і правової держави, створення ринкової економіки і середнього класу, сприяти реальному законодавчому закріпленню демократичних прав і свободі, що співпадає з сучасним вектором загальносвітового цивілізаційного процесу. Якщо спрямувати погляд у минуле, то саме з такими проблемами довелося на початку ХХ ст. зустрітися Російській імперії, а вирішення цих питань випало на долю Голови самодержавного уряду – Петра Аркадійовича Столипіна.

Мета: проаналізувати окремі аспекти реформаторської діяльності П. А. Столипіна на тлі суспільно-політичного життя Російської імперії початку ХХ ст.

Історіографічний огляд. Перша за часом книга про П. А. Столипіна мала назву «Государственная деятельность председателя Совета министров статс-секретаря Петра Аркадиевича Столыпина», що складалася цілком із його промов. Упорядник позначив своє ім'я ініціалами Є. В. Перша частина була видана у 1909 році, а обидві частини разом – у 1911 році, вже після смерті прем'єра. З метою прославлення П. А. Столипіна за життя політика була також видана книга П. І. Кречетова. Всі наступні книги, присвячені П. А. Столипіну, побачили світ уже після його смерті.

Невдовзі після трагічної смерті реформатора за ініціативою М. Красильнікова було видано збірник промов П. А. Столипіна, який, однак, містив виключно думські виступи П. А. Столипіна, причому не всі, до того ж зі скороченнями та коментарями упорядника.

Увагу привертає також книга В. А. Скрипичина, чиновника, що тривалий час служив під керівництвом П. А. Столипіна в провінції.

Вагомою з точки зору розуміння офіційної оцінки діяльності П. А. Столипіна стала брошура А. А. Башмакова, який був редактором «Правительственного вестника».

У 1925 році брат П. А. Столипіна теж видав книгу про відомого політика. Вона містила уривки промов П. А. Столипіна, виголошених у законодавчих палатах і прокоментованих упорядником.

В 1928 році побачила світ книга, яка називалася «Первый русский фашист Петр Аркадиевич Столыпин». Її автор Ф. Т. Горячкін, зазначав, що реформаторська діяльність П. А. Столипіна задовольняла «вимоги працівників і виключно тільки свій народ».

Майже через 30 років після книги Ф. Т. Горячкіна була надрукована книга А. В. Заньковського «Правда о Столыпине». За три роки до видання цієї праці були опубліковані спогади доньки П. А. Столипіна М. Бок, які стали основою книги А. В. Заньковського. Праця А. В. Заньковського містить розповідь про зустрічі автора з П. А. Столипіним, у якого той був довіреною особою.

Серед сучасних дослідників реформаторської діяльності П. А. Столипіна варто пригадати П. А. Пожигайло, І. Д. Демидова, В. Г. Шелохаєва.

Виклад основного матеріалу. На фамільному гербі Столипіних був зображений гірський орел, що тримав у пазурах змію і срібну підкову. Задущена змія символізувала покаране зло, а підкова обіцяла щастя. Юнак з цієї родини міг розраховувати на щасливу кар'єру.

Петро Аркадійович народився у 1862 році у родині севастопольського героя генерал-ад'ютанта Столипіна і княжни Горчаковой. Усю зиму Столипіни проводили в маєтку Колноберж-Ковенської губернії, де Петро Аркадійович перечитував ті самі книжки, що й його родич по материнській лінії М. Ю. Лермонтов. Після закінчення гімназії П. А. Столипін вибрав незвичайний для аристократа природничий факультет Петербурзького університету. Вчився досить сумлінно. На останньому факультеті написав роботу на економіко-статистичну тему за що отримав винагороду. На випускних іспитах його відповідь вразила Д. І. Менделєєва і вони провели разом

довгий вчений диспут. Після закінчення у 1884 році курсу у Санкт-Петербурзькому університеті він почав свою чиновницьку діяльність. Спочатку працював в міністерстві внутрішніх справ, через два роки був зарахований до департаменту землеробства і сільської промисловості Міністерства землеробства і державних маєтностей [Столыпин, 1927, с. 107]. Тут він по-справжньому зацікавився сільськогосподарською справою і землевпорядкуванням. Згодом П. А. Столипін перейшов на службу до Міністерства внутрішніх справ, а в 1899 році був призначений ковенським губернським представником дворянства. Тут він був обраний почесним мировим суддею, а у 1903 році його призначають саратовським губернатором. Саме в Саратові П. А. Столипін познайомився з революціонерами і всіляко протидіяв їх пропаганді. П. А. Столипін користувався прихильністю селянської публіки. Після відставки у 1906 році С. Ю. Вітте П. А. Столипін обійняв посаду Міністра внутрішніх справ. Після розпуску Першої думи Петро Аркадійович, 8 липня 1906 року, був призначений Головою Ради міністрів [Зырянов, 1991, с. 24]. П. А. Столипін обійняв цю посаду у складні часи соціальної боротьби, що не могло не позначитися на його житті. Уже 12 серпня 1906 року відбувся перший замах на життя П. А. Столипіна, – на міністерській дачі стався потужний вибух, – було вбито 27 осіб, ще 32 особи поранено, постраждали діти міністра. Але цей випадок ще більше зміцнив у П. А. Столипіна впевненість у необхідності проведення реформ [П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. Убийство Столыпина. Следствие убийцы, 1991, с. 38]. «Були спроби і в законодавчій установа кидати бомби! А там, де аргумент-бомба, там, звичайно природна відповідь – нещадність кари!». Працюючи на посаді Голови Ради міністрів П. А. Столипін лише у 1909 році залишив Санкт-Петербург з метою лікування легень у Криму. Петро Аркадійович декілька разів вирушав у подорож Російською імперією з метою перевірки своїх аграрних реформ в дії. П. А. Столипін неодноразово з'являвся на переговори з царем для вирішення зовнішньополітичних справ. За свої заслуги П. А. Столипін у 1906 році отримав звання гофмейстера, у 1907 року був призначений членом Державної ради, а в 1908 році став статс-секретарем [Степанов, 1995, с. 17].

Працюючи в уряді Російської імперії, П. А. Столипін відзначився насамперед своїми непопулярними методами, які депутат Державної думи Ф. І. Родічев назвав «столипінською краваткою», а саме встановленням воєнно-польових судів в умовах революційної ситуації 1905 року. Проведення репресивних заходів П. А. Столипін пояснював так: «Безумцем было бы предполагать, что люди, которым вручена была власть во время великого исторического перелома, во время неурядства всех законодательных государственных устоев, чтобы люди, сознающие всю тяжесть возложенной на них задачи, не допускали тяжести всей взятой на себя ответственности. Но надо помнить, что в то время, когда в нескольких верстах от столицы, от царской резиденции, волновался Кронштадт, когда измена ворвалась в Свеаборг, когда пылал Прибалтийский край, когда революционная волна разлилась на Кавказе, когда остановилась вся деятельность в южном промышленном районе, когда распространились крестьянские беспорядки, когда начал царить ужас и террор, правительство должно было или отойти и дать дорогу революции, забыть, что власть есть хранительница государственности и целостности русского народа, или действовать и отстаивать то, что было ей вверено. Но, господа, принимая второе

решение, правительство роковым образом навлекло на себя и обвинение. Ударяя по революции, правительство, несомненно, не могло не заметить частных интересов. В то время правительство задалось целью - сохранить те заветы, те устои, начало которых были положены в основу реформ императора Николая II. Борясь исключительными средствами и в исключительное время, правительство ввело и привело страну во Вторую думу» [Е. В., 1909, с. 54]. Петро Аркадійович часто у своїх промовах намагався довести законність і важливість значення політики уряду: «Я хотел бы установить, что правительство во всех своих действиях, во всех своих заявлениях в Государственной думе будет держаться исключительно строгой законности... Эти скамьи – не скамьи подсудимых – это место правительства» [Сборник речей Петра Аркадьевича Столыпина, произнесенных в заседании Государственного совета и Государственной думы 1906 – 1911, 1911, с. 58]. Надавши урядовцям таку втішну оцінку, П. А. Столипін продовжив промову, зміст якої набув уже протилежного характеру: «Государственной думе волею монарха не дано право выражения правительству не одобрения, порицания или недоверия». Він залишив Думі право не погоджуватися з урядом і вносити на обговорення свої ідеї, але закінчив словами: «Все они [речи Думы] сводятся к словам обращенным к власти: “Руки вверх!”». На эти два слова, господа, правительство с полным спокойствием ответит: “Не запугаете”» [П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. Убийство Столыпина. Следствие убийцы, 1991, с. 45]. Сама Державна дума не могла пробачити П. А. Столипіну його поведінки (коли Дума відмовлялася прийняти потрібний законопроект, вона розпускалася, а закон приймався царем у міжсесійний період) [Е. В., 1909, с. 54].

На думські претензії і заперечення сучасників стосовно неправомірності дій у сфері обмеженні громадянських свобод П. А. Столипін зауважував: «Легко сказать: “Дайте стране все свободы”. И я говорю: надо дать свободы, но при этом добавлю, что предварительно нужно создать граждан и сделать народ достойным свободы, которые Государь соизволит дать». Ці вислови взяті з виступу П. А. Столипіна у Державній Думі від 6 березня 1907 р. Саме ця промова влучно характеризує погляди прем'єр-міністра.

Загальний план реформ був викладений П. А. Столипіним у березні 1907 року. Прем'єр-міністр наголошував на основній думці урядової програми: «Преобразование по воле монарха отечество наше должно превратить в государство правовое, так как, пока писанный закон не определит и не оградит прав отдельных русских подданных, права эти и обязанности будут находиться в зависимости от толкования и воли отдельных лиц, т. е. не будут прочно установлены» [Сборник речей Петра Аркадьевича Столыпина, произнесенных в заседании Государственного совета и Государственной думы 1906 – 1911, 1911, с. 58]. Для втілення цієї ідеї П. А. Столипін запропонував прийняти низку законів. Зберігаючи за православною церквою статус пануючої, уряд намагався покласти край релігійній нетерпимості, відмінити обмеження, які накладалися на прихильників інших віросповідань.

Уряд вперше в російській історії встановлював і гарантував невід'ємні права громадянина. Визначав, що правопорядок буде здійснюватися лише в межах закону. Уряд передавав низку владних повноважень місцевим самоврядним органам, таким чином започаткувавши процес децентралізації. Першочергово П. А. Столипін домігся розширення повноважень земств.

П. А. Столипін розмірковував і над освітньою реформою. Нагальне завдання зводилося до створення широким верствам населення доступу до здобуття освіти [Сборник речей Петра Аркадьевича Столыпина, произнесенных в заседании Государственного совета и Государственной думы 1906 – 1911, 1911, с. 89].

Чимало запропонованих П. А. Столипіним реформ так і залишилися на папері. Після смерті прем'єр міністра залишився проєкт докорінного реформування різних сфер життя Російської імперії. Не дивлячись на виконаний наказ Миколи II, згідно якого всі папери П. А. Столипіна були вилучені з кабінету, через півстоліття емігрант В. А. Зіньковський спробував відновити цей проєкт. За словами В. А. Зіньковського проєкт голови уряду передбачав небачені зміни у системі державного управління, серед яких виконавча влада мала зосереджуватися в руках Голови Ради міністрів, а повноваження імператора звужувалися [Е. В., 1909, с. 76]. Незалежність церкви забезпечувалася відновленням інституту патріаршества. Пропонувалося створення нових міністерств – праці, соціального забезпечення, національностей. Згідно плану країна мала покінчити з іноземною заборгованістю. Невідомо чи був план розроблений в дійсності, але його головні тези повністю узгоджувалися з ідеям П. А. Столипіна: сильна виконавча влада, місцеве самоврядування, боротьба з зовнішніми боргами [Столыпин, 1927, с. 104].

За свідченнями С. Є. Крижанівського, який тісно спілкувався з П. А. Столипіним, політичні заходи останнього не відзначалися цілісністю. До Санкт-Петербургу П. А. Столипін потрапив без заздалегідь розробленої програми дій. У сфері державних ідей Петро Аркадійович не був творцем та йому й не потрібно було ним бути. Вся законодавча програма була отримана ним від попередників. Ті зміни, що П. А. Столипін схвалив восени 1906 року стало втіленням політичної програми П. Д. Святополк-Мирського, що була викладена цареві у доповіді від 24 листопада 1904 року. 9 листопада 1906 р. був виданий закон, який мав назву «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння і землекористування». В подальшому доповнений і перероблений депутатами III Думи він набув чинності як закон 14 червня 1910 року. 29 травня 1910 р. був прийнятий закон «Про землеоблаштування. Ці три акта й склали проєкт «столипінської аграрної реформи». Ось про що йшлося в цьому проєкті: «Но прежде чем говорить о способах, нужно ясно представить себе цель, а цель у Правительства определенная: Правительство желает поднять крестьянское землевладение, оно желает видеть крестьянина богатым, достаточным, так как, где достаток, там, конечно, и просвещение, там и настоящая свобода. Но для этого необходимо дать возможность способному, трудолюбивому крестьянину, то есть соли земли русской, освободится от тех тисков, от тех теперешних условий жизни, в которых он в настоящее время находится. Надо дать ему возможность укрепить за собой плоды трудов своих и предоставить их в неотъемлемую собственность. Пусть собственность эта будет общая там, где община еще не отжила, пусть она будет подворная там, где община уже не жизненна, но пусть она будет крепкая, наследственная. Такому собственнику-хозяину Правительство обязано помочь советом, помочь кредитом, т.-е. деньгами. Теперь же надлежит браться за незаметную черную работу, надлежит сделать учет всем тем малоземельным крестьянам, которые живут земледелием. Придется всем этим крестьянам дать возможность воспользоваться из существующего земельного запаса таким

количеством земли, которое им не обходимо, и на льготных условиях» [Протоколы заседаний аграрной комиссии с докладами и приложениями, 1907, с. 67].

Зі слів самого П. А. Столипіна видно, що він відстоював передусім міцну власність, хоч в общинній, хоч в індивідуальній формі. Один з провідних економістів і істориків того часу – М. І. Туган-Барановський у своїй праці «Соціальні основи кооперації» писав: «Загалом, сільська кооперація значно підвищує продуктивність селянського господарства і збільшує його здатність конкурувати з великим капіталістичним сільським господарством» [Зырянов, 1991, с. 60].

С. М. Дубровський вважав, що уряд Столипіна зробив ставку на «міцного господаря» і, дозволивши купівлю – продаж надільної землі, сприяв тому, щоб ця земля перейшла до міцних селян [Дубровский, 1963].

Як стверджував американський дослідник Дж. Токмаков, політика П. А. Столипіна була спрямована на звільнення селянства від залишків закоренілих феодальних пут і пробудження інстинкту приватної власності, який мав сприяти створенню суспільства дрібних фермерів.

У реформи було багато ворогів. У відповідь на звинувачення Петро Аркадійович писав, що право власності є вродженим і, навіть, інстинктивним [Зырянов, 1991, с. 62].

Цікаво, що саме ці висновки стали підставою для надання опонентами негативної оцінки реформаторської діяльності П. А. Столипіна.

Слід зазначити, що навіть Сенат негативно сприйняв реформу. Його члени продовжували вірити у рятувальну дію патріархальної общини, тримаючись за неї як за основу самодержавства [Аврех, 1991, с. 198].

Інтелігенція, яка виховувалася на поглядах М. Г. Чернишевського, притримувалася позицій, що у свій час висловив її кумир: «Теперь нет сомнения в том, что большинство литературного мира считает нужным сохранить от вторжения личной собственности, по крайней мере на ближайшее время, те части земли, которые до сих пор оставались собственностью или владением общества».

Народники й есери, які вважали, що шлях російського селянства до соціалізму пролягає через общину, теж не сприймали запропоновані П. А. Столипінім зміни, адже у випадку реалізації реформи вони втрачали соціальну базу на селі. Диференціація на селі перетворювала розбагатілих селян-власників у прибічників правих сил, тоді як соціал-демократи отримували опору серед зубожілих селян, що перетворювалися на сільськогосподарських робітників. Крім того це вело до різкого поповнення головної, на думку більшовиків, революційної сили – промислового пролетаріату. Одним словом, у есерів, доволі впливової у середовищі селян сили, значної частини інтелігенції, міської дрібної буржуазії, а частково і серед інших груп населення, були всі підстави не бажати втілення в життя столипінської реформи [Казарезов, 1991, с. 92].

Не приймали столипінських нововведень і толстовці (а їх в імперії було немало), слідуючи за своїм вчителем Л. М. Толстим, який на цей рахунок висловлювався найкатегоричніше. У 1909 році Л. М. Толстой, який особисто знав П. А. Столипіна ще з дитинства, почав переписку зі своїм давнім знайомим. Він звинувачував прем'єр-міністра в необережних і небезпечних політичних кроках.

Л. М. Толстой був прихильником економічної теорії американця Г. Джорджа з красномовною назвою «Єдиний податок». Зважаючи на це, Лев Миколайович казав: «Нинче читал газету, Столыпин по западному рецепту собирает либеральное министерство. Хочет в семь месяцев ввести либеральные реформы, чтобы будущей Думе не осталось иного, как поддержать правительство. За это время могли бы ввести единый налог. Удивляюсь, почему правительство не делает этот удачный ход» [Степанов, 1995, с. 24].

Сам Л. М. Толстой писав у листі до Століпін: «Причины тех революционных уроков, которые происходят теперь в России имеют очень глубокие основы: но одна ближайшая из них, это недовольство народа неправильным распределением земли. Если революционеры всех партий имеют успех, то только потому, что они опираются на доходящее до озлобления недовольство народа». Він розкритикував усі земельні проекти, але і власних не запропонував. Єдине, на що вказував Л. М. Толстой так це те, що «земля есть достояние всех, и все люди имеют одинаковое право пользоваться ею» [Толстой, 1908, с. 25].

Феномен російської сільської общини не залишився поза увагою теоретиків «наукового комунізму», позиція яких ставала дедалі вагомішою серед невдоволеної російської інтелігенції. Розглядаючи перспективу розвитку капіталізму у Західній Європі і в Росії, К. Маркс, у листі до В. Засулич наголошував: «Частная собственность, основанная на личном труде ... будет вытеснена частной капиталистической собственностью, основанной на эксплуатации чужого труда, на труде наемном ... В этом совершающемся на Западе процессе дело идет, таким образом, о превращении одной частной собственности в другую. У русских же крестьян пришлось бы, наоборот, превратить их общую собственность в частую собственность»

З цього видно, що для К. Маркса тут немає проблеми – шлях російського села лежить через перевтілення загальної власності у приватну. Хоча К. Маркс і залишав відкритим питання чи піде Росія саме таким шляхом.

Однак подальші твердження Л. Н. Толстого лише додають неоднозначності: «Анализ представленный в “Капитале”, следовательно, не дает доводов ни за, ни против жизнеспособности русской общины, но специальные изыскания, которые я произвел на основании материалов, почерпнутых мною из первоисточников, убедили меня, что эта община является точкой опоры социального возрождения России, но для того, чтобы она могла функционировать как таковая, нужно было бы устранить тлетворные влияния, которым она подверглась со всех сторон, а затем обеспечить ей условия нормального развития» [Толстой, 1908, с. 29].

Можна зробити висновок, що К. Маркс надавав належну увагу общині, вбачав у ній дещо важливе для Росії, хоча, бачив шлях цієї країни до капіталізму через диференціацію на селі, та водночас вважав, що соціальне відродження Росії можливе через общину

Російські ж марксистки вважали общину анахронізмом, вбачали в ній консервативні джерела, що стримують розвиток села і суспільства. Цю точку зору розділяла вся інтелігенція, що вже встигла відмовитися від ідей народників [Пешехонов, 1906, с. 36].

Ставлення соціал-демократів до столипінських реформ зводилося до наступного: вони реакційні, оскільки здійснюються в інтересах поміщиків і багатих

селян, та водночас прогресивні, бо забезпечують прискорений розвиток капіталізму на селі, а створення в результаті реформи сільського пролетаріату і збільшення міського промислового робітництва наближає соціальну революцію.

Тому, об'єктивно марксистки повинні були бажати успіху аграрній реформі П. А. Столипіна. У своїй праці про III Думу марксист К. К. Череванін так пише про це: «Свободного выхода лица из общины требовали постоянно марксисты. П. Столыпин идет навстречу этому требованию и обеспечивает свободный выход из общины» [Степанов, 1995, с. 24].

«Вся марксистская литература доказывала в один голос неизбежность и необходимость для экономического развития России дифференциации в деревне. П. Столыпин стремится вызвать и ускорить эту дифференциацию. Он не только дает выделиться из общины, но и прикупить себе земли практически без всяких немедленных затрат, при помощи крестьянского банка Он вызывает своим мероприятием мобилизацию и помещичьей и крестьянской земли и способствует сосредоточению земли в руках капиталистических, ведущих свое хозяйство элементах деревни.

И те доводы, которые приходится часто встречать в литературе против аграрных мероприятий П. Столыпина имеют обыкновенно очень малую цену, по крайней мере для человека стоящего на марксистской точке зрения» [Пешехонов, 1906, с. 36].

В. І. Ленін і більшовики так оцінювали цю реформу: «Знаменитое аграрное законодательство Столыпина по 87-й статье насквозь проникнуто чисто буржуазным духом. Оно, вне всякого сомнения, идет по линии капиталистической эволюции, облегчает, толкает вперед эту эволюцию, ускоряет экспроприацию крестьянства, распадение общины, создание крестьянской буржуазии. Это законодательство, несомненно, прогрессивно в научно-экономическом смысле» [Зырянов, 1991, с. 62].

Позиція більшовиків чітко сформульована в листівці Московського комітету РСДРП (квітень, 1910 р.): «Закон 9-го ноября и «положение о землеустройстве», поощряя, а то и принуждая к выходу из общины, развязывает руки наиболее зажиточным крестьянам – кулакам, пьющим из крестьянской бедноты кровь. Выходя из общины, они забирают с собой лучшие земли, заводят собственное «хуторское» хозяйство и превращаются в помещиков – защитников старого строя, вместе с земскими начальниками и попами выжимающих все соки из сельских батраков и разорившихся крестьян... И чем больше закон 9 ноября разоряет деревень, тем больше создает он бедности, тем больше становятся ряды недовольных существующим строем, тем грознее будет грядущая революция, в которой примут участие новые наши союзники – сельский пролетариат и крестьянская беднота» [Степанов, 1995, с. 28].

Таким чином можна зробити висновок, що більшовики та інші марксистки не підтримували реформи, бо це суперечило їх ідеологічній етиці, але й не протистояли їм.

Ставлення до аграрної реформи партії кадетів, що була виразниками поглядів промисловців і землевласників перекувалася з поглядами есерів і соціал-демократів, але не була чіткою. Вони нібито бажали відібрати землі у поміщиків і роздати селянам, але детально цю процедуру ніколи не розглядали. Вони лавіювали,

– під час революційних подій 1905 – 1907 рр. їх погляди були радикальні, а після її припинення – поправляшали [П. А. Столыпин. Жизнь и смерть, 1997, с. 80].

Поміщики, особливо, більш прогресивні, виступали за скоріше перевлаштування, за ліквідацію общини, звісно без експропріації власних земель. Вони враховували не лише нові тенденції розвитку господарства, а також збільшення невдоволення серед селян, що могло призвести до виступів. Про їх позицію свідчать виступи депутатів в III Державній думі у 1908 році. Один з них В. Л. Марков, казав: «Я приветствую закон 9 ноября как акт раскрепощения свободной воли крестьянской от крепостной зависимости и ставлю этот закон в ряд с манифестом 19 февраля, я верю, что он будет иметь если не такие же, то близкие по размерам последствия» [Казарезов, 1991, с. 92].

Висновки. Політика П. А. Столипіна була досить розгалуженою. Він намагався впливати не лише на зовнішню, а й на внутрішню політику. Зі слів самого П. А. Столипіна можна пересвідчитися, що він усвідомлював відсталість Російської імперії від інших європейських держав. П. А. Столипін бачив недоцільність існування самодержавства, тому намагався «згори» встановити конституційну монархію. Запроваджені П. А. Столипіна реформи, попри їх прогресивність, багатьох осіб не задовольняли. Реформування засад, на яких базувалося суспільно-політичне життя країни, передбачало надання громадянських прав основним верствам населення, врегулювання адміністративних важелів влади, поліпшення економічної ситуації. Наріжним каменем реформаторської діяльності П. А. Столипіна стала аграрна реформа. Її базові засади дозволяли як правій, так і лівій опозиції безпощадно бичувати уряд. Якщо розглянути основні тези нормативного документу Петра Аркадійовича «Про землеустрій», можна дійти висновку, що він спирався на міцних селян, які були спроможні кваліфіковано займатися фермерством.

Список використаних джерел та літератури

- Аврех, А. Я., 1991. *П. А. Столыпин и судьбы реформ в России*, Москва.
Дубровский, С. М., 1963. *Столыпинская земельная реформа*, Москва.
Е. В., 1909. *Председатель Совета министров Петр Аркадьевич Столыпин. Составлено по сообщениям прессы за три года (8 июля 1906 - 8 июля 1909)*, Санкт-Петербург.
Зырянов, П. Н., 1991. *Столыпин без легенд*, Москва.
Казарезов, В. В., 1991. *О Петре Аркадьевиче Столыпине*, Москва.
П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. *Речи в Государственном Совете и Думе. Убийство Столыпина. Следствие убийцы*, 1991. Москва.
П. А. Столыпин. *Жизнь и смерть*, 1997, Саратов.
Пешехонов, А. В., 1906. *Сущность аграрной проблемы*, Санкт-Петербург.
Протоколы заседаний аграрной комиссии с докладами и приложениями, 1907. Санкт-Петербург.
Сборник речей Петра Аркадьевича Столыпина, произнесенных в заседаниях Государственного совета и Государственной думы 1906 – 1911, 1911. Санкт-Петербург.
Степанов, А., 1995. *Загадки убийства Столыпина*, Москва.
Столыпин, А. А., 1927. *П. А. Столыпин 1862 – 1911*, Париж.
Толстой, Л. Н., 1908. *Не могу молчать*, Берлин.

References

- Avrekh, A. Ya., 1991. *P. A. Stolypin i sud'by reform v Rossii [Stolypin and the Fate of Reforms in Russia]*, Moskva. (in Russian).

- Dubrovskij, S. M., 1963. *Stolypinskaya zemel'naya reforma [Stolypin Land Reform]*, Moskva. (in Russian).
- E. V., 1909. *Predsedatel' Soveta ministrov Petr Arkad'evich Stolypin. Sostavleno po soobshcheniyam pressy za tri goda (8 iyulya 1906 - 8 iyulya 1909) [Chairman of the Council of Ministers Petr Arkadyevich Stolypin. Compiled according to Press Reports for Three Years (July 8, 1906 - July 8, 1909)]*, Sankt-Peterburg. (in Russian).
- Kazarezov, V. V., 1991. *O Petre Arkad'eviche Stolypine [About Pyotr Arkadievich Stolypin]*, Moskva. (in Russian).
- P. A. Stolypin – zhizn' i smert' za carya. Rechi v Gosudarstvennom Sovete i Dume. Ubijstvo Stolypina. Sledstvie ubijcy [P. A. Stolypin – Life and Death for the King. Speeches in the State Council and the Duma. Stolypin's Murder. Killer Investigation], 1991. Moskva. (in Russian).
- P. A. Stolypin. Zhizn' i smert' [P. A. Stolypin. Life and Death], 1997, Saratov. (in Russian).
- Peshekhonov, A. V., 1906. *Sushchnost' agrarnoy problemy [The essence of the agrarian problem]*, Sankt-Peterburg. (in Russian).
- Protokoly zasedaniy agrarnoy komissii s dokladami i prilozheniyami [Minutes of Meetings of the Agrarian Commission with Reports and Attachments], 1907. Sankt-Peterburg. (in Russian).
- Sbornik rechej Petra Arkad'evicha Stolypina, proiznesennyh v zasedanii Gosudarstvennogo soveta i Gosudarstvennoj dumy 1906 – 1911 [Collection of Speeches by Pyotr Arkadievich Stolypin, Delivered at the Meeting of the State Council and the State Duma 1906 - 1911], 1911. Sankt-Peterburg. (in Russian).
- Stepanov, A., 1995. *Zagadki ubijstva Stolypina [Mysteries of Stolypin's murder]*, Moskva. (in Russian).
- Stolypin, A. A., 1927. *P. A. Stolypin 1862 – 1911 [P. A. Stolypin 1862 - 1911]*, Parizh. (in Russian).
- Tolstoj, L. N., 1908. *Ne mogu molchat' [I can not be Silent]*, Berlin. (in Russian).
- Zyryanov, P. N., 1991. *Stolypin bez legend [Stolypin without Legends]*, Moskva. (in Russian).

SUMMARY

P. STOLYPIN'S REFORM ACTIVITY

Havryk Bohdan

Student, History Department, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

The publication considers the formation of P. Stolypin as a political and statesman. The article also thoroughly analyzes some aspects of the reform activities of P. Stolypin against the background of socio-political life of the Russian Empire in the early twentieth century. It is established that the activity of P. Stolypin as a statesman was quite extensive. He tried to influence not only the foreign but also the main vectors of domestic policy of the Russian Empire. Analyzing the activities of P. Stolypin, we can see that he was aware of the backwardness of the Russian Empire from other states of the European continent. As a wise politician, P. Stolypin understood the inexpediency of the existence of autocracy, so he tried to "bring" the Russian Empire to a constitutional monarchy. The attitude of various political groups to P. Stolypin and his innovations is considered. It was established that the changes introduced by P. Stolypin, despite their progressiveness, did not satisfy many people, even though the reform of the foundations on which the socio-political life of the country was based provided for the granting of civil rights to the main segments of the population, improving the economic situation. Agrarian reform became the cornerstone of P. Stolypin's reform activity. If we consider the main theses of the legislative project "On Land Management" developed by P. Stolypin, we can conclude that the reformer relied on strong peasants who were able to engage in skilled farming. Therefore, the basic principles of the document, which included the deepening of property differentiation of the peasantry, allowed both the right and left opposition to ruthlessly criticize the tsarist government, which, in their opinion, embodied the figure of P. Stolypin.

Key words: P. Stolypin, Russian Empire, politics, public administration, reforms, legislation, agrarian question, opposition.

УДК: 94(477)"1918":327.82(4)](043.3)

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.04>

ІСТОРІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Приходько Микола Миколайович

кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та археології слов'ян,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: prihod@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-7428-8540>

У статті висвітлюється історіографічна традиція дослідження гетьманської держави Скоропадського, класифікована залежно від періоду здійснення наукових пошуків та вектора розвитку науки, пануючого на той чи інший час у суспільстві. Автором зроблено поділ історіографічного доробку вітчизняних і закордонних дослідників з проблеми становлення та розвитку міжнародних політичних та економічних зв'язків гетьманату П. Скоропадського виокремлюючи етапи: а) дослідження до 1922 рр.; б) дослідження радянського періоду до 1990 р.; в) дослідження періоду незалежної України від 1991 р. по теперішній час. В публікації з'ясовано, що вітчизняна історіографія 1920-х рр. представлена працями науковців, які належали до української дослідницької традиції й були вільні від тиску радянської ідеологічної кон'юнктури. Переважна більшість з них працювали в умовах еміграції, на останніх її етапах ця традиція зливається із західною історичною наукою, справляючи вплив на її підходи і оцінки. Радянська історіографія принципово відмовляла українським урядам, зокрема і урядам Української держави, у зовнішньополітичній суб'єктності. Дослідник дійшов висновку, що радянські дослідники мусили подавати Гетьманищину 1918 р. як «буржуазно-націоналістичний» маріонетковий режим, цілком контрольований німецькими окупаційними силами. Праці цього періоду характеризують Гетьманат П. Скоропадського, як складову громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії. Висвітлено, що у новітній вітчизняній історіографії було здійснено своєрідну «реабілітацію» Української Держави та її провідних діячів, зняття найбільш одіозних ідеологем радянської історіографії.

Ключові слова: геополітика, гетьман Скоропадський, Гетьманат, зовнішня політика, Перша світова війна, дипломатична служба, дипломатичний корпус, система міжнародних зв'язків, Брестські угоди, Четвертий союз.

Постановка проблеми. З відновленням української державності на початку 1990-х рр. розпочинається новий етап у розвитку історіографії з історії національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. Вже в першій половині 1990-х рр. з'являються спроби переосмислення історіографічного матеріалу, присвяченого Гетьманату Павла Скоропадського.

Мета. Мета статті полягає у систематизації історіографії процесу становлення дипломатичної служби та діяльності дипломатичного корпусу Уряду гетьмана П. Скоропадського.

Історіографічний огляд. Дослідженню історіографічної традиції Гетьманату Скоропадського було присвячено значний масив праць українських науковців. Дослідниками в цих працях було опрацьовано документи українського та іноземного архівних сховищ. На особливу увагу заслуговують доробки А. Буравченкова

«Питання зовнішньої політики Української Держави гетьмана П. Скоропадського в українській історіографії», Н. Землюліна «Аграрне питання в Українській революції: в пошуках шляхів розв'язання: (Історіографічний нарис)», та монографії В. Солдатенка «Українська революція. Історичний нарис: Монографія».

Виклад основного матеріалу. 1918 р. був періодом «перелому», коли геополітичні результати і наслідки Першої світової війни набули своїх остаточних форм. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. відбувся тоді, коли Німеччина готувалася повністю скористатися можливостями, наданими Брестським миром і спробували вирішальним наступом на Західному фронті домогтися сприятливих для себе умов післявоєнного світу. Антигетьманське повстання та крах Української Держави відбувалися на тлі військового і політичного колапсу Німеччини та її союзників й виникнення «вакууму сили» на сході Європейського континенту.

Це була доба неабияких складнощів і широких можливостей, що повністю укладається у наданий у промові Дж. Кеннеді образ китайського ієрогліфа слова «криза» як складеного із компонентів «небезпека» та «можливість». При чому для тогочасної України «небезпека» закладалася у внутрішній вимір її політичної динаміки, а «можливості» містилися у зовнішньополітичній сфері.

Зважаючи на складність геополітичного процесу даної епохи, не дивно, що усвідомлення причин й наслідків національної катастрофи грудня 1918 р. є одним із найскладніших моментів у історіографії Української революції. Попри важливість цього завдання, політичні прихильності і складнощі, які виникають із потребою вмістити політичну боротьбу в Україні у широкий геополітичний контекст, ускладнюють розуміння досліджуваного питання.

Номінально Гетьманат – це унікальне політичне утворення, характерне більше для української козацької традиції XVII-XVIII ст. Від часу проголошення й до наших днів визначення політичної і правової сутності цього нетривалого державного утворення викликає досить розмаїту палітру оцінок. Творці Гетьманату і прихильні до нього сучасники припускалися певної ідеалізації та перебільшення здобутків цієї форми державності (П. Скоропадський, В. Липинський, І. Нагаєвський) [Смолій, 2012, с. 310]. Діячі уенерівського табору (В. Винниченко, М. Шаповал, П. Христюк, І. Мазепа) не шкодували різко таврувальних оцінок щодо своїх ідейних опонентів та «класових ворогів». Для радянської історіографії головним критерієм при характеристиці Гетьманату виступала ленінська теза про «реставрацію буржуазно-поміщицького монархізму на Україні» [Терещенко, 2008, с. 36].

Сучасна українська історіографія розглядає період Гетьманату Павла Скоропадського як суттєвий доробок вітчизняного процесу державотворення, аналізуючи його здобутки з позиції повернення українського народу до єдиної європейської родини. Саме ідеалізація європейського вектора зовнішньої політики гетьмана П. Скоропадського є центральною ланкою в дослідженнях вітчизняних учених часів незалежної України.

Їхня актуалізація геополітичного доробку і зовнішньополітичних здобутків гетьмана П. Скоропадського фактично створили передумови для дослідження процесу становлення, формування та розвитку дипломатичної служби, діяльності дипломатичного корпусу й загалом зовнішньої політики.

Геополітика як наука та сфера суспільно-політичної діяльності лише зароджувалася в період гетьмана П. Скоропадського, а тому вектори зовнішньої

політики Гетьманату ще не мали рис структурованості й виваженості, не вибудовувалися в єдину стратегію, подекуди маючи суто тимчасовий, кон'юктурний характер залежно від загальних політичних процесів в регіоні. Однак навіть такий складний для дослідження період історії української державності був центром наукової уваги багатьох істориків, дипломатів, науковців в питаннях міжнародного права та відносин.

Історіографічний доробок вітчизняних і закордонних дослідників з проблеми становлення та розвитку міжнародних політичних й економічних зв'язків, а також становлення дипломатичної служби Гетьманату П. Скоропадського не можна вважати завершеним, а самі дослідження такими, що відбувалися за єдиним історіографічним вектором. Саме тому, існуючу історіографію досліджень діяльності дипломатичної служби Гетьманату П. Скоропадського доцільно класифікувати за двома способами: проблемно-хронологічним, виокремлюючи дослідження істориків, фахівців політологічних наук, сфери міжнародних зносин періодів залежно від основного спрямування загальнонаукової історичної доктрини. Такими етапами слід вважати: а) дослідження до 1920-1922 рр.; б) дослідження радянського періоду до 1990 р.; в) дослідження періоду незалежної України від 1990 р. по теперішній час; г) закордонна (зокрема, російська історіографія); предметним: виокремлюючи та групуючи історіографію відповідно до тематики дослідження залежно від напрямів зовнішньої політики або державотворчих процесів в період Гетьманату П. Скоропадського. Тут доцільно виокремити такі групи, як: дослідження загальнополітичного характеру, що стосуються загальних засад зовнішньої політики; дослідження процесу становлення дипломатичної служби; дослідження окремих напрямків реалізації дипломатичним корпусом зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних орієнтирів та цілей Уряду гетьмана П. Скоропадського.

Вітчизняна історіографія 1920-х рр. включає науковців, які належали до української дослідницької традиції й були вільні від тиску радянської ідеологічної кон'юнктури. Переважна більшість її дослідників працювали в умовах еміграції, на останніх її етапах ця традиція зливається із західною історичною наукою, справляючи вплив на її підходи і оцінки. До етапу 1920-х рр. належать праці безпосередніх учасників подій, які тяжіли до радикально-народницького (В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал, І. Мазепа, П. Феденко) або консервативно-державницького (П. Скоропадський, Д. Дорошенко, Д. Донцов, В. Липинський) напрямів. Із зрозумілих причин, серед них бракує спеціалізованих аналітичних праць із теми, оцінки проблем, які є ключовими елементами геополітики – зовнішньополітичної стратегії, зовнішньої політики, архітектури міжнародних відносин – включені у них у контекст загальних оцінок політичних процесів і доктрин. Праці є переважно авторським баченням подій Української революції і знаходяться на межі або поза рамками мемуарного жанру, що часто робить їх скоріше цінним історичним джерелом, аніж розвідкою.

Втім, основою радикально-народницького напрямку в історіографії є ототожнення понять «української нації» у етнокультурному сенсі та «трудового народу» у соціологічному та ідеологічному сенсах, останній ототожнювався із селянством та національно свідомою інтелігенцією [Шаповал, 1922, с. 30]. Це обумовило доктринальну близькість українського радикального народництва до більшовизму. Українська Держава («понура німецько-генеральська оперетка», за висловом В. Винниченка [Винниченко, 1920, с. 15] із цієї позиції не сприймалася як

державність українського народу, адже вона репрезентувала інші, крім «трудового селянства», соціальні прошарки. Її устрій суперечив політичному ідеалу народницьких партій і не сприймався їхніми ідеологами. Звідси її зовнішня політика оцінювалася як політика «неукраїнської меншості», визначена впливами великодержавних російських сил та німецьким диктатом.

В. Винниченко у праці «Відродження нації» гранично простою мовою висловив основні тези народницького сприйняття геополітичного проекту Української Держави: українська демократія бажала державу «як у людей», через що зрадила свої трудові маси та увійшла у відносини із німецькими генералами, «гутниками і лизогубами». «Імперіалістична німецька банда на Україні» «зніюхавшись» із «руським «Протофісом» вела справу до ліквідації надбань Української революції, але була попереджена антигетьманським повстанням [Винниченко, 1920, с. 74-75]. І. Мазепа визначав гетьманщину як «штучне припинення» революційного процесу в Україні [Мазепа, 1950, с. 56]. О. Саліковський змальовував Українську Державу як «Україну без українців», цілком штучний уряд, утворений німцями із буржуазії за умов відсутності у країні української, у розумінні вченого, буржуазії [Саліковський, 1919, с. 40-41]. За такої постановки питання проблема зовнішньої політики Української Держави зникає як така.

Аналогічних оцінок дотримується і П. Христюк у «Замітках і матеріалах до історії української революції». Праці представників народницької школи сконцентровані на питаннях внутрішньої політики, де «буржуазно-поміщицька диктатура» знищувала громадянські свободи, «розганяла» органи демократичного самоврядування, виморювала голодом робітництво і руйнувала економічне життя України, катувала селянство та ін. Питання зовнішньої політики і архітектури міждержавних відносин П. Христюк торкається, протиставляючи відносини із «реакційним Доном», який не відмовився офіційно від декларації про відновлення єдиної Росії у майбутньому, та із «Совітською Росією». На думку П. Христюка, навіть висловлений ретроспективно, у 1921 р., коли характер і зовнішні амбіції більшовицького режиму були очевидні, союз із Доном був спрямований на відновлення «єдиної і неподільної Росії». Тоді як у відносинах із радянською Росією український уряд не використовував можливостей для досягнення миру. «Так поглиблювалася реакція і ліквідація національних завоювань українського народу» [Христюк, 1921, с. 110].

Певна логіка зовнішньополітичної позиції радикально-народницької школи полягає у тому, що головною її ціллю було відокремлення, розірвання зв'язків української нації із Росією, набуття національної та державної самодостатності. Але при цьому російський вплив на Україну розумівся виключно як «великодержавний», що асоціювався із правими («буржуазними», «поміщицькими», «монархічними») політичними силами. Ототожнюючи національне та соціальне поневолення, радикальні народники не бачили реальної загрози у політиці радянської Росії щодо України, але у будь-якому «нерадянському» уряді вбачали потенційного партнера сил «внутрішньої реакції», уособленої гетьманським урядом.

Окремо виділяється також державницький напрям у історіографії, який історично і концептуально є тісно пов'язаним із гетьманським рухом. Як відомо, цей зв'язок реалізувався двома шляхами: через участь її представників у діяльності урядів Української Держави і крізь призму переосмислення досвіду Української революції у

ретроспективних працях В. Липинського та його послідовників. І. Мазепа констатував, що слабкість українського руху зумовлена «селянським» характером української нації тієї доби [Мазепа, 1950, с. 59]. Усвідомлення ущербності народницької концепції нації стало вихідним пунктом міркувань В. Липинського. Вже на перших сторінках «Листів до братів-хліборобів» він вказував на непослідовність, суперечливість та антидержавний характер зовнішньополітичної позиції політичних сил, репрезентантами яких є радикально-народницька школа. Зокрема на їх неспроможність вийти за рамки народницької політичної парадигми «землі та волі» задля переходу до державного будівництва; нездатність вирізнити політичний маневр (яким була «Федеративна грамота» від 14 листопада 1918 р.) від реальних зовнішніх загроз (уособлених у військово-політичних силах РРФСР із її курсом на утворення та поглинання «радянських республік»); нездатність до консолідації навколо курсу національної зовнішньої політики, поєднану із сервільністю щодо іноземних держав та їх урядів (Москви, Варшави тощо) [Липинський, 1926, с. 8]. Можна відтворити позицію В. Липинського й таким чином, що ліві українські народники не мислили у категоріях національної держави із властивими зовнішньополітичними інтересами, і не були здатними до мислення у категоріях реальної політики – Realpolitik, яка на той час була панівною парадигмою міжнародних відносин.

У працях-спогадах П. Скоропадського та Д. Дорошенка подано більш розгорнуте викладення принципів зовнішньополітичного курсу Української Держави та усвідомлення її позиціонування у контексті європейської геополітики. П. Скоропадський, дійсний автор зовнішньої політики Української Держави, виклав бачення України в архітектурі європейської геополітики. На його думку, потенціал Української Держави дозволяв їй відігравати роль провідної сили на сході Європи; Гетьман окреслив окремі напрями зовнішньої політики Української Держави; геостратегічні аспекти її формування, зокрема, щодо Криму [Пеленський, 1995, с. 262]; економічні аспекти зовнішньої взаємодії. Йому був властивий стиль мислення Realpolitik та розуміння національних інтересів, що неодноразово можна побачити у тексті «Спогадів»: «Я бажав, аби ми врятувалися, користуючись іноземцями остільки, оскільки це було б нам вигідно. Але я ніколи не ототожнював наші інтереси із інтересами німців, а вони, ці люди, цілком сприйняли точку зору Антанти» [Пеленський, 1995, с. 291].

П. Скоропадський пояснив найбільш контroversійний, східний напрям своєї зовнішньої політики. Контакти Української Держави із антирадянськими урядами, «Федеративна грамота» були і залишаються такими, що дозволяють підкреслювати проросійські настрої особисто Гетьмана та його оточення, наміри щодо «згортання» незалежності України тощо. На погляд П. Скоропадського, через свій вплив на російські антибільшовицькі формування (Північну, Південну, Астраханську армії, Донське Військо – нині щодо подібних інструментів зовнішньої політики використовується термін військові «проксі-сили») Українська Держава мала змогу брати участь у поваленні більшовицького уряду та у відновленні державності Росії, формуючи її відповідно до власних національних інтересів.

Ще більш детальний і послідовний виклад зовнішньої політики Української Держави у контексті її геополітичного позиціонування надано Д. Дорошенком у праці «Історія України, 1917 – 1923 рр.» та розлогіше у «Моїх спогадах про недавнє минуле». Він надавав принципового значення вказівці на прогноз щодо завершення

Першої світової війни, на який орієнтувався гетьманський уряд. Ймовірно вбачалася мирна угода за виснаженням сторін, за якої Україна отримувала би змогу звільнитися від військової опіки Центральних держав та мала би можливості зовнішньополітичного маневрування між ними та Антантою за умови відсутності безумовної переваги однієї із сторін [Галушко, 2002, с. 91]. Із позиції учасника подій розглядаються послідовно, за країнами, основні напрями зовнішньої політики Української Держави, визначаються чинники, які обумовлювали як позицію України щодо її зовнішньополітичних партнерів, так і зворотного боку. Д. Дорошенко приділяв увагу і внутрішньополітичним детермінантам зовнішньої політики, характеризуючи як «сектантську» доктрину українських есерів щодо «неукраїнськості» тих, хто не відповідав їх визначенню українців як «трудової нації» [Дорошенко, 1922, с. 322].

Цікавими є пошуки українських учених, здійснені у 1930-1970 рр., причому переважно в імміграції. Наприклад, у вітчизняній історіографії у 1930-ті – 1970-ті рр. через деактуалізацію ситуації політичного протистояння 1917 – 1921 рр. відбувається відхід від публіцистичного стилю та радикальних оцінок, характерних для праць чинних політиків – учасників подій квітня – грудня 1918 р. Втім, дискусія щодо природи Гетьманату точилася щонайменше до кінця 1950-х рр. (трагічної загибелі сина гетьмана П. Скоропадського Данила), у зовнішньополітичних аспектах вона торкалася, зокрема, змісту та значення «Федеративної грамоти», порівняння зовнішньополітичних доктрин Гетьманату та Директорії [Солуха, 1973, с.15].

Зростає аналітичність та теоретична обґрунтованість робіт, на осмислення зовнішньої політики Української Держави і її геополітичного контексту впливає синтез радикально-народницької концепції Української революції із державницьким підходом у працях 1970-х – 1980-х рр. Також у цей час згадана вище течія вітчизняної історіографії інтегрується у західну історичну науку, переймаючи властиву їй методологію досліджень та привносячи в неї власні концептуальні погляди.

Принципове значення тут мали праці Дж. Решетаря «The Ukrainian Revolution, 1917 – 1920: A Study in Nationalism» (1952) та О. Федишина «Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917 – 1918» (1972). Дж. Решетар ввів основні факти і тези української історіографії у концептуальне поле західної історичної науки, відкриваючи для неї Україну і Українську революцію, які були загублені на тлі революції і Громадянської війни в Росії. Учений зважено підходив до подій 1918 р., наголошуючи, що процес формування нації є тривалим, та що на момент проголошеної під тиском німецького уряду та політичних обставин державної незалежності «відносно невелика частина населення України цілком усвідомлювали свою національність» [Reshetar, 1952, p. 142], що накладало об'єктивні обмеження на політику Гетьманату. Розглядаючи зовнішньополітичні аспекти існування Української Держави, Дж. Решетар концентрує увагу на її відносинах із Німеччиною, обтічно вказуючи, що, зважаючи на політичну та економічну залежність від Німеччини, вона мала «деякі ознаки, якщо не сутність суверенної країни» [Reshetar, 1952, с. 180]. Вивільнення з-під німецької опіки було, на думку дослідника, основним зовнішньополітичним завданням української дипломатії. Іншими завданнями було використання паузи після завершення війни задля отримання контролю над українськими землями, де український суверенітет міг заперечуватися країнами-сусідами; здобуття дипломатичного визнання від нейтральних країн та країн Антанти; укладання миру із радянською Росією. Дж. Решетар послідовно розглядав ці напрями,

оцінюючи видання «Федеративної грамоти» та призначення уряду С. Гербеля як політичні маневри, покликані досягти порозуміння із країнами Антанти.

У ґрунтовній праці О. Федишина проблема України досліджується із позиції політики Центральних держав щодо неї. Зокрема простежується еволюція німецьких підходів до політики щодо України протягом Першої світової війни, в ході та після укладання Брестської мирної угоди [Fedyshyn, 1971, p. 24].

Щодо суто радянської історіографії, то проблематика і питання, які перед нею ставилися політичним керівництвом, вирізняються догматизмом та виробленням ідеологізованих схем, які, у час їх формування, могли надавати повністю контрафактне трактування подій.

Після відносно короткого періоду постреволюційних рефлексій 1920-х рр., коли було можливим видання мемуарів радянських діячів, що містили більш-менш індивідуалізований погляд на події Громадянської війни, а також доволі цікавих історичних праць із окремих питань, які становлять інтерес у контексті даного дисертаційного дослідження (наприклад, збірка статей і документів «Переговори Дона с Украиной и Германией в мае 1918 г.», ситуація швидко змінилася.

У радянській історіографії було закріплено погляд на події в Україні після укладення Брестських угод як на окупацію країни військами Німеччини та її союзників. Радянська історіографія принципово відмовляла українським урядам, зокрема і урядам Української Держави, у зовнішньополітичній суб'єктності. Радянські дослідники мусили відтворювати Гетьманщину 1918 р. як «буржуазно-націоналістичний» маріонетковий режим, цілком контрольований німецькими окупаційними силами. Оцінка Гетьманату радянською історіографією у цілому була визначена концепцією «інтервенції світового імперіалізму проти молодого Радянської держави», сформованою ще у рамках пропаганди часів Громадянської війни, а потім відтвореної у псевдонаукових дослідженнях. Концепція «інтервенції імперіалістичних держав» супроти радянської Росії повністю викривляла мотиви, наміри і цілі провідних держав Європи, США та Японії, ув'язуючи у спільну логіку дії Центральних держав та країн Антанти. Хоча радянські дослідники могли відзначати наявність «суперечностей у таборі інтервентів», вони діяли у рамках базових ідеологічних обмежень: визначення «непримирених суперечностей» імперіалістичних країн із радянською Росією як основної рушійної сили геополітичного процесу.

Новітня українська історіографія проблеми, що досліджується, формується із початком переосмислення вітчизняної історії, яке відбувалося наприкінці 1980-х початку 1990-х рр.

У новітній вітчизняній історіографії було здійснено своєрідну «реабілітацію» Української Держави та її провідних діячів, зняття найбільш одіозних ідеологем радянської історіографії. Було проведено низку вагомих конференцій, присвячених проблемам осмислення історії Української Держави і особистостей її провідників та ідеологів. Зокрема II Міжнародну наукову конференцію «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року» (1998 р.), Всеукраїнські наукові читання пам'яті В'ячеслава Липинського з нагоди 120-річчя від дня народження (2002 р.), Всеукраїнську наукову конференцію «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 95-річчя Української Держави та 140-річчя від дня народження Павла Скоропадського)» (2013 р.).

Видано збірки «Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла

Скоропадського» [Лупанов, 1993, с. 45] та «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. Наук. зб., присвячений 125-річчю від дня народження П. Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави», «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)».

Зміщення оцінок Гетьманату не було можливим без переосмислення ключових тез, які напряду стосуються питань зовнішньої політики і геополітики – тези про природу відносин Української Держави із країнами Четверного союзу, передусім, із Німеччиною; і тези про природу зовнішньополітичної стратегії Гетьманату. Слід підкреслити, що перші трактувалися радянською історіографією як «маріонеткова» залежність контрреволюційного режиму, друга була розвинута радикально-народницькою історіографією як прагнення «неукраїнських» буржуазних правлячих кіл до відновлення Російської імперської єдності.

Висновки. Концептуальні підходи до дослідження теми визначаються впливом трьох історіографічних напрямів: радикально-народницького, державницького та радянського. У їх змісті знаходить відображення залишковий вплив політичної боротьби і політичної пропаганди досліджуваної епохи. Особливо це стосується визначень щодо окупаційної, щодо країн Четверного союзу, та (або) «великоруської» природи влади в Українській Державі. Значним чином ці тези спростовані у сучасній історіографії.

Включення «українського питання» до більш широкого контексту європейської геополітики 1918 р. потребує виявлення та аналізу умовної геополітичної доктрини владних кіл Української Держави, які імпліцитно присутні у її зовнішній політиці як її керуючий принцип. Це ж завдання потребує розгляду зовнішньої політики України у більш широкому контексті «великої» європейської політики кінцевого періоду Першої світової війни. Частиною геополітичної доктрини владних кіл Української Держави є підстави вважати їх бачення проблеми більшовизму і кінцевого змісту планів щодо відновлення нерадянської державності Росії.

Список використаних джерел та літератури

- Винниченко, В., 1920. *Відродження нації: (Історія української революції [листопад 1917 – грудень 1919 р.])*, Київ – Відень.
- Дорошенко, Д. І., 1969. *Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920)*, Мюнхен: Українське видавництво, 1969.
- Дорошенко, Д. І., 2002. *Історія України, 1917-1923 рр.*, Київ: Темпора.
- Мазепа, І. П., 1950. *Україна в огні й бурі революції 1917-1921*, Ной-Ульм: Вид-во «Прометей».
- Скоропадський, П. П., 1995. *Спогади: кінець 1917 – грудень 1918*, Київ–Філадельфія.
- Смолій, В. А., 2012. *Нариси історії української революції 1917–1921 років*, Київ: НВП Видавництво «Наукова думка» НАН України, кн. 1.
- Солуха, П., 1973. *Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського*, Нью-Йорк.
- Терещенко, Ю. І., 2008. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції, *Український історичний журнал*, 4, 19-37.
- Христюк, П., 1921. *Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.*, Прага: Український соціологічний ін-т.
- Шаповал, М. *Соціологія українського відродження*, Прага: Український соціологічний ін-т, 1922.
- Fedyshyn, O. S., 1971. *Germany's drive to the East and the Ukrainian revolution, 1917-1918*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Reshetar, J., 1952. *The Ukrainian Revolution, 1917-1920: A Study in Nationalism*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

References

- Doroshenko, D. I., 1969. *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914-1920) [My Memories of the Recent Past (1914-1920)]*, Miunkhen: Ukrainske vydavnytstvo, 1969. (in Ukrainian).
- Doroshenko, D. I., 2002. *Istoriia Ukrainy, 1917-1923 rr. [History of Ukraine, 1917-1923]*, Kyiv: Tempora. (in Ukrainian).
- Fedyshyn, O. S., 1971. *Germany's drive to the East and the Ukrainian revolution, 1917-1918*. New Brunswick: Rutgers University Press. (in English).
- Khrystiuk, P., 1921. *Zamitky i materiialy do istorii ukrainskoi revoliutsii. 1917-1920 rr. [Notes and Materials on the History of the Ukrainian Revolution. 1917-1920]*, Praha: Ukrainskyi sotsiolohichnyi in-t.
- Mazepa, I. P., 1950. *Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917-1921 [Ukraine in the Fire and Storm of the Revolution of 1917-1921]*, Noi-Ulm: Vyd-vo «Prometei». (in Ukrainian).
- Reshetar, J., 1952. *The Ukrainian Revolution, 1917-1920: A Study in Nationalism*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press. (in English).
- Shapoval, M. *Sotsiolohiia ukrainskoho vidrozhennia [Sociology of Ukrainian Revival]*, Praha: Ukrainskyi sotsiolohichnyi in-t, 1922. (in Ukrainian).
- Skoropadskyi, P. P., 1995. *Spohady: kinets 1917 – hruden 1918 [Memories: late 1917 – December 1918]*, Kyiv–Filadelfiia. (in Ukrainian).
- Smolii, V. A., 2012. *Narysy istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Essays on the History of the Ukrainian Revolution of 1917-1921]*, Kyiv: NVP Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy, kn. 1.
- Solukha, P., 1973. *Dohovor z Moskvoyu proty hetmana Pavla Skoropadskoho [Treaty with Moscow against Hetman Paul Skoropadsky]*, Niu-York. (in Ukrainian).
- Tereshchenko, Yu. I., 2008. *Hetmanat Pavla Skoropadskoho yak proiav konservatyvnoi revoliutsii [Hetman Pavlo Skoropadsky as a Manifestation of the Conservative Revolution]*, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 19-37. (in Ukrainian).
- Vynnychenko, V., 1920. *Vidrozhennia natsii: (Istoriia ukrainskoi revoliutsii [marets 1917 – hruden 1919 r.]) [The Revival of the Nation: (History of the Ukrainian Revolution [March 1917 - December 1919])]*, Kyiv – Viden. (in Ukrainian).

SUMMARY

THE HISTORIOGRAPHICAL TRADITION OF THE STUDY OF HETMANATE OF PAVLO SKOROPADSKY

Mykola Prykhodko

Doctoral student of the Department of History and Archeology of the Slavs, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

The article highlights the historiographical tradition of the study of Skoropadsky's Hetmanate, classified according to the period of scientific research and the vector of the development of science, prevailing at one time or another in society. The author made a division of the historiographic work of domestic and foreign researchers on the problem of formation and development of international political and economic relations of Hetman P. Skoropadsky, distinguishing the stages: a) research until 1922; b) studies of the Soviet period up to 1990; c) a study of the period of independent Ukraine from 1991 to the present. The article shows that the national historiography of the 1920s is represented by the works of scholars who belonged to the Ukrainian research tradition and were free from the pressure of the Soviet ideological situation. The vast majority of them worked in the context of emigration, in its last stages this tradition merges with Western historical science, influencing its approaches and evaluations. Soviet historiography has fundamentally denied the Ukrainian government, including the governments of the Ukrainian state, foreign policy. The researcher concluded that Soviet researchers had to submit to the Hetmanate in 1918 as a "bourgeois-nationalist" puppet regime, completely controlled by the German occupation forces. The works of this period characterize Hetmanat P. Skoropadsky as a component of civil war in the territory of the former Russian Empire. It is revealed that in the newest national historiography there was a kind of "rehabilitation" of the Ukrainian State and its leading figures, removal of the most odious ideologues of Soviet historiography.

Keywords: geopolitics, hetman Skoropadsky, hetmanat, foreign policy, World War I, diplomatic service, diplomatic corps, system of international relations, Brest agreements, Fourth Union.

УДК: 327-055.1(437.1) + 94 (437.1)

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.05>**БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО ДИПЛОМАТИЧНОГО КОРПУСУ
З ОКУПАЦІЄЮ ПОЛЬЩЕЮ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В 1919 р.****Варгатюк Сергій Вадимович**

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,

Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ

e-mail: sergeyvarg@i.ua<https://orcid.org/0000-0002-2371-1337>

Аналізується складне міжнародне становище навколо України останньої доби визвольних змагань. Розглядається комплекс заходів української дипломатії проти окупації польськими військами частини українських земель. Зокрема охарактеризовано діяльність міжнародних комісій під керівництвом країн Антанти, що діяли на польсько-українському фронті в Галичині з метою врегулювання конфлікту. Розглянуто участь українських дипломатів у Паризькій мирній конференції. Визначено результати перемовин між головою українського Міністерства закордонних справ К. Мацієвичем та польським представником при штабі в Одесі – Б. Кутиловським. Проаналізовано діяльність Б. Курдиновського на посаді українського посла у Польщі. Зроблено винуваток, що вибір Б. Курдиновського для такої важливої справи, як врегулювання польсько-українських суперечностей, з боку українського уряду був необачним кроком. У минулому ця людина була далекою від українського національного руху. Б. Курдиновський більше контактував з російськими консервативними колами. За часів гетьманату він поступив на державну службу і його призначення на посаду посланника від імені Директорії Української Народної Республіки на переговори у Варшаву було приречене на провал, навіть не через навмисні дії, а через його байдужість до української справи. Загалом, український дипломатичний корпус останньої доби визвольних змагань використовував різні способи відстоювання національних інтересів – від встановлення зв'язків з Другою Річчю Посполитою через безпосередні дипломатичні контакти до розгортання багатовекторної діяльності на міжнародній арені.

Ключові слова: дипломатичний корпус, українська делегація, переговори, ускладнення ситуації, Галичина, Україна, Польща, Антанта.

Постановка проблеми. 1 листопада 1918 р. на уламках Австро-Угорської імперії у Львові постала українська держава – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), котра відразу розпочала війну проти поляків, які хотіли взяти під контроль Галичину. Польське повстання у Львові одержало підтримку від уряду новоствореної Другої Речі Посполитої Польської та переросло у міждержавну українсько-польську війну. Ця війна тривала до літа 1919 р. та завершилася поразкою Української Галицької Армії від польської армії під керівництвом генерала Галлера чисельністю біля 80 тисяч солдат, сформоване на території Франції зусиллями Антанти та США для війни проти більшовицької Росії. Після цього уряд ЗУНР виїхав за кордон, УГА відступила за Збруч на допомогу дієвій армії УНР у війні з більшовиками, а польські війська окупували Західну Україну.

Через такі події український дипломатичний корпус останньої доби визвольних змагань використовував різні способи відстоювання національних інтересів – від встановлення зв'язків з Польщею через безпосередні дипломатичні контакти (адже

Ю. Пілсудському було вигідно, щоб українська армія знаходилася на Поділлі, виконуючи роль збройної перешкоди між поляками та Червоною армією) до розгортання діяльності на Паризькій мирній конференції [Нагаєвський, 1993, с. 240].

Мета: розглянути комплекс заходів української дипломатії проти окупації польськими військами частини українських земель у 1919 р.

Історіографічний огляд. Означену в назві статті проблему досліджували О. Доценко, І. Мазепа, Р. Симоненко, М. Стахів.

Виклад основного матеріалу. Крім визнання України доби Директорії УНР Антантою, отримання від неї матеріальної та збройної допомоги у оборонній війні з Радянською Росією, українська дипломатична делегація намагалася звернути увагу Паризької мирної конференції на воєнні дії Польщі проти Західної України. В ноті українських дипломатів до секретаріату Найвищої Ради повідомлялося про наступ польського війська на Холмщину, Підляштя, Полісся та Волинь. У цій ноті вперше офіційно згадується про події, що відбувалися ще з грудня 1918 року, до часу подання другої ноти щодо агресивних дій Польщі, а саме про терор польських військових проти мирного населення Західної України.

Через продовження боїв на українсько-польському фронті в рамках Паризької конференції в березні 1919 року в Галичині почала діяти Міжсоюзна комісія під головуванням командуючого французьким експедиційним військовим корпусом у Східній Європі генерала Бартелемі. До її складу входили англійський генерал Кортон де Віарт, американець д-р Лорд та італієць Стабліє [Стахів, 1963, с. 220].

Комісія прибула в Галичину прямо на фронтову лінію. Головою української делегації був С. Бурачинський. Комісія відвідала містечко Ходорів, де знаходилася головна квартира УГА на чолі з командуючим генералом М. Омеляновичем-Павленком. До Ходорова приїхали також голова Держсекретаріату Є. Петрушевич та прем'єр уряду ЗУНР С. Голубович, а також голова Директорії УНР С. Петлюра [Нагаєвський, 1993, с. 240].

Не проявляючи активності під час офіційної церемонії зустрічі, С. Петлюра побажав вести переговори з Бартелемі окремо. Тема їхньої розмови невідома, але сам факт подвійної дипломатії не справив на представників Міжсоюзної комісії належного враження. Поляки, скориставшись таким становищем, отримали можливість заявити в кулуарах Паризької конференції, що між українцями немає єдності [Нагаєвський, 1993, с. 240].

Таке становище вплинуло на рішення комісії, яка в 2-й статті свого проекту перемир'я визначила демаркаційну лінію так: УГА повинна відійти від Львова до річки Буг, віддавши полякам нафтові джерела. З такої нагоди делегати від УНР на Паризькій конференції 7 квітня 1919 року подали ноту з протестом до секретаріату Найвищої Ради щодо безперспективності переговорів у Ходорові [Нагаєвський, 1993, с. 240].

Після невдачі комісії Бартелемі, пропозиції якої українці відкинули, Найвища Рада з початку квітня 1919 року призначила другу комісію, що мала ліквідувати польсько-український конфлікт. Головою цієї комісії був призначений англійський генерал Л. Бота від Південно-Африканського Союзу [Мазепа, 2003, с. 84].

Проект перемир'я комісії генерала Л. Боти пропонував обом сторонам зменшити армію до 20 тисяч і до закінчення конференції визначити тимчасову «лінію Боти», причому нафтовий басейн Дрогобицького повіту залишався в руках українців,

а поляки контролювали б Львів і всю територію на захід від лінії Львів – Сокаль [Стахів, 1963, с. 220].

Але польська делегація відкинула умови перемир'я. В заяві на ім'я Л. Боти голова польської делегації Р. Дмовський повідомив, що Польща намагається створити спільний польсько-румунський фронт, лінія якого повинна пролягати в напрямку: Дністер – Золота Липа, а на північ – через Галич і Станіслав до Чернівців.

Ця заява була написана 13 травня 1919 року, тобто до початку наступу польської армії в Західній Україні та на Волині і в Поліссі. З політичної точки зору польська, заява ігнорувала намагання Найвищої Ради досягти перемир'я між двома сусідніми країнами [Нагаєвський, 1993, с. 240].

Українська делегація не знала про негативну оцінку делегацією Р. Дмовського умов перемир'я. В той же час французька преса щодня приносила нові відомості про наступ польського війська на Україну. З такого приводу 20 травня 1919 року було вирішено звернутися до Найвищої Ради, в якій йшлося про безуспішні спроби українських дипломатів отримати допомогу від країн Антанти для боротьби з польським та радянським наступом [ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 133, арк. 166].

Того ж дня голова української делегації на Паризькій мирній конференції Г. Сидоренко отримав запрошення на відвідування українськими дипломатами резиденції президента США В. Вільсона, де в той день проходила нарада Найвищої Ради. Приводом для запрошення послужив лист генерала Л. Боти, зачитаний на засіданні Найвищої Ради англійським прем'єром. В листі була висловлена думка, що коли Найвища Рада не винесе жодного рішення щодо України, то це буде доказом безсилля Паризької конференції [Стахів, 1963, с. 220].

Крім Великої четвірки в американській резиденції українських дипломатів очікували члени комісії Л. Боти. Від української сторони на нараду прибули Г. Сидоренко, О. Шульгін, М. Лозинський, В. Панейко та Д. Вітовський. Відповівши на низку питань щодо внутрішнього ладу України та її ставлення до польського й радянського наступу, делегати від української місії оголосили усну заяву: Директорія вкрай потребує військової допомоги, польському наступові в Галичині значною мірою сприяє допомога країн Антанти. Рада чотирьох повинна негайно припинити наступ польського війська проти народу України [ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 133, арк. 167].

Після того як українці покинули американську резиденцію, Найвища Рада продовжувала дебатовати проблему, пов'язану з польсько-українським воєнним конфліктом. Щодо загальної української справи, то ніхто з членів Великої четвірки до вирішення цього питання більше не повертався.

3 липня 1919 року від секретаріату Паризької конференції до канцелярії української делегації прийшло повідомлення, що підкомісія з польських справ за дорученням Найвищої Ради працює над внутрішнім статусом Східної Галичини. До участі в нараді запрошувалися члени української делегації від ЗУНР [Нагаєвський, 1993, с. 240].

Комісія, що займалася польськими справами, була однією з найвагоміших на Паризькій конференції, очолювана членом французької делегації Ж. Камбоном, вона займалася справами, пов'язаними з утворенням Польської держави, яка за планами Антанти мала стати буфером між Західною Європою та Радянською Росією. Одній з її

підкомісії Найвищою Радою було доручено розробити внутрішній статус Східної Галичини.

Прийняття такого запрошення та участь галичан у діяльності підкомісії означало б згоду об'єднаного представництва УНР і ЗУНР на рішення Найвищою Радою справи щодо Східної Галичини та вказувало на відсутність єдності поглядів самої делегації щодо української державності. Тому 4 липня 1919 року до секретаріату Паризької конференції надійшло повідомлення про відмову від участі українських представників у праці підкомісії [ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 133, арк. 169].

Це було помилкове рішення. Напевно, виходячи з тези, що політика є мистецтвом можливого, українським дипломатам потрібно було взяти участь у праці підкомісії та намагатися впливати на вироблення внутрішнього статусу Східної Галичини на користь її мешканців.

Таким чином, невдала діяльність українських дипломатів на Паризькій мирній конференції налаштувало державний провід Директорії УНР до встановлення приязних стосунків із Польщею заради зняття з порядку денного складнощів зі Східною Галичиною.

Щодо заведення приязних стосунків із Польщею, то перші дипломатичні контакти Директорії УНР з цією державою розпочалися на межі 1918 – 1919 років, тобто ще до початку роботи Паризької мирної конференції. Так, наприкінці грудня 1918 року в столиці Польщі розпочала свою діяльність українська дипломатична місія на чолі з професором В. Прокоповичем. Завдання, з яким ми поїхали від нашого уряду до Варшави, – пояснював В. Прокопович кореспондентові «Нової Ради», – це питання кордонів між сусідніми державами та пошуки порозуміння між тісно пов'язаними у різних сферах Польщі та України [Срібник, с. 142]. Місія В. Прокоповича не досягла своєї мети через те, що зовнішня політика Директорії УНР була детермінована прорадянськими поглядами В. Винниченка [Симоненко, 1962, с. 269]. Сам В. Прокопович дав таку оцінку діяльності його місії у Варшаві: «Порозуміння між Польщею і Україною - справа складна, але потрібна і можлива. Справа залежить від порозуміння між обома сторонами і врахування інтересів один одного, від доброї волі, такту і витриманості в переговорах» [Шелухін, 1948, с. 8].

Місія В. Прокоповича полегшила можливість заснування першого дипломатичного представництва УНР у Варшаві на чолі з О. Карпинським, яка почала діяти з 18 січня 1919 року [Шелухін, 1948, с. 8]. Польський уряд також прагнув нормалізації відносин з Директорією. Так, у січні 1919 року спеціальний польський представник Ванькович провів у Києві консультації з зацікавленими у цих контактах українськими політичними колами [Симоненко, 1962, с. 269].

В середині лютого 1919 року посаду голови українського МЗС зайняв К. Мацієвич. Він виїхав з Вінниці, де перебував уряд УНР, до Одеси і Бухаресту, щоб особисто взяти участь у переговорах з представниками Антанти. Український міністр мав побачення з послом Польщі в Румунії М. Лінде, який у звіті до І. Падеревського 15 лютого 1919 року виявив занепокоєння тим, що українці пробують укласти угоду з Антантою в Одесі щодо допомоги УНР у боротьбі з наступом Червоної армії [Стахів, 1963, с. 162-163]. Укладення такої угоди, на думку польського посла, зміцнювало б становище України і зашкоджувало інтересам Польщі у Галичині [Доценко, 1924, с. 9].

В Одесі К. Мацієвич у розмові з польським представником при антантському штабі Б. Кутиловським виклав погляд УНР на сучасне зовнішньополітичне становище і з'ясував дві найважливіші справи в діяльності свого міністерства: 1) договір з французьким командуванням в Одесі про боротьбу з більшовиками; 2) тимчасова угода з Польщею. Саме так основний зміст розмови з українським міністром передав Б. Кутиловський у звіті прем'єрові І. Падеревському [Стахів, 1963, с. 158].

Б. Кутиловський, як польський прем'єр, стояв на позиції заперечення існування УНР, навіть в такому випадку, коли вона буде добре озброєна Антантою для боротьби проти спільного ворога Польщі та України – Радянської Росії. Тому Б. Кутиловський відповів українському міністрові такою тезою: «Одна справа – боротьба з РСФРР пов'язана з другою – миром з Польщею, тому що Україна не може вести війну з більшовиками, не відкликавши своїх військ з Галичини, тобто без припинення воєнних дій проти поляків» [Симоненко, 1962, с. 269].

Б. Кутиловський у розмові з К. Мацієвичем поставив проблему польсько-українських стосунків з ніг на голову. Адже не Польща страждала від українського збройного наступу, а польська армія окупувала землі Західної України. До вимоги відмови від Галичини польський представник додав побажання щодо вільного переїзду польських дипломатів до Одеси і зміни політики УНР щодо польського населення в Україні. Зі звіту Б. Кутиловського польському прем'єрові було відомо, що на всі вимоги на переговорах К. Мацієвич відповів загальною фразою, що всі справи треба вирішити переговорами у Варшаві.

В останній добі березня 1919 року К. Мацієвич призначив урядовця української місії в Одесі Б. Курдиновського на посаду українського посла у Варшаві, де він вступив у зносини з так званим українським комітетом, до складу якого входили колишні представники українського національного руху та ті, хто повернувся з рядів польської шляхти до українського табору [Симоненко, 1962, с. 269]. Очолював комітет Г. Тишкевич – брат графа М. Тишкевича, який замінив Г. Сидоренка на посаді голови української делегації на Паризькій мирній конференції [Шелухін, 1948, с. 8].

Представники комітету в надісланому до І. Падеревського меморандумі вимагали, щоб Польща взяла Україну під свій протекторат, оскільки вона не здатна здобути власну державність без чужої допомоги.

Очевидно автори меморандуму вже мали розмови з Б. Курдиновським і ознайомили його зі змістом документу. Цю версію підтверджує текст меморандуму: «Умови, на які Б. Курдиновський міг би погодитись від імені тих, хто дав йому повноваження, зводяться приблизно до такого: гарантування особам, які входять до Директорії особистої безпеки, збереження їх на керівному становищі в уряді того або іншого складу, який створиться за угодою з Польщею на території України, виключаючи Галичину. Передбачувана згода на значні зміни в складі самого уряду не виключає в ньому поляків; відмова від будь-яких претензій на частину Східної Галичини або, в крайньому разі, від всієї цієї території і разом з тим від деяких повітів Волинської та Київської губерній; спільні воєнні дії лише по Дніпро; спільна торгівельна політика з ліквідацією митного кордону між Україною та Польщею; участь Польської держави в закордонній політиці України; гарантування полякам правових привілеїв у економічній, політичній та культурній галузях» [Симоненко, 1962, с. 269].

Особливістю цього меморандуму є те, що текст дуже нагадує зміст відомої Варшавської угоди від 22 квітня 1920 року. В обох документах існує гарантія визнання Директорії на чолі з С. Петлюрою. Очевидно, К. Мацієвич давав усні інструкції Б. Курдиновському на підставі порозуміння з С. Петлюрою, який дав згоду на досить значні територіальні поступки на користь Польщі. К. Мацієвич, мабуть, перебільшив поступки, на які погодився С. Петлюра, коли давав інструкції Б. Курдиновському, а той зі свого боку, пішов далі інструкцій міністра закордонних справ [Стахів, 1963, с. 158].

У Варшаві Б. Курдиновський вів з прем'єром І. Падеревським переговори, які завершилися 23 травня 1919 року підписанням угоди, текст якої, за винятком деяких пунктів, нагадував меморандум українського комітету на чолі з Г. Тишкевичем. Згідно з цим договором, Б. Курдиновський віддавав всю Україну під зверхність Польщі. Внутрішня і закордонна політика УНР, збройні сили переходили під керівництво польського уряду.

Висновки. Отже, вибір Б. Курдиновського для такої важливої справи, як врегулювання польсько-українських суперечностей, з боку українського уряду був кроком необачним. У минулому ця людина була далекою від українського національного руху. Б. Курдиновський більше контактував з російськими консервативними колами. За часів гетьманату він поступив на державну службу і його призначення на посаду посланника від імені Директорії УНР на переговори у Варшаву було приречене на провал, навіть не через навмисні дії, а через його байдужість до української справи.

Список використаних джерел та літератури

- Доценко, О., 1924. *Літопис Української революції 1917-1923*, Львів, кн. 5, т. 3.
Мазепа, І., 2003. *Україна в огні і бурі революції 1917-1921*, Київ: Темпора, т. 1.
Нагаєвський, І., 1993. *Історія Української держави XX століття*, Київ.
Симоненко, Р., 1962. *Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 році*, Київ.
Срібник, І. *С. Петлюра – на чолі держави та війська*.
Стахів, М., 1963. *Україна в добу Директорії УНР*, Скrenton, т. 5.
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).
Шелухін, С., 1948. *Лист до С. Петлюри. Ризький договір*, Париж.

References

- Dotsenko, O., 1924. *Litopys Ukrainskoi revoliutsii 1917-1923 [Chronicle of the Ukrainian Revolution 1917-1923]*, Lviv, kn. 5, t. 3. (in Ukrainian).
Mazepa, I., 2003. *Ukraine v ohni i buri revoliutsii 1917-1921 [Ukraine in the fire and storm of the revolutions of 1917-1921]*, Kyiv: Tempora, t. 1. (in Ukrainian).
Nahaievskyi, I., 1993. *Istoriia Ukrainskoi derzhavy XX stolittia [History of the Ukrainian state of the XX century]*, Kyiv. (in Ukrainian).
Shelukhin, S., 1948. *Lyst do S. Petliury. Ryzkyi dohovir [Letter to S. Petliura. Riga Treaty]*, Paryzh. (in Ukrainian).
Sribnyk, I. *S. Petliura – na choli derzhavy ta viiska [Petliura is at the head of the state and the army]*. (in Ukrainian).
Stakhiv, M., 1963. *Ukraine v dobi Dyrektorii UNR [Ukraine in the days of the Directory of the Ukrainian People's Republic]*, Skrenton, t. 5. (in Ukrainian).
Symonenko, R., 1962. *Imperialistychna polityka Antanty i SShA shchodo Ukrainy u 1919 rotsi [Imperialist policy of the Entente and the United States towards Ukraine in 1919]*, Kyiv. (in Ukrainian).
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].

SUMMARY
FIGHTING OF THE UKRAINIAN DIPLOMATIC CORPS WITH POLAND OCCUPATION
OF EASTERN GALICIA IN 1919

Serhii Vargatyuk

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of International Relations
and Social Sciences, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

The difficult international situation around Ukraine in the last days of the liberation struggle is analyzed. A set of measures of Ukrainian diplomacy against the occupation of part of Ukrainian lands by Polish troops is considered. In particular, the activities of international commissions led by the Entente countries, which acted on the Polish-Ukrainian front in Galicia to resolve the conflict, are described. The participation of Ukrainian diplomats in the Paris Peace Conference is considered. The results of negotiations between the head of the Ukrainian Ministry of Foreign Affairs K. Matsievych and the Polish representative at the headquarters in Odessa – B. Kutylovsky were determined. The activity of B. Kurdynovsky as the Ukrainian ambassador to Poland is analyzed. It was blamed that the choice of B. Kurdynovsky for such an important matter as the settlement of Polish-Ukrainian disputes by the Ukrainian government was a reckless step. In the past, this man was far from the Ukrainian national movement. B. Kurdynovsky had more contact with Russian conservative circles. During the hetmanate, he entered the civil service and his appointment as an envoy on behalf of the Directory of the Ukrainian People's Republic for talks in Warsaw was doomed to failure, not even because of deliberate actions, but because of his indifference to the Ukrainian cause. In general, the Ukrainian diplomatic corps of the last days of the liberation struggle used various ways to defend national interests – from establishing ties with the Second Polish-Lithuanian Commonwealth through direct diplomatic contacts to the development of multi-vector activities in the international arena.

Key words: diplomatic corps, Ukrainian delegation, negotiations, complication of the situation, Galicia, Ukraine, Poland, Entente.

УДК: 94(477)«1920»:2

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.06>

ДІЯЛЬНІСТЬ НКВС УСРР У СФЕРІ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ (1920-І РР.)

Песоцький Максим Миколайович

аспірант кафедри історії та археології слов'ян,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: pesotskiy-m@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3123-2088>

Досліджено діяльність Народного комісаріату внутрішніх справ Української Соціалістичної Радянської Республіки у період Нової економічної політики у сфері релігійного життя. Висвітлено вплив Народного комісаріату внутрішніх справ Української Соціалістичної Радянської Республіки на тогочасне українське суспільство, релігійне життя українського народу. Показано роль Народного комісаріату внутрішніх справ Української Радянської Соціалістичної Республіки у справі втілення радянської релігійної політики в Україні в період Нової економічної політики та на етапі її згорання. Атеїстична тоталітарна радянська влада, офіційно декларуючи принципи воєнничого атеїзму, на практиці намагалась повністю підпорядкувати собі релігійне життя українського народу щоб через підконтрольні церковні органи посилити контроль свого режиму над українським суспільством, зменшити супротив українського народу більшовицькому тоталітарному режиму, зв'язати українському народу свої ідеологічні засади, зламати українську національну свідомість через усебічне посилення гноблення українського народу для подальшої трансформації української нації у радянське суспільство. В результаті, хоч режиму й вдалось значно посилити свої позиції у сфері релігійного життя українського народу, поставити релігійне життя українського народу під жорсткий контроль, але підмінити традиційну національну самосвідомість українського народу своїми тоталітарними антинародними, антинаціональними ідеологічними засадами більшовицькій владі не вдалось, тож у відповідь на свою поразку і повну неспроможність ідеологічно знищити український народ тоталітарний більшовицький радянський режим посилював репресії проти українського народу, розгортав широкі карні заходи, посилював політику терору й таким чином закономірно дійшов до фактичного геноциду українського народу, його фізичного знищення за національною ознакою незалежно від класу.

Ключові слова: НКВС, Україна, радянська влада, репресивна система, карні органи, УСРР, релігія.

Постановка проблеми. З приходом до влади в Україні тоталітарного більшовицького режиму й знищенням української державності розпочалась активно політика радянзації українського суспільства, важливу роль у справі впровадження більшовицької політики в Україні відігравали структури Народного Комісаріату Внутрішніх Справ Української Соціалістичної Радянської Республіки, звісно НКВС УСРР, як і республіка загалом, повністю контролювались московським більшовицьким режимом, фактично Україна була окупована більшовиками й, не зважаючи на формальний статус союзної республіки, на практиці не мала можливостей навіть на рівні автономії. Більшовики планували швидко, жорстко й безкомпромісно радянізувати українське суспільство, по суті знищивши його як націю, й перетворити його на суспільство радянське, в таких умовах важливим для

режиму було взяти під контроль релігійне життя українського народу, щоб з одного боку задавити усяку антирадянську думку, котра могла бути сформульована релігійними організаціями і надалі розповсюджуватись цими ж організаціями, а з іншого боку, взявши під повний контроль релігійне життя українського народу, радянська влада не тільки знищувала опозицію, але й могла використовувати підконтрольні релігійні установи як для посилення контролю над населенням, так і для пропагування більшовицьких ідеологічних засад. Активним виконанням цього завдання займались власне структури органів НКВС УСРР, оскільки були однією з найпотужніших й найефективніших організацій у справі втілення радянської політики та керування суспільством в арсеналі більшовицького тоталітарного режиму. Тож для розуміння ролі НКВС в процесі радянзації України та його можливостей у період 20-х років ХХ століття необхідно розглянути й питання діяльності органів НКВС УСРР у справі впровадження радянської політики у сфері релігійного життя українського народу.

Мета. Мета статті полягає у розкритті діяльності органів НКВС УСРР у сфері релігійного життя крізь призму історичного моменту боротьби більшовиків за владу, їх подальшого посилення й розгортання більшовицької політики на території України, впровадження більшовицької політики у сфері релігійного життя на практиці органами НКВС УСРР, які завдання і з якою метою ставились перед органами НКВС, як вони їх виконували протягом 20-х років і які мали результати.

Історіографічний огляд. Важливими для розкриття проблеми є дослідження І. Г. Біласа, О. М. Мироненка, Ю. А. Реєнта, Ю. І. Шаповала та ін. Ці праці загалом дають багатий матеріал для розкриття проблеми, але вони, загалом, не концентруються на поглибленому розкритті питання діяльності органів НКВС у сфері релігійного життя й здебільшого роблять акцент вже на органах НКВС 30-х років, в той час як діяльність НКВС 20-х років хоч і розглядається, але не підлягає такому ж ретельному осмисленню.

Виклад основного матеріалу. Народний комісаріат внутрішніх справ наглядав за впровадженням у життя релігійної політики радянської влади стосовно заходів з відокремлення церкви від держави. Проводились заходи по інформуванню населення стосовно нових законодавчих норми у сфері релігії, контролювались фінансові справи церковних організацій та структур та формування законодавчої бази для націоналізації майна. Безпосередньо релігійними проблемами з долученням за необхідністю інших відділів займався відділ культів на чолі з К. Гольбертом [Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 2003, с. 237].

У період впровадження нової економічної політики мало місце послаблення антирелігійних заходів зважаючи на поширення релігії серед широких народних мас при продовжуванні посилення просвітницької та культурної роботи відповідної до радянської атеїстичної ідеології на фоні поширення антирелігійної агітації та пропаганди, розповсюдження антирелігійних організацій, товариств та клубів [Мироненко, 1992, с. 12]. Звісно радянська антирелігійна політика окрім того, що впроваджувалась у відповідності до ідеологічних принципів більшовизму по відношенню до України мала також антинаціональне забарвлення, оскільки знищувала одне з джерел національної самосвідомості, ліквідуючи таким чином невід'ємну частину української історії, посилюючи національне гноблення українського народу з метою його розчинення, радянзації та русифікації шляхом

установлення усебічного контролю над усіма сферами, де могла проявитись українська національна самосвідомість з подальшою їх ліквідацією. Відповідно до лукавої радянської політики послаблення церковного гноблення Народний комісаріат внутрішніх справ Української Соціалістичної Радянської Республіки видав циркуляр від 1 жовтня 1921 року для одного із своїх відділів – комунального господарства, де йшлося про заборону реквізицій деякої церковної нерухомої власності. Необхідність звернутися до структури НКВС обумовлювалась тим, що відповідні постанови та директиви Всеукраїнського центрального виконавчого комітету саботувались ортодоксальними більшовиками, які вважали перехід до такої політики у сфері релігії зрадою ідеалів Жовтня, принципів партії та духу більшовицької революції, тож для вирішення проблеми було долучено органи Народного комісаріату внутрішніх справ, котрий безсумнівно виконував усі розпорядження тоталітарного радянського режиму й пильно стежив за тим, щоб більшовицька політика втілювалась у життя належним чином [Шаповал, 1997, с. 283]. Відповідно до циркуляру Народного комісаріату внутрішніх справ була заборонена подальша реквізиція молитовних приміщень, а попередні акти реквізицій відмінялись. Також при Народному комісаріаті внутрішніх справ Української радянської соціалістичної республіки було сформовано центральну міжвідомчу комісію, котра займалась проблемами реєстрації релігійних організацій, котра у своїй роботі керувалась різними таємними постановами та циркулярами. Відповідні адміністративні відділи Народного комісаріату внутрішніх справ стали важливим чинником не тільки у справі впровадження радянської політики, але й, частково, в її формуванні. У 1923 році Народний комісаріат внутрішніх справ Української соціалістичної радянської республіки отримав усі необхідні повноваження для впровадження, контролю, й, частково, формування політики у сфері релігії. В подальшому для посилення контролю за учасниками релігійних організацій, діяльністю релігійних організацій та формуванням нових релігійних організацій Народний комісаріат внутрішніх справ Української радянської соціалістичної республіки сформував та у липні 1923 року прийняв відповідну інструкцію стосовно порядку реєстрації релігійних товариств й про видачу дозволів на скликання зібрань релігійних громад [Софинов, 1942, с. 29]. Відтепер представник Народного комісаріату внутрішніх справ приймав безпосередню участь у роботі та діяльності зібрань релігійних організацій для забезпечення повного контролю над напрямками та формами їх діяльності у відповідності до інтересів радянського тоталітарного режиму й звітував своєму керівництву у Народному комісаріаті внутрішніх справ Української радянської соціалістичної республіки. Також було ускладнено процедуру реєстрації релігійних громад. Окрім того відтепер релігійні організації повинні були кожного року надсилати до органів Народного комісаріату внутрішніх справ Української соціалістичної радянської республіки списки своїх учасників. Також Народний комісаріат внутрішніх справ Української радянської соціалістичної республіки звертав свою увагу на різноманітні сектантські громад для посилення свого контролю над ними, так відповідно до постанов і розпоряджень органів НКВС малі релігійні громади відтепер повинні були оформляти себе відповідно до законодавчих норм й реєструватись на районному рівні відповідно до наказу Народного комісаріату внутрішніх справ Української соціалістичної радянської республіки від 1 серпня 1924 року [Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 2000, с. 201]. Окрім того відтепер регламентувались проведення обрядів, а про

проведення релігійних зібрань потрібно було заздалегіть повідомляти органи Народного комісаріату внутрішніх справ. Органи НКВС особливу увагу приділяли комітетам незаможних селян, котрими опікувався через орган центрального відділу комітетів незаможних селян у структурі НКВС, оскільки на селі була велика концентрація релігійних організацій через, відповідно, здебільшого аграрний характер країни з переважно проживаючим у сільській місцевості населенням [Софинов, 1960, с. 58]. Перед комітетами сільської бідноти ставилось завдання на місцевих сільських зборах піднімати питання стосовно опису та взяттю на облік усього майна релігійних організацій, окрім того, яке безпосередньо необхідно для проведення відповідних релігійних обрядів. Поступово з тим як становилось зрозумілим, що Народний комісаріат юстиції на справляється у повній мірі зі своїми завданнями у справі впровадження радянської політики у сфері релігії, ліквідаційний відділ при ньому, що займався питаннями відокремлення релігії та держави, все більше починав взаємодіяти з більш ефективними органами НКВС, як наслідок було прийнято ряд резолюцій, які фактично перекладали відповідні завдання з місцевих органів Народного комісаріату юстиції на місцеві органи Народного комісаріату внутрішніх справ. Згодом, оскільки стало зрозуміло, що лише органи Народного комісаріату внутрішніх справ мають таку структуру котра пронизує собою усі ланки управління від самого низу як то органи районних виконавчих комітетів, сільських виконавців, сільських рад, що і забезпечує високу ефективність виконання поставлених завдань, тож у червні-вересні 1922 року відділ у справах відокремлення держави від церкви Народного комісаріату юстиції Української соціалістичної радянської республіки було офіційно повністю передано як самостійний орган до складу структури органів Народного комісаріату внутрішніх справ Української соціалістичної радянської республіки [Реент, 2018, с. 32]. Органи НКВС швидко розбудували всеохоплюючу жорстку централізовану структури для роботи у релігійній сфері й не допускали втручання у свої справи інших радянських структур по релігійним справам інших радянських відомств. Органи НКВС намагались перешкоджати передачі церковного майна у відання Української автокефальної православної церкви, хоча вона в цілому вважалась радянською владою корисною для подальшої реалізації радянської політики у сфері релігії, органи НКВС у свою чергу робили ставку на більш контрольовані релігійні структури як то так звану «живу церкву», котру радянська влада створила у 1922 році для посилення контролю над релігійним життям й для більшого охоплення релігійного населення [Білас, 1994, с. 174]. Інколи місцеві органи влади протистояли тиску НКВС й ставали у питаннях належності церковного майна на бік Української автокефальної православної церкви виходячи з власних місцевих інтересів і не усюди органами НКВС вдалось зламати цей супротив, хоча в цілому органи НКВС досить ефективно стримували розгортання руху за Українську автокефальну православну церкву.

З початком скорочення органів НКВС у 1922 році відділ зі справ відокремлення держави від церкви було реорганізовано у підвідділ, раніше там працювало три особи, відтепер залишилась лише посада начальника, розпочались спроби зберегти колишню структуру, особливе занепокоєння викликала посада експерта, оскільки вона була важливою складовою контролю за виконанням завдань по відокремленню церкви від держави, займалась антирелігійною агітацією та пропагандою через організацію відповідних зібрань та лекцій. У реалізації радянської політики у сфері релігії органи

НКВС намагались грати на протиріччях між різними релігійними угрупованнями, вирішуючи спірні питання на користь більш слабких релігійних організацій, тим самим послаблюючи більш сильні релігійні організації залежно від регіону, в якому домінувала та, чи інша релігійна організація, окрім того органи НКВС провокували додаткові протиріччя між різними релігійними угрупованнями за рахунок надання різним релігійним організаціям церковних приміщень у спільне користування, однак для роботи з неіудейськими релігійними громадами органи НКВС намагались формувати структури, до складу яких не входили би євреї комуністи [Федеральная служба безопасности России. Исторические чтения на Лубянке, 2000, с. 26]. У антирелігійній роботі органи НКВС намагались представити все не як боротьбу з релігією, а як боротьбу із контрреволюцією, що приховалась в рядах релігійних організацій. З 1923 року органи НКВС почали також активно діяти проти єврейських релігійних організацій. У 1923 році відповідно до нових умов було реорганізовано ліквідаційний відділ з відокремлення церкви від держави у відділ культів, підпорядкований адміністративному відділу НКВС. У лютому 1925 року для посилення роботи у справі відокремлення церкви від держави і школи було остаточно узгоджено народним комісаріатом юстиції нову інструкцію НКВС з цього питання, котра була вироблена роком раніше для виконання на практиці положень декрету стосовно відокремлення церкви від держави та школи [Шаповал, 1993, с. 301]. Таким чином було додатково уточнено та регламентовано взаємовідносини у сфері фінансів між релігійними структурами та державною владою, тож відтепер релігійні організації були зобов'язані сплачувати податкові збори за користування своїми будинками, приміщеннями, земельними ділянками, а для контролю за усіма цими фінансовими операціями релігійні організації повинні були регулярно надсилати до місцевих органів влади фінансові звіти, та звіти з описом власності, що належала релігійній організації.

Висновки. Таким чином ми бачимо, що загалом органи НКВС відігравали одну з головних ролей у справі втілення на практиці більшовицької політики по відношенню до релігії. Політика радянської влади по відношенню до релігійного життя була спрямована на встановлення повного контролю режиму над сферою релігії, незважаючи на формальне проголошення політики відокремлення церкви від держави, й ліквідацію антирадянських настроїв у релігійному середовищі та подальшому впливі на українське суспільство через релігію у руслі більшовицької ідеології. В цілому до прийняття адміністративного кодексу Української соціалістичної радянської республіки у 1927 році Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР відігравав головну роль у сфері релігійних справ не тільки як виконавчий орган, але й активно долучаючись до законотворчої діяльності, але при цьому органи НКВС продовжували активно працювати у релігійній сфері. У 1929 – 1930 роках із посиленням антирелігійної політики тоталітарної радянської влади Народний комісаріат внутрішніх справ Української радянської соціалістичної республіки активно долучився до розробки і втілення у життя нових положень у релігійній сфері для подальшого знищення як можна більшої кількості релігійних організацій законним в рамках радянської системи шляхом через їх перереєстрацію й долучення до реєстрації раніше незареєстрованих малих релігійних організацій. Для залишившихся легальних релігійних організацій було значно урізано права виключно

до проведення богослужінь у зазначених приміщеннях, жорстко заборонялась просвітницька релігійна робота серед молоді.

Список використаних джерел та літератури

- Білас, І. Г., 1994. *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, Київ: Либідь, кн. 1.
- Лубянка: *Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991: справочник*, 2003. Москва: Издательство Яельского ун-та.
- Мироненко, А. Н., 1992. *Создание рычагов силового давления на украинское общество на рубеже 20-х - 30-х годов*, Киев; Днепродзержинск.
- Реент, Ю. А., Жигалев А. В., 2018. *Исправительно-трудовая система Советской России в довоенный период (1921 - 1940 гг.)*, Москва: Проспект.
- Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД 1918-1939: документы и материалы*, 2008. Москва: РОССПЭН, т. 1.
- Софинов, П. Г., 1942. *Карающая рука советского народа. К 25-летию ВЧК -ОГПУ-НКВД. 1917- 1942*, Москва: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы.
- Софинов, П. Г., 1960. *Очерки истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии (1917 - 1922 гг.)*, Москва: Госполитиздат.
- Федеральная служба безопасности России. Исторические чтения на Лубянке 1999 год. Отечественные спецслужбы в 20-30-е годы*, 2000. Москва.
- Шаповал, Ю. І., 1993. *Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії*, Київ: Наукова думка.
- Шаповал, Ю. І., 1997. *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи*, Київ: Абрис.

References

- Bilas, I. H., 1994. *Represyivno-karalna systema v Ukraini 1917-1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz* [Repressive-punitive system in Ukraine 1917-1953: socio-political and historical-legal analysis], Kyiv: Lybid, kn. 1. (in Ukrainian).
- Lubyanka: *Organy VCHK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB. 1917-1991: spravochnik* [Lubyanka: Bodies of the VChK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB. 1917-1991: reference], 2003. Moskva: Izdatel'stvo Jel'skogo un-ta. (in Russian).
- Mironenko, A. N., 1992. *Sozdanie rychagov silovogo davleniya na ukrainskoe obshchestvo na rubezhe 20-h - 30-h godov* [Creation of levers of force pressure on Ukrainian society at the turn of the 20s - 30s], Kiev; Dneprodzerzhinsk. (in Russian).
- Reent, Yu. A., Zhigalev A. V., 2018. *Ispravitel'no-trudovaya sistema Sovetskoj Rossii v dovoennyj period (1921 - 1940 gg.)* [The correctional labor system of Soviet Russia in the pre-war period (1921 - 1940)], Moskva: Prospekt. (in Russian).
- Sovetskaya derevnya glazami VCHK-OGPU-NKVD 1918-1939: dokumenty i materialy* [The Soviet village through the eyes of the ChK-OGPU-NKVD 1918-1939: documents and materials], 2008. Moskva: ROSSPEN, t. 1. (in Russian).
- Sofinov, P. G., 1942. *Karayushchaya ruka sovetskogo naroda. K 25-letiyu VCHK -OGPU-NKVD. 1917- 1942* [The punishing hand of the Soviet people. To the 25th anniversary of the Cheka-OGPU-NKVD. 1917-1942], Moskva: OGIZ, Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury. (in Russian).
- Sofinov, P. G., 1960. *Ocherki istorii Vserossijskoj CHrezvychajnoj Komissii (1917 - 1922 gg.)* [Essays on the history of the All-Russian Extraordinary Commission (1917 - 1922)], Moskva: Gospolitizdat. (in Russian).
- Federal'naya sluzhba bezopasnosti Rossii. Istoricheskie chteniya na Lubyanke 1999 god. Otechestvennye specsluzhby v 20-30-e gody* [Federal Security Service of Russia. Historical readings on the Lubyanka 1999. Domestic special services in the 20-30s], 2000. Moskva. (in Russian).
- Shapoval, Yu. I., 1993. *Ukraina 20–50-kh rokiv: storinky nenapysanoi istorii* [Ukraine of the 20-50s: pages of unwritten history], Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Shapoval, Yu. I., 1997. *ChK-HPU-NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty* [ChK-GPU-NKVD in Ukraine: persons, facts, documents], Kyiv: Abrys. (in Ukrainian).

SUMMARY
ACTIVITIES OF THE NKVD OF THE USSR IN THE SPHERE
OF RELIGIOUS LIFE (1920's)

Maxim Pesotsky

Graduate studentin of the Department of History and Archeology of the Slavs, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

The activity of the People 's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian Socialist Soviet Republic in the period of the New Economic Policy in the Sphere of Religious Life is studied. The influence of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian Socialist Soviet Republic on the Ukrainian society of that time, the religious life of the Ukrainian people is highlighted. The role of the People 's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the implementation of the Soviet religious policy in Ukraine during the New Economic Policy and at the stage of its collapse is shown. The atheistic totalitarian Soviet government, officially declaring the principles of militant atheism, in practice tried to completely subjugate the religious life of the Ukrainian people in order to strengthen its regime's control over Ukrainian society through controlled church bodies, reduce the Ukrainian people's resistance to the Bolshevik totalitarian regime. , to break the Ukrainian national consciousness through the comprehensive intensification of the oppression of the Ukrainian people for the further transformation of the Ukrainian nation into Soviet society. As a result, although the regime managed to significantly strengthen its position in the religious life of the Ukrainian people, to put the religious life of the Ukrainian people under strict control, the Bolshevik government failed to replace the traditional national self-consciousness of the Ukrainian people with its totalitarian anti-people, anti-national ideological principles. defeat and complete inability to ideologically destroy the totalitarian Bolshevik Ukrainian people The Soviet regime intensified repressions against the Ukrainian people, launched broad punitive measures, intensified the policy of terror, and thus naturally reached the actual genocide of the Ukrainian people, its physical destruction on national grounds, regardless of class.

Key words: NKVD, Ukraine, Soviet power, repressive system, punitive bodies, USSR, religion.

УДК: 94(477)«1917/1920»:323.3

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.07>**СЕРЕДНЄ СЕЛЯНСТВО У ПОЛІТИЦІ Й ПРАКТИЦІ БІЛЬШОВИКІВ
(1917–1920 РР.): СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ****Кучер Володимир Іванович**доктор історичних наук, головний науковий співробітник сектору наукознавства,
Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН України, м. Київe-mail: bahkala@ukr.net<http://orcid.org/0000-0003-0769-3471>

У статті робиться спроба проаналізувати політику і практику більшовиків щодо середнього селянства в 1917 – 1920 рр. Знищивши поміщицьке землеволодіння, господарства заможних селян («куркулів»), більшовицькі провідники робили ставку на середняків, як основних виробників сільськогосподарської продукції, особливо хліба. Російські провідні діячі більшовицької партії, а разом з ним й українські більшовицькі керівники, вели двоїсту політику щодо середнього селянства. З одного боку, вони прагнули завоювати довіру цього масового селянського прошарку з метою зміцнення радянської влади, бажали мати їх своїм союзником у побудові соціалізму. Разом з тим, середнє селянство, зміцнивши і розбудували своє одноосібне господарство і примноживши свої матеріальні статки, переходило до стану заможних, або ж, за більшовицьким визначенням «куркулів». В роки нової економічної політики, в умовах ринкових відносин, кількість середніх господарств децю збільшилася. Вони, фактично, стали основними виробниками сільськогосподарської продукції. Радянська влада намагалася максимально використати економічний потенціал середняцьких господарств з метою підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва. У такий спосіб держава прагнула вирішити проблему забезпечення населення міст, промислових центрів, армії продуктами харчування, в першу чергу хлібом, а промисловість-сільськогосподарською сировиною. Однак, в умовах проведення сталінським тоталітарним режимом колективізації сільського господарства, заклик більшовиків про «ліквідацію куркульства як класу», були поширені не лише на заможне, а й на середняцьке українське селянство. Виключення становила невелика група пролетаризованих наймитів, членів комітетів незаможних селян, які не бажали вести власне господарство.

Ключові слова: середні селяни, більшовики, сільське господарство, радянська влада, продовольче питання, «куркулі», хліб.

Постановка проблеми. Захопивши владу внаслідок жовтневого перевороту 1917 р., російські більшовики заходилися проводити революційні перетворення в усіх сферах суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного життя. Дуже швидко вони ліквідували основу існуючого ладу – фінансову систему, встановили так званий «робітничий контроль» над зруйнованою промисловістю, знищили поміщицьке землеволодіння, а згодом і господарства заможних селян, основних виробників сільськогосподарської продукції, особливо хліба. Експропріація засобів виробництва насильницьким шляхом, стала основним знаряддям позаекономічного примусу над величезною масою сільського населення. Комуністичний штурм, що був спрямований насамперед проти капіталістичного способу виробництва, власне впливав з більшовицької войовничої доктрини про переваги суспільної власності над приватним селянським землеволодінням. Така політика більшовиків привела до майже повного занепаду селянського господарства, посіви хлібних культур

зменшилися до споживчої норми внаслідок примусової продовольчої розкладки, що стала основним засобом заготівлі продовольства. Занепала тваринницька галузь через величезне зменшення хлібофуражного балансу. Дослідники, фахівці сільського господарства змушені були визнати крах соціально-економічного експерименту більшовиків. Вони в цілому показали негативні наслідки комуністичної доктрини [Качинский, 1921, с. 69]. Знищивши поміщицьке землеволодіння, господарства заможних селян («куркулів»), більшовицькі провідники зробили ставку на середняків, як основних виробників сільськогосподарської продукції, особливо хліба.

Мета. У статті здійснена спроба аналізу політики більшовиків щодо середнього селянства протягом 1917 – 1920 рр.

Історіографічний огляд. Серед істориків, які займалися дослідженням означеної проблематики слід відзначити Г. Бордюгова, В. Козлова, В. Лазуренко, О. Любовець.

Виклад основного матеріалу. Посилювалася репресивна політика щодо усіх верств селянства. Продовжувалося примусове вилучення в селянських господарствах хліба, а також інших продуктів харчування. З цією метою більшовики мілітаризували організацію продовольчої справи, створили цілу армію продовольчих працівників. В штатах особливих губернських, повітових, районних комітетах нараховувалося 60 тис. осіб. Крім того, для виконання продовольчої розкладки утворювалися спеціальні продовольчі загони з червоноармійців, членів трудової армії, внутрішньої служби, комітетів незаможних селян, робітників російських промислових підприємств. У травні 1920 р. в Україні було утворено Воєнно-продовольче бюро, яке формувало продовольчі загони і надсило їх до губерній і повітів. На жовтень 1920 р. в Україні діяло майже 200 продзагонів, зокрема 27 надісланих з Росії у складі 10576 робітників. Реквізований або викуплений у селян хліб за твердими державними цінами, ешелонами відправляли до російських міст, промислових центрів. Безумовно, що українські селяни чинили цій грабіжницькій політиці опір, вдавалися до активної збройної боротьби [Любовець, 2009, с. 289].

Необхідно зауважити, що в дореволюційний період у Росії було звичним поділяти селян на три категорії: заможні селяни, які використовували найману працю, виробляли продукцію для власного споживання, надлишки реалізували на ринку, кошти вкладали у розширення господарства («куркулі»); бідні селяни, малоземельні або безземельні, які щоб прогодувати родину, змушені були найматися на роботу до заможних селян (бідняки, наймити); проміжна категорія селян, які могли прогодувати свою родину, однак, як правило, не використовували найману працю і не мали надлишків продукції на продаж (середняки). Цілком зрозуміло, що така класифікація не мала чітких окреслень. За свідченням дослідників куркулі складали 10 відсотків селянства, на долю бідняків припадало близько 40 відсотків, а решта 50 відсотків були середняками [Карр, 1990, с. 530-531].

Вождь більшовицької партії В. Ленін та його прихильники визнали і дотримувалися цього поділу, надавши йому класового характеру. Політика радянської влади мала полягати в тому, щоб досягти угоди із середнім селянством, не відмовляючись від боротьби із заможними селянами – «куркулями» і міцно спираючись на бідняків. Саме завдяки підтримки останніх більшовики сподівалися зміцнитися при владі, використати цей прошарок селян для боротьби із заможними селянами. Крім того, ставилося завдання на другому етапі революції використати

середнє селянство, зробивши його своїм союзником.

Після встановлення радянської влади в Україні політику щодо завоювання середняка на свій бік мали проводити українські комуністи при загальному керівництві російських більшовицьких провідників. Про це свідчить резолюція підготовлена за участю В. Леніна і ухвалена учасниками VIII Всеросійської конференції РКП(б) 2 грудня 1919 р. «Про Радянську владу на Україні». «Зважаючи на те, що на Україні, зазначалося в цьому документі, ще в більшій мірі ніж в Росії переважну більшість населення становить селянство, завданням Радянської влади на Україні є завоювання до себе довір'я з боку не тільки селянської бідноти, але й широких верств середнього селянства» [Ленін, 1973а, с. 314].

Про насилля над середнім селянством змушені були визнати більшовики. Виступаючи 18 березня 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б) В. Ленін наголосив, що «ми стояли, стоїмо і будемо стояти в прямій громадській війні з куркулями. Це неминуче... Але, часто через недосвідченість радянських працівників, через трудність питання удари, які призначалися для куркулів, падали на середнє селянство. Тут ми погрішили надзвичайно. Зібраний щодо цього досвід допоможе нам зробити все для того, щоб запобігти цьому надалі» [Ленін, 1973, с. 794].

Переконавшись, що підтримка бідного селянства не змогла стимулювати виробництво сільськогосподарської продукції, особливо хліба, більшовики змушені були шукати компромісу із багатомільйонним середнім селянством, яке на думку «вождя» пролетаріату В. Леніна повинне було замінити експропрійованих поміщиків і заможних селян.

В цьому контексті варто зазначити, що середняки часто ставали об'єктом розкуркулення, маючи мінімум необхідного для ведення господарства: наділ землі, коня, корову, найпростіший землеробський реманент. Середняки в основні своїй масі обробляли землю, вирощували врожай власними силами, не використовували найманої праці. Однак, комітети бідноти, а згодом комітети незаможних селян не зважаючи на ці обставини, зараховували середняків до стану заможних селян – «куркулів». Це, до певної міри, не узгоджувалося з політикою більшовицьких провідників, які проголосили курс на укладення союзу з середняками. З іншого боку, продовольчі загони, що прибули з Росії та сформовані з місцевих членів комбідів, а згодом комнезаможників, реквізували у середняків не лише надлишки хліба, а й усі запаси продовольства залишеного на прожиття. В цілому подібна політика більшовиків породжувала хаос у відносинах із селянством. Ставлення радянської влади до селян коливалося між заохоченням і репресіями. А по суті перевага віддавалася силовим, репресивним діям при вирішенні соціально-економічних, політичних, військових питань [Конквест, 1993, с. 90].

Варто зауважити, що в українському селі, у порівнянні з центральною Росією, нараховувалася значна кількість міцних одноосібних середняцьких господарств, які повною мірою визначали обличчя села. Процес посиленого розпаду громади і закріплення індивідуального подвірного землекористування, характеризувався більшовиками як процес, так званої активної «кристалізації», тобто юридичного оформлення за селянином наділи землі, що було характерним для селянства всієї України. В дореволюційний період в Полтавській губернії 85 відсотків землі знаходилося у подвірному володінні. У Катеринославській губернії понад третину селян закріпили наділи як особисту власність, у Таврійській – понад половини селян, у

Херсонській – близько третини селян. У Київській, Волинській, Подільській губерніях земля знаходилася включно у подвірному володінні [Яковлев, 1919, с. 14].

Отже, в основних аграрних районах України, при усій їхній природній і кліматичній різноманітності, одноосібний власник переважав ще до революції. В масі цих власників виокремився прошарок селян середнього достатку, між поміщиком – фермером з одного і бідним селянином – напівпролетарем, з другого боку. Цей середній прошарок зміцнився внаслідок експропріації більшовиками поміщицького землеволодіння, а згодом і ліквідації господарств заможних селян – «куркулів».

В середовищі земельних власників посилювався процес формування індивідуальної психології з властивою їм майже фанатичною відданістю своєму наділові землі. Після революції завдяки напруженій, тяжкій праці на власній землі, в основному без застосування найманої робочої сили, середняцький прошарок селян збільшився, став переважаючим за чисельністю над іншими прошарками сільського населення.

За свідченням дослідників, селяни середнього достатку на словах визначаючи радянську владу, насправді, виступали проти більшовицького керівництва, яке намагалося нав'язати їм свою комуністичну ідеологію, «комунізувати» шляхом масового втягнення в комуни, як форму колективного радянського господарства. У такий спосіб російські, а за ними й українські більшовицькі провідники, намагалися зміцнити радянську владу, вирішити в першу чергу продовольче питання в умовах кризового становища в сільському господарстві.

Надаючи вагомого значення союзу з середнім селянством учасники згадуваного VIII з'їзду РКП(б) на пропозицію В. Леніна ухвалили спеціальну резолюцію «Про ставлення до середнього селянства». У цьому визначальному рішенні більшовицької партії наголошувалося, що середнє селянство має порівняно міцні економічні корені, воно ще довгий час існуватиме після здійснення пролетарської революції. Радянські працівники села повинні усвідомити, що середнє селянство не належить до експлуататорів, бо не має прибутку з чужої праці. Тому, заохочуючи різноманітні товариства, сільськогосподарські комуни середніх селян, влада не повинна допускати жодного примусу при їх утворенні. Повинні переслідуватися будь-які свавільні реквізиції. Увесь тягар податку має лягти цілком на куркулів. Середнє селянство повинно оподатковуватися дуже помірно, посильним і необтяжливим податком [Ленін, 1973, с. 203].

У програмі більшовицької партії ухваленій з'їздом було визначено тактичну лінію щодо відношення до середнього селянства. «партія ставить своїм завданням відокремлювати його від куркулів, привертати його на сторону робітничого класу уважним ставленням до його потреб, борючись з його відсталістю заходами ідейного впливу, а не заходами придушення, прагнути в усіх випадках, де зачеплено його життєві інтереси, до практичних угод з ним, ідучи на поступки йому у визначені способів проведення соціалістичних перетворень» [Ленін, 1973, с. 425].

Одним із чинників, що вплинув на зміну політики щодо середнього селянства було те, що більшовицькі провідники недооцінили зростання чисельності і впливу цього селянського прошарку в результаті проведення аграрної реформи. Отримавши землю, частина малоземельних, незаможних селян завдяки тяжкій праці в умовах розрухи, при підтримці влади переходила у статус середняків. Більшовики змушені були рахуватися з цим явищем, закликали своїх однопартійців до пошуку з ними

компромісів, заохочували до співпраці з радянською владою.

Разом з тим, В. І. Ленін вважав, що середняк залишався закоренілим індивідуалістом, він не скоро перейде до колективного способу виробництва. Середнє селянство буде завойоване на бік комуністичного суспільства тільки тоді, коли радянська влада покращить і полегшить економічні умови його життя. «Якби ми могли дати завтра 100 тисяч першокласних тракторів, забезпечити їх бензином, забезпечити їх машиністами (ви прекрасно знаєте, що поки це-фантазія), то середній селянин сказав би: «Я за комунію» (тобто за комунізм). Але для того, щоб це зробити, треба спочатку перемогти міжнародну буржуазію, треба примусити її дати нам ці трактори, або ж треба піднести нашу продуктивність настільки, щоб ми самі могли їх доставити» [Ленін, 1973, с. 198].

По мірі відбудови сільськогосподарського виробництва, заохочення влади до розвитку одноосібного сільського господарства, середнє селянство ставало більш заможним. Більшовицькі провідники вважали, що у цього прошарку селян почали виявлятися ознаки, якими вони наділяли куркулів. Всупереч забороні, середняки намагалися реалізувати лишки продовольства, хліба за вигідними цінами на «чорному ринку». Поступово селяни розширювали посівну площу, застосовували сучасні агрономічні досягнення, зокрема сівозміни, якісне насіння, добрива. Цілком об'єктивно у селянських господарствах накопичувалися надлишки хліба, харчових продуктів, за своїми статками середняки наближалися до заможних селян. На думку В. І. Леніна, внаслідок того, що середняк виробляв продукції більше, ніж йому було потрібно, він ставав експлуататором голодних робітників. Селянин як трудівник, як людина, що живе своєю працею, як людина, що витерпіла гніт капіталізму, такий селянин стоїть на боці робітника. Але селянин, у якого є надлишки хліба, звик дивитися на них як на свою власність, яку він може вільно продавати. Ось тут і полягала, вважав В. І. Ленін, суперечність між середняком і радянською владою. Селяни, на його думку, «не всі розуміють, що вільна торгівля хлібом є державним злочином. «Я хліб виростив, це мій продукт, і я маю право ним торгувати», – так міркує селянин, за звичкою, по-старому. А ми говоримо, що це державний злочин. Вільна торгівля хлібом означає збагачення завдяки цьому хлібові, – це і є повернення до старого капіталізму, цього ми не допустимо, тут ми будемо вести боротьбу, щоб то не стало» [Ленін, 1973а, с. 197].

Отже, селяни, які за матеріальними статками вибилися з бідняків до рівня середняків підлягали експропріації. Адже вони ставали заможними, а значить, як вважали більшовики, «куркулями». Коло замкнулося, вони повинні були знову стати бідними або бути знищені. Боротьба на селі загострювалася.

З огляду на цю політику більшовиків щодо середнього селянства, змусило останнього зайняти власно позицію щодо державного регулювання виробленою ним сільськогосподарською продукцією. Селяни цілком справедливо вважали, що це є відвертим наступом на них, як на власників одноосібних господарств. Вони намагалися саботувати розпорядження радянської влади щодо виконання продовольчої розкладки, будь-якими шляхами продати хліб за вигідними цінами. За виручені кошти селяни прагнули розширити своє господарство, піднести його продуктивність [Яковлев, 1919, с. 17].

Однак, ці прагнення вступали в суперечність з вимогами більшовицької партії, згідно яких селяни повинні були віддавати державі значну частину

сільськогосподарської продукції, хліба згідно продовольчої розкладки. Особливо це стосувалося середняків, які після експропріації поміщиків, переважної більшості заможних селян, залишалися основною продуктивною силою в сільському господарстві. З огляду на цю обставину, а також на збройний опір селян, більшовицькі провідники змушені були зупинити «комунізацію» села, тобто насадження колективних форм ведення сільського господарства [Бордюгов, Козлов, 1991, с. 87].

Провідники більшовицької партії дещо переглянули свою політику, що випливала з резолюції ухваленої учасниками I Всеросійського з'їзду земвідділів, комун і комбідів «Про колективізацію землеробства» (грудень 1918 р.). Відомо, що питання усупільнення сільськогосподарського виробництва також розглядалося в декреті ВЦВК РСФРР від 14 лютого 1919 р. «Про соціалістичний землеустрій і про закон переходу до соціалістичного землеробства». Варто зауважити, що ці документи попереджали про те, що селянам необхідно розглядати всі форми одноосібного землекористування як перехідні і відживаючі. Це підштовхувало органи радянської влади, більшовицькі організації на місцях, в тому числі й в Україні, до застосування насильницьких заходів з метою колективізації сільського господарства. Політика силової «комунізації» села приводила до загострення стосунків, між заможним, середнім селянством та більшовицькою владою.

В цьому контексті не лишнім буде нагадати, що соціалістичні перетворення в сільському господарстві більшовики намагалися здійснити за допомогою негайного «стрибка». Під цим розумілося утворення великих господарств – комун і радгоспів, на зразок промислових підприємств. Провідники більшовиків сподівалися, що сільськогосподарські робітники будуть виробляти достатню кількість хліба для власних потреб, а також на експорт. Держава не буде залежати у цьому відношенні від селян [Бордюгов, Козлов, 1991, с. 93].

Однак середнє селянство не сприйняло ідеї усупільнення сільськогосподарського виробництва, виступало проти утворення радгоспів, комун, прагнуло вести власне сільське господарство на виділеній радянською владою землі. Радянська влада змушена була рахуватися з цим бажанням. Одночасно вживалися заходи з метою обмеження діяльності комітетів бідноти, які фактично перебирали владу на селі, намагаючись підмінити сільські ради. Члени комбідів, спекулюючи своїм статусом «бідняків», зловживали владою, «розкуркулювали» не лише заможних селян, а також і середняків, отримуючи за це частку їх добра – хліб, м'ясо, молочні продукти, овочі та інше продовольство. Отже можна було і не працювати, займаючись експропріацією майна у своїх односельчан.

За свідченням багатьох дослідників, в українському селі склалася парадоксальна ситуація, коли значний прошарок селян, не бажаючи заробляти на життя власною працею, записувалися до так званих «політичних активістів». Вони насправді, до жовтневого перевороту 1917 р. належали до безземельних або малоземельних. Але під опікою радянської влади вписавшись до складу комбідів, а згодом комітетів незаможних селян звикли жити за державний кошт. Ці активісти» врешті-решт відучилися господарювати, зовсім не схильні були з ранку до вечора гнути спину на полях, відбудовувати і зміцнювати своє господарство, піднімати його продуктивність. Вони перетворилися на агітаторів, експропріаторів, стали неробами, намагаючись пожитися за чужий рахунок. У працюючих, чесних, хазяйновитих селян, особливо заможних, а також середняків, вони викликали озлоблення і зневагу.

Варто наголосити, що цей прошарок селян підтримувався більшовиками, з їхньою допомогою вони намагалися диференціювати, розколоти сільську спільноту з метою зміцнення радянської влади в українському селі. Однак, як засвідчили події, в Україні, на відміну від Росії, комітети бідноти не відіграли ролі органів класової боротьби, не виправдали сподівань більшовицьких провідників на розшарування, диференціацію українського села. Як свідчить відомий партійний функціонер Я. Яковлев «комбід або освоювався хазяйновитим мужиком на селі (який ліпив його за своїм образом і подобою), або не утворювався зовсім. В тому і другому випадку, комбід, як орган бойового об'єднання бідноти, залишався на папері і нічим не порушував, не руйнував радянської організації українського середняка» [Яковлев, 1919, с. 17].

Говорячи про те, що комітети бідноти не порушували радянської організації українського середняка, Я. Яковлев мав на увазі, те що середнє селянство отримавши землю і певною мірою збагатившись власною працею, було вдячне радянській владі. Одночасно, воно виступало проти насадження колективних господарств, піднімалося із зброєю в руках на захист своєї одноосібної власності, не сприймаючи комуністичної ідеології, що сповідувала і пропагувала колективні форми господарювання. На наш погляд, доцільно навести думки згадуваного Я. Яковлева, який писав, що «господарські умови революції з'ясовують «класову» свідомість селянина, кристалізуючи в селі клас, не старий клас – верству, з його фанатичною ненавистю до поміщика, а новий клас селян – середняків, середніх земельних власників з їх фанатичною відданістю своєму клапту землі, які зрослися із своїм господарством, які недовіряли і ненавиділи місто, як джерело ворожих собі сил... Самодостатні спілки селянських земельних власників, бажають одного, щоб місто їх не турбувало. А в тих випадках, коли місто починає їх занадто турбувати, вони стихійно піднімаються в похід проти міста» [Яковлев, 1919, с. 15-16].

Щодо ролі комітетів бідноти, на наш погляд, цілком, однозначно писав відомий британський дослідник Е. Карр наголосивши, що на комітети бідноти покладалося головне політичне завдання – розколоти селянство. А також вони виконували в селі важливу функцію – слугували інформаторами для заготівельників продовольства. До їхнього виникнення робітничі загони, переважно з російських міст, не володіли засобами виявлення прихованих селянами запасів хліба. Місцеві комбідівці фактично виступали донощиками на заможних селян, кількість хліба, схованки тощо. В такий спосіб озлобленість і ворожість лише роздухували полум'я класової боротьби в селі чого власне й добивалися більшовицькі провідники [Карр, 1990].

Цілком можна погодитися з думкою відомого італійського журналіста й історика Д. Боффа, який писав, що комбіди були за своїм походженням скоріше міськими, ніж сільськими, тому що їх формуванню сприяли загони продовольчої армії, часто до їх складу входили робітники, які повернулися до села. З появою комбідів у селі вперше виникли політичні органи з чіткою більшовицькою орієнтацією. Утворилася мережа організацій, з допомогою яких більшовицька партія здійснювала «ломку», тобто, перебудову аграрних відносин в селі. Як і згадуваний вище автор, Д. Боффа пише, що комбідівці крім наступу на заможних селян, повинні були вишукувати у них хліб, доносити на тих, хто його ховав незалежно від того «куркуль» він чи ні. В таких умовах середній селянин був готовий підтримати повстання проти грабіжницької політики продовольчих загонів підтримуваних

комітетами бідних селян [Боффа, 1990, с. 124].

В даному контексті важливо зауважити, що зарубіжні автори, на відміну від радянської історіографії, що показувала роль комбідів у героїко-пафосному дусі, з'ясовують дійсну роль комітетів бідноти у політиці більшовицької партії щодо розколу, розшарування сільської спільноти. Не менш ганебну роль відігравали комбіди у реквізиції у селян продуктів харчування, особливо хліба. Відомий британський історик Д. Хоскінг писав, що для організації класової війни в селах і для пошуків схованих запасів хліба, в кожному селі і в кожній волості були утворені комітети бідних селян утворених за допомогою прибулих з міст продзагонів. Комбіди, що склалися переважно із старців і пропащих, допомагали прибульцям, які позарились на чуже добро. Самі комбіди, виродилися у сільські банди, які грабували задля власного збагачення, пиячили, упиваючись самогоном. Самі більшовики незабаром усвідомили, що комбіди завдають більше шкоди, ніж користі, незабаром їх ліквідували. Комбіди своєю діяльністю налаштували селян проти комуністів [Хоскінг, 2001, с. 68-69].

«Ми нічого не маємо проти більшовиків, але нам комуні, комуністи, комісари не потрібні, ми самі по собі, ми проти комун!». Це гасло було популярним серед селян – середняків, малоземельних і безземельних, які отримали землю і господарювали на власних наділах. Селяни пам'ятали, що під гаслами більшовиків вони йшли у 1917 р. на боротьбу з царським самодержавством, проти поміщицького гноблення, дякуючи радянській владі отримали землю. Але в той же час, партія більшовиків прислала комуністів, намагалася насадити на селі «комунію», проти якої виступали українські селяни.

У переважної більшості селян почуття вдячності суперечило почуттю протесту, одне не суміщалось у селянській свідомості з іншим. Виступати проти більшовицької влади означало виступати за повернення поміщиків, лишитися вимріяної віками землі. Це було для середняка, як в цілому і всього сільського населення, неприйнятним. Селяни сприймали радянську владу без комуністів, які на їх думку були їхніми ворогами, вони намагалися нав'язати комуні, реквізували хліб, здійснювали репресії. Селянські протести виливалися у масові збройні виступи на захист їхніх приватновласницьких інтересів.

На наш погляд, про ситуацію, що склалася навколо середняцького прошарку селян в Україні, свідчив заступник голови революційного трибуналу Північної залізниці РСФСР А. Аладжанов. Влітку і восени 1920 р. він за завданням ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У у складі агітпотягу «Більшовик», що належав політичній секції 13-ої армії, проводив агітаційно-пропагандистську роботу в південних районах України. В той час, для боротьби із Врангелем в Україну прибули дивізії Червоної армії, які займалися примусовою заготівлею продовольства, в першу чергу хліба, фактично грабували українських селян Катеринославщини, яка знаходилася в зоні впливу махновської повстанської армії.

Більшовицький посланець А. Аладжанов залишив красномовні свідчення про суспільно-політичну, економічну ситуацію в українському селі. У своєму донесенні за 12 вересня 1920 р. до Харкова і до Москви він писав, що в цих районах вже не було куркулів і багатіїв внаслідок соціальної політики махновської армії. Не було й бідних, яких повстанці забезпечили всім необхідним для ведення господарства. Більшість з них мали 2, 3, а деякі й 4 коня, реманент, насіннєвий матеріал. В селах проживали

групи селян, які не бажали працювати на землі. Цілими днями чоловіки ловили рибу на Дніпрі, міняли її на хліб, що наловили те й з'їли. Недивлячись на їхні скарги і очевидну крайню бідність, це були найбезтурботніші люди, які насолоджувалися легким життям.

За даними А. Аладжанова в районах, в яких він проводив агітацію серед селян за радянську владу «існувало одне середняцьке море». Він був переконаний, що на цьому фундаменті й потрібно будувати радянську владу, якщо вона бажала мати середняків своїми союзниками. Український селянин вибився в середняки працею своєї родини, нікого не експлуатує, намагається піднести продуктивність свого господарства. Тому, благополуччя в українському селі вище ніж у російському. Разом з тим, українське селянство скаржаться на надмірну продовольчу розкладку, насправді відбувається справжнє пограбування селянина. Заборонена вільна торгівля, тиск на селян постійно посилюється. Не може бути нічого більше образливішого, як це прийнято і більшовиків, називати усіх українських селян куркулями, лише за єдиною ознакою, їх більшої заможності. Усе середнє українське селянство оголошене ворогом радянської влади. Середняки повсякчас на собі відчують вороже ставлення до них з боку більшовицьких партійних і радянських владних органів. Керівники селянської політики на словах переконують, що вони друзі бідноти, але не вороги середняка. Але, якщо вони організовуються комітети незаможних селян для того, щоб розшарувати село, якщо вони розпалюють боротьбу між біднотою і середняками, якщо радянська влада цілком в цій боротьбі стає на бік бідняків, то яким чином може так статися, щоб середняк не відчув себе ображеним, громадянином другого сорту. Середняка роблять ворогом радянської влади лише через те, що він намагається дорожче продати свою продукцію. Через те, що він ситно харчується у себе вдома, вже оголошуються куркулям. Кидається в очі незграбність твердження більшовицьких керівників про те, що в Україні куркулів-експлуаторів нібито більше, ніж експлуатованих [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 136, арк. 58-59].

На наш погляд, представник російських силових структур А. Аладжанов, на відміну від багатьох інших більшовицьких агітаторів-пропагандистів, цілком об'єктивно оцінював ситуацію в українському селі. Він цілком обґрунтовано вважав, що середнє селянство, може стати основою нових суспільно-політичних відносин в українському селі. Але тисячі більшовицьких агітаторів, заготівельників продовольства, що прибули з Росії, а також місцеві члени комбідів, а згодом комітетів незаможних селян, вбачали в середньому прошарку ворогів радянської влади. Продовольчі загони нерозбираючись грабували середняків, підштовхують, цю частину селян у ворожий табір. Радянська влада фактично тримається виключно на багнетах. Але ж на цю частину селян необхідно спиратися більшовицькому керівництву у своїй політиці завоювання українського села на бік радянської влади.

А. Аладжанов цілком обґрунтовано вважав, що селяни виснажені безкінечною невлаштованістю, хаосом, безладдям. Селянин-середняк практичний господар, людина з тверезим розумом, він багато зрозумів за останні роки, бажає одного-спокійно господарювати на своїй землі. Радянська ж влада у стосунках з ним вимагає нескінчених жертв, нічого не даючи на заміну [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 136, арк. 60-61].

Українські середняки, як в цілому й усе селянство, потрапили у досить складну ситуацію. Громадянська війна в Росії, загроза повернення поміщиків, втрати

землі, відсунули на другий план суперечності між ним і радянською владою з приводу продовольчої розкладки. На перше місце постало політичне питання: чи примиритися з поверненням поміщиків, після того, як пожили без них, налагодивши власне господарство, чи стати на шлях підтримки радянської влади. Сподіваючись на подальше надання допомоги у веденні одноосібного господарства, середнє селянство певною мірою почало підтримувати радянську владу.

Однак продовольча криза, насильницькі методи і засоби вилучення хліба, не знімали гостроти у відносинах селян із владою. Неодноразові конфіскації продуктів харчування, насіннєвого матеріалу ставили під загрозу посівну кампанію, майбутній урожай. Як писав згадуваний Я. Яковлев всю продовольчу роботу в Україні пронизує глибоке протиріччя між продовольчою практикою і нібито комуністичним законодавством. Адже не можна назвати комуністичним законодавством, яке механічно переносить російські методи в іншу політичну і економічну обстановку. Ніхто не назве комуністом того розумаху, який зметикував би в центральній Росії в жовтні 1917 року або сьогодні, в жовтні 1919 року, зробити комбід організаційною основою продовольчої політики. Перед Наркоматом землеробства радянська влада поставила завдання відправити на північ, тобто до Росії, необхідну кількість хліба, що його заготували продзагони в Україні, а також нагодувати робітників Донецького басейну. Я Яковлев змушений був визнати, що масові насильницькі реквізиції хліба, а також продуктів харчування викликали різку зміну у настроях українських середняків. Він також визнав, що своєю продовольчою політикою радянській владі не вдалося диференціювати, тобто розшарувати селянство, не вдалося зруйнувати селянські організації. Зате вона змогла викликати спротив у середніх селян, які не бажали, щоб будь-хто втручався у їхні господарські справи, диктував свої умови, забороняв торгівлю надлишками продовольства, насильно заганяв їх до комун [Яковлев, 1919, с. 18-19].

Однак, керівництво більшовицької партії, радянський уряд Української СРР були іншої думки. Вони вважали, що необхідно будь-що розшарувати село, поділивши сільську громаду на «своїх» і «чужих» поклавши в основу принцип заможності. З цією метою у травні 1920 р. за підписом голови ВУЦВК Г. Петровського було опубліковано закон «Про комітети незаможних селян» (КНС). Згідно даного документу, на комнезами покладалося завдання захищати інтереси бідняків. Для цього розгорнути роботу щодо негайної реалізації закону про наділення землею і реманентом безземельних і малоземельних селян, розгорнути роботу щодо реалізації закону про хлібну розкладку. Важливе завдання КНС полягало у сприянні радянській владі в боротьбі за її утвердження в українському селі, в остаточній перемозі над «куркульським засиллям». Комнезами також повинні були очолити процес переділу землі і засобів виробництва заможного селянства, зміцнювати господарства малоїмущих прошарків українського села [Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 30].

В цілому комітети незаможних селян мали виконувати вказівки партійних і радянських органів щодо проведення «зрівняльної революції» на селі. Вони повинні були підірвати економічний і політичний вплив на сільське населення заможних селян – «куркулів», сприяти розшаруванню сільської громади, викликати розбрат, протистояння серед різних прошарків сільського населення.

Згідно закону про комнезами, ряду інструкцій, постанов виданих урядовими органами про розгортання діяльності цієї репресивної організації, проводилася думка нав'язувана суспільству, що комнезами нібито утворювалися за ініціативи самих селян. У звіті Наркомату земельних справ за 1920 р. наголошувалося, що вони є «палкими прибічниками усупільнення сільського господарства, за власною ініціативою беруть на себе виконання виробничих завдань. І цю ініціативу комнезамів ми повинні використати в найближчій виробничій кампанії, так само, як Росія використовує нині так званих «старанних господарів». Нехай нам не кажуть, що Комнезами з виробничої точки зору являють собою нікчемну величину, нехай за цим твердженням не намагаються повернути всю нашу земельну політику на нові куркульські рейки; в самих Комнезамах ми бачимо не стільки виробників, скільки певний прошарок, що є в селі провідником наших заходів. Комнезами не повинні виключно замикатися від усієї маси в сільськогосподарські комуни, відділятися від решти села на свого роду «комуністичні відруби», вони повинні бути агентами для проведення в селі державного регулювання сільського господарства» [Отчет Народного Комиссариата Земледелия УССР за 1920 год, 1921, с. 6].

У цьому ж звіті Наркомзему йшлося про те, що в Україні спостерігаються ті самі процеси, що відбуваються в російському селі. Утворюється схожий з російським, тип селянського господарства – «господарства середняцького», яке витісняє два крайні економічні полюси: заможного господаря – «куркуля» і безземельного наймита. Також спостерігається подекуди «куркулізація» середняцького прошарку. На думку авторів звіту, в Україні теж необхідно робити ставку на старанного господаря – середняка, як це робить російський Наркомзем [Отчет Народного Комиссариата Земледелия УССР за 1920 год, 1921, с. 4].

Незважаючи на певні відмінності в укладі українського і російського селянства, українські більшовики копіювали російську політику в галузі аграрних відносин. У цьому плані показовими були спроби українських комуністів, за прикладом російських, здійснити в Україні колективізацію сільськогосподарського виробництва, яка провалилася в Росії.

В резолюції п'ятої партійної конференції ЦК КП(б)У із земельного питання (17-22 листопада 1920 р.) наголошувалося що «перед органами земельної справи в даний період революції на Україні постає завдання створення і опрацювання сільськогосподарського виробничого плану і його здійснення при допомозі усупільнених способів обробітку землі» [Комуністична партія України в революціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, у 3-х т., т. 1, 1976, с. 107].

В цьому контексті, на наш погляд, є цілком обґрунтованим твердження відомого дослідника С. В. Кульчицького, який пише, що ідея колективізації сільського господарства не належала українським комуністам, вона визріла в надрах більшовицького центру. Українське партійне керівництво зважувалося повторити спробу колективізації, що провалилася за півтора року до цього в Росії, бо інших можливостей для здійснення комуністичного штурму московське керівництво не вбачало [Кульчицький, 1992, с. 49].

Доречним буде навести іншу резолюцію прийняту тією ж п'ятою партійною конференцією КП(б)У, що мала красномовну назву «Бандитизм і боротьба з ним». Українські комуністи змушені були визнати, що проти радянської влади і більшовицької партії виступили не лише заможні селяни, а й середняки і навіть

малоземельні. На конференції було наголошено, що в Україні відбувається масове селянське повстання проти спроб більшовиків загнати селян до комуни з метою усупільнення засобів виробництва, «комунізувати» їх з подальшою експлуатацією.

Фальшуючи події, більшовицькі ідеологи воліли збройний опір українського селянства охрестити «бандитизмом». Однак, незалежно від їхньої оцінки, це була справедлива збройна боротьба викликана спробами більшовиків насадити колективні форми господарювання, провести насильницьку реквізицію у селян хліба, продуктів харчування робітничими і червоноармійськими загонами, розправами над селянами аж до масових розстрілів.

Разом з тим, правляча більшовицька партія змушена була однозначно визнати в резолюції, що «бандитизм є повстанням єдиного політичного села» проти робітничого і комуністичного міста. На наш погляд, більшовики, остерігаючись своєї дискредитації, намагаючись виправдатися, не бажали прямо визнати, що повстання сільського населення вибухнуло проти їхньої репресивної, грабіжницької політики на селі, а не проти робітничого класу та населення міст.

В резолюції робилася спроба показати, що залежно від характерних для різних районів соціальних верств населення, селянські повстання, що відбувалися на території всієї України, мали деякі ідеологічні відмінності. На думку авторів резолюції, це анархістсько-махновські, куркульські повстання характерні для степових регіонів. На Правобережжі повстали бідняцькі й декласовані елементи із самостійницькою ідеологією. В цьому регіоні через слабкі позиції партійних організацій і радянської влади, робота по розшаруванню села була малоефективною, тому проти більшовиків повстало все сільське населення. В інших регіонах, в силу політичної нерозшарованості села, як зазначається в резолюції, у повстанні взяла участь величезна маса бідняків і середняків. Для збройного придушення селянських повстань більшовики кинули військові сили, загони комнезамів і робітників. Вони жорстоко «зачищали» сільську місцевість від ворогів радянської влади, основу яких складали сільські повстанці.

У коментованій резолюції наголошувалося, що велика роль для остаточного розгрому селянських повстань відводилася неможливому прошарку селян. Саме на нього покладалося завдання щодо поглиблення політики розшарування села, планомірної експропріації куркулів, організації і зміцненні комітетів неможливих селян та розширенні їхньої господарської діяльності. Особливо необхідно було організувати масовий похід малоземельного і безземельного селянства проти заможного прошарку села. Заходи покарання селян за участь у повстаннях, мусять бути узгоджені з класовою політикою більшовицької партії на селі [Комуністична партія України в революціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, у 3-х т., т. 1, 1976, с. 14].

Необхідно зазначити, що під впливом селянських виступів більшовики змушені були дещо призупинити колективізацію сільськогосподарського виробництва. Разом з тим, вони сприяли певною мірою розвитку селянського одноосібного господарства, сподіваючись на виробництво достатньої кількості хліба, продуктів харчування середняками і неможливиками.

У законопроекті розробленому у грудні 1920 р. за дорученням голови Раднаркому РСФРР В. І. Леніна «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» зазначається, що дбаючи про допомогу і розвиток

селянського землеробства, радянська влада, в той же час вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави і їх правильного обробітку за прикладом кращих, найбільш старанних господарів – середняків та бідняків [Восьмой Всероссийский съезд Советов 22 – 29 декабря 1920 года, 1921, с. 267].

Отже, на середняків, незаможних селян радянська влада покладала завдання щодо вирішення продовольчої проблеми, вимушено, під тиском селян, пішовши на поступки у питання негайної колективізації, відтермінувавши її на майбутнє. Планової колективізації, а вірніше «комунізації» сільськогосподарського виробництва, не бажало, в першу чергу, середнє селянство, яке після винищення більшовиками поміщиків і заможних селян – «куркулів», залишалося основною виробничою силою на селі.

Разом з тим, частина працюючих безземельних, незаможних, середняків отримавши землю, тяжкою працею всієї родини поступово досягли певних матеріальних статків. Вони, отримавши кошти від прихованої реалізації продукції, прагнули розширити своє господарство, піднести його продуктивність, виступали проти втручання держави у їхню господарську діяльність. В цьому контексті важливо зауважити, що більшовики були незадоволені тим, що відбувалося певне покращення матеріального становища колишніх бідняків, малоземельних, середняків. Це суперечило більшовицькій ідеологічній установці про те, що селяни мають бути небагатими, щоб не втратити над ними контролю. Переслідувалася мета, щодо поглиблення в селянському середовищі і протистояння між його різними прошарками на користь так званої революційно-політичної доцільності, на шкоду раціональному господарюванню селян, що мали досвід вирощування достойних врожаїв, особливо хлібних культур. Свідченням цього є виступ наркома землеробства Д. Мануїльського на III сесії ВУЦВК (травень 1920 р.). Він заявив, що зрівняльна аграрна революція призвела до розпорошення селян, відкинула назад сільськогосподарське виробництво. Але, з політичної точки зору, це було необхідно тому, що опорою на селі не могли бути міцні фермери, а повинні бути незаможні селяни. Розподіл землі повинен був сприяти падінню виробництва, однак ці втрати були необхідні революції.

Здійснивши за допомогою сільського пролетаріату-бідняків, безземельних, наймитів, що входили до складу комбідів, а пізніше комітетів незаможних селян розподіл земель поміщиків, заможних селян, реманенту, робочої продуктивної худоби, майна, більшовицькі органи влади спостерігали появу такого соціального явища як «куркулізацію» середняків і навіть колишніх бідняків, членів комнезамів. Це було, як зафіксовано в партійних документах, їх прагнення стати міцними господарями, закріпити за собою отриману землю, реманент, розширити своє господарство, підняти його продуктивність. Завідувач організаційним відділом ЦК КП(б) України С. Косіор на початку 1920 р. зазначав, що частина колишніх бідних, малоземельних, середніх селян зміцнивши своє господарство перетворювалися на заможних господарів, відмовлялися від боротьби з імущими односільчанами. Інша частина – пролетаризованих сільських люмпенів, які не звикли тяжко працювати на землі навіть при підтримці держави, не займалися господарською діяльністю, йшли у найми до заможних селян [Лазуренко, Паскаленко, 2011, с. 67].

Висновки. За ідеологічною логікою більшовиків селяни, які покращили своє матеріальне становище, механічно перетворювалися на заможних, тобто «куркулів», ставали ворогами радянської влади, яка розгортала проти них репресії. Економічна

незалежність товаровиробників, не вписувалася в рамки створюваної більшовиками тоталітарної держави, яка фактично з ідеологічних міркувань, класових ідеологем, робила ставку на малопродуктивні сили в сільськогосподарському виробництві. Радянська влада всіляко підтримувала зрівняльні настрої бідних, пролетаризованих елементів, викликаючи класове протистояння в українському селі з метою його штучного розколу, розшарування.

Така політика більшовицької тоталітарної влади породжувала антагонізм у селянському середовищі серед неімущих, малоімущих, заможних і середніх прошарків села. Останні, за твердженням провідників більшовицької партії, мали стати її союзниками у боротьбі з класовими ворогами на селі, в першу чергу заможними селянами – «куркулями». Разом з тим, партійні і радянські органи змушені були визнати, що ці «куркулі», враховуючи загальний рівень збіднення селянських господарств, є по суті середняками. Проте, якщо вони чинили опір насильницькій колективізації, то механічно ставали класовими ворогами радянської влади, підлягали тотальному винищенню. Остаточно доля українського селянства середнього достатку була вирішена в кінці 1920-х – початку 1930-х років, в часи масової колективізації сільського господарства. В цьому контексті важливо нагадати, що російські провідні діячі більшовицької партії на чолі з головою Раднаркому В. Леніним, а за ним й українські більшовицькі керівники, вели двоїсту політику щодо середнього селянства. З одного боку, вони прагнули завоювати довіру цього масового селянського прошарку з метою зміцнення радянської влади, бажали мати їх своїм союзником у побудові соціалізму. Разом з тим, середнє селянство, зміцнивши і розбудувавши своє одноосібне господарство і примноживши свої матеріальні статки переходило до стану заможних, або ж, за більшовицьким визначенням «куркулів».

Варто зауважити, що в роки нової економічної політики, в умовах ринкових відносин, кількість середніх господарств дещо збільшилася. Вони, фактично, стали основними виробниками сільськогосподарської продукції, поступово набувши, за радянськими вимірами, ознак заможних селян – «куркулів». Радянська влада намагалася максимально використати економічний потенціал середняцько-заможних господарств з метою підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва. У такий спосіб держава прагнула вирішити проблему забезпечення населення міст, промислових центрів, армії продуктами харчування, в першу чергу хлібом, а промисловість-сільськогосподарською сировиною. Однак, в умовах проведення сталінським тоталітарним режимом колективізації сільського господарства, заклики більшовиків про «ліквідацію куркульства як класу», були поширені не лише на середнє, а й в цілому на все українське селянство. Виключення становила невелика група пролетаризованих наймитів, членів комітетів незаможних селян, які не бажали вести власне господарство. Вони широко користувалися матеріальними статками реквізованими у односільчан згідно законів і постанов радянської влади. Серед різних прошарків селян постійно підтримувалися конфронтаційні настрої партійними, радянськими, каральними органами з метою повного контролю над сільською спільнотою. Селяни піддавалися політико-ідеологічній обробці, реквізиціям продуктів харчування, особливо хліба. Переважна більшість продовольства, технічної сировини примусово вилучених в українських селян відправлялася до Росії.

Варто зауважити, що недостатньо вивченим залишається соціально-економічне становище середнього селянства в добу нової економічної політики. Саме воно стало головним об'єктом сталінської колективізації. Це питання чекає на своїх дослідників.

Список використаних джерел та літератури

- Бордюгов, Г. А., Козлов, В. А., 1991. «Военный коммунизм»: ошибка или проба почвы? *История Отечества: люди, идеи, решения*, Москва: Политиздат, с. 49-117.
- Боффа, Дж., 1990. *История Советского Союза, в 2-х т., т.1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917 – 1941 гг.*, Москва: Международные отношения.
- Восьмой Всероссийский съезд Советов 22 – 29 декабря 1920 года. Стенографический отчет, 1921. Москва: Изд-во Наркомзема.
- Карр, Э., 1990. *История Советской России, кн. 1, т. 1-2. Большевицкая революция. 1917 – 1923*, Москва: Прогресс.
- Качинский, В., 1921. *Очередные задачи сельского хозяйства. Народное хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству*, Харьков: Держвидав. України.
- Комуністична партія України в революціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, у 3-х т., т. 1, 1976. Київ: Політвидав. України.
- Конквест, Р., 1993. *Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор*, Київ: Либідь.
- Кульчицький, С. В., 1992. *Комуністична доктрина і спроби її реалізації в радянській Україні у 1919 – 1920 рр. (до питання про так званий «воєнний комунізм»)*, Київ: Ін-т Історії НАН України.
- Лазуренко, В. М., Паскаленко, В. Є., 2011. *Український фермер у добу НЕПу*, Черкаси: «Вертикаль».
- Ленін, В. І., 1973. *Повне зібрання творів, т. 38 (березень – червень 1919 р.)*, Київ: Політвидав. України.
- Ленін, В. І., 1973а. *Повне зібрання творів, т. 39 (червень – грудень 1919 р.)*, Київ: Політвидав. України.
- Любовець, О. М., 2009. Альтернативи суспільно-політичного вибору України на завершальному етапі революційної доби та їх реалізація (грудень 1918 – грудень 1920), *Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій*, Київ: Парламенське вид-во., с. 228-296.
- Отчет Народного Комиссариата Земледелия УССР за 1920 год, 1921. Харьков: Изд-во Наркомзема УССР.
- Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920. Харьков: Изд-во Наркомюстиции.
- Хоскинг, Дж., 2001. *История Советского Союза (1917 – 1991)*, Смоленск: «Русич».
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).
- Яковлев, Я., 1919. *Наша политика на Украине и украинский середняк, Еженедельник правды*, 1919. № 12, с. 14-19.

References

- Boffa, Dzh., 1990. *Istoriya Sovetskogo Soyuza, v 2-h t., t. 1. Ot revolyucii do vtoroj mirovoj vojny. Lenin i Stalin. 1917 – 1941 gg. [History of the Soviet Union, in 2 volumes, v.1. From Revolution to World War II. Lenin and Stalin. 1917 - 1941]*, Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya.
- Bordyugov, G. A., Kozlov, V. A., 1991. «*Voennyj kommunizm*»: oshibka ili proba pochvy? [“War Communism”: error or soil test?] *Istoriya Otechestva: lyudi, idei, resheniya*, Moskva: Politizdat, s. 49-117.
- Hosking, Dzh., 2001. *Istoriya Sovetskogo Soyuza (1917 – 1991) [History of the Soviet Union (1917 – 1991)]*, Smolensk: «Rusich».
- Kachinskij, V., 1921. *Ocherednye zadachi sel'skogo hozyajstva. Narodnoe hozyajstvo Ukrainy. Ocherki i stat'i po hozyajstvennomu stroitel'stvu [The next tasks of agriculture. National economy of Ukraine. Essays and articles on economic construction]*, Har'kov: Derzhvydav. Ukrainy.
- Karr, E., 1990. *Istoriya Sovetskoy Rossii, kn. 1, t. 1-2. Bol'shevistskaya revolyuciya. 1917 – 1923 [History of Soviet Russia, Vol. 1, vol. 1-2. Bolshevik revolution. 1917 – 1923]*, Moskva: Progress.
- Komunistychna partiia Ukrainy v revoliutsiiah i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK, u 3-kh t., t. 1 [The Communist Party of Ukraine in revolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee, in 3 volumes, vol. 1], 1976. Kyiv: Polityvdav. Ukrainy.
- Konkvest, R., 1993. *Zhnyva skorboty: Radianska kolektyvizatsiia i holodomor [Harvest of sorrow: Soviet collectivization and the Holodomor]*, Kyiv: Lybid.
- Kulchytskyi, S. V., 1992. *Komunistychna doktryna i sproby yii realizatsii v radianskii Ukraini u 1919 – 1920 rr. (do pytannia pro tak zvanyi «voiennyi komunizm») [Communist doctrine and attempts to implement it in*

Soviet Ukraine in 1919 – 1920 (on the question of so-called "military communism")], Kyiv: In-t Istorii NAN Ukrainy.

Lazurenko, V. M., Paskalenko, V. Ye., 2011. *Ukrainskyi fermer u dobu NEPu [Ukrainian farmer in the days of the NEP]*, Cherkasy: «Vertikal».

Lenin, V. I., 1973. *Povne zibrannia tvoriv, t. 38 (berezen – cherven 1919 r.) [Complete collection of works, vol. 38 (March – June 1919)]*, Kyiv: Polityvydav. Ukrainy.

Lenin, V. I., 1973a. *Povne zibrannia tvoriv, t. 39 (cherven – hruden 1919 r.) [Complete collection of works, vol. 39 (June – December 1919)]*, Kyiv: Polityvydav. Ukrainy.

Liubovets, O. M., 2009. *Alternatyvy suspilno-politychnoho vyboru Ukrainy na zavershalnomu etapi revoliutsiinoi doby ta yikh realizatsiia (hruden 1918 – hruden 1920) [Alternatives to the socio-political choice of Ukraine at the final stage of the revolutionary era and their implementation (December 1918 – December 1920)]*, *Suspilno-politychni transformatsii v Ukraini: vid zadumiv do realii*, Kyiv: Parlamenske vyd-vo., s. 228-296.

Otchet Narodnogo Komissariata Zemledeliya USSR za 1920 god [Report of the People's Commissariat of Agriculture of the Ukrainian SSR for 1920], 1921. Har'kov: Izd-vo Narkomzema USSR.

Sbornik dekretov, polozhenij, instrukcij, cirkulyarov po zemel'nomu voprosu na Ukraine s 1 yanvarya 1920 g. po 1 avgusta 1920 g. [Collection of decrees, regulations, instructions, circulars on the land issue in Ukraine from January 1, 1920 to August 1, 1920], 1920. Har'kov: Izd-vo Narkomyusticii.

Tsentralnyj derzhavnyj arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPA Ukrainy)].

Vos'moj Vserossijskij s'ezd Sovetov 22 – 29 dekabrya 1920 goda. Stenograficheskij otchet [Eighth All-Russian Congress of Soviets on December 22 - 29, 1920. Verbatim record], 1921. Moskva: Izd-vo Narkomzema.

Yakovlev, Ya., 1919. *Nasha politika na Ukraine i ukrainskij serednyak [Our policy in Ukraine and the Ukrainian middle peasant]*, *Ezhenedel'nik pravdy*, 1919. № 12, s. 14-19.

SUMMARY

THE MIDDLE PEASANTRY IN THE POLITICS AND PRACTICE OF THE BOLSHEVIKS (1917 – 1920): A MODERN VISION OF THE PROBLEM

Volodymyr Kucher

Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher of the Science Sector,
Institute of History of Agrarian Science, Education and Technology, National Scientific Agricultural Library of the
National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv

The article attempts to analyze the policy and practice of the Bolsheviks in relation to the middle peasantry in 1917-1920. Having destroyed the landowners' landholdings and the farms of the wealthy peasants ("kulaks"), the Bolshevik leaders relied on the middle peasants as the main producers of agricultural products, especially grain. Russian leading figures of the Bolshevik Party, and with it the Ukrainian Bolshevik leaders, pursued a dual policy toward the middle peasantry. On the one hand, they sought to gain the trust of this mass peasantry in order to strengthen Soviet power, they wanted to have them as their ally in building socialism. At the same time, the middle peasantry, having strengthened and developed their one-man economy and multiplied their material wealth, passed to the state of the wealthy, or, according to the Bolshevik definition of "kulaks." It is worth noting that during the years of the new economic policy, in terms of market relations, the number of medium-sized farms has increased slightly. They, in fact, became the main producers of agricultural products. The Soviet government tried to maximize the economic potential of middle-class farms in order to increase the productivity of agricultural production. In this way, the state sought to solve the problem of providing the population of cities, industrial centers, the army with food, primarily bread, and industry with agricultural raw materials. However, in the context of Stalin's totalitarian regime of collectivization of agriculture, the Bolsheviks' calls for the "elimination of the kulaks as a class" were extended not only to the wealthy but also to the middle-class Ukrainian peasantry. The exception was a small group of proletarian mercenaries, members of the committees of poor peasants who did not want to run their own farms.

Key words: middle peasants, Bolsheviks, agriculture, Soviet power, food issue, «kulaks», bread.

УДК: 2-774:94(477)«1920»:323.15

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.08>**ЧИСЕЛЬНІСТЬ І СКЛАД РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД НАЦІОНАЛЬНИХ
МЕНШИН УСРР (20-І РР. ХХ СТ.)****Свистович Степан Михайлович**

завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,

доктор історичних наук, професор,

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин

e-mail: scm@ukr.net<https://orcid.org/0000-0003-1159-8223>**Жолоб Михайло Петрович**

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та археології слов'ян,

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: kafedra_slovjan@ukr.net<http://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

У запропонованій статті розглядається динаміка чисельності та склад релігійних громад національних меншин підрадянської України у 20-х рр. ХХ ст. Попри часткову достовірність статистичних даних з обліку релігійних громад, вдалося встановити, що протягом 1920-х рр. чисельність релігійних громад національних меншин зменшувалася, проте не катастрофічно. Показники кількості членів у національних релігійних громадах різних конфесійних напрямів на кінець 20-х рр. ХХ ст. теж зазнали падіння. Суттєво скоротилася чисельність віруючих у менонітських громадах, що пов'язується із процесом їх масової еміграції. Значно поменшало членів і в общинах старовірів-безпопівців. В окремих випадках ця тенденція, як видається, була зумовлена не лише недбалістю реєстраторів релігійних об'єднань, які враховували тільки засновників громади, а й небажанням віруючих надавати владі інформацію про свою належність до общини з огляду на відоме ставлення більшовиків до релігії та церкви. У різних за кількістю членів релігійних громадах національних меншин переважали особи жіночої статі. Винятком були іудейські общини, де більшість становили чоловіки. Крім того, до релігійних громад, сформованих євреями, як частково і до російських старообрядницьких, уходила доволі незначна кількість молоді. Віковий поділ членів польських та німецьких релігійних общин різних культів був відносно рівномірним. Найбільша кількість письмових віруючих належала до протестантських конфесій. Розуміння того, що майновий стан членів релігійних громад залежав від їх місця проживання та успішного застосування професійних навичок, не заважало більшовицьким пропагандистам цинічно вдаватися до моральної дискредитації віруючих, насамперед, єврейської та німецької національностей, яке відбувалося шляхом акцентування суспільної уваги на перебуванні у їх власності значної кількості матеріальних благ.

Ключові слова: Україна, національні меншини, чисельність релігійних громад, кількісний склад релігійних общин, соціальний склад релігійних громад, гендерний склад об'єднань віруючих, радянська влада.

Постановка проблеми. Соціально-політичні та економічні зміни, що відбулися в Україні з початку 20-х рр. ХХ ст., мали безпосередній вплив на становище релігійних громад національних меншин України. Це був час відходу більшовиків від політики воєнного комунізму та відносної лібералізації державно-церковних відносин,

пов'язаний із реалізацією декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» й впровадженням у життя НЕПу та коренізації. На тлі цих перетворень відбувалися зміни, як у чисельності релігійних общин національних меншин України, так і в їх складі.

Мета. У запропонованій статті поставлено мету дослідити динаміку чисельності та склад релігійних громад національних меншин підрадянської України у 20-х рр. XX ст.

Історіографічний огляд. Проблеми чисельності та складу релігійних громад національних меншин України у 1920-х рр. розпочали цікавити ще радянських антирелігійних пропагандистів, які намагалися вивчати становище різних конфесійних організацій з метою удосконалення методів боротьби з ними. Після здобуття Україною незалежності окремі аспекти запропонованої нами теми дослідження опрацьовували В. Ганзуленко, О. Козерод, І. Луковенко [Ганзуленко, 2011; Козерод, 2003; Луковенко, 2010] та інші.

Виклад основного матеріалу. Порушуючи питання динаміки чисельності релігійних громад національних меншин у міжвоєнний період, слід відразу зауважити, що з цього приводу ми не маємо надійних даних. Ті статистичні відомості, що перебувають у нашому розпорядженні вимагають до себе критичного ставлення, оскільки з метою насадження атеїзму влада свідомо занижувала показники релігійності населення. Також слід врахувати той факт, що наявні статистичні джерела не є повними, представлені в них дані відзначаються спорадичністю та суперечливістю. Зокрема, досить часто до статистичних звітів не потрапляла інформація про кількість незареєстровані громади.

У радянській Україні 1924 р., за даними НКВС УСРР, було взято на облік 1026 іудейських громад, які об'єднували 138583 віруючих євреїв [Козерод, 2003, с. 146]. Звичайно, зазначені цифри дають приблизне уявлення про релігійність єврейського населення, оскільки за офіційними документами цієї державної структури станом на 1 січня 1925 р. кількість зареєстрованих іудейських релігійних общин в Україні зросла до 1242, які формувало 243333 особи. Найбільше таких релігійних громад було в Подільській губернії – 362, Волинській – 225 та Київській – 208 [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 141]. Двісті дев'яносто дві іудейські громади, тобто 23,5% від їх загальної кількості, діяли лише на території Одеської та Катеринославської губерній. Це пояснюється тим, що євреї становили вагомую частку міських жителів та формували населення землеробських колоній регіону. За результатами перепису 1926 р., євреї складали 41% населення Одеси, 37,7% – Зінов'ївська, 33,1% – Херсона, 32,8% – Первомайська, 26,6% – Миколаєва, 20,3% – Запоріжжя. Частка євреїв у загальному складі населення округ також була помітною: в Одеській – 23,1%, в Миколаївській – 11,1%, Єлисаветградській – 9,1%, Балтській – 7,1% [Ігнатуша, 2009, с. 810]. Однак, у деяких місцевостях їх частка від загальної кількості населення була порівняно незначною. Зокрема, в Запорізькій окрузі існувало 16 іудейських общин, що об'єднували 3212 членів. У найбільшій єврейській сільській раді округу, Новозлатопільській, нараховувалося 3 громади, які користувалися двома молитовними будинками. У складі цих релігійних громад перебувала 191 особа, серед яких 113 були чоловіками [Орлянский, 1999, с. 73]. На Донеччині у цей час існувало 25 іудейських громад, що об'єднували 6045 осіб [Костенко, 1997, с. 42]. Синагоги даного регіону знаходилися не тільки у великих містах, таких як Юзівка (з 1924 р. – Сталіно),

Маріуполь, Бахмут, Єнакієве, Горлівка, Слов'янськ, але й у невеличких робітничих поселеннях (Лозова, Дружківка, Костянтинівка тощо) [Луковенко, 2010, с. 172]. У липні 1925 р. до складу 1213 іудейських общин входило 337360 осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2169, арк. 4]. На початку 1928 р. кількість узятих на облік іудейських громад знову скоротилася, їх число становило 1076 зі 124264 членами, а до жовтня 1929 р. вже зросла до більш ніж 1200, які формувало 110 тис. осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 3; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648].

Слід пригадати, що невелика кількість євреїв була євангельськими християнами. Так, 1 січня 1928 р. існувало 4 зареєстрованих громади зазначеної релігійної течії, до яких себе зараховувало 260 осіб єврейської національності [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 2], тоді як влітку 1925 р. офіційно діяло 23 общини євангельських християн із єврейським складом віруючих, 20 із яких функціонувало у Черкаській окрузі [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 138].

Згідно підрахунків НКВС, в Україні станом на 1 липня 1925 р. до 332 католицьких громад, зареєстрованих, переважно, у Правобережних губерніях, входило 118265 членів: у Подільській – 104 громади і 33752 членів у них, у Волинській – 65 громад і 21102 члени, у Київській – 52 громади і 19029 членів. Ще роком раніше в Україні налічувалося всього 252 зареєстрованих общин [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2169, арк. 4]. Більшість громад складали поляки. На обліку в НКВС знаходилося 85 ксьондзів, а вже через два роки ця кількість скоротилася до 70 осіб. Від офіційних помітно відрізнялися дані польських дипломатичних представництв в Україні, які базувалися на тодішніх костьольних відомостях. Згідно них, лише у Житомирській дієцезії 1927 р. було 350 тис. віруючих, 107 костьолів і 68 священників, у Кам'янецькій – 350 тис. віруючих, 114 діючих костьолів (100 парафіяльних, 1 непарафіяльний та 13 філіальних), 42 священники [Мануйлова, 1978, с. 17]. Упродовж 1920-х рр. чисельність католиків південної України, порівняно з дореволюційним періодом, коли південноукраїнські католицькі парафії нараховували 156954 особи, зменшилася у 4 рази. Значне скорочення кількості членів у складі парафій Римо-католицької церкви було спричинено низкою як політичних, так і демографічних чинників: початком Першої світової війни та пов'язаних з нею утисків місцевого німецькомовного населення, значну частину якого складали німці-католики; еміграційними процесами революційних років (католики України виїжджали за межі колишньої Російської імперії у пошуках мирного життя); «червоним терором» проти «контрреволюційних елементів», до числа яких більшовики зараховували духовенство та паству Римо-католицької церкви; голодом 1921 – 1923 рр. [Ганзуленко, 2011, с. 70]. Та все ж на півдні України продовжували існувати 92 католицькі громади, які переважно формували німці. На початку 1925 р. найбільше таких громад діяло в Одеській губернії – 62, дещо менше – в Катеринославській – 19 та Донецькій – 9 [Ігнатуша, 1999, с. 142]. У цей час у Люксембурзькому районі Маріупільської округи більш ніж 80% населення складали німці-колоністи (23,7 тис. осіб), які свої духовні потреби задовольняли в 13 храмах, 5 із яких були католицькими. У Республіканському районі тієї ж округи діяло 6 католицьких храмів. У Бахмутській (Артемівській) окрузі знаходилося 11 католицьких колоній. Станом на 1 вересня 1925 р. у Ландауському німецькому національному районі Нікопольської округи було зареєстровано 20 релігійних громад, серед яких 9 були католицькими [Рублева, 2000, с. 347]. Першого

жовтня 1929 р. в Україні існувало 320 зареєстрованих католицьких громад, які формувало більш ніж 162 тис. осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648].

Майже всі лютеранські громади в Україні склалися з осіб німецької національності. Чисельність лютеран станом на 1 вересня 1924 р. становила 19362 особи, які формували 137 громад, але вже до кінця року їх налічувалося 38430 осіб, які входили до складу 192 громад. Найбільша кількість об'єднань віруючих знаходилася у Житомирській (58 общин) та Коростенській (43 общини) округах, чимало нараховувалося на Одещині та Катеринославщині [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 31]. Станом на 1 січня 1928 р. існувало 188 німецьких лютеранських громад із 62928 членами в них: чехи мали 1 общину з 76 особами, шведи – 1 з 407 членами [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 3]. Першого жовтня 1929 р. загальна кількість лютеранських общин збільшилася до 217, які формувало майже 50 тис. осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648].

Стрімке зменшення кількості членів у менонітських релігійних громадах протягом 1920-х рр. відбувалося за рахунок еміграції етноконфесійної спільноти, викликаній втручанням радянської влади в економічне життя колоній [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 99, арк. 173]. Протягом 1924 р. до Канади виїхало 5048 осіб, наступного року – 2452 особи. Тисяча дев'яťсот двадцять шостого року Україну залишило рекордне число менонітів – 5940 осіб. Впродовж наступних двох років українські землі покинуло ще 1358 осіб. Більшість переселенців раніше мешкало в межах Молочанських поселень [Осташева, 1998, с. 161]. Попри це, з 1 травня 1924 р. по 1 вересня 1924 р. кількість німецьких менонітських релігійних громад в Україні, у зв'язку з реєстрацією общин вказаної течії в Катеринославській губернії, зросла з 24 до 48, які формувало 38237 членів [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 24]. Найбільші зареєстровані общини даного християнського напрямку були в Мелітопольській (15 громад із 15780 членами) та Бердянській (6 громад з 16439 членами) округах. Релігійні громади менонітів знаходилися в Сталінській окрузі Донецької губернії (11 общин із 1328 членами), Херсонській окрузі Одеської губернії (2 громади з 1825 членами) та Ізюмській окрузі Харківської губернії (5 общин з 614 членами). Отож, на одну менонітську громаду в середньому припадало 797 членів [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 18-19]. Кількість релігійних громад менонітів влітку 1925 р. збільшилася ще до 81 (42974 членів), із яких найбільше було в Катеринославській (52 громади), та Донецькій (20 громад) губерніях [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 138]. Згідно статистичних даних станом на 1 січня 1928 р. кількість менонітських общин скоротилася до 63 із 20153 членами в них, а вже на 1 жовтня 1929 р. ще до 38, які формувало близько 13 тис. осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 2; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648].

Серед німецького населення України була невелика кількість євангельських християн, які станом на 1 січня 1928 р. входили до 8 громад (усього членів – 233 чоовіків і 234 жінок), та баптистів, що формували 18 громад (тоді як 1 серпня 1925 р. останні мали 6 зареєстрованих общин) [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 2; ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 138]. Тисяча дев'яťсот двадцять шостого року 60% усіх німецьких баптистів СРСР мешкало в УСРР: 7056 осіб було об'єднано в 30 громад [Безносов, Осташева, 2002, с. 13]. За даними НКВС 1924 р., чимала кількість німецьких баптистів знаходилася у Волинській губернії, зокрема, в Коростенській (7 громад) та Житомирській (8 громад) округах [ЦДАВО України, ф. 5,

оп. 2, спр. 196, арк. 89]. Крім того, в Одеській окрузі, станом на осінь 1929 р., проживало 1300 прихильників даного релігійного напрямку, які входили до складу 14 громад [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648, арк. 47].

Станом на 1 січня 1925 р. в Україні нараховувалося 72 російських старообрядницьких громади попівців (29103 члена), найбільша кількість яких знаходилася в Подільській губернії (20 об'єднань віруючих) та 29 общин старовірів-безпопівців (3908 членів), 10 із яких знаходилося тільки у Волинській губернії [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 141]. Станом на 1 лютого 1927 р. кількість зареєстрованих громад попівців становила 63, а вже станом на 1 січня 1928 р. сягнула 101 з 25219 членами, тоді як кількість общин безпопівців на цей час, порівняно з 1925 р., скоротилася до 16 з 2288 членами [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 3, 16]. Станом на 1 жовтня 1929 р. нараховувалося 43 громади попівців (10,5 тис. осіб), 10 громад безпопівців (1,5 тис. осіб), 17 громад (3,2 тис. осіб) у статистичних звітах подано як просто «старообрядницькі», без уточнення напрямку [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648]. Насправді старообрядницьких релігійних громад в Україні було більше, оскільки такі старовірські напрями, як поморці, феодосіївці та пилипони окремі співробітники державного апарату, унаслідок спрощеного підходу до формування статистичних даних, хибно зараховували до самостійних угруповань [Ковальчук, 1931, с. 3].

Більшість католицьких, лютеранських, менонітських і старообрядницьких громад функціонувало в сільській місцевості. Тільки 1 із 17 об'єднань католицьких віруючих та 1 із 8 лютеранських Миколаївської округи знаходилося в місті. Лише іудейські громади переважали у містах. Станом на 1 жовтня 1929 р. сукупна кількість зареєстрованих у містах Артемівської, Бердичівської та Білоцерківської округ іудейських громад становила 136, тоді як у селах названих адміністративно-територіальних одиниць їх нараховувалося лише 21. Попри зазначену тенденцію, чисельність міських і сільських іудейських громад у деяких округах була майже тотожною. Так, у Шевченківській окрузі нараховувалася 21 міська іудейська община та 20 сільських. У Первомайській окрузі, де існували єврейські землеробські колонії знаходилося 49 сільських іудейських громад і тільки 11 міських.

Релігійні общини національних меншин України суттєво відрізнялися одна від одної за кількістю в них членів. До католицьких громад у середньому входило більше віруючих, ніж до іудейських. Так, на кожен костюл, розташований на території Коростенської округи, припадало приблизно 625 віруючих, тоді як на одну синагогу лише 60 іудеїв. Проте в регіонах, де мешкала незначна кількість євреїв, цей показник був вищим. У Лубенській окрузі в іудейських громадах налічувалося по 100 євреїв, а в Прилуцькій – більше 200. Невелика кількість віруючих перебувала в старообрядницьких громадах України, за виключенням Кременчуцької округи, де на одне таке об'єднання припадало майже 400 віруючих. Не були малими й лютеранські громади. Середня кількість членів у їх складі на Коростенщині становила 187 осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648]. На території окремого села чи міста могли співіснувати релігійні общини різної величини. Так, на початку 1920-х рр. кількість віруючих у 23 іудейських громадах Херсона коливалася від 80 до 2000 осіб. Деякі з цих об'єднань мали у своєму складі 150, 250, 300, 500 і більше членів [ДАХО, ф. Р-1887, оп. 3, спр. 694, арк. 17].

У 27 польських католицьких приходах Бердичівської округи нараховувалося 12724 особи, 6468 з яких були чоловіками та 6256 жінками. До одних із найбільших округ, як за кількістю католицьких громад, так і за числом членів у них, належали Волинська та Кам'янецька. До складу католицьких громад першої входило 7811 чоловіків і 8176 жінок та 7231 чоловік і 7962 жінки до общин другої. Чоловіків, які входили до складу міських католицьких громад Проскурівської округи, нараховувалося 10650 осіб, тоді як у селах їх було 7361; жінок у містах знаходилося 11100, а в сільській місцевості – 8190 [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648]. Храми селищ Мангейм та Ельзас Фрідріх-Енгельсівського району на Одещині відвідувало 312 і 387 чоловіків та 343 і 488 жінок відповідно. Найбільші католицькі громади регіону знаходилися в цьому ж районі у селах Кандель та Зельці. До першої з них належало 598 осіб чоловічої та 653 жіночої статі, до другої – 543 чоловіки і 693 жінки [ДАОО, ф. Р-3865, оп. 1, спр. 82]. Згідно наведених статистичних даних, число жінок, як у сукупній кількості католицьких громад певного регіону, так і в окремо взятих общинах, у більшості випадків було вищим, у порівнянні з чоловічим складом. Така ж тенденція простежується й серед лютеранських громад, причому як міських, так і сільських. Вона легко виявляється на співставленні зібраної статистичної інформації щодо гендерного складу релігійних громад у тих округах, де знаходилася найбільша кількість лютеранських общин. До складу 35 таких громад Одеської округи з числа міського населення входило 172 чоловіки, а сільського 4037 чоловік, тоді як жінок в них було 309 та 4296 відповідно. Ще більший відрив між кількістю осіб жіночої та чоловічої статі демонструють дані, зібрані на Маріупольщині. Загальна кількість жінок у 9 лютеранських громадах німецьких колоній округи становила 5163 особи, тоді як чоловіків нараховувалося лише 3768 осіб [ДАОО, ф. Р-3865, оп. 1, спр. 82, арк. 38]. Перевага в релігійних громадах жінок була характерною для багатьох конфесій. У 26 менонітських об'єднаннях Мелітопольської округи знаходилося 4446 чоловіків та 5407 жінок [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1647, арк. 64]. Дане явище можна пояснити перевагою жінок у гендерному складі населення України, а також їх вищим рівнем релігійності у порівнянні з чоловіками.

На цьому тлі суттєво вирізнявся гендерний склад іудейських общин, більшість у яких становили чоловіки. У Бердичівській окрузі сукупна кількість чоловіків, які формували іудейські громади складала 2751 особу, тоді як жінок було лише 1494. Із близько 6100 членів синагог Кам'янецької округи майже 4 тис. були чоловіками [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648, арк. 4]. У складі іудейських громад Волинської губернії знаходилося 81,2% чоловіків, тоді як лютеран і католиків у гендерному співвідношенні було приблизно порівно, з незначною перевагою осіб жіночої статі [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 90]. Дані засвідчують домінування в іудейських общинах України патріархальних традицій та міцність релігійних приписів, за якими жінці відводилася другорядна роль у житті громади [Ігнатюк, 1928, с. 71]. Навіть наявність десятилітнього досвіду взаємодії із радянською владою не переконала іудеїв у необхідності (у разі недостатньої кількості осіб для реєстрації релігійної громади) включення до складу п'ятдесятки жінок. Унаслідок такої безкомпромісності релігійна громада синагоги Бет Янкель на Дніпропетровщині ледве не втратила культову споруду. Лише після того як, у супереч власному бажанню, рада синагоги все ж дозволила увійти до об'єднання кільком жінкам, общину було успішно взято на облік [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 269, арк. 67].

Загалом по Україні релігійні громади склалися переважно з осіб середнього та старшого віку. Особи до 20 років займали в общинах лише 5,2%. Однак це співвідношення не стосувалося молоді національних меншин, зокрема, польської, де відсоток її членства у релігійних громадах був значно вищим [Любинський, 1926, с. 11]. Під час обстеження 1928 р. Хортицького району Запорізької округи було встановлено, що до складу менонітських общин уходило чимало молоді віком від 18 р. до 30 р. [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 323, арк. 124]. Разом з тим, осіб віком від 18 р. до 20 р. у складі релігійних громад, можливо, мало бути менше, оскільки батьки впливали на рішення власної дитини щодо вступу до спілки віруючих. Це припущення підтверджує те, що членів віком від 21 р. до 25 р. у громадах було вже менше, порівняно з попередньою віковою групою. Крім того, до складу общин інколи включали осіб, які не досягли повноліття. Напевно, наявність значної кількості молоді у складі деяких релігійних громад пояснюється ще й свідомим заниженням власного віку членами общин [Ігнатюк, 1928, с. 73].

Католицькі громади Вінницької округи мали такий віковий склад: молоді віком 18-20 р. – 1183 особи, 20-25 р. – 1993 особи, 25-30 р. – 2176 осіб, віруючих середнього віку – 5542 особи, осіб за 50 р. – 3259. Серед старообрядців Вінниччини нараховувалося 306 осіб віком від 18 до 20 р.; від 20 до 30 р. – 1207, від 30 до 50 р. – 1445 осіб, понад 50 р. – 978 осіб. До синагог в окрузі ходило лише 36 осіб 18-20 р., 570 осіб – 20-30 р., 2321 особа. – 30-50 р. та 2489 осіб, які мали більше ніж 50 років [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2168, арк. 2]. Серед лютеран Волинської округи був такий віковий розподіл віруючих: 18-20 р. – 1297 осіб, 20-25 р. – 2194 особи, 25-30 р. – 2201 особа, 30-50 р. – 5013 особи, від 50 р. – 2587 осіб [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2168, арк. 5]. Характерною ознакою вікового поділу членів іудейських громад було те, що значна їх частина мала за 50 років. Лише 39 з 82 осіб, які складали одну з іудейських громад у Снігурівському районі Херсонської округи, не перетнули цей віковий рубіж. Ще в одній громаді району, яку формувало 54 члени, знаходилося аж 34 особи похилого віку. Більше того, на території району існувала єврейська релігійна община, де всім 37 її членам уже виповнилося 50 років [ДАХО, ф. Р-445, оп. 1, спр. 220, арк. 70].

Серед католицьких громад Волинської губернії найменший відсоток віруючих спостерігався у віковій групі 31-35 р., а у лютеранських найбільший розрив між віруючими жінками і чоловіками простежувався у віковій групі 36-40 р. [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 213, арк. 90].

Окремо, для прикладу, слід розглянути віковий склад членів костельних рад релігійних громад Житомирської та Коростенської округ. Двісті шістьдесят членів рад 13 католицьких общин Житомирської округи за віком розподілялися таким чином: до 20 р. – 4 особи, від 20 до 40 р. – 139 осіб, 40-50 р. – 64, від 50 р. – 54 особи. З 680 засновників 36 лютеранських громад округи віком до 20 р. було 20 осіб, від 20 до 40 р. – 418 осіб, від 40 до 50 р. – 164 особи, від 50 р. – 78 осіб. Серед 520 засновників іудейських громад віком до 20 р. було лише 5 осіб, від 20 до 40 р. – 134 особи, 40-50 р. – 120 осіб, від 50 р. – 164 особи. У Коростенській окрузі з 280 засновників 14 католицьких громад 15 осіб були віком до 20 р., 166 осіб від 20 до 40 р., 73 особи – 40-50 р., більше 50 р. – 26 осіб. Із 720 засновників 36 лютеранських громад Коростенської округи 20 осіб були віком до 20 р., 484 особи – 20-40 р., від 40 до 50 р. – 155 осіб, від 50 р. – 61 особа [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2170, арк. 4].

Здобуття освіти мало важливе значення для adeptів протестантизму та іудаїзму, адже обидва віровчення наголошують на особливому значенні для віруючих самостійного осмислення священних текстів. Так, у Волинській окрузі в середині 1920-х рр. із 13222 членів лютеранських громад 10472 особи мали початкову освіту, середню – 155 осіб і ще 12 осіб – вищу. З 5578 членів іудейських громад Вінницької округи 4 особи отримали вищу освіту і 163 середню. У той же час із 348 старовірів-безпопівців округи тільки 113 осіб уміли писати, а з 588 старовірів-попівців грамоту опанувало трохи більше половини. З 13369 членів католицьких громад Бердичівської округи вищу освіту здобуло 100 осіб, середню – 411 осіб, а початкову – 9774 особи. Усі члени німецької громади баптистів, що функціонувала на території округи, вміли писати [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 2168, арк. 5].

При оцінці освітнього рівня віруючих потрібно враховувати загальний рівень письменності в країні. Як зазначає історик О. Данильченко, станом на 1920 р. близько половини населення України залишалося неписьменним. У 1926 р. рівень освіченості громадян УСРР досяг 63,6%, проте, серед міських жителів він сягав 82,1%, а серед сільських 38,7% [Данильченко, 1999, с. 84].

Високий рівень освіченості віруючих деяких конфесій не заважав більшовикам пов'язувати успіхи антирелігійної пропаганди із здобутками кампанії по ліквідації неписьменності. Саме тому при зборі інформації щодо членів релігійних громад влада звертала увагу на такі критерії, як грамотність та освіта [Алексеев, 1992, с. 45].

До складу релігійних громад входили віруючі різного соціального статусу, який нерідко залежав від способу отримання ними матеріальних благ. Наприклад, у 26 менонітських громадах, які формувало 9638 осіб, перебувало 194 робітника, 74 наймита, 117 службовців, 182 особи інших занять, 317 селян-бідняків, 407 заможників та 8346 середняків [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648, арк. 42].

Радянська пропаганда поширювала у суспільстві інформацію про високий рівень забезпеченості членів, а особливо очільників протестантських та іудейських громад [Гольберт, 1926, с. 67]. Дійсно, лютеранські общини на селі формували переважно заможні господарі, серед яких значний відсоток становили ремісники [Фесенко, 1930, с. 93]. Тому, владою підтримувалася думка, що кірхою керують «куркулі», не втратити позиції яким допомагало релігійне вчення, що заперечувало класову боротьбу [Спілка безвірників (матеріали з питань організації та роботи спілки), 1928, с. 115]. Подібне ставлення більшовиків спостерігалось і щодо іудейських громад, члени яких, і справді, нерідко мали значний достаток. Для прикладу можна навести іудейську общину міста Нижньодніпровська, яка налічувала 64 особи: більшість віруючих були крамарями, позбавленими права брати участь у радянських виборах. Дописувач журналу «Безвірник» запевняв, що «під дахом синагоги влаштовано тінюву біржу, де спекулювали валютою, за відсотки міняли гроші, ховали та перепродували крам» [Чорну біржу – синагогу під робітничий клуб, 1930, с. 27]. А ось як влада охарактеризувала склад старообрядницьких общин: «Більшість громад формують середняки, непманівські куркульські елементи, попівських прихвостні й особи, які по своєму старому віці тримаються старої традиції» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1648, арк. 18].

З огляду на спроби влади розглядати релігійні громади як збіговиська багатіїв, які тільки й роблять, що задовольняють виключно свої майнові інтереси, віруючі послідовно намагалися показувати громаду такою, в якій би чільне місце відводилося

біднякам та робітникам. Саме тому до складу п'ятдесятки включали осіб, які належали до найбільш благонадійних, із точки зору влади, категорій населення. Разом із цим відбувалося приховування тих віруючих, які мали певні статки та займалися підприємництвом [Ігнатюк, 1928, с. 71].

Висновки. Попри часткову достовірність статистичних даних з обліку релігійних громад, які функціонували на території України, можна зробити висновок, що протягом 1920-х рр. кількість релігійних общин національних меншин хоча й зменшилася, проте не суттєво. Значна кількість зниклих упродовж цього часу релігійних громад були менонітськими, що пояснюється ескалацією масової еміграції у середовищі етноконфесійної групи. Склад як сільських, так і міських релігійних общин національних меншин України був досить строкатим. У різних за кількістю членів релігійних громадах етноспільнот переважали особи жіночої статі. Винятком були іудейські общини, де більшість становили чоловіки. Крім того, до єврейських релігійних громад, як частково і до російських старообрядницьких, уходила значно менша кількість молоді, ніж до аналогічних об'єднань інших національних меншин. Найбільша кількість письмових віруючих належала до протестантських конфесій. Незважаючи на те що майновий стан членів громад залежав від їх місця проживання та професійних умінь, більшовицькі пропагандисти вдавалися до спроб дискредитації віруючих, насамперед, єврейської та німецької національності, шляхом акцентування суспільної уваги на скупченні у руках останніх значної кількості матеріальних благ.

Список використаних джерел та літератури

- Алексеев, В. А., 1992. *«Штурм небес» отменяется?: Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР*, Москва: Издательский центр «Россия молодая», 304 с.
- Безносков, А., Осташева Н., 2002. Молочанский немецкий национальный район, *Материалы к энциклопедии «Немцы России»*. Вып. 7. «Немцы Украины». Пилотный сборник, Москва: ОАНРН, с. 146-152.
- Ганзуленко, В. П., 2011. Динаміка чисельності громад Римо-католицької церкви на Півдні України в 20 – 30-ті рр. XX ст., *Гуманітарний журнал*, № 1-2, Дніпропетровськ, с. 68-75.
- Гольберт, К., 1926. Предварительные итоги выборочного обследования религиозного движения на Украине, *Адміністративний вісник*, № 2-3, Харків, с. 16-19.
- Данильченко, О. П., 1999. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. XX ст., *Український історичний журнал*, № 3, Київ, с. 74-88.
- Державний архів Одеської області (ДАОО).
- Державний архів Херсонської області (ДАХО).
- Ігнатуша, А., 1999. Католицька церква на півдні України в 1920 – 1930-х рр., *Історія релігій в Україні. Матеріали IX міжнародної конференції 11-13 травня 1999 року, Книга I*, Львів: «Логос», с. 142-144.
- Ігнатуша, О. М., 2009. Особливості антицерковної боротьби на Півдні України у 20 – 30-х рр. XX ст., *Історія релігій в Україні: науковий щорічник, Книга I*, Львів: «Логос», с. 806-812.
- Ігнатюк Д., 1928. До характеристики релігійних рухів на Україні (продовження), *Безвірник*, № 2, Харків, с. 67-73.
- Ковальчук, Я., 1931. *Старовіри*, Харків: «Пролетар», 76 с.
- Козерод, О. В., 2003. *Євреї України в період нової економічної політики: 1921 – 1929 рр.*, Київ: СПД Савчина, 313 с.
- Костенко, Г., 1997. Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність, *Схід*, № 9-10, Донецьк, с. 42.
- Луковенко, І., 2010. Іудаїзм в Донбасі: дорадянські, радянські та пострадянські реалії, *Держава і церква в новітній історії України. Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15-16 жовтня 2009 року)*, Полтава: ПНПУ, с. 170-175.
- Любинський, Ю., 1926. Мова цифр і фактів. (Сучасний стан релігійного руху), *Адміністративний вісник*, № 8, Харків, с. 11-12.
- Мануйлова, Д. Е., 1978. *Церковь как социальный институт*, Москва: «Знание», 64 с.

- Орлянский, В. С., 1999. *Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожье)*, Вып. 3. 1921 – июнь 1941 г., Запорожье: «ЭТТА-ПРЕСС», 102 с.
- Осташева, Н. В., 1998. *На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914 – 1931 гг.* Москва: Готика, 256 с.
- Рублева, Н. С., 2000. Особенности существования немецкой католической общности в УССР (1920 – 1930-е гг.), *Немцы России и СССР, 1901 – 1941 гг.: Материалы международной научной конференции*, Москва: Готика, с. 343-351.
- Спілка безвірників (матеріали з питань організації та роботи спілки), 1928. Харків: Державне видавництво України, 104 с.
- Фесенко, І., 1930. Колишні попи про себе та про релігію, *Безвірник*, № 5, Харків, с. 21-25.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).
- Чорну біржу – синагогу під робітничий клуб, 1930. *Безвірник*, № 3, Харків, с. 27.

References

- Alekseyev, V. A., 1992. «Shturm nebes» otmenyayetsya?: Kriticheskiye ocherki po istorii borby s religiyey v SSSR [«Attacking skies» Canceled?: Critical Essays on the History of the Struggle against Religion in the USSR], Moskva: Izdatelskiy tsentr «Rossiya molodaya», 304 s. (in Russian).
- Beznosov, A., Ostasheva N., 2002. Molochanskiy nemetskiy natsionalnyy rayon [Molochansky German National Region], *Materialy k entsiklopedii «Nemtsy Rossii»*. Vyp. 7. «Nemtsy Ukrainy». Pilotnyy sbornik, Moskva: OANRN, s. 146-152. (in Russian).
- Chornu birzhu – synahohu pid robitnychiy klub [The Black Exchange is a Synagogue for a Workers' Club], 1930. *Bezvirnyk*, № 3, Kharkiv, s. 27. (in Ukrainian).
- Danylchenko, O. P., 1999. Likvidatsiia nepysemnosti sered natsionalnykh menshostei pivdnia Ukrainy v 20-kh rr. XX st. [Elimination of Illiteracy among the National Minorities of Southern Ukraine in the 1920s], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 3, Kyiv, s. 74-88. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti [The Central Archive of Kherson Region].
- Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [The Central Archive of Odesa Region].
- Fesenko, I., 1930. Kolyshni popy pro sebe ta pro relihiu [Former Priests about Themselves and Religion], *Bezvirnyk*, № 5, Kharkiv, s. 21-25. (in Ukrainian).
- Golbert, K., 1926. Predvaritelnyye itogi vyborochnogo obsledovaniya religioznogo dvizheniya na Ukraine [Preliminary Results of a Sample Survey of the Religious Movement in Ukraine], *Administrativnyi visnik*, № 2-3, Kharkiv, s. 16-19. (in Russian).
- Hanzulenko, V. P., 2011. Dynamika chyselnosti hromad Rymo-katolytskoi tserkvy na Pivdni Ukrainy v 20 – 30-ti rr. XX st. [Dynamics of the Tumber of Communities of the Roman Catholic Church in the South of Ukraine in the 20 – 30's of the twentieth century], *Humanitarnyi zhurnal*, № 1-2, Dnipropetrovsk, s. 68-75. (in Ukrainian).
- Ihnatiuk, D., 1928. Do kharakterystyky relihiinykh rukhiv na Ukraini (prodovzhennia) [On the Characteristics of Religious Movements in Ukraine (Continued)], *Bezvirnyk*, № 2, Kharkiv, s. 67-73. (in Ukrainian).
- Ihnatusha, A., 1999. Katolytska tserkva na pivdni Ukrainy v 1920 – 1930-kh rr. [The Catholic Church in Southern Ukraine in the 1920s and 1930s], *Istoriia relihii v Ukraini. Materialy IX mizhnarodnoi konferentsii 11-13 travnia 1999 roku*, Knyha I, Lviv: «Lohos», s. 142-144. (in Ukrainian).
- Ihnatusha O. M., 2009. Osoblyvosti antytserkovnoi borotby na Pivdni Ukrainy u 20 – 30-kh rr. XX st. [Features of the Anti-church Struggle in the South of Ukraine in the 20s – 30s of the XX Century], *Istoriia relihii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk*, Knyha I, Lviv: «Lohos», s. 806-812. (in Ukrainian).
- Kostenko, H., 1997. Relihiina karta Donetskoi oblasti: istoriia i suchasnist [Religious Map of Donetsk region: History and Modernity], *Skhid*, № 9-10, Donetsk, s. 42. (in Ukrainian).
- Kovalchuk, Ya., 1931. *Staroviry [Old Believers]*, Kharkiv: «Proletar», 76 s. (in Ukrainian).
- Kozerod, O. V., 2003. *Yevrei Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky: 1921 – 1929 rr. [Jews of Ukraine in the Period of the New Economic Policy: 1921 – 1929]*, Kyiv: SPD Savchyna, 313 s. (in Ukrainian).
- Liubynskyi, Yu., 1926. Mova tsyfr i faktiv. (Suchasnyi stan relihiinoho rukhu) [The Language of Numbers and Facts. (Current State of the Religious Movement)], *Administrativnyi visnyk*, № 8, Kharkiv, s. 11-12. (in Ukrainian).
- Lukovenko I., 2010. Iudaizm v Donbasi: doradianski, radianski ta postradianski realii, Derzhava i tserkva v novitnii istorii Ukrainy [Judaism in Donbass: pre-Soviet, Soviet and post-Soviet Realities], *Zbirnyk statei za materialamy III Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii «Derzhava i tserkva v Ukraini za radianskoi doby» (15-16 zhovtnia 2009 roku)*, Poltava: PNPU, s. 170-175. (in Ukrainian).
- Manuylova, D. E., 1978. *Tserkov kak sotsialnyy institut [The Church as a Social Institution]*, Moskva: «Znaniye», 64 s. (in Russian).

Orlyanskiy, V. S., 1999. *Materialy k istorii evreyskoy obshchiny Aleksandrovsk (Zaporozhye)*. Vyp. 3. 1921 – iyun 1941 g. [Materials for the History of the Jewish Community of Aleksandrovsk (Zaporozhzhia), Vol. 3. 1921 - June 1941], Zaporozhye: «ETTA-PRESS», 102 s. (in Russian).

Ostasheva, N. V., 1998. *Na perelome epokh... Mennonitskoye soobshchestvo Ukrainy v 1914 – 1931 gg.* [At the Turn of the Eras... The Mennonite Community of Ukraine in 1914 – 1931], Moskva: Gotika. (in Russian), 256 s.

Rubleva, N. S., 2000. Osobennosti sushchestvovaniya nemetskoy katolicheskoy obshchnosti v USSR (1920 – 1930-e gg.) [Features of the Existence of the German Catholic Community in the Ukrainian SSR (1920s – 1930s)], *Nemtsy Rossii i SSSR. 1901 – 1941 gg.: Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*, Moskva: Gotika. s. 343-351. (in Russian).

Spilka bezvirnykiv (materialy z pytan orhanizatsii ta roboty spilky) [Union of Unbelievers (Materials on the Organization and Work of the Union)], 1928. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 104 s. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Cupreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].

SUMMARY
NUMBER AND COMPOSITION OF RELIGIOUS COMMUNITIES
OF NATIONAL MINORITIES OF THE USSR (1920s)

Stepan Svystovych

Head of the Department of World History and International Relations,
doctor of Historical Sciences, Professor of
Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn

Mykhailo Zholob

PhD (History), Docent in the Department of History and Archeology of the Slavs, National Pedagogical
Dragomanov University, Kyiv

The proposed article examines the dynamics of the number and composition of religious communities of national minorities in sub-Soviet Ukraine in the 1920s. Despite the partial reliability of statistics on the registration of religious communities, it was established that during the 1920s the number of religious communities of national minorities decreased, but not catastrophically. Indicators of the number of members in national religious communities of different denominations at the end of the 20s of the twentieth century also fell. The number of believers in Mennonite communities has decreased significantly due to the process of their mass emigration. The number of members in the communities of Old Believers significantly reduced. In some cases, this tendency seems to have been due not only to the negligence of the registrars of religious associations, who considered only the founders of the community, but also to the reluctance of believers to provide information about their affiliation because of known attitude of the Bolsheviks to religion and church. Female ethnic minorities predominated in the different numbers of members of religious communities. The exceptions were Jewish communities, where the majority was men. In addition, the religious communities formed by the Jews, as well as in part the Russian Old Believers, included a fairly small number of young people. The age division of members of Polish and German religious communities of different cults was relatively even. The largest number of literate believers belonged to the Protestant denominations. Understanding that the property status of members of religious communities depended on their place of residence and the successful application of professional skills did not prevent Bolshevik propagandists from cynically discrediting believers, primarily Jews and Germans, by focusing public attention on their ownership of considerable quantity of material goods.

Keywords: Ukraine, national minorities, number of religious communities, quantitative composition of religious communities, social composition of religious communities, gender composition of associations of believers, Soviet authorities.

УДК: 94(477.7):32

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.09>

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОЇ ПРОГРАМИ В ПІДРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1920-ТІ РР.

Доценко Віктор Олегович

доктор історичних наук, доцент,

професор кафедри історії та археології слов'ян,

Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Київ

e-mail: dozenkov@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1131-1675>

Свистович Степан Михайлович

завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,

доктор історичних наук, професор,

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин

e-mail: scm@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1159-8223>

У статті на основі аналізу збірників законодавчих актів, архівних матеріалів та монографічних видань розглядаються особливості радянського законодавства з питань переселення вцілому і виокремлення та аналіз законодавчих актів, що регламентували перехід євреїв колишньої смуги осілості до землеробства в 1920-ті рр. На момент початку переселенської програми в радянському законодавстві вже існували певні нормативно-правові акти, які регулювали офіційно дозволені державою переїзди організованих колективів для спільних занять сільським господарством. В Радянському Союзі та союзних республіках на середину 1920-х рр. вцілому було сформовано законодавство, яке регулювало питання переселення різних категорій населення в межах радянської держави. Крім загальних норм, які розповсюджувались на всі категорії переселенців незалежно від їх національності і сфери економічних занять, владні органи розробили і назку спеціальних актів, які поширювались виключно на євреїв. Для єврейських переселенців державою офіційно встановлювались додаткові пільги, а також законодавчо дозволялось залучати для організації переселенських груп і колонізаційних фондів кошти іноземних благодійних товариств. Не дивлячись на наявність розвинутого переселенського закорнодавства, на практиці його норми часто порушувались місцевими компартійними органами, а також керівництвом залізниць та органами внутрішніх справ. Переселенці зазнавали значних утисків від місцевих управлінь, групи комплектувались з порушенням норм про їх чисельність, майновий склад. Досить часто ешелони з переселенцями застрягали на перегонах по декілька днів, при цьому було відсутнє постачання води та їжі. В місцях прибуття будинки і господарські споруди для переселенців існували на папері, або у звітах місцевих партійних чиновників. Ці фактори значно зменшили кількість бажаних євреїв до участі в переселенських програмах. Значна частина переселенців повернулись назад з колонізаційних фондів.

Ключові слова: переселення, законодавство, євреї, Радянський Союз, УСРР, регламентація.

Постановка проблеми. Національна політика є багатоаспектною і включає в себе соціально-економічний, адміністративний, релігійний та культурно-освітній аспекти. Її реалізація вимагає від державних органів продуманих кроків направлених на створення в країні консолідованого, демократичного суспільства. Крім того

політика держави має знівелювати для різних народів, етносів та етнічних груп, які проживають в Україні, неоднаковий доступ до ресурсів, спростити умови для ведення бізнесу та створити умови для реалізації всіх своїх потреб. Подолання міжетнічних і міжрелігійних суперечностей можливий як за допомогою диктату, так і за допомогою реформ. Реформи потребують виконавців та надхненників, які могли б використати досвід попередників, уникаючи адміністративного тиску та диктату. Тому на сучасному етапі українського державотворення, в умовах військового протистояння, важливим є звернення до досвіду національної політики більшовиків 1920-х рр., без ідеалізації та драматизації минулого. Одним із питань, які вирішували більшовики у 1920-ті рр., було питання інтеграції в нову соціально-економічну реальність жителів містечок Правобережної України та Білорусії.

Мета. Метою нашої статті є розгляд радянського законодавства з питань переселення в цілому і виокремлення та аналіз законодавчих актів, що регламентували перехід євреїв колишньої смуги осілости до землеробства в 1920-ті рр.

Історіографічний огляд. Питання реалізації компартійними органами програми з землеоблаштування євреїв колишньої смуги осілости в цілому отримало висвітлення в сучасній історичній науці. Описано загальний хід переселення, висвітлено історію діяльності державної організації КОМЗЕТ та добровільного товариства ТЗЕТ. Окремі публікації розповідають про особливості життя єврейських переселенців, колективізацію переселенських господарств. [Венгер, Каковкіна, 2014; Журба, 2002; Кондратюк, 2014; Якубова, 2007]. Однак питання законодавчого забезпечення державної програми переселення євреїв Правобережної України та Білорусії на Південь України, Крим та Далекий Схід РСФРР (Єврейської автономної області (Біробіджан)), а також їх залучення до занять сільським господарством залишається малодослідженою.

Виклад основного матеріалу. Захопивши владу в Україні, російське більшовицьке керівництво стикнулося з невирішеним питанням «єврейського містечка» колишньої смуги осілости часів Російської імперії. В окремому визначеному російським імперським законодавством регіоні України та Білорусії проживала більшість євреїв імперії. Російське законодавство не тільки визначило основним місцем проживання «євреїв західних імперських окраїн» чітко визначені губернії, але і створило особливий соціально-економічний та культурно релігійний феномен Східної Європи – єврейське містечко.

Містечкові євреї в роки революції 1917-1921 рр. отримали рівноправний статус з іншим населенням регіону. З приходом до влади більшовиків жителі містечок опинились перед складним вибором – продовжити існувати в свого роду економічному гетто, або змінити своє місце проживання, сферу занять, залишивши свою малу батьківщину.

Заходи, здійснювані радянською владою з метою оздоровлення містечка на початку Нової економічної політики не дали бажаних результатів. Економіка містечка не вписувалась у радянську модель соціально-економічних перетворень. Значна частина жителів втратила свої політичні права, потрапивши в категорію «позбавленців». Містечко залишалось центром діяльності єврейських партій та організацій. Його жителі були в опозиції до нової влади. Тому більшовики стали шукати виходу з складної ситуації.

Однією із програм оздоровлення містечка, яку на початку 1920-х рр. розглядали радянські керівники, була програма аграризації євреїв містечка. Програма передбачала перехід євреїв містечок до занять сільським господарством через створення примістечкових колективних господарств та переселення євреїв Правобережної України та Білорусії на Південь України і Крим, з метою створення там єврейських сільськогосподарських поселень. Згодом ще одним районом для переселення влада визначила економічно відсталу та складну для проживання і господарювання частину Російської Федерації – Далекий Схід.

Для реалізації програми Постановою президії ЦВК СРСР від 29 серпня 1924 року при президії Ради національностей влада створила новий орган – Комітет по земельному облаштуванню єврейських трудящих, скорочено КОМЗЕТ. До КОМЗЕТу увійшли керівники євсекції, державні та партійні функціонери. Очолив президію П. Г. Смідович, заступниками голови було обрано М. М. Літвінова, Л. Б. Красіна, Л. Б. Шермана, І.Є. Клименко (Харків), В.І. Ігнатовського, С. Тер-Габріеляна. До президії увійшли також Ю. Ларін, Н. М. Анцелович, А. Н. Мережин, С. Діманштейн, Ю. В. Гольде, У. Ібрагімов.

На новостворену структуру покладалось здійснення загального керівництва всією роботою по залученню єврейського населення до землеробства. Комітет отримував право виступати з законодавчими ініціативами для сприяння переходу євреїв до землеробства, скеровувати та регулювати урядову діяльність, направлену на допомогу переселенцям. Окремо наголошувалось на тому, що КОМЗЕТ має організовувати роботу на місцях виходу та прибуття переселенців. Комітет отримав право вести переговори і укласти договори з організаціями і фізичними особами, які працюють в середині СРСР, а також організовувати та скеровувати роботу іноземних організацій на території держави, щодо знаходження коштів для облаштування переселенців.

Для організації практичної роботи при ЦВК і губвиконкомках створювались місцеві відділення комітету. В районах мали працювати «особливі комісії» по землеоблаштуванню єврейських трудящих. Спільно з губвиконкомками та місцевими комісіями Наркомзему відділення комітету формували земельний фонд для примістечкових єврейських сільськогосподарських колективів, а також виявляли бажаючих до переїзду в іншу місцевість. Крім того відділення КОМЗЕТу у місцях виначєнних владою для переїзду і облаштування переселенців підшукували вільні підходящі землі. Окремим напрямом роботи відділень влада визначала проведення підготовчих та меліоративних робіт на малопідходящих для ведення сільського господарства землях [Гольде, 1925, с. 20-26].

В Україні спеціальної органу, який би займався переходом євреїв до занять сільським господарством не існувало. Питання єврейського землеулаштування перебували у віданні Центральної Комісії у справах національних меншин при ВУЦВКа та її місцевих представництв. Всеукраїнський Комітет по землеоблаштуванню єврейських трудящих був організований постановою Президії ВУЦВКа 9 травня 1926 р. [Національні меншості, 1925, с. 8]. Місцеві Комісії Всеукркомзету спільно з представниками національних бюро здійснювали відбір бажаючих переселитися, визначали їх майновий та освітній стан, контролювали виконання нарядів та розподіл коштів і допомоги серед переселенців [ЩАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 944, арк. 166-167].

Ще одним питанням, яке мала вирішити влада стало напрацювання правової бази для узаконення та регулювання єврейського переселення. На момент початку переселенської програми в радянському законодавстві вже існували певні нормативно-правові акти, які регулювали офіційно дозволені державою переїзди організованих колективів для спільних занять сільським господарством. Індивідуальне переселення заборонялось. Новоприбулі просто не отримували на нових місцях земельних наділів.

В Земельному кодексі 1922 р. статтями 223 та 224 визначався державний орган, який своїми постановами регулював переселення. Цим органом визначався уряд ВЦВКа та Наркомзем. Наркомзем в межах своїх повноважень здійснював розробку та реалізацію програм та планів переселення, виділення новоприбулим земель для будівництва та занять сільським господарством, формування та фінансування переселенських колективів, їх переїзд на нові місця проживання. [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 15, спр., 366, 32 арк.]. Спільно з Наркомземом реалізовувати переселенські програми мали і представники радянської громадськості, наукові установи, які мали надати фінансову та організаційну допомогу [ДАКО, ф. Р-353, оп.1, спр. 1265, 23 арк.].

Згідно резолюції Наркомзему України від 1 січня 1923 року, для виконання програми переселення в Україні виділялося 1,420 млн. десятин землі, із них 963 тис. десятин виділялися в Одеській губернії, 370 тис. десятин в Катеринославській і 69 тис. в Донецькій. В Криму виділялося 400 тис. десятин [ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 39, 138 арк.].

До справи долучився і ВУЦВК, прийнявши 19 липня 1924 року постанову, за якою Наркомзем республіки зобов'язаний був щорічно виділяти із союзних та республіканських фондів земельні ділянки, спеціально призначені для єврейських переселенців, що поклало початок переселенській компанії в Україні. Навесні 1925 року Наркомзем виділив вільні землі для переселенців: у Херсонському окрузі – 36653 десятини або по 15 десятин на сім'ю, на Криворіжжі – 12949 десятин, по 10 – на сім'ю. Протягом 1925 року за планом КОМЗЕТу мали переселити 3 тис. єврейських сімей на Південь України і в Північний Крим – 1 тис. [Журба, Доценко, 2005, с. 154].

При реалізації програми переходу євреїв до занять сільським господарством КОМЗЕТ співпрацював з Всесоюзним Переселенським Комітетом при ЦВК СРСР (створений декретом ЦВК і РНК СРСР від 10 квітня 1925 р.) [Постановлення ЦИК и СНК: сб. законов, 1925, с. 139] та Всеукраїнським Переселенським Комітетом (створений 7 жовтня 1926 р.) [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 6, спр. 639, 321 арк.].

На момент початку програми переселення законодавчо визначались поняття «переселенець», «колонізація», а також встановлювались основні гарантії бажаним змінити місце проживання і сферу діяльності. В статті 21 Земельного кодексу зазначалося, хто такі переселенці. Відносно євреїв стаття була розширена. Вона наголошувала, що єврейські переселенці – це не тільки землепрацівники, тобто особи, які раніше займалися сільським господарством, але і особи, які не належали до селянства. Визначалося і поняття колонізації. Під терміном «колонізація» розумілась сукупність різноманітних господарських заходів, що направлені на всебічний розвиток природних ресурсів нових територій за допомогою переселення на них відповідних людських сил. В розділі IV Земельного кодексу закріплювались гарантії переселенцям [РДАСП, ф. 445, оп. 1, спр 86, 31 арк.]. За кодексом, переселенці, які в нових місцях проводили меліоративні роботи, розкорчування звільнялися від

земельного податку на п'ять років. Переселенці, які обробляли цілині землі, звільнялися від єдиного земельного податку на 3 роки. Крім того, переселенці призовного віку звільнялися від призиву на дійсну військову службу протягом трьох років при переїзді на переселенські фонди. Існувало одне застереження, яке полягало в тому, що переселенці з числа кустарів, ремісників та дрібних торговців отримують пільги тільки при об'єднанні в переселенські артілі, колгоспи. При створенні останніх переселенці із числа «лишенців» отримували можливість брати участь у виборах. Політичними правами вони могли скористатись при поданні посвідчення учасника земельного товариства, в склад якого вони входять.

Крім того, відповідні нормативні акти визначали і інші пільги для переселенців (Декрет від 20 червня 1922 р. «Про пільги для переселенців і розселенців», ст. 24 і 25 Лісового кодексу «Про відпуск лісу», циркуляр Наркомзема від 3 лютого 1925 року під номером 330 «Про надання пільгових кредитів») [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 165, 55 арк.].

Згідно з законодавством єврейські переселенські колективи на певний період звільнялися від оподаткування. В цей період вони мали стати прибутковими господарськими одиницями. Пільговий період встановлювався окремими розпорядженнями і постановами уряду, або уповноваженого органу.

17 жовтня 1924 р. постановою Ради Праці і Оборони СРСР «Про найближчі завдання колонізації і переселення» окреслювались основні завдання, які мали вирішити компартійні органи та громадськість, реалізуючи переселенські програми в Радянському Союзі. Постанова передбачала освоєння нових районів з метою збільшення виробництва сільськогосподарської і промислової продукції, необхідної для внутрішнього споживання та експорту, а також покращення соціально-економічної ситуації в районах з надлишком робочих рук [Постановления Совета Труда и обороны: сб. документов, 1927, с. 19].

В Україні за перехід єврейського населення до занять емілеробством відповідала ЦКНМ. Комісія у своїй роботі мала співпрацювати з Наркомземом проводячи виявлення і реєстрацію бажаючих змінити місце проживання і сферу діяльності. Окремо комісія реєструвала єврейські переселенські колективи, складала списки для отримання державної матеріально-технічної та фінансової допомоги, сприяла кредитуванню переселенських господарств [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 5, 3 арк.].

Губернським і окружним виконавчим комітетам для організації і виконання цієї роботи було запропоновано організувати спеціальні комісії по прийому, перегляду та реєстрації заяв бажаючих. Заяви і списки бажаючих після реєстрації відсилались на розгляд до Центральної комісії. Комісії тісно співпрацювали окружними комісіями КОМЗЕТу. Останні формувались з числа працівників земельних управлінь, євсекцій парткому та нацменшин окружних виконавчих комітетів, які в них головували. Аналогічні комісії створювались і на районному рівні. Зокрема, Подільська губернська комісія по землевлаштуванню євреїв була сформована у складі п'яти осіб – Новікова, Сомова, Алека, Рижакова та Когана. Окружну комісію Кам'янецького округу очолив Лашинков, а Шепетівського – Заснчковський [ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 119, 37-38 арк.].

Переселення євреїв та їх перехід до занять сільським господарством були частинами загальносоюзного плану колонізаційно-переселенських заходів. 17 квітня

1925 р. Наркомзем СРСР, визначаючи головні завдання для переселення, наголошував на пріоритетності підбору і формування колонізаційного земельного фонду для облаштування майбутніх переселенців. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 17 грудня 1925 р. відповідним органам доручалось скласти плани щодо пошуку придатного для потреб переселення земельного фонду, включаючи будівництво шляхів та обводнення [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 6, спр. 640, 212 арк.].

До 1928 р. переселення євреїв згідно радянського законодавства здійснювалось двома шляхами – переїзд на нове місце уже сформованим господарським колективом та переїзд одноосібних єврейських сімей.

В 1928 р., коли в країні проголошувався план колективізації сільського господарства сталися зміни і в переселенському законодавстві. Після знакового XV з'їзду ВКП(б) 18 січня 1928 р. Центральний Виконавчий Комітет та Рада Народних Комісарів СРСР прийняли постанову «Про завдання переселення, його організації, основах створення планів переселення і про порядок фінансування переселенських заходів» [Собрание законов, 1928, с. 53]. Постановою передбачалось задовольняти першу чергу заявок на переселення вже сформованих сільськогосподарських колективів. Постановою закріплювалось і державне кредитування купівлі майна і посівного матеріалу переселенцями.

Постанова передбачала і вимоги до переселенських колективів. Вони мали об'єднувати не менше 25 осіб, вихідців з одного населеного пункту. Земля для обробітку надавалась колоністам лише на мовах створення ними комун, артільей, колгоспів, сільськогосподарських кооперативів чи товариств. Місцева влада у місцях виходу мала всіляко сприяти переселенню уже організованих об'єднань. Це мало створити умови для зменшення адаптаційного періоду і максимально і в найкоротші строки переселенські колгоспи мали підвищити врожайність господарств [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 10, спр. 775, 101 арк.].

Наступного року, коли почалася масова колективізація сільського господарства одноосібне переселення опинилось поза законом. Всеукраїнський Переселенський Комітет 24 січня 1929 р. заборонив індивідуальне переселення.

Що стосується внутрішньореспубліканського переселення євреїв, то воно почалось раніше, ніж переселення на Далекий Схід РСФСР. Реалізовувати програму переходу євреїв до занять сільським господарством шляхом переселення або створення примістечкових господарств розпочалось в 1924 р. В південних районах Української СРР райземвідділи мали провадити підготовку земельних фондів для прийому колоністів. Роботи з підготовки включали заходи зі створення мережі колодязів та ставків, побудову будівель соціально-культурного призначення (школи, дитячі ясла, медико-санітарні пункти), а також відкомандирування в колонізаційні райони ветеринарів та агрономів. Крім того райземвідділи мали організовувати прийом переселенців, закріплення за ними земельного фонду. На окружні земвідділи влада покладала складання планів заселення виділених фондів, організацію кредитування новоприбулих їх інструктаж, а також узгодження з управліннями у місцях виходу списків переселенців. Завідування переселенським земельним фондом в окрузі покладалося на окрземвідділи. Вони ж узгоджували списки переселенців з Губземуправлінням та повітвідділами.

Для роботи на місцях виходу переселенців виділявся окремий штат агентів, які відбирали переселенців, супроводжували їх та проводили плановий інструктаж.

На законодавчому рівні визначалась і процедура формування переселенських груп. Бажаючі переселитись звертались до місцевого агронома чи землевпорядника, які організовували лекторії про особливості ведення сільського господарства та регіон переселення. Сформовані групи відчиляли ходоків у колонізаційні райони, для ознайомлення з місцевістю, умовами проживання та побуту, а також попереднього узгодження земельного фонду.

Для переселення євреїв на Далекий Схід переселенські колективи. Як правило формувались за розпорядженнями де фігурували завищені в 1,5 або 2 рази цифри бажаючих до переїзду. Однак, необхідно наголосити, що розпорядження досить часто не виконувались через відсутність бажаючих, чи недофінансування [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 6, спр. 639, 274 арк.].

Ще однією особливістю переселенської програми була наявність фінансових вимог до переселенців. Головна вимога це наявність у переселенській сім'ї двох працездатних осіб, фінансової «подушки» в 300 крб. Крім того в другій половині 1920-х рр. встановлювалась заборона на переселення одноосібників без створення переселенських колективів.

Із документів для переселення вимагалась заява з клопотанням про бажання переїхати, а також рішення зборів господарського товариства про створення і його статус, пайові внески, а також вибір правління, сімейно-майнові списки. [ДАПО, ф. 3122, оп. 2, спр. 15, 28 арк.].

Євреї, як і інші категорії переселенців згідно законодавства мали отримувати фінансову підтримку від держави під час переїзду на нові місця залізницею. На шляху транспорту формувались пункти транзитного обслуговування – транзитні, реєстраційні та кінцеві. На пунктах організовувались спальні місця та пункти гарячого харчування. Реєстраційні пункти діяли на станціях довготривалої кількаденної стоянки. На кінцевих пунктах відкривались житлові приміщення для розміщення новоприбулих, а також мали працювати їдальні, пральні, лазні, складські приміщення та будівлі для ходоби [ДАРФ, ф. 1235, оп. 61. спр. 5, 347 арк.].

Згідно із санітарними нормами для перевезення переселенців залізницями, подавались вагони 3–4-го класу. При нестачі таких вагонів їх замінювали на «теплушки». Вагони мали опалюватись з 1 серпня до 1 травня, а у випадку холодної погоди – понаднормово. Основна маса переселенців, 86%, перевозилась в пасажирських вагонах і теплушках, а 14% – ешелонним порядком [Долинська, 2015, с. 95].

На вузлових транзитних станціях до прибуття кожного потяга організовувалось забезпечення пасажирів кип'ятком та питною водою. У складі переселенського поїзда був і санітарний вагон з прикріпленим до нього медично-санітарним персоналом. У разі виявлення під час поїздки інфекційно-хворих вони ізолювались в санітарному вагоні і знімались з потяга на станціях де працювали лікарні. «Інфекційні» вагони на транзитних станціях проходили дезінфекцію. За організацію перевезення переселенців в Україні відповідав Наркомзем УСРР, а в Російській Федерації Наркомзем РСФРР [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 939, 76 арк.].

Хотілось би сказати ще декілька слів і про фінансову складову перевезення переселенців. Держава для перевезення переселенців залізницями встановила єдиний спеціальний тариф №13. Він складав 25% від звичайного пасажирського тарифу. Діти до 10 років їхали залізницею безкоштовно [Правила прийому, 1928, с. 105].

Визначались і ціни на перевезення вантажу. Вантаж ділився на речі домашнього вжитку (до 131 кг. на одного переселенця), посівний матеріал, зерно та мука до 164 кг, худобу (корови свиті, світська птиця) та гужовий транспорт. В разі втрату вантажу встановлювалась компенсація

Процес перевезення людей та їх розміщення на нових незнайомих місцях викликав складнощі кримінального характеру. Місцеві та транспортні злочинці досить вміло обкрадали та грабували переселенців. В дорозі вони могли стати жертвами карткових шулерів та інших аферистів [Бойко А., 1927, с. 32].

Висновки. Отже, в Радянському Союзі та союзних республіках на середину 1920-х рр. вцілому було сформовано законодавство, яке регулювало питання переселення різних категорій населення в межах радянської держави. Крім загальних норм, які розповсюджувались на всі категорії переселенців незалежно від їх національності і сфери економічних занять, владні органи розробили і назку спеціальних актів, які поширювались виключно на євреїв. Для єврейських переселенців державою офіційно встановлювались додаткові пільги, а також законодавчо дозволялось залучати для організації переселенських груп і колонізаційних фондів кошти іноземних благодійних товариств. Не дивлячись на наявність розвинутого переселенського закорнодавства, на практиці його норми часто порушувались місцевими компартійними органами, а також керівництвом залізниць та органами внутрішніх справ. Переселенці зазнавали значних утисків від місцевих управлінців, групи комплектувались з порушенням норм про їх чисельність, майновий склад. Досить часто ешелони з переселенцями застрягали на перегонах по декілька днів, при цьому було відсутнє постачання води та їжі. В місцях прибуття будинки і господарські споруди для переселенців існували на папері, або у звітах місцевих партійних чиновників. Ці фактори значно зменшили кількість бажаючих євреїв до участі в переселенських програмах. Значна частина переселенців повернулись назад з колонізаційних фондів.

Список використаних джерел та літератури

Бойко, А., Веялкін, С. 1927. *Что должен знать переселенец о Дальнем Востоке и Сибири (по материалам экспедиции Наркомзема БССР на Дальний Восток и Сибирь 1926)*. Минск.

Венгер, А. Г., Каковкіна О. М., 2014. Єврейська аграрна спільнота Півдня України: господарська та соціокультурна адаптація. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: Монографія*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Гольде, Ю. В., 1925. *Земельное устройство трудящихся евреев*, Москва.

Національні меншості на Україні (реєстр селищ), 1925. Харків: Держвидав України.

Державний архів Київської області (ДАКО).

Державний архів Полтавської області (ДАПО)

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)

Долинська, С.В. 2015. *Українське селянство в переселенській політиці СРСР у 1920-ті роки*, Київ.

Журба, М. А. 2002. *Етнанціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. XX ст.)*, Київ: Науковий світ.

Журба, М. А., Доценко В. О. 2005. *Шестикутна зірка над полем: Життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20-30-ті роки XX століття)*. Київ: «МП Леся».

Кондратюк, Г.М, 2014. *Національна політика в Кримській АРСР у 20-30 роках XX століття*, Вінниця: Нілан-ЛТД.

Постановления Совета Труда и обороны: сб. док., 1927. Москва.

Постановления ЦИК и СНК: сб. законов, 1925. Москва.

Правила про умови та порядок переселення на Україні, 1928. Харків: Наркомзем.

Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ)
Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик, 1928, 8. Москва.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Якубова, Л. Д. 2007. *Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921-1935 рр.)*, Київ.

References

Boiko, A., Veialkyn, S., 1927. *Chto dolzhen znat pereselenets o Dalnem Vostoke y Sybyry (po materiyalam ekspeditsyy Narkomzema BSSR na Dalnyi Vostok y Sybyr 1926)* [What an immigrant should know about the Far East and Siberia (based on the materials of the expedition of the People's Commissariat of Agriculture of the BSSR to the Far East and Siberia in 1926)]. Mynsk. (in Russian).

Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (DAKO) [State Archive of the Kyiv Region (SAKR)].

Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti (DAPO) [State Archive of Poltava Region (SAPR)].

Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii (DARF) [State Archive of the Russian Federation (SARF)].

Dolynska, S. V., 2015. *Ukrainske selianstvo v pereselenskiy politytsi SRSR u 1920-ti roky* [Ukrainian peasantry in the resettlement policy of the USSR in the 1920s], Kyiv. (in Ukrainian).

Holde, Yu. V., 1925. *Zemelnoe ustroystvo trudiashchykh evreev* [Land arrangement of working Jews], Moskva. (in Russian).

Kondratiuk, H. M., 2014. *Natsionalna polityka v Krymskii ARSR u 20-30 rokakh XX stolittia* [National policy in the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic in the 1920s and 1930s], Vinnytsia: Nilan-LTD. (in Ukrainian).

Natsionalni menshosti na Ukraini (reiestr selyshch) [National minorities in Ukraine (register of settlements)], 1925. Kharkiv: Derzhvydav Ukrainy. (in Ukrainian).

Postanovleniya Soveta Truda y oborony: sb. dok. [Resolutions of the Council of Labor and Defense: collection of articles. doc.], 1927. Moskva. (in Russian).

Postanovleniya TsYK y SNK: sb. zakonov [Resolutions of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars: Sat. laws], 1925. Moskva. (in Russian).

Pravyla pro umovy ta poriadok pereselelnia na Ukraini [Rules on the conditions and procedure for resettlement in Ukraine], 1928. Kharkiv: Narkomzem. (in Ukrainian).

Rosiiskiy derzhavnyi arkhiv sotsialno-politychnoi istorii (RDASPI) [Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH)].

Sobranie zakonov y rasporyazheniy raboche-krestianskogo pravitelstva Soiuza Sovetskikh Sotsyalisticheskikh Respublyk [Collection of laws and orders of the workers 'and peasants' government of the Union of Soviet Socialist Republics], 1928, 8. Moskva. (in Russian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].

Venher, A. H., Kakovkina O.M., 2014. *Yevreiska ahrarna spilnota Pivdnia Ukrainy: hospodarska ta sotsiokulturna adaptatsiia* [Evreiska agrarian spilnost Pivdnia Ukrainy: gospodarska and socio-cultural adaptation]. *Yevreiska natsionalna spilnota v konteksti intehtatsii ukrainskoho suspilstva: Monohrafiia*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. (in Ukrainian).

Yakubova, L. D., 2007. *Etnichni menshyny USRR i vlada: dynamika sotsialno-ekonomichnykh, politychnykh i kulturnykh peretvoren (1921-1935 rr.)* [Ethnic minorities of the USSR and the government: the dynamics of socio-economic, political and cultural transformations (1921-1935)], Kyiv. (in Ukrainian).

Zhurba M. A., 2002. *Etnantsionalni ta mizhnarodni aspekty diialnosti hromadskykh obiednan ukrainskoho sela (20-30 rr. XX st.)* [Ethno-national and international aspects of the activity of public associations of the Ukrainian village (20-30s of the XX century)], Kyiv: Naukovyi svit. (in Ukrainian).

Zhurba, M. A., Dotsenko, V. O., 2005. *Shestykutna zirka nad polem: Zhyttia i smert yevreiskoho zemleoblashtuvannia v Ukraini (20-30-ti roky XX stolittia)* [Hexagonal Star Over the Field: The Life and Death of Jewish Land Management in Ukraine (1920s and 1930s)], Kyiv: «MP Lesia». (in Ukrainian).

SUMMARY
LEGISLATIVE REGULATION OF THE JEWISH MIGRATION PROGRAM
IN SUB-SOVIET UKRAINE in the 1920's

Viktor Dotsenko

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor in the Department of History and Archeology of the Slavs
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Stepan Svystovych

Head of the Department of World History and International Relations,
doctor of Historical Sciences, Professor
Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn

The article, based on the analysis of collections of legislation, archival materials and monographs, examines the features of Soviet legislation on resettlement in general and the separation and analysis of legislation governing the transition of Jews from the former settlement to agriculture in the 1920s. Soviet legislation already had certain regulations that regulated the officially allowed by the state to move organized groups for joint agricultural activities. In the Soviet Union and the Union Republics in the mid-1920s, legislation was generally formed that regulated the resettlement of various categories of the population within the Soviet state. In addition to the general norms that applied to all categories of immigrants, regardless of their nationality and sphere of economic occupation, the authorities developed a set of special acts that applied exclusively to Jews. Additional privileges were officially established by the state for Jewish immigrants, and the law allowed to attract funds from foreign charitable societies for the organization of resettlement groups and colonization funds. Despite the existence of developed resettlement legislation, in practice its norms were often violated by local Communist Party bodies, as well as by the railway administration and internal affairs bodies. Immigrants were severely oppressed by local officials, and groups were recruited in violation of the rules on their numbers and property. Quite often, echelons with migrants were stuck in the race for several days, with no supply of water and food. In places of arrival, houses and outbuildings for displaced persons existed on paper or in the reports of local party officials. These factors have significantly reduced the number of Jews willing to participate in resettlement programs. Many of the settlers returned from colonization funds.

Key words: resettlement, legislation, Jews, Soviet Union, USSR, regulations.

УДК: 94(477)+331.556.44«1920/1930»

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.10>

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ КОМУН (1920 – 1930-ТІ РР.)

Черніговець Наталія Миколаївна

докторантка кафедри історії та археології слов'ян,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: natalia.chernigovets@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2866-0719>

На основі використання ґрунтовної бази архівного матеріалу розкриваються особливості культурно-просвітницької діяльності в повсякденному житті інтернаціональних колективів, що допомагає зрозуміти унікальний досвід соціокультурного розвитку багатонаціонального населення інтернаціональних комун в умовах більшовицької моделі соціалістичного суспільного експерименту. Більшовицький уряд поставив перед колективами, крім суто організаційних та господарських завдань, розв'язання цілого ряду соціально-культурних проблем, оскільки на іммігрантські комуні влада перекладала організаційно-управлінські та культурно-просвітницькі завдання. Відповідно до статуту іммігрантської комуні, колективи повинні були перетворитись на культурні центри, які, обслуговуючи оточуюче населення, являлись би розплідниками комуністичних ідей. Таким чином, робота колективів розгорталася в напрямках, визначених владними органами, і підпорядковувалась завданням їх залучення до культурних перетворень в УРСР. Формами просвітницької діяльності інтернаціональних колективів стали: організація роботи бібліотек, хат-читалень; організація виставок, конкурсів, лекцій; робота сільськогосподарських і кооперативних гуртків; початкових шкіл та зимових сільськогосподарських шкіл; поширення власних стінгазет, бригадних газет до сусідніх колгоспів, а також багатотиражки для читання серед колгоспників і одноосібників; організація концертів художніх колективів, солістів; перегляд художніх фільмів, фото- і музейних виставок; проведення зустрічей для дітей і молоді. Загалом культурно-просвітницька діяльність представників інтерколективів у період НЕПу зводилась до пропаганди кооперативних і агрокультурних знань. Окреслені заходи потребували значних затрат капіталу. При цьому, як загальне явище для всіх комун, слід відмітити майже повну відсутність оборотних коштів, що являлось результатом недостатньо глибоко продуманого організаційного підходу при формуванні емігрантських груп в Америці. Коштів було недостатньо навіть для підтримання належного функціонування культурно-освітніх закладів не говорячи вже про їх розширення. При цьому державні інституції влади дієвої допомоги не надавали, а перед іммігрантськими комунами стояли більш важливі життєво-важливі пріоритети, аніж поширення культурного впливу.

Ключові слова: іммігрантські колективи, повсякденне життя, культурно-просвітницька діяльність, етнічні меншини.

Постановка проблеми. Проблема етнічних стосунків і національно-культурного будівництва на основі ідеологічних догм правлячої партії на початку 20-х рр. ХХ ст. залишалася однією з найгостріших як в Україні, так і в інших радянських республіках. З огляду на це, XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. визначив політичний курс держави в галузі національних відносин, який отримав назву «політика коренізації», в якому комуністична партія вбачала ефективний засіб формування нової «соціалістичної

культури». Новий політичний вектор був спрямований на активізацію участі корінних народів і національних меншин у політичних, соціально-економічних і культурних перетвореннях, та мав на меті остаточно схилити їх на бік радянської влади. Широкий спектр заходів владних структур здійснювався і в середовищі іммігрантських сільськогосподарських колективах.

Мета статті – проаналізувати культурно-просвітницьку діяльність інтернаціональних колективів, як представників етнічних меншин України в 1920-1930-ті роки, в умовах насадження радянською владою матеріалістичного світогляду та власного бачення місця національних меншин у державній системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історики систематично детально вивчають окремі аспекти культурно-освітнього життя етнічних груп населення України втім історія культурної діяльності іммігрантських сільськогосподарських колективів України в період формування тоталітарної держави в СРСР в 1920-ті роки ще не отримала достатнього наукового висвітлення та комплексного аналізу, що викликає необхідність наукової розробки даної проблеми. Обрана тема не була об'єктом окремого дослідження, а лише розглядалась у контексті досліджень історії національних громад України в зазначений період під час розгляду особливостей соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного складових життя етнічних меншин України. Вагомий науковий доробок дослідження етносоціальної історії України в 20 – 30-х рр. ХХ ст. має Л. Якубова. Дослідниця проаналізувала практично всі складові буття національних меншин, починаючи від форм організації громадського життя та закінчуючи сферою народної духовної культури, обрядовістю [Якубова, 2011]. Окреслена проблематика знаходить відбиток та частково у спеціальних працях присвячених діяльності іммігрантських колективів в Україні В. Павленко [Павленко, 1995]. Г. Тарле, акцентуючи увагу на прагматичній зацікавленості радянської держави в іммігрантських колективах, дотично торкається питання їх культурної діяльності [Тарле, 1968]. Е. Данилова значну увагу приділяє низці проблемних моментів з повсякденного життя колективів [Данилова, 2002].

Виклад основного матеріалу. Чільне місце в політиці більшовицького уряду відводилося перетворенням у сфері освіти та культури. З самого початку партійно-державні органи наголошували на пріоритеті ідеологічних цінностей і керівної ролі комуністичної партії. Тому не дивно, що одне з головних місць в роботі з інтерколективами відводилось антирелігійній боротьбі. Із серйозними труднощами зіткнулася компартійна влада при проведенні атеїстичної роботи та антирелігійної пропаганди серед реемігрантських колективів. Для боротьби з релігійністю комунарів влада використовувала два основні методи (ідентичні до методів серед національних меншин): заходи адміністративного тиску та засоби антирелігійної пропаганди. Останній був особливо актуальним для переселенських колективів та полягав у активній діяльності антирелігійних організацій, зокрема, безвірників та інших громадських організацій, проведенні антирелігійних вечорів у клубах та хатах читальнях і т.п. В клубах культурно-виховна робота проводилась під керівництвом партійних організацій. Виходячи з завдань, що покладалися на клуби, в них працювали курси політичної грамоти, проводились тематичні вечори, постійно читалися лекції на політичні теми. Починаючи з 1930 року в них посилюється інтернаціональне виховання, антирелігійна пропаганда. Їх робота все більше уніфікувалась, витіснялась будь яка національна самобутність.

Кампанії проводились у різних напрямках – це ведення антирелігійних куточків у школах, розповсюдження безвірницької літератури, перевірка діяльності культурно-просвітницьких працівників.

Залучення селянського населення до передових методів сільськогосподарського виробництва, а через них і до колективних форм праці, не вичерпували культурно-показового значення колективів іммігрантів. Анкета потреб українських колгоспів у 1922 р. показала, що найбільшу потребу вони відчували саме в культурно-просвітницькій допомозі – 73%. Виходячи з цього, за задумом більшовицької влади, іноземні колективи повинні були перетворитись на культурні центри, які, обслуговуючи оточуюче населення, являлись би розплідниками комуністичних ідей. При цьому, з свого боку, державні інституції влади дієвої допомоги щодо впровадження у життя даного зобов'язання не надавали, а перед іммігрантськими комунами стояли більш важливі життєво-необхідні пріоритети, аніж поширення культурного впливу.

Культурно-просвітницька діяльність комун України в 1923 р. перебувала на досить низькому рівні: школи для дітей мали 26,4% комун, бібліотеки – 36,3%, виписували газети – 57% [ЦДАВО України, ф. р-27, оп. 5, спр. 177, арк. 43]. З огляду на дану статистику, безперечно позитивним моментом діяльності іммігрантських колективів у культурному відношенні стала організація та відкриття шкіл в яких, окрім дітей комунарів, навчались також і селянські діти.

При комуні «Мигасво» функціонувала 4-х річна школа яку в 1923 р. відвідувало 27 дітей з сусідніх хуторів та 6 дітей комуни [Українські робітничі вісті, 1923, 9 травня]. В 1927 р. тут навчалось 18 дітей комуни та 44 дитини з села. В школі лікнепу – 8 з комуни та 20 з села [ЦДАВО України, ф. 559, оп. 1, спр. 86, арк. 36]. Школа іншої комуни, «Новий світ», почала функціонувати з 1923 р. в приміщенні 56 м² з земельною площею у 5 дес. на повному утриманні комуни. Педагогічний склад школи складався з двох вчителів один з яких закінчив вчительську семінарію, інший – реальну гімназію [ДАЖО, ф. р-5160, оп. 1, спр. 196, арк. 1, 5, 6, 13]. Викладання велось російською мовою. На початок 1925 р. в школі навчалось 34 учні (розрахована на 45 дітей): 25 українців, 8 білорусів та 1 росіянин [ДАЖО, ф. р-5160, оп. 1, спр. 196, арк. 2]. Керівництво колективу планувало перевести два останні курси семирічки до школи комуни, надавши останній сільськогосподарського ухилу. Крім того, в перспективному плані передбачалось організувати школу домашнього виховання для молодих селянок [ЦДАВО України, ф. 559, спр. 70, арк.15].

Заняття в школах розпочинались 15 серпня і закінчувались 1 травня. Протягом навчального 1924-1925 року в комуні «Новий світ», наприклад, було 220 днів фактичних занять [ДАЖО, ф. р-5160, оп. 1, спр. 196, арк. 17зв.]. Після закінчення школи деякі випускники вступали до вищих навчальних закладів і давали розписку про зобов'язання повернутись до комуни після закінчення ВНЗ. В противному випадку, вони повинні були сплатити комуні кошти, витрачені на їхнє навчання [ЦДАВО України, ф. 559, оп. 1, спр. 70, арк. 15].

Колективи, які не мали у своєму складі вчителів, обслуговувались спеціальним педагогічним персоналом по найму. Принаймні саме так виглядала ситуація з викладацьким складом у комуні «Селянська культура» [ДАОО, ф. р-146, спр. 223, арк. 103].

Через низку взаємозалежних факторів деякі з комун не мали власних шкіл. Так, всі діти шкільного віку комуні «Джон Рід» вчилися в школі у Миколаєві [ЦДАВО України, ф. р-27, оп. 5, спр. 365а, арк. 85]. Власної школи не було і при комуні «Благоєва», діти якої ходили до початкових шкіл в с. Степанівка – ¼ км. та в с. Парасковіївка – ¼ км. В семирічну школу ходили до с. Василівка. Всього на 1929 р. у цих школах вчилось 5 хлопців [ЦДАВО України, ф. р-166, оп. 8, спр. 326, арк. 63].

Пріоритет ідеологічних орієнтирів був визначальним і у справі ліквідації неписьменності та малописьменності. Програму робіт щодо цього було окреслено ще у травні 1921 р. постановою РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю», за якою все населення від 8 до 50 років, яке не вміло читати чи писати, зобов'язувалося вчитись письму українською, російською або якоюсь іншою мовою за бажанням учня [Культурне будівництво в Українській РСР, 1959, с. 120].

В школах у вечірні години працювали гуртки по ліквідації неписьменності і влаштовувались лекції й бесіди з загальноосвітніх, політичних і сільськогосподарських питань. Як правило, робота по ліквідації неписьменності і агронеписьменності проводилась в осінній та зимовий періоди. Освітній рівень іноземних колективів знаходився на щабель вище місцевого селянства. З 87 членів комуні «Джон Рід» вищої освіти не мав жодний, 1 мав середню, 3 спеціальну та 61 нижчу (домашню) [ЦДАВО України, ф. р-27, оп. 4, спр. 419, арк. 169]. До вступу до комуні «Новий світ» за освітою маємо такий розподіл: з домашньою освітою – 42,2%, з нижчою – 56%, з середньою – 1,8% [ЦДАВО України, ф. 559, оп. 1, спр. 70, арк. 15]. Неписемних комунарів були одиниці: серед 221 члена комуні «III Комінтерн» зовсім неписьменних через вік (60 років) було лише 9 чол. [ЦДАВО України, ф. 559, оп. 1, спр. 56, арк. 1].

При комуні «Благоєва» функціонував інтернат, де виховувалось близько 150 дітей, більшість з яких – безпритульні. Піонервожатих і вихователів для роботи в інтернаті направляв райком комсомолу Полтави [Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, спр. 05-172, арк. 27].

Для виховання дітей дошкільного віку при комунах функціонували ясла. Задля організації ясел комуні повинні були вступати у зносини з окрздравом, який, з свого боку, виділяв керівника ясел на правах члена комуні. Організаційним планом комуні «1 травня» на 1924-1925 рр. передбачалось організувати взірцеві ясла, розраховані на дітей комуні до 2-х років. Комуна «Новий світ» до питання організації ясел підійшла лише у 1928 р. Планова комісія ОЗУ задля цієї цілі пропонувала вступити у зносини з Окромхатдитом, а Бердичівський окрздрав на утримання вихователя на сезон відпустив 250 крб. [ДАЖО, ф. р-5630, оп. 1, спр. 78, арк. 40].

З метою підвищення ідеологічно-освітнього рівня своїх членів при комунах організовувались книгозбірні. Відразу після відкриття бібліотеки при комуні «Благоєва» комунарі видавали книги і селянам, але через низький процент повернених книжок подібну практику в подальшому відмінили. Загалом бібліотека користувалась незначною популярністю серед комунарів: в середньому в день брали 5 книжок, іноді ж до бібліотеки могли не заходити тижнями [ЦДАВО України, ф. р-166, оп. 8, спр. 326, арк. 59]. Здебільшого в бібліотеках книжки не були каталогізовані. Облік читачів та попит літератури ніде не фіксувався.

У порівнянні з іншими комунами, колективи «1 травня» та «Джон Рід», у культурному відношенні були серед числа останніх. Так, комуна «1 травня», через

брак приміщень, взагалі не мала культосвітніх установ. Книгарня нараховувала лише близько 400 примірників книжок [ДАЖО, ф. р-279, оп. 1, спр. 8, арк. 65зв]. Для порівняння, в комуні «Новий світ» функціонувала книгозбірня кількістю до 1000 томів [ЦДАВО України, ф. р-27, оп. 5, спр. 177, арк. 112].

Культурно-побутові заклади утримувались за рахунок загальних прибутків комун, що значно зменшувало ту частину прибутків, яка повинна була розподілитись серед комунарів за вироблені трудові. Так, витрати на культурно-побутове обслуговування комунарів по окремих комунах коливалось від 6 до 36,6% [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5361, арк. 74]. На культурні потреби комуні «Новий світ» за 1926 р. було витрачено 504 крб. 49 коп. [ДАЖО, ф. р-5630, оп. 1, спр. 78, арк. 18], що у процентному перерахунку від чистого прибутку склало лише 2,6% [ЦДАВО України, ф. 559, оп. 1, спр. 70, арк. 13]. Очевидно, що даних коштів було недостатньо навіть для підтримання належного функціонування культурно-освітніх закладів не говорячи вже про їх розширення. Дещо краще виглядала ситуація в артіль «ім. Скрипника» де до культфонду було відраховано 4,5% (1200 крб.) чистого прибутку, в комуні «Благоді» – 10% [ЦДАВО України, ф. р-166, оп. 8, спр. 326, арк. 58], в комуні «ІІІ Комінтерн» – 15% [ЦДАВО України, ф. 559, оп. 1, спр. 70, арк. 14].

Культурна робота серед членів проводилась і шляхом передплати періодичних видань. Наприклад, коммуна «Благоді» передплачувала такі журнали: «Коллективіст», «Агітація й пропаганда», «Путь МОПРа», «Бюлетень МОПРа»; газети: «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Комсомольська Україна», «Полтавський Більшовик»; болгарські газети: «Советское село», «Рабочее село», «Единство», «Максенское дело» «Работник» [ЦДАВО України, ф. р-166, оп. 8, спр. 290, арк. 30]. До комун «Джон Рід» та «Новий світ» надходила й американська періодика. Але газети мало використовували для тих цілей в яких вони передплачувались: голосних читок по комунах не проводилось, організованої роботи з газетами не було.

Наступним напрямком діяльності комун у культурно-просвітницькій діяльності, спрямований на втягнення до своїх лав місцевого населення, було поширення власних стінгазет, бригадних газет до сусідніх колгоспів, а також багатотиражки для читання серед колгоспників і одноосібників. Подібні заходи повинні були сприяти зростанню рівня колективізації в районі. Стінгазети випускала майже кожна коммуна, але вони за своєю формою і змістом були не привабливими як для самих комунарів, так і для оточуючих селян. Коммуна «Благоді» видавала власну газету «Думка комунара», яка виходила тричі на місяць, а в травні 1933 р. було складено план виходу газети кожні 5 днів [Більшовик Полтавщини, 1933, 5 травня]. Тираж газети складав до 500 екземплярів, які друкувались в м. Полтаві і розповсюджувались серед сусідніх колгоспів та одноосібних господарств навколишньої сілради.

Дозвілля членів комун мало різноманітні прояви. Найбільшою популярністю користувались гуртки. В комуні «Хлібороб», наприклад, діяв музичний гурток, який з часом перетворився на музичну школу, в якій щороку навчалось близько 40 чол. молоді. Її організатором і викладачем був комунар Ф.С. Дмитрюк [Кисельов, 1977, с. 114]. В музичній школі навчались і діти з комуні «Нива трудова». В комуні ж «Благоді» участь у гуртках була номінальною. При комуні функціонувало 9 гуртків: загальноосвітній, фізкультурний, крою та шиття для селянських дівчат та жінок, фізкультурний, сільськогосподарський, військово-спортивний, загальноосвітній, санітарний, драматичний, радіоаматорський та музично-хоровий [ЦДАВО України,

ф. р-166, оп. 8, спр. 326, арк. 61]. Недолік у роботі всіх гуртків – низька відвідуваності з боку зареєстрованих в них членів, який крився в тому, що при наявних 90 осіб в комуні організовані 9 гуртків мали переважно однаковий склад членів і, в своїй більшості, не працювали, адже одні й ті самі комунари, являючись одночасно членами декількох гуртків, часу на їх відвідування не мали.

Культурно-освітня робота передбачала й розбудову радіо- та кіномережі, яка своїми засобами пропагувала соціально-економічну і культурну політику партії та держави. Відпочинок комунарів лише декількох колективів урізноманітнювався кіносеансами. Комуні «Мигаєво», «Хлібороб», «Новий світ» та «Червоний прапор» проводили безкоштовні перегляди кіно для місцевого населення. Члени комуні «Червоний прапор» ще в Америці придбали кіноустановку і могли знімати власні фільми про хід розвитку комуні [РДАЕ, ф. 478, оп. 7, спр. 2119, арк. 34]. Особливою увагою селян користувалися радіоприймачі. У дні передач до комун сходилося навколишнє селянство.

Різновидом відпочинку для комунарів були вечори художньої самодіяльності, які в комуні «Благоєва» готувались і проводились під керівництвом Пеню Пенева і Олекси Антонова. В спеціально збудованому театрі комуні «Селянська культура» систематично, на свята, членами театрального гуртка ставились вистави, які відвідували селяни місцевих сіл.

Висновки. Таким чином, повсякденна культурно-просвітницька діяльність сільськогосподарських комун, організованих зарубіжними робітниками, зводилась до агітації за кооперування селянських господарств, що повністю відповідало політиці партії на селі, наглядно демонструвала перед селянами «переваги» високовиробничого, технічно оснащеного колективного господарства перед дрібним, одноособовими і тим самим невільно підводила їх до необхідності переходу на новий етап розвитку. Загалом, в сфері культурної роботи комун виявилось менше успіхів ніж очікувалось. Поглибленої культурно-освітньої роботи не велось, значно більше уваги приділялось політпартійній освіті. Разом з тим, культурно-просвітницькі установи стали осередками виховання комуністичної молоді, сприяли розповсюдженню ідей марксизму-ленінізму серед національних меншин. За умови надання певної свободи для організації та діяльності клубів, шкіл, хат-читалень, бібліотек, театрів, видавництва та розповсюдження книг та періодики зростала політична свідомість населення етнічних груп України, яких влада активно залучала до будівництва соціалізму.

Список використаних джерел та літератури

- Більшовик Полтавщини, 5 травня 1933.
Данилова, Е., 2002. Иммиграционная политика и создание трудовых коммун из иммигрантов и реэмигрантов в СССР в 1920-е годы, *Вестник Московского университета, Серия 8, История*, 1, Москва, с. 3-20.
Державний архів Житомирської області (ДАЖО).
Державний архів Одеської області (ДАОО).
Кисельов, В., 1977. На заклик Володимира Ілліча Леніна – в країну рад. *Український історичний журнал*, 9, Київ, с. 112-116.
Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення партії і радянського уряду. 1917-1959 рр., 1959. Т.1.
Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею.

- Павленко, В., 1995. *Українсько-болгарські відносини 1918 – 1939 рр.*, Київ: Ін-т історії України НАН України.
Російський державний архів економіки (РДАЕ)..
Тарле, Г., 1968. *Друзья страны Советов*. Москва: Изд-во «Наука».
Українські робітничі вісті, 9 травня 1923.
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).
Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).
Чирко, Б., 1995. *Національні меншини в Україні (20-30 роки XX століття)*, Київ: «Асоціація України».
Якубова, Л., 2011. *Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу*, Київ: Інститут історії України.

References

- Bilshovyk Poltavshchyny* [Bolshevik of Poltava region], 5 may 1933. [in Ukrainian].
Chyrko, B., 1995. *Natsionalni menshyny v Ukraini (20-30 roky 20th stolittia)* [National minorities in Ukraine (20-30 years of the XX century)], Kyiv: «Asotsiatsiia Ukraina». [in Ukrainian].
Danilova, E., 2002. *Immigracionnaya politika i sozdanie trudovykh kommun iz immigrantov i reemigrantov v SSSR v 1920-e gody* [Immigration policy and the creation of labor communes from immigrants and re-emigrants to the USSR in the 1920s.]. *Vestnik Moskovskogo universiteta, Ser. 8, Istoriya*, 1, c. 3-20. [in Russian].
Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (DAZhO) [State Archive of Zhytomyr Region (SAPR)].
Derzhavnyy arkhiv Odeskoi oblasti (DAOO) [State Archive of Odesa Region (SAOR)].
Iakubova, L., 2011. *Povsiakdenne zhyttia etnichnykh menshyn radianskoi Ukrainy u mizhvoiennu dobu* [Everyday life of ethnic minorities in Soviet Ukraine in the interwar period], Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
Kulturne budivnytstvo v Ukrainiskii RSR. Naivazhlyvishchi rishennia partii i radianskoho uriadu, 1959, 1917-1959 rr. [Cultural construction in the Ukrainian SSR. The most important decisions of the party and the Soviet government. 1917-1959], 1959. T.1.
Kyselov, V., 1977. *Na zaklyk Volodymyra Illicha Lenina – v krainu rad* [At the call of Vladimir Ilyich Lenin - in the country of the Soviets]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 9, Kyiv, c. 112-116. [in Ukrainian].
Naukovy arkhiv Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu [Scientific Archive of Poltava Museum of Local Lore].
Pavlenko, V., 1995. *Ukrainsko-bolharski vidnosyny 1918 – 1939*. [Ukrainian-Bulgarian relations 1918 - 1939], Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
Rosiiskiy derzhavnyy arkhiv ekonomiky (RDAE) [Russian State Archive of Economics (RSAE)].
Tarle, H., 1968. *Druzia strany Sovetov* [Friends of the country of Soviets], Moscow: «Nauka». [in Russian].
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].
Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPA Ukraine)].
Ukrainski robotnychi visti [Ukrainian workers' news], 9 may 1923. [in Ukrainian].

SUMMARY

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES AS PART OF THE DAILY LIFE OF INTERNATIONAL COMMUNES (1920-1930'S)

Natalia Chernigovets

Doctoral student, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Based on the use of a thorough base of archival material, the peculiarities of cultural and educational activities in the daily life of international groups are revealed, which helps to understand the unique experience of sociocultural development of the multinational population of international communes in the Bolshevik model of socialist social experiment. The Bolshevik government set before the collectives, in

addition to purely organizational and economic tasks, the solution of a number of socio-cultural problems, as the authorities transferred the organizational-administrative and cultural-educational tasks to the immigrant communes. According to the statute of the immigrant commune, the groups had to become cultural centers, which, serving the surrounding population, would be the breeding grounds of communist ideas. Thus, the work of groups unfolded in the directions determined by the authorities, and was subordinated to the task of involving them in cultural transformations in the USSR. Forms of educational activities of international commune were: organization of libraries, reading rooms; organization of exhibitions, competitions, lectures; work of agricultural and cooperative circles; primary schools and winter agricultural schools; distribution of own wall newspapers, brigade newspapers to neighboring collective farms, as well as multi-editions for reading among collective farmers and individuals; organization of concerts of art groups, soloists; viewing films, photo and museum exhibitions; holding meetings for children and youth. In general, the cultural and educational activities of representatives of intercollectives during the NEP were reduced to the promotion of cooperative and agricultural knowledge. The outlined measures required significant capital expenditures. At the same time, as a general phenomenon for all communes, it should be noted the almost complete lack of working capital, which was the result of insufficiently well-thought-out organizational approach in the formation of immigrant groups in America. Funds were insufficient even to maintain the proper functioning of cultural and educational institutions, not to mention their expansion. At the same time, state institutions of power did not provide effective assistance, and immigrant communes faced more important vital priorities than the spread of cultural influence.

Key words: *immigrant groups, everyday life, cultural and educational activities, ethnic minorities.*

УДК: 94(477) «1921/1939»

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.11>

УЧАСТЬ ТЕХНІЧНИХ ТОВАРИСТВ У ЗДІЙСНЕННІ ФОРСОВАНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ В УСРР-УРСР: КІНЕЦЬ 20-Х – 30-ТІ РР. ХХ СТ.

Костюк Євген Сергійович

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін
та соціальної роботи, Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

e-mail: evgen-kostiuk@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0003-1915-7449>

Стаття присвячена участі технічних товариств у здійсненні форсованої індустріалізації в УСРР-УРСР наприкінці 20-х – впродовж 30-х рр. ХХ ст. На основі архівних джерел і літератури було визначено суспільно-політичні засади функціонування системи технічних товариств, висвітлено історію їх створення та діяльності. Було проаналізовано механізм участі технічних товариств у здійсненні модернізації промислових підприємств у ході здійснення політики форсованої індустріалізації. У статті досліджено ключові особливості участі кожного технічного товариства в кампаніях зі збільшення обсягу виробництва, запровадження на промислових підприємствах технічних і технологічних інновацій, раціоналізації виробництва, розвитку інфраструктури. Акцент робиться на діяльності технічних товариств на підприємствах важкої індустрії, насамперед великих промислових підприємств Східної України, де діяльність технічних товариств була особливо активною. Було доведено, що діяльність технічних товариств цілком перебувала у руслі виконання завдань компартійної влади, зокрема, - виконання «п'ятирічних планів розвитку народного господарства». Часто поставлені завдання були нереальними до виконання, а тому керівництво технічних товариств було змушено публікувати фіктивні «досягнення», що загалом було характерно для політики форсованої індустріалізації та «комуністичного штурму». Поставлені перед технічними товариствами завдання просто не могли бути ефективно реалізовані в умовах комуністичної диктатури. Тоталітарний режим не допускав справжньої громадської ініціативи, йому були потрібні слухняні знаряддя, а не реальні громадські об'єднання.

Ключові слова: громадські об'єднання, технічні товариства, промисловість, виробництво, форсована індустріалізація, інфраструктура, винахідництво, промислове устаткування, п'ятирічні плани.

Постановка проблеми. Починаючи з середини 1920-х рр. компартійна влада декларує необхідність прискореної індустріалізації. Форсування темпів індустріалізації передбачало насамперед розвиток галузей важкої індустрії, яку більшовицьке керівництво вважало пріоритетними. Стрімке розгортання індустріалізації зумовлювало потребу у мобілізації величезної кількості людських і матеріальних ресурсів.

Для здійснення форсованої індустріалізації компартійно-державна номенклатура активно використовувала мережу громадських об'єднань які, виконуючи вказівки правлячого режиму та будучи цілком від нього залежними, водночас створювали ілюзію активної участі населення у розробці та реалізації різного роду виробничих і соціальних програм.

Насамперед це стосується громадських об'єднань, які можна виділити в окрему категорію технічних товариств. До їх числа належать товариства «Техніка масам» і

«За опанування техніки», Укравтодор, Українська асоціація робітників-винахідників і Всеукраїнське товариство робітників-винахідників, Товариство робітничо-технічної ініціативи.

Мета. Вищевикладене зумовлює наступну мету дослідження: здійснити комплексне вивчення участі технічних товариств у здійсненні форсованої індустріалізації на теренах УСРР (згодом УРСР). Хронологічні рамки дослідження обумовлені часовими рамками процесу форсованої індустріалізації.

Історіографічний огляд. Попри те, що окремі аспекти участі технічних товариств у здійсненні форсованої індустріалізації висвітлювалися у працях вітчизняних дослідників [Костецька, 1988; Свистович, 2006; Свистович, 2007;], дотепер не було комплексного наукового дослідження окресленої проблеми.

Відтак дана проблема має наукову актуальність. Крім того, є суспільна актуальність, адже висвітлення «білих плям» періоду формування комуністичного тоталітарного режиму дає змогу краще зрозуміти його природу, а відтак винести уроки для того, щоб жахіття тоталітаризму більше ніколи не повторилися.

Виклад основного матеріалу. Оскільки кожне технічне товариство мало свою специфіку діяльності, доцільно розглянути їх окремо, наприкінці дослідження в узагальненому вигляді визначивши базові тенденції їх діяльності.

Так, відповідно до постанови ЦК ВКП (б) від 19.11. 1931 р. «Про реорганізацію НТТ та тов. «Техніка масам», до компетенції останнього входила участь у розробці технічних показників промфінпланів заводів, сприяння технологічній модернізації фабрик і заводів. Члени товариства «Техніка масам» на виробництві брали участь у роботі виробничих нарад, керуючись вказівками фабрично-заводських комітетів. Пропозиції функціонерів і активістів цього громадського об'єднання, винесені на обговорення нарад, здебільшого стосувалися питань зниження відсотку бракованої продукції, зменшення втрат виробництва, підвищення продуктивності праці, раціоналізації виробництва, ефективного й ощадливого використання фабрично-заводського устаткування. Інколи виробничі осередки товариства були задіяні у розробці технічних показників промфінпланів, найчастіше ж їхня роль зводилася до ознайомлення робітників із промфінпланом – «доведенні промфінплану до робочого місця» [ЦДАВО України, ф. 3311, оп. 1, спр. 1, арк. 2].

Силами цього технічного товариства впродовж першої половини 30-х рр. розгорталася мережа так званих «технічних станцій». Ці установи, які функціонували при окружних філіях товариства «Техніка масам», мали проводити науково-дослідну роботу в сфері вивчення якості продукції та вироблення шляхів її вдосконалення, раціоналізації виробничих процесів, механізації виробництва, запровадження технічних і технологічних інновацій у виробничі процеси. Всі ці заходи повинні були здійснюватися з урахуванням технічних особливостей тих промислових підприємств, які перебували під опікою певної «технічної станції» [ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 3, спр. 865, арк. 118].

На початку 30-х рр. товариство «Техніка масам» долучається до заходів щодо полегшення праці бурильників на підприємствах вугільної промисловості Донбасу. Для цього активісти товариства спільно з виробничими осередками Всеукраїнського товариства робітників-винахідників вживали заходів для реалізації винаходів і вдосконалень, спрямованих на посилення механізації виробничих процесів, пов'язаних із розробкою вугільних пластів [За винахідництво, 1931, № 7, с. 21].

З ініціативи компартійної влади та під контролем профспілкового керівництва товариство «Техніка масам» вживало заходів щодо вилучення коштів населення у ході проведення численних «технічних позик», надходження від яких спрямовувалися на потреби індустріалізації. Зокрема, на початку 30-х рр. такі заходи активно проводилися на провідних підприємствах Дніпропетровська та Дніпропетровської області, у тому числі на металургійному заводі імені Петровського, трубопрокатному заводі імені Леніна, сталеливарному заводі імені Ворошилова, на Дніпровському коксохімічному заводі [ЦДАВО України, ф. 3311, оп. 1, спр. 6, арк. 4].

Варто окреслити роль ще одного технічного товариства, а саме, товариства Укравтодор, у здійсненні промислової модернізації в УСРР–УРСР.

До компетенції товариства Укравтодор належало сприяння розвитку механізованого транспорту та шляхової інфраструктури. Виходячи з цього, товариство декларувало активну участь у здійсненні форсованої індустріалізації, темпи здійснення якої якраз значною мірою і були пов'язані з розвитком транспорту та і загалом інфраструктури.

Бурхливий розвиток індустрії наприкінці 20-х – упродовж першої половини 30-х рр. вимагав різкого збільшення обсягів транспортування сировини, виробленої продукції, устаткування підприємств і робочої сили. У цих умовах якнайтісніше з потребами індустріалізації була пов'язана діяльність Укравтодору щодо налагодження системи ефективного обслуговування вантажних автомобілів.

Зокрема, силами цього громадського об'єднання було налагоджено мережу контрольних постів, які займалися перевітками якості ремонту автомашин. Долучався Укравтодор до розробки та реалізації програм із економії палива для автомобілів та інших транспортних засобів. Завдяки зусиллям осередків цього громадського об'єднання в установах автотранспортного господарства у середині 30-х рр. було організовано низку виставок на тему: «Рационалізація та винахідництво в автогосподарствах» [ЦДАВО України, ф. 587, оп. 2, спр. 61, арк. 18].

До компетенції Укравтодору також входили розробка та реалізація заходів зі сприяння безпеці дорожнього руху, запобігання аваріям автотранспорту. Так, активна боротьба з аварійністю на шляхах, принаймні, якщо вірити офіційним звітам Укравтодору, була організована місцевими філіями товариства на території Донбасу [ЦДАВО України, ф. 587, оп. 2, спр. 105, арк. 113].

Виробничими осередками Укравтодору здійснювалися періодичні обстеження роботи підприємств, які виробляли транспортні засоби чи окремі деталі до них. Так, у 1935 р. активістами цього громадського об'єднання було проведено обстеження заводу «Автодеталь». Це підприємство, розташоване у Києві, займалося випуском автомобільних запчастин. Укравтодор безпосередньо опікувався виробничою діяльністю даного заводу [ЦДАВО України, ф. 587, оп. 2, спр. 155, арк. 33].

Силами активу Укравтодору було також налагоджено систематичні перевірки інших підприємств, які займалися виробництвом запасних частин для автомобілів та інших механізованих транспортних засобів. Спеціальні «перевірочні бригади Укравтодору» мали стежити за виконанням такими підприємствами своїх зобов'язань щодо випуску продукції, її обсягу та якості [ЦДАВО України, ф. 587, оп. 2, спр. 83, арк. 17].

Товариство також залучало населення до вивчення мотоциклетної справи, проводило дослідження у сфері зниження витрат паливних і мастильних матеріалів у

цій сфері та ін. Укравтодор надавав практичну допомогу виробництву мотоциклів на заводах тресту Укрмето в Харкові, при цьому систематично повідомляючи Центральну Раду Автодору (загальносоюзного товариства) про хід виконання заводами виробничих програм [Свистович, 2007, с. 335].

Товариство розгортало роботу й у сфері налагодження виробництва та раціональної експлуатації тракторів. На всіх підприємствах, які мали стосунок до випуску тракторної техніки, силами виробничих осередків Укравтодору організовувалися так звані «сигнальні пости», до компетенції яких входив контроль за обсягом та якістю продукції, що випускалася цими заводами. Такі пости вели спостереження також за своєчасним постачанням підприємствам, які виробляли трактори та запасні частини до них, сировини та фабрикатів. Осередками Укравтодору на виробництві було налагоджено систему сприяння випуску тракторних моторів, які працювали на важкому паливі. Товариством також було створено бригади, які на підприємствах розробляли заходи із конструювання та виробництва дизельних моторів і газогенераторів [ЦДАВО України, ф. 587, оп. 2, спр. 99, арк. 28].

Особливу увагу було акцентовано на питанні контролю за якістю продукції, яку випускав Харківський тракторний завод (ХТЗ) – провідне тракторобудівне підприємство УСРР. На цьому та суміжних за профілем діяльності підприємствах силами товариства Укравтодор з активу його виробничих осередків формувалися «бюро сприяння робітничому винахідництву у тракторній справі». На ХТЗ у рамках програми сприяння робітничому винахідництву було організовано систематичне висвітлення усіх подій, пов'язаних із винаходами у сфері тракторної техніки у загальній та спеціальній пресі, у тому числі й у заводській газеті. Активісти Укравтодору стежили за виконанням ХТЗ своїх виробничих завдань, за процесом проектування та виробництва нових видів тракторів. Актив осередків товариства на тракторобудівних заводах також долучався до участі у кампаніях «день трактора», які організовувалися цим громадським об'єднанням. На «відсталі» ділянки виробництва надсилалися бригади, сформовані з активістів Укравтодору, які були фахівцями у тракторобудівній справі. У рамках контролю за якістю продукції на підприємствах виробничі осередки Укравтодору організовували бригади для боротьби з браком, влаштовували на виробництві виставки недоброякісної продукції тощо. У той же час, за досягнуті високі показники у сфері якості випущеної продукції трудові колективи підприємств отримували премії з ініціативи активістів цього громадського об'єднання [ЦДАВО України, ф. 587, оп. 2, спр. 99, арк. 27, 29].

Укравтодор також займався виробництвом глісерів і аеросаней, створював ремонтні бази для них. Це громадське об'єднання шефствувало над підприємствами, які виробляли вищезгадані транспортні засоби, зокрема, – над Київським судноремонтним заводом, київським заводом «Червоний двигун» та ін. [Свистович, 2007, с. 334].

Інтенсивна промислова модернізація вимагала також налагодження розвиненої шляхової інфраструктури. Це питання безпосередньо перебувало у компетенції Укравтодору, який на початку 30-х рр. включився у роботу зі сприяння шляховому будівництву. Товариство надавало допомогу господарським органам, які опікувалися станом шляхової інфраструктури. Місцеві філії Укравтодору займалися забезпеченням шляхових робіт необхідними будівельними матеріалами й інструментами, робочою силою [ЦДАВО України, ф. 587, оп. 2, спр. 129, арк. 9, 12].

Силами товариства на початку 30-х рр. було сформовано спеціальні бригади для транспортування будівельних матеріалів, призначених для спорудження шляхів. Ці бригади користувалися автотранспортом товариства [ЦДАВО України, ф.587, оп.2, спр.170, арк.25]. Відповідно до звітної документації Укравтодору, активну діяльність у цій сфері проводила його Донецька обласна філія. Завдяки цьому було налагоджено спорудження шляхів біля м. Макіївки, що мало важливе значення для функціонування промислових підприємств міста. Допомогу організаціям цієї філії Укравтодору надавало обласне управління шляхового транспорту [ЦДАВО України, ф. 587, оп. 1, спр. 79, арк. 3].

Завдяки зусиллям цього громадського об'єднання споруджувалися й облаштовувалися під'їзні шляхи до промислових підприємств. Так, на початку 30-х рр. було відремонтовано під'їзні шляхи до промислових підприємств Краматорська й Умані, шахтарських міст Донбасу [ЦДАВО України, ф. 587, оп. 1, спр. 70, арк. 21]. Укравтодор займався також брукуванням під'їзних шляхів до кар'єрів, копалень, рудників і шахт. Лише упродовж першого півріччя 1934 р. силами Укравтодору було створено 264 бригади із ремонту шляхів і 136 «контрольно-сигнальних постів» зі шляхового будівництва. Останні мали здійснювати «громадський контроль» за процесом спорудження та ремонту шляхів силами Головного шляхового управління УСРР [ЦДАВО України, ф. 587, оп. 2, спр. 121, арк. 10, 12].

Одним із провідних завдань у сфері промислової політики, які декларувала компартійна влада, було забезпечення розробки та впровадження у виробництво технічних і технологічних інновацій, які давали змогу зміцнити та модернізувати промисловий потенціал країни, насамперед, військово-промисловий комплекс. Це завдання мали виконувати громадські об'єднання, які консолідували у своїх лавах винахідників – Українська асоціація робітників-винахідників (УАРВИН) і її наступник – Всеукраїнське товариство робітників-винахідників (ВУТОРВИН).

Так, за даними архівних джерел, на початку 1930-х рр. Всеукраїнське товариство робітників-винахідників долучалося до розвитку раціоналізаторського руху. Зокрема, у 1931 р. за участі виробничих осередків цього громадського об'єднання на 60 промислових підприємствах Києва робітниками було подано 17 794 раціоналізаторських пропозицій, із яких 6 693 було прийнято. Реалізація цих пропозицій принесла згаданим підприємствам 5,637 млн. крб. економії У цей час ВУТОРВИН проводить масштабні кампанії, спрямовані на розгортання раціоналізації виробництва на теренах радянської України – «місячники раціоналізації» [ЦДАВО України, ф. 2344, оп. 1, спр. 89, арк. 283].

Починаючи з 1930 р. Всеукраїнське товариство робітників-винахідників долучається до розгортання на виробництві системи зустрічного планування, які передбачали внесення додаткових орієнтирів у наявні промфінплани [За винахідництво, 1930, № 8-9, с.1]. Упродовж першої половини 1930-х рр. товариство долучалося до розгортання на виробництві внутрішньоцехового, заводського, галузевого та міжгалузевого планування, чому сприяла організація цим громадським об'єднанням відповідних курсів при вищих навчальних закладах і науково-дослідних інститутах. Для налагодження системи планового розвитку виробництва фабрично-заводські осередки ВУТОРВИН складали контрольні цифри по роботі кожного заводського агрегату [За винахідництво, 1932, № 5, с. 16].

ВУТОРВИН також мало розробляти окремі промфінплани, які цілком були присвячені питанням винахідництва та раціоналізації. Ці промфінплани повинні були обговорюватися на розширених нарадах активів місцевих філій товариства. Їх укладання мало супроводжуватися відповідним інструктажем серед членів виробничих осередків цього громадського об'єднання та кампаніями з укладання господарсько-політичних угод [ЦДАВО України, ф. 2344, оп. 1, спр. 153, арк. 6-9]. На жаль, архівні документи не дають змоги простежити ефективність реалізації цих заходів. Цілком можливо, вони так і залишилися «на папері».

Діяльність Всеукраїнського товариства робітників-винахідників у сфері планування перебувала у рамках загальних орієнтирів п'ятирічних планів розвитку народного господарства. Інколи господарські органи залучали це громадське об'єднання до розробки окремих аспектів п'ятирічних планів. Так, у 1932 р. відбувається масове залучення членів ВУТОРВИН до розробки винахідницької частини другого п'ятирічного плану розвитку індустрії радянської України. У 1931 р. активісти Всеукраїнського товариства робітників-винахідників брали участь у конференції «Вивчення природних ресурсів і розміщення продуктивних сил у другій п'ятирічці» [ЦДАВО України, ф. 2344, оп. 1, спр. 409, арк. 9].

З метою впорядкування системи розробки та подання робітничих винаходів і вдосконалень ВУТОРВИН застосовувала практику «соціалістичних замовлень» на певні проекти, які надходили від адміністрацій підприємств й інших господарських органів. Упродовж першої половини 30-х рр. завдяки зусиллям товариства розгорнувся рух за масову реалізацію галузевих «соціалістичних замовлень» по металургійній, вугільній, коксохімічній і загальній хімічній промисловості [ЦДАВО України, ф. 2344, оп. 1, спр. 409, арк. 7-8].

Одним із провідних завдань виробничих осередків Всеукраїнського товариства робітників-винахідників було досягнення економії сировини, матеріалів, палива й устаткування внаслідок реалізації винаходів і раціоналізаторських пропозицій. Увага акцентувалася на підприємствах важкої промисловості. На початку 30-х рр. ВУТОРВИН спрямовувало свої зусилля на розгортанні виробничої економії на підприємствах металургійної промисловості, яка включала у себе раціональне використання залишків виробництва та заощадження металу [За винахідництво, 1933, № 6, с. 23].

Виробничі осередки ВУТОРВИН на підприємствах вугільної промисловості Донбасу спрямовували свої зусилля на інтенсивну механізацію виробничих процесів, що, відповідно до відомостей у тогочасній періодиці, дозволило збільшити обсяг видобутку вугілля [За винахідництво, 1933, № 10-11, с. 14, 19]. Знову ж таки, у нашому розпорядженні відсутні статистичні дані, які можуть переконливо спростувати чи підтвердити ці тези функціонерів та пропагандистів товариства.

Узагальнююча статистика є наступною. Завдяки реалізації винаходів і вдосконалень, зроблених членами ВУТОРВИН, у першій половині 1933 р. було досягнуто економії на суму 4 млн. крб., за 1934 р. – 76,6 млн. крб., у першому півріччі 1935 року було зекономлено 39 млн. крб., що було наслідком реалізації 11 405 винахідницьких пропозицій [Свистович, 2007, с. 339-340]. Утім, підбити таку статистику по окремим галузям не вбачається можливим. Відтак питання про реальну ефективність діяльності ВУТОРВИН залишається відкритим.

Звісно, що значною мірою успіхи діяльності технічних товариств існували лише на сторінках звітів компартійних та профспілкових органів, а також на шпальтах періодичних видань. Насправді ситуація у цій сфері не була задовільною. Знову ж таки, слід наголосити, що це не була провина технічних товариств, просто сама суть командно-адміністративної економіки погано корелювалася з впровадженням інноваційних розробок у виробництво, з науково-технічним прогресом, а відтак і з опануванням працівниками промислових підприємств сучасного устаткування.

Висновки. Будучи заручниками тоталітарного політичного режиму та командно-адміністративної моделі економіки, технічні товариства вони були завідомо приречені на поразку. Поставлені перед цими об'єднаннями завдання просто не могли бути ефективно реалізовані в умовах комуністичної диктатури. Історичний досвід міжвоєнної доби переконливо засвідчив: інноваційний розвиток не може бути системним і тривалим, якщо він реалізовується методами примусу і терору, а неефективний, громіздкий та інерційний бюрократичний механізм не може бути рушієм економіки. Ті ж успіхи, які вдавалося досягати шляхом надзусиль і перманентного стресу, в якому перебувало все суспільство, були явно меншими, ніж очікувалося.

Боячись втратити монополію на владу, партія-держава була не рушієм, а гальмом науково-технічного прогресу. Відтак і породжені нею громадські об'єднання, що формально повсякчас спонукалися партійно-державними органами до активної діяльності, насправді переважно бігли по колу, як і все суспільство бігло по зачарованому і кривавому колу тоталітарного «комуністичного штурму».

Список використаних джерел та літератури

- За винахідництво*, 1930. № 8-9.
За винахідництво, 1931. № 7.
За винахідництво, 1932. № 5.
За винахідництво, 1933. № 6.
За винахідництво, 1933. № 10-11.
Костецька, М. С., 1988. Деякі питання історії становлення добровільних товариств України, *Український історичний журнал*, № 9, Київ, с. 90-97.
Сvistovich, С. М., 2007. *Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.)* Київ: Варта, 565 с.
Сvistovich, С. М., 2006. Товариство Укравтодор в економічних перетвореннях в Українській СРР 20-х – 30-х рр. ХХ ст., *Історичні і політичні дослідження*, № 1/2 (27/28), Донецьк, с. 114-122.
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ІЦДАВО України).

References

- Kostetska, M. S., 1988. Deyaki pyannya istoriyi stanovlennya dobrovyl'nykh tovarystw Ukrainy [Some aspects of history of foundation and development public associations of Ukraine], *Ukrainskyi Istorychnyi zhurnal*, № 9, Kyiv, s. 90-97. (in Ukrainian).
Svistovych, S. M., 2006. Tovarystvo Ukravtodor v ekonomychnykh peretvorenniyah v Ukrainskyi SRR 20 – 30-h rr. XX st., [Ukravtodor Association at economical transformations of Ukrainian SSR at 1920 – 30th years] *Istorychni i politychni doslydzhennya*, № 1/2 (27/28), Donetsk, s. 114-122. (in Ukrainian).
Svistovych, S. M., 2007. *Gromadskyi vymir sotsialistychnogo eksperymentu v Ukraini (20 – 30-ti rr. XX st.)* [Public associations at socialistic experiment of Ukraine (1920 – 30th years)], Kyiv: Varta, 565 s. (in Ukrainian).
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vushchykh organiv vlady ta upravlynniya Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].
Za vynahidnytstvo, 1930. № 8-9. (in Ukrainian).
Za vynahidnytstvo, 1931. № 7. (in Ukrainian).

Za vynahidnytstvo, 1932. № 5. (in Ukrainian).
Za vynahidnytstvo, 1933. № 10-11. (in Ukrainian).
Za vynahidnytstvo, 1933. № 6. (in Ukrainian).

SUMMARY

PARTISIPATION OF TECHNICAL ASSOCIATIONS AT FORCED INDUSTRIALIZATION AT USSR: THE END OF 1920TH – 1930TH YEARS

Yevhen Kostiuk

PhD in Historical Sciences (Candidate of Historical Sciences), Associate Professor of the Department of Social Sciences and Social Work of Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv

The article is devoted to the participation of public associations at forced industrialization of USSR the end of 1920th – 1930th years. On the basis of the archive sources and literature, was defined the social and political basis of industrial technical associations system functioning, devoted history of foundation and activity. Analyzed the mechanism of technical associations participation in modernization of industrial enterprises at forced industrialization policy. At the article researched key aspects participation of each technical association at campaigns of increase of production, implement at industry enterprises technical and technological innovations, production rationalization, infrastructure development. Emphasis is placed at activity of heavy industry enterprises, first of all big industrial enterprises Orient Ukraine, where technical associations activity was especially active. Was brought, what technical associations activity was directed at follow communist power instructions, in particular follow five years plans development of the national economy. Often this instructions was unreal, and technical associations leaders were forced to published fictive results, what in general it was typical at forced industrialization policy and “communist assault” policy. Technical associations could not be effectively implemented this instructions at political regime of communist dictatorship. Totalitarian regime did not allow a real civic initiative, he needed them obedient instruments, but not real public associations.

Key words: public associations, technical associations, industry, production, forced industrialization, infrastructure, invention, industrial equipment, five years plans.

УДК: 94(477.87) «1920/1930»

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.12>

ОСОБЛИВОСТІ ЖИТЛА ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я В 20 – 30-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ

Треїт'як Дмитро Вячеславович

аспірант кафедри історії та археології слов'ян

НПУ імені М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: stevandthree@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3909-5062>

У статті розглядаються особливості побудови та облаштування житла греками Приазов'я у 20 – 30-ті роки XX століття. На основі джерел та літератури розкрито особливості матеріального становища меншини, подано характеристику житлового фонду пересічних грецьких селян та особливості того, як впливало матеріальне становище на зовнішній вигляд грецьких будинків. Розкрито особливості підготовки греками до будівництва оселі – вибору місця, де мав будуватися дім, традиції, що супроводжували процес закладки майбутнього житла та його побудови. Охарактеризовано способи будівництва житла греками, особливості використовуваних під час будівництва матеріалів, та поступові зміни в особливостях будівництва, пов'язані з використанням нових матеріалів та запозиченням традицій у сусідніх народів. Розкрито характер розміщення житлових та господарських будівель на подвір'ї, особливості облаштування житлових та господарських споруд на території ділянки, деталі будівництва різних частин будинку – стін, стелі, підлоги та вікон. Охарактеризовано різні варіанти житлових будинків греків: будинок з одним приміщенням, будинки з прибудованим передпокоєм, та більш складні варіанти – з добудованими клунями, галереями або верандами. Розкрито характерні лише для грецької етнічної меншини особливості у облаштуванні житла, які відрізняли будинки у грецьких селах від інших житлових споруд регіону. Подано основні регіональні назви житлових та господарських споруд, які використовувалися греками-еллінами та греками-урумами в той час. Розкрито особливості збереження грецьким населенням власних будівельних традицій, а також охарактеризовано які саме елементи було запозичено у інших народів з якими грекам довелося тривалий час проживати поруч.

Ключові слова: грецька етнічна меншина, греки Приазов'я, софа (соба), галерея, будинок, еканагам файда.

Постановка проблеми. Грецька етнічна меншина останнім часом наряду з іншими меншинами, що проживають на території нашої країни стає об'єктом дедалі більшого наукового інтересу. Поряд із дослідженнями соціальних процесів важливе місце посідає вивчення побуту та господарства грецьких родин, задля формування повноцінної картини, що дала б змогу поглянути на повсякденне життя грецької меншини у складний період часу 20 – 30-х років XX століття. Одним з найважливіших аспектів побуту є особливості будівництва та розташування житла простих грецьких селян та городян. Такі особливості дають змогу краще зрозуміти наскільки у греків була збережена національна ідентичність і який відбиток на їх матеріальній культурі залишило довготривале проживання поруч з іншими народами регіону.

Мета. У даній статті метою є вивчення такого аспекту повсякденного життя етноспільнот України як особливості житла греків Приазов'я у 20 – 30-ті роки ХХ століття.

Історіографічний огляд. Грекам в Україні присвячено чимало праць у вітчизняній історіографії, проте аспекти повсякденного життя залишаються недостатньо дослідженими. Такі вітчизняні історики такі як І.Пономарьова, Л.Якубова, Н.Терентьева у своїх працях зверталися до окреслення певних аспектів повсякденного життя грецького населення. Крім того частково торкалися цієї теми ще ряд дослідників які у своїх наукових статтях та матеріалах, такі як А.Гедьо, М.Захарченко, Н.Токий, О.Лукашевич.

Виклад основного матеріалу. Особливості будівництва та зовнішнього вигляду житла завжди були одним із важливих чинників, які відрізняли народності одну від одної. Кожна мала свої неповторні риси, часом вони змішувалися, коли народності проживали поряд, взаємодоповнювались і укорінювались. Будинок, оселя – був первинною і найважливішою віхою в житті кожної людини, тож ментальність народу неминуче залишала свій відбиток на зовнішньому вигляді домашнього помешкання. Так само на характер побудови житла накладали свій відбиток і кліматичні особливості місцевості. Грецька етнічна меншина, що мешкала у Південній Україні, у Приазов'ї, у першій третині ХХ століття зберігала чимало етнонаціональних ознак, які відрізняли їх від оточуючого населення. Поряд із цим греки у господарстві та побуті за роки співіснування з місцевим населенням перейняли чимало дрібних нюансів у нього. Характер будівництва житла греками також визначався довготривалим сусідством з іншими народами. Таке сусідство сприяло взаємопроникненню їх культур, а також взаємозапозиченням особливостей побудови житлових споруд. Після переселення греків із Криму до Приазов'я, вони тривалий час зазнавали впливу сусідніх, проживаючих поряд національностей, проте і деякі свої специфічні риси були збережені протягом цього часу.

Зведення будинку у греків було пов'язане з рядом давніх традицій, відповідно до яких визначалося місце будівництва. У селі існували спеціальні майстри, які за допомогою нескладних пристосувань визначали місце, яке краще підійде для побудови майбутнього житла. Для цього за допомогою тростини простукували ґрунт, що мало показати наскільки він придатний для будівництва. Будувати оселю як правило розпочинали навесні або влітку, також враховувалася фаза місяця. У греків було прийнято розпочинати будівництво у першій чверті місяця, або при повному місяці, також намагалися уникати початку робіт у понеділок. Ще однією традицією будівництва у грецьких селах була взаємодопомога – еканагам файда. Під час будівництва будинку на допомогу приходили родичі та знайомі, таким чином будинок зводився гуртом, що значно пришвидшувало роботи. Таким чином людина яка будувала, отримувала велику допомогу від своїх односельчан, проте вона була зобов'язана аналогічним чином прийти їм на допомогу у випадку потреби [Пономарьова, 2007, с. 175]. Така традиція не є рідкістю, вона донині збереглася у багатьох українських селах, тому можна зазначити, що вона притаманна не тільки грецьким селянам.

Існував ряд традицій, яких дотримувалися під час будівництва житла. Під час закладки споруди, під фундамент клали срібло. В дореволюційні часи було прийнято освячувати фундамент, для цього запрошували священника, проте в радянський час

усі релігійні обряди потрапили під заборону. Після завершення будівництва в будинок впускали кішку. А коли заходили господарі, то було прийнято заносити спеціально випечений для цього хліб, який мав символізувати чистоту та благополуччю майбутніх господарів.

При плануванні та будівництві житла однією з найбільш важливих умов був характер наявних будівельних матеріалів. Також враховувався клімат та характер господарювання населення. По вартості будівельних матеріалів і по загальному вигляду помешкання можна було визначити матеріальний статус його власника, тож житло було також своєрідним показником забезпеченості тієї чи іншої меншини. Помешкання було найбільш консервативною і найтяжче змінюваною стороною побуту, вимагало значних матеріальних витрат для свого поліпшення та було показником, що характеризував економічну спроможність його мешканців [Лукашевич, 2004].

Грецька меншина у Приазов'ї була однією з найбільш матеріально забезпечених на початок 1920-х років, і поступалася лише німецькому населенню і переважала українських та російських селян в цьому показнику. Згідно до обстежень грецького населення станом на 1927 рік розподіл населення був таким: 18,22% бідняків, 41,8% незаможних, 32,35% середняків, 7,64% заможних [Терентьева, 1999, с. 81].

Тим не менше житлові умови багатьох грецьких родин залишали бажати кращого. У звітах про обстеження населення Маріупольського округу, зазначалося про зовсім погану епідеміологічну ситуацію та велике поширення туберкульозу серед грецького населення. Серед причин що призводили до цього називалися вказується житлові умови греків, скупченість житла, сусідство з сараями та конюшнями, недостатня освітленість приміщень. Зазначалося що у селищі Малоянісоль у 90% будинків, житлове приміщення розташовувалися під одним дахом з конюшнями, притому у 28,8% вхід до житла здійснювався саме через конюшні, у 60% інших – через конюшню та передпокій (сіні). Схожа ситуація спостерігалася і в інших грецьких селищах Маріупольського та Сталінського районів [ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 100].

Серед житлових помешкань грецького населення багато будинків були старими, побудованими ще до революції. Характер побудови таких жител визначався традиційними особливостями розташування житла на території двору. У своєму етнографічному дослідженні І. Пономарьова зазначає, що для греків є характерним відкритий тип двору, на якому розташовувалося житло та господарські споруди у різних поєднаннях. Найбільш давнім типом будівлі було однорядне житло, при цьому типі забудови житлові споруди та всі господарські помешкання знаходилися під одним дахом. Іншими варіантами забудови подвір'я були г – подібний варіант і п – подібний варіант. Дослідниця наводить приклад г – подібної забудови, при якій будинок і господарські споруди розташовувалися в г – подібному порядку. При цьому житло було повернено торцевою стороною на схід, адже таким чином забезпечувалося краще природне освітлення помешкання. Навпроти входу в будинок були розміщені господарські споруди [Пономарьова, 2007, с. 181].

До початку 30-х років XX століття кожне домашнє господарство мало спеціальне місце для обмолоту зерна, а також споруди для зберігання зерна, запасів сіна та соломи. У 1920 – 1930-х роках у багатьох будинках ще збереглися клуні –

спеціальне господарське приміщення досить великих розмірів. Клуни будувалися ще починаючи з XIX століття, вони споруджувалися із каменю або дерева; дах покривався очеретом або соломою. Використовувалися вони для зберігання сільськогосподарського інструменту, а в деяких випадках – замість комори для зберігання полови, сіна або соломи.

Сам же будинок греків як правило був прямокутної, дещо видовженої форми. Вхід до будинку розташовувався посередині однієї з довгих стін, таке планування було переважаючим протягом 20-30-х років XX століття. Будинки більш багатих людей могли мати міцний кам'яний фундамент, та стріху укриту черепицею. Зовнішні стіни будинку греки традиційно обмазували жовтою глиною і такий вид облаштування стін ще зберігався у першій третині XX століття проте дуже часто вже був витіснений іншим – запозиченим у сусідніх українців методом, за яким зовнішні стіни оселі білили крейдою. Глину продовжували використовувати для обмазування стін сараїв, та інколи внутрішніх стін будинків.

Грецькі селяни деяких Приазовських поселень перейняли у сусідніх з ними німецьких поселенців принцип будівництва під одним дахом разом із житловими спорудами також і господарчих. Такі приміщення сполучалися між собою дверима. Це мало важливе практичне значення на випадок сурової зими, коли було зручно переходити у господарчу частину [Греки России и Украины, 2004].

Комплекс житлових споруд греків мав різні назви, в залежності від регіону: харалди, биченея (елл. с. Вел. Янісоль, Каракуба, Константинополь); йурт (урум. с. Вел. Янісоль); пчанея (елл. с. М. Янісоль, Сартана); бичанея (елл. с. Вел. Янісоль); азбар, барх (урум. с. Карань, Ласпа); чизих (урум. с. Керменчик); ев барх (урум. с. Бешево, Карань, Керменчик) [Пономарьова, 2007, с. 181].

В етнографічних дослідженнях зустрічаємо опис грецьких дворів в Маріупольському уїзді, які мали окрім жилих хат, окремі літні кухні, сараї, загородки та колодязі. Кожна господарська споруда мала свою назву, назви ці могли відрізнятися так само в різних селищах регіону. Так, наприклад, літня кухня іменувалася магазі (елл. Каракуба, Сартана) або ашхана (урум. Бешево) або одаж (урум. Карань). Двір – авли (елл. М. Янісоль), навли (елл. В. Янісоль, Константинополь, Ялта, Урзуф), харалди (елл. В. Янісоль, Велика Каракуба, Константинополь, Сартана), хапъоги (урум. Керменчик, Старий Крим), харалти (урум. Старогнатівка). Хлів – махра (елл. Константинополь, В. Янісоль), мандри (елл. Сартана), азбар (урум. В. Янісоль), або аран (елл. або урум.). Комора – кôш (урум.), погріб – мурси (елл. М. Янісоль), порип (елл. В. Янісоль, Константинополь), колодязь – хую (урум.), пігадь (елл. Ялта, Урзуф). Город – пчанея (елл. М. Янісоль, Сартана, Чердакли), курник – кимес (урум. Керменчик) [Пономарьова, 2007, с. 182]. Як бачимо більшість назв житлових споруд греків мала походження або з тюркських мов або з еллінською, відповідно до того належали греки до греків-еллінів або греків-урумів.

Серед будинків греків у 1920 – 1930-ті роки все же подекуди зустрічалися будинки, які були заглиблені у землю. Це був більш давній варіант побудови житла. Серед його переваг була певна економія матеріалів під час будівництва а також будинок заглиблений у землю було зручніше обігрівати в холодну пору року. Стіни такого житла заглиблювалися приблизно на 1 – 1.5 метра в землю, вхід робився з торцевої стіни. Наземна частина стін споруджувалася із дерну, або з використанням

лози, потім стіни обмазували глиною та білили. Дах був двускатним, спочатку як матеріал для даху використовувався очерет, проте уже в 20-30-ті роки стали з'являтися дерев'яні дахи. Зверху на дах насипали попіл, який мав запобігати проникненню вологи всередину [Токий, 1991]. Пізніше в якості матеріалу для будинків почали використовувати саман і землянки почали відходити у минуле. Незважаючи на це найміцніші з них, ще служили протягом довгого часу і протягом 20 – 30-х років XX століття землянок можна було зустріти ще немало у грецьких селищах, а деякі будинки такого типу навіть пережили війну і служили аж до 50 – 60-х років XX століття.

Наявність поблизу від деяких приазовських грецьких сіл родовищ каменю зумовила використання його у будівництві будинків та інших споруд. Із каменю могли будувати також сараї, зводити огорожі, використовувати його для вимощування вулиць. Камінь добували поблизу сіл Бешево, Велика Каракуба, Гнатівка, Карань, Ласпа.

Зміна будівельних технологій та різноманітність матеріалу сприяли також появі технології змішаного будівництва. Так, зустрічалися житла, стіни яких до вікон зводилися із каменю, а решта будівлі – із саману. Більш заможні греки могли собі дозволити побудувати будинки із цегли.

Внутрішнє планування грецького житла також поступово змінювалося протягом часу. Якщо раніше будинки переважно складалися з одного приміщення, то з часом поширення набуло будівництво передпокою або сіней. Досить часто такі сіни були досить великими за площею. Як правило вони отоплювалися вогнищем, і часто там могли зберігатися невеликі продовольчі запаси. Конструкція вогнища також могла відрізнятися у різних будинках. Іноді вогнища були відкритими, а іноді конструювалися у вигляді напіввідкритого каміну, до якого був приєднаний димар та піч. Також до складу конструкції входила спеціальна піч для приготування хліба, яка мала найменування соба, або суба, або фірін, і вміщувала п'яти – шести хлібин одночасно. Інколи піч будували таким чином, що основна її частина знаходилася у сінях, де на вогнищі могли готувати їжу, або сушити домашній скарб. А друга частина печі, її корпус тягнулася через стіну до житлової кімнати і таким чином натоплюючись вона зігрівала обидва приміщення [Пономарьова, 2007, с. 208].

Ще однією варіацією планування будинку було розділення сіней на власне передпокій та на кухню. У таких варіантах часто існував внутрішній коридор, а також хатні двері та сінешні двері, що стало однією з визначальних ознак, притаманних грецьким будинкам у великій мірі. В подальшому у багатьох грецьких селах Приазов'я стали поширеними і багатокімнатні будинки. І. Пономарьова наводить приклад такого будинку із села Мангуш. Він був квадратним, зроблений із саману і з зовнішньої сторони обкладений цеглою. Розміри його досягали 9,9 метрів на 7,1 метрів. Він зазнав невеликої перебудови в 1938 році, коли з житлової кімнати було прибрано глинобитне підвищення та вогнище, і встановлено нову піч, а також зроблено нову підлогу із дошок. Такий будинок був побудований ще у 1888 році і перебуває у гарному стані навіть до сьогодення, що свідчить про добротність будівництва [Пономарьова, 2007, с. 207].

Наприкінці 20-х – початку 30-х років XX століття характер ведення господарства грецьким селянством докорінно змінюється, під впливом зовнішніх факторів. Масова примусова колективізація поступово призводить до занепаду

приватного господарства, і відповідно починають зникати елементи будинку чи садиби, які раніше призначалися для певних господарчих цілей.

Традиційна грецька садиба захищалася огорожею, яка виготовлялася із доступних матеріалів – дерева, лози, каменю, глини. Як правило огорожі зводилися лише зі сторони вулиці – така традиція є досить поширеною у селах центральної, східної та південної України. Проте існували і повністю огорожені з усіх сторін подвір'я – мєндєрек (урум. Бешево). І. Пономарьова у своєму дослідженні наводить такі типи парканів у грецьких селах: гуinea (елл. Урзуф, Ялта), хала (урум. В. Янісоль, елл. Урзуф, Ялта), таш хура (урум. Вел. Каракуба, Сартана), япу – (урум. Карань) – паркани з боку вулиці, складені з каменю або цегли; ч'опл'ік йапу (урум. Керменчик) – паркан із саману; тендір йапу (урум. Карань) – конопляний тин. Кора (урум.), йапу (урум. Бешево, Карань), індек (елл. В. Янісоль, М. Янісоль, Константинополь), ендек (урум.елл. В. Янісоль, М. Янісоль, Чердакли, Сартана), індеть (Вел. Каракуба, М. Янісоль, Сартана) – так іменувалися невеликі паркани з дерну, кізяку, хмизу каменю, які розділяли між собою сусідні подвір'я [Пономарьова, 2007, с. 183]. На городах же не робили огорож і просто проводили межу, яку інколи виділяли за допомогою невеликого заглиблення у землі.

І. Пономарьова, посилаючись на господарські книги села Мангуш наводить статистику, згідно до якої більшість нових хат у селах за радянських часів було побудовано не греками, а українцями або росіянами. Це пов'язано з тим що більшість грецьких будинків була у гарному стані. Ще одним фактором була заможність грецького населення. Це дозволяло більш заможним грекам у дореволюційні роки, замовляти цеглу для будівництва на цегляних заводах заздалегідь. Цегляні будинки в свою чергу були більш міцними, вони передавалися греками із покоління в покоління, зберігаючи національні традиції.

Одним із елементів, який відрізняв грецькі будинки від українських була стеля. Стелі в грецьких будинках зазвичай виготовлялися з дошок. Вони мали найменування тавань (елл. Урзуф, Ялта), таван (урум.), арафі (елл. Вел. Каракуба). Також стелю могли виготовляти із струганих дошок, а потім обмазувати її глиною.

І. Пономарьова описує такі способи встановлення стелі. «Перший етап – дошки клали поряд одна з одною, на другому – перекривали один ряд дошок іншим; третій – найбільш поширений спосіб – дошки настиляли над квадратними балками» [Пономарьова, 2007, с. 199]. У селищі В. Янісоль стелю робили із струганих дошок, обмазаних глиною, що дозволяло їй зробити теплої та міцною одночасно.

У грецьких селах дахи на будівлях могли бути двоскатними або чотирискатними. У різних селах форма дахів могла відрізнятися, так в одному селі могли бути більш поширеними двоскатні дахи, а в іншому чотирискатні. Це залежало від особливостей побудови, та було інколи спричинено тим, що в одному селі будинки будувалися під керівництвом одного майстра, за прикладом один одного. І. Пономарьова наводить дані із записів у місцевого населення згідно до яких у селі М. Янісоль більш поширеними були двоскатні дахи, а у селищах В. Янісоль, Керменчик – чотирискатні дахи [Пономарьова, 2007, с. 200]. Дахи покривалися найчастіше соломною або очеретом. Іноді як матеріал покрівлі використовувалися дошки. Більш заможні жителі могли собі дозволити покриття бляхою, також цей матеріал став частіше використовуватися з початку ХХ століття.

Віконниці також виготовлялися із дерева. У кожному селі існував спеціальний майстер, який вирізав віконні рами, лутки, як правило він виконував і функції скляра. Вікна іменувалися пенджер, а віконні майстри пенджері (походить від тюрк. Pencер – вікно). На віконні рами встановлювалися ставні. У дореволюційні роки при побудові житла їх традиційно встановлювали всередині житла і такий варіант можна було побачити в багатьох грецьких будинках. А уже починаючи з 20-х років XX століття ставні почали встановлюватися з зовнішньої частини будинку.

І. Пономарьова зазначає про існування у старих грецьких будинках такого елемента як галереї. Галереї кріпилися на стовпах і були ніби продовженням довгого даху з фасадної частини будинку. Ще на початку XX століття у багатьох будинках були галереї, так у селі Урзуф галереї були повсюдно, проте з часом такий тип будівель відійшов у минуле. Поступово на зміну галереям прийшли закриті веранди, які отримали широке поширення у селах по всій Україні.

Висновки. Еволюція особливостей побудови греками свого житла відображала ті процеси, які відбувалися навколо них. Період 1920 – 1930-х років став перехідним періодом, коли в грецьких селах повсюди разом із новими типами будинків стояли також побудовані за старою дореволюційною методикою. Також, аналізуючи особливості побудови та облаштування грецьких житлових будинків та господарських споруд можна простежити багато аспектів спільних з традиційними грецькими елементами, а також чимало елементів запозичених у інших християнських та мусульманських народів Середземномор'я. Великий вплив на греків мало татарське населення в оточенні якого греки проживали у Криму і це наклало значний відбиток на матеріальній культурі та на побуті грецьких родин. Житла греків також мають дуже багато спільного з помешканням болгар; також великий вплив на матеріальну культуру греків України мали і власне українські елементи побутової культури, з якими вони взаємодіяли протягом 150 років, після переселення з Криму до Приазов'я. Таким чином, можна зазначити, що матеріальна культура грецької етнічної меншини на території України є результатом складного поєднання та взаємного доповнення цілого ряду культур.

Список джерел та використаної літератури

- Греки России и Украины*, 2004. СПб.: Алтейя, 624 с. (in Russian).
- Лукашевич, О., 2004. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років XX ст., *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 12, с. 257-276.
- Пономарьова, І. С. 2007. *Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: дис. д-ра істор. наук: 07.00.05*, Київ, 424 арк. (in Ukrainian).
- Пономарьова, І. С., 2006. *Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.)*, Київ: Реферат, 300 с. (in Ukrainian).
- Терентьева, Н., 1999. *Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.)*, Київ: Аквілон-Пресс, 351 с. (in Russian).
- Токий, Н. Н., 1991. *Фамилии, быт и жилища греков Украины, Греки Украины: история и современность. Материалы научно-практической конференции «Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры», 9-19 февраля 1991 г.*, Донецк: Респ. общество греков Украины, с. 158-172. (in Russian).
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ІЦДАВО України).

References

- Greki Rossii i Ukrainy [Greeks of Russia and Ukraine]*, 2004. SPb.: Alteya, 624 s.
- Lukashevych, O., 2004. Zhytlo yak ody z osnovnykh kryteriiv yakosti povsiakdennoho zhyttia selianyna 20-kh rokiv XX st. [Housing as one of the main criteria for the quality of everyday life of a peasant in the 20s of the twentieth century.], *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, vyp. 12, s. 257-276.
- Ponomarova, I. S. 2007. *Hreky Pryazovia: etnonatsionalni protsesy v aspekti transformatsii tradytsiinoi kultury: dys. d-ra istor. nauk: 07.00.05 [Hreky Pryazovia: etnonatsionalni protsesy v aspekti transformatsii tradytsiinoi kultury: dys. Dr. Histor. Science: 07.00.05]*, Kyiv, 424 ark.
- Ponomarova, I. S., 2006. *Etnichna istoriia hrekiv Pryazovia (kinets XVIII – pochatok XXI st.) [Ethnic history of the Greeks of the Azov region (end of the 18th - beginning of the 21st century)]*, Kyiv: Referat, 300 s.
- Terent'eva, N., 1999. *Greki v Ukraine: ekonomicheskaya i kul'turno-prosvetitel'skaya deyatel'nost' (XVII–XX vv.)*, Kiev: Akvilon-Press, 351 s.
- Tokij, N. N., 1991. *Familii,byt i zhilishcha grekov Ukrainy, Greki Ukrainy: istoriya i sovremennost' [Surnames, way of life and dwellings of the Greeks of Ukraine]. Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii «Greki Ukrainy: poisk i formirovanie nacional'noj kul'tury», 9-19 fevralya 1991 g., Doneck: Resp. obshchestvo grekov Ukrainy, s. 158-172.*
- Tsentrallyni derzhavnyi arkhiv vushchykh organiv vlady ta upravlynniya Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].

SUMMARY FEATURES OF HOUSING OF GREEKS OF PRYAZOVIA IN THE 20-TH – 30-TH YEARS OF THE TWENTIETH CENTURY

Treityack Dmytro

Graduate studentin of the Department of History and Archeology of the Slavs, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

The article considers the peculiarities of construction and arrangement of housing by the Greeks of the Azov Sea in the 20 – 30s of the XX century. On the basis of sources and literature, the peculiarities of the financial situation of the minority are revealed, the characteristics of the housing stock of ordinary Greek peasants and the peculiarities of how the financial situation affected the appearance of Greek houses are given. The peculiarities of the Greeks' preparation for the construction of a house - the choice of the place where the house was to be built, the traditions that accompanied the process of laying the future housing and its construction – are revealed. The methods of housing construction by the Greeks, the peculiarities of the materials used during the construction, and the gradual changes in the peculiarities of the construction associated with the use of new materials and the borrowing of traditions from neighboring peoples are described. The nature of the location of residential and commercial buildings in the yard, the features of the arrangement of residential and commercial buildings on the site, the details of the construction of various parts of the house – walls, ceilings, floors and windows. Different variants of Greek dwelling houses are characterized: a house with one room, houses with an attached hall, and more complex variants – with completed beaks, galleries or verandas. The peculiarities of housing arrangements characteristic only for the Greek ethnic minority, which distinguished houses in Greek villages from other residential buildings in the region, are revealed. The main regional names of residential and farm buildings used by the Greeks and Greeks at that time are given. The peculiarities of preserving the Greek population's own building traditions are revealed, as well as what elements were borrowed from other nations with which the Greeks had to live for a long time.

Key words: Greek ethnic minority, Greeks of the Azov Sea, sofa (soba), gallery, house.

УДК: 94:341.385:930](477)«193»

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.13>

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОДОМОР 1930-Х РР.

У ВИМІРІ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Нікілев Олександр Федорович

доктор історичних наук, професор кафедри історії України,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

e-mail: o_nikilev@i.ua

<http://orcid.org/0000-0002-9918-3999>

Попри долучення до вивчення проблеми колективізації та Голодомору широкого загалу науковців та охоплення ними значного кола аспектів, залишаються сфери, що не стали ще предметом уваги дослідників і, по суті, не знайшли свого висвітлення. До їх числа належить зокрема і така, як наслідки колективізації і Голодомору у долі конкретної людини або її родини у часовому вимірі та їх вплив на подальшу долю цих людей, та їхніх рідних. І хоча В. Сергійчук зробив спробу показати реалії переміщення на північ висланих Радянською владою селян та реалії умов проживання їх там, проте ним наведені лише конкретні епізоди надзвичайно тяжких умов буття там людей. На прикладі долі представників двох поколінь однієї родини одного села на Дніпропетровщині показано як через політику колективізації та Голодомору, здійснювану більшовицькою партією та вищим керівництвом СРСР щодо селян, найбільш здібні з них були «вимиті» з системи сільськогосподарського виробництва, взагалі виселені за межі республіки, перенесли страшні фізичні і морально-психологічні випробування. Виявлено, що задіяння у колгоспному виробництві «міцних» господарів, що передали свою власність колгоспам, не мало відповідного їх економічному внеску впливу. В нових сільгоспоб'єднаннях мало місце використання їх переважно не на основних видах робіт. Іншим наслідком брутального ставлення влади щодо цих людей, були покалічені долі їх та їхніх рідних, радикальні зміни у соціальному становищі їх та їхніх дітей, у стані здоров'я, що проявлялося впродовж всього їх життя і вело до передчасних смертей, сприяло появі незворотних фізіологічних процесів у вигляді втрати можливостей мати дітей.

Ключові слова: колективізація, Голодомор, селянин, Дніпропетровщина.

Постановка проблеми. Попри долучення до вивчення проблеми колективізації та Голодомору широкого загалу науковців та охоплення ними значного кола аспектів, залишаються сфери, що не стали ще предметом уваги дослідників і, по суті, не знайшли свого висвітлення. До їх числа належить зокрема і така, як наслідки колективізації і Голодомору у долі конкретної людини або її родини у часовому вимірі та їх вплив на подальшу долю цих людей, та їхніх рідних. І хоча В. Сергійчук зробив спробу показати реалії переміщення на північ висланих Радянською владою селян та реалії умов проживання їх там, проте ним наведені лише конкретні епізоди надзвичайно тяжких умов буття там людей [Сергійчук, 2016]. Наразі відсутнє цілісне бачення цієї проблеми. Тож, виходячи з такої історіографічної ситуації автором і обрано в якості дослідження долю одного з сотень тисяч українських селян – Прокопа Кучерявого з с. Мало-Олександрівка Верхньодніпровського р-ну на Дніпропетровщині та членів його сім'ї як під час зазначених подій, так і після них впродовж багатьох років потому.

Мета. На прикладі однієї родини ставиться мета показати як політика більшовицької влади щодо селян у 1929 – 1933 рр. реалізувалась на кожному з них і залишила драматичні і трагічні наслідки на все їх життя.

Історіографічний огляд. Проблема колективізації та Голодомору 1930-х рр. має надзвичайно велику історіографію. У її опрацюванні провідне місце належить вітчизняним науковцям. Ними досліджена соціально-економічна ситуація цього періоду як в республіці в цілому, так і в її певних регіонах [Демченко, Коваленко, 2000; Іваненко, Романець, 2008; Михненко, 2003; Шитюк, 2000], в середовищі різних етнічних спільнот [Марочко, 2003; Михненко, 2003; Нікілєв, 2019; Якубова, 2004], зроблено вагомий внесок у виявлення причин [Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки, 2003; Кульчицький, 1993; Никілев, 2013] та наслідків Голодомору [Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки, 2003; Голодомор 1932–1933 рр.: втрати української нації, 2017; Калакура, 2017, Марочко, 2016; Нікілєв, 2008; Сергійчук, 2016], ролі і місця державно-партійних керівників різного рівня, як загалом, так і у персональному вимірі, в організації та реалізації цієї трагедії [Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр., 2001; Кульчицький, 2014; Марочко, 2008; Романець, 2014]. Вагомий внесок у вивчення проблеми роблять і представники інших наук. Зокрема немало зробили демографи [Гладун, 2018; Левчук, Боряк, Воловина, Рудницький, Сівчук, Ковбасюк, Шевчук, 2015], юристи [Василенко, 2009; Здіорук, 2000; Лук'яненко, 2000; Футей, 2013], які проаналізували і показали демографічні та юридичні аспекти трагедії. В останній період з'явилися праці, в яких досліджуються психологічні наслідки тих подій, прояви їх у менталітеті наступних поколінь [Брицький, 2013; Калакура, 2017; Рева, 2019]. Навіть медики долучилися до вивчення трагедії у царині її наслідків. На сьогодні ними доведено, негативний прояв на генетичному рівні ще у четвертому поколінні нащадків її жертв, що показано на аналогічній ситуації у Лівані у 1914-1918 рр. [Nuag, 2020].

Виклад основного матеріалу. Так склалося, що авторів впродовж декількох десятиліть доводилося чути розповіді про П. Кучерявого, його дітей, про різні епізоди їх життя від кінця 1920-х до 1940-х рр. Спілкуватися з ними та з їхніми дітьми і онуками. В результаті осмислення і систематизації отриманого комплексу фактів з життя цих людей склалося розуміння, що їхній соціальний, економічний статус, їх повсякденне буття у 1930-х роках та у наступний період, безповоротно, а часом, у трагічний спосіб, були визначені подіями розкуркулення та Голодомору і серйозно позначилися на їхньому житті і залишилися незмінними до кінця їхніх днів. І ці люди абсолютно не звинувачуючи нікого у тому, що трапилося з ними, жили, працювали, рослили дітей (у кого вони були), одним словом виконували своє призначення на цьому світі і були достойними членами суспільства.

Прокіп Прокопович Кучерявий був звичайним селянином с. Мало-Олександрівка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії (згодом – Дніпропетровської області). Мав разом з дружиною Євдокією Марківною восьмеро дітей – троє хлопців та четверо дівчат (одна дочка померла у віці п'яти років). Мав господарство, в якому були задіяні всі члени сім'ї, яке давало належний прибуток, що дозволив у 20-х рр. мати «боянку», тобто бричку для виїзду двох осіб, аналог у сучасних умовах автотранспорту, вкрити хату оцинкованим залізом. Дітям дав належну на той час для села освіту – 4 класи. Тож і хлопці і дівчата були «грамотні».

Один з синів почав працювати у районному центрі Верхньодніпровськ фінансистом. А двоє інших включилися в процеси розбудови нової радянської системи на селі. Один був головою сільради, а інший – головою створеного колгоспу. Коли підійшов час одружувати синів та віддавати дочок заміж П. Кучерявий придбав, як заведено було споконвіку у українських селян, хлопцям хати, щоб було куди привести молоду дружину, а дівчатам забезпечив гарний посаг. Як пригадувала одна з них, Ганна Скрипник, – вона привезла «придане» у сусіднє село, звідки був її чоловік, на великій бричці з горою. За що потім одна з сусідок, коли щось посваряться, кричала їй у 30-х – першій половині 1940-х рр.: «ти куркулева дочка» [Особистий архів автора, спогади Скрипник Ганни Прокопівни]. На «витребеньки» не витрачалися гроші. Тож діти, для задоволення своїх особистих потреб самостійно заробляли кошти. Як пригадувала одна з його онук, Лідія Довбань, «щоб купити собі прикраси, дівчата ходили по сусідах, наймалися мазати хати».

На кінець 1920-х-поч. 1930-х рр., тобто на час проведення колективізації в Україні, таких господарств, як у П. Кучерявого, у Мало-Олександрівці було лише два. В населеному пункті процес колективізації, як його керівники, очолювали його сини. Одного разу, хлопці отримали депешу від районного керівництва з Верхньодніпровська, де вказувалося, що у разі відмови селян вступати до колгоспу, їхнє господарство реквізувати на користь колгоспу, а самих власників вислати. Вони прийшли до П. Кучерявого, розказали зміст документу і порадили йому віддати все його сільськогосподарське майно до колгоспу. Чоловік, після обдумування, все, що наживав роками, змушений був підвезти до колгоспу. І вступити у сільгоспартіль. Хоча там він вже не мав того соціального та економічного статусу, коли був самодостатнім, успішним власником свого господарства. До самої своєї смерті під час німецької окупації він у колективному господарстві був на різного роду другорядних роботах. Як пригадує його онук Л. Довбань, у 1935 р. він сторожував на баштані [Особистий архів автора, спогади Довбань Лідії Андріївни]. Хоча людина мала неабиякий професійний потенціал. Наприклад, коли розпочався Голодомор, і у них у сім'ї виникли проблеми з забезпеченням хлібом (на той час вони з дружиною вже мешкали у двох), він взяв швацький інструмент, що у нього мався у господарстві, і подався у місто чоботарювати. Через деякий час привіз пів мішка пшеничного борошна, з якого, Євдокія Марківна, спекла білого хліба і «побігла пригощати всіх онуків» [Особистий архів автора, спогади Глушкової Надії Свиридівни; спогади Махлай Анастасії Гаврилівни].

Що ж стосується іншого такого господаря села, як П. Кучерявий, то той негативно сприйняв пропозицію віддати свою виробничу власність. Все його майно було конфісковано у власність колгоспу, а сам він – заарештований і подальша доля його залишилася невідомою.

Тож, самодостатні селяни, власники «міцних» господарств, які становили основу економіки села, по різному повелися в умовах колективізації села. Частина господарів відмовилася втрачати свій соціально-економічний статус і була репресована.. Частина ж, вимушено передала свою землеробську власність до новостворюваних структур, проте залишилася жити, хоча при цьому не мала у них відповідного їх економічному внеску організаційного і господарського впливу. В нових сільськогосподарських об'єднаннях мало місце нехтування їхнім господарським досвідом і використання переважно не на основних видах робіт.

Ще більш серйозно колективізація позначилася на сім'ї однієї з доньок П. Кучерявого Тетяни та її чоловіка Андрія Шаповалів. На період проведення колективізації вони проживали у с. Шаповалівка, неподалік від Мало-Олександрівки, мали двох маленьких діточок: дівчинку і хлопчика, відповідно п'яти та трьох років, і тільки що завершили будівництво власної хати. Через декілька днів після переїзду до нового житла до них приїхали співробітники міліції у супроводі представників сільради, оголосили про розкуркулення і про вивезення сім'ї у повному складі за межі республіки. Часу на збори їм не було надано. Тож вони змогли взяти лише одяг та свекруха загорнула у хустинку онукам декілька грудочок цукру. Привезли їх у товарному потязі у Архангельську область. Там залучили до роботи на лісоповалі. Поселили у церкві, що не обігрівалася. Діти, поки батьки працювали по 12 годин, перебували у дитячому садку, де уваги їм приділялося мінімум. Ці умови показав В. Сергійчук, наводячи витяг з листа групи селян-спецпереселенців з України й Курської області в 1930 р. до всеросійського старости М. Калініна: «Отправляли ... в ужасные морозы..., ехали в телячьих вагонах друг на друга, ... а затем разместили в церквах и грязных, холодных сараях, где негде пошевелиться. Держат полуголодными, в грязи. Во вшах, холоде и голоде и здесь находятся тысячи детей. ... каждый день умирает по 50 ч. и больше» [Сергійчук, 2016, с. 58-59]. Ним наведено витяг і з іншого листа, в якому говорилося про аналогічну ситуацію: «Нас было помещено в каждую церковь до 2000 чел., где были устроены нары до 3-х этажей, так что получалось сильное воспарение. Мы все остались больные от такого воздуха и сквозняка, а дети до 14 лет падали как мухи и медицинской помощи не было от такого количества больных. За 1½ месяца на вологодском кладбище схоронили до 3000 детей» [Сергійчук, 2016, с. 59]. Тож невдовзі померла дівчинка. Батьки її поховали і поки прийшли з кладовища, помер і хлопчик. Вони пішли його шукати у місце, куди звозилися всі померлі. Це була церква. Там була ціла гора трупів. Тож довелося перевертати десятки мерзлих тіл поки по хустинці, що передала свекруха разом грудочками цукру, якою було підв'язане підборіддя хлопчика, його не впізнали. Таким чином сім'я втратила впродовж двох днів обох дітей.

Під тиском такої морально-психологічної ситуації та складних житлово-побутових умов пан Андрій вирішив тікати. Проте лісові хащі та відстань селища від залізниці були такі, що він не зміг знайти дорогу до неї і пробродивши два тижні голодний і ослаблений, змушений був повернутися у поселення. А адміністрація його навіть не шукала. Була впевнена що нікуди не втече: або помре, або загризуть вовки. Тож чоловік змушений був змиритися з такими свого і своєї сім'ї умовами життя.

Зрештою, коли завершився термін перебування у засланні сім'я повернулася додому. Перед цим вони переслали батькам у Мало-Олександрівці речі, придбані на зароблені на лісоповалі гроші, щоб можна було розпочати життя заново. Але злодії, виламали стіну їхньої хати, де вантаж зберігався, і викрали все прислане. Самі ж А. та Т. Шаповали по дорозі додому зустріли у поїзді попутницю, яка втерлася їм у довіру, і на одній зі станцій, під час пересадки, викрала всі їхні речі, які вони на неї залишили, відлучившись вдвох на декілька хвилин. Тож повернувшись із заслання ці люди мали починати набувати все заново. До того ж — при виявленому незворотному горі. Через пережиті нервові стреси, непрості комунально-побутові умови життя, важкі підневільну працю на засланні вони втратили можливість мати дітей. Така ситуація внесла напруженість у стосунки двох людей. Справа дійшла

майже до того, що пан Андрій хотів піти до іншої. Можливо все так і відбулося б та почалася німецько-російська війна і Андрія Харлампійовича було мобілізовано. Всю війну він прослужив у військах, що наводили переправи, будували мости. Це відбувалося у дуже складних умовах, у різні пори року, при різних погодних умовах. Часто під бомбардуванням ворожих літаків та обстрілі німецької артилерії, по шию у воді, нерідко – крижаній. «Хотілося, щоб убили, щоб не мучитися...» – казав дід Андрій [Особистий архів автора, спогади Шаповала Андрія Харлампійовича]. За сумлінне виконання військових обов'язків він неодноразово був відзначений командуванням високими урядовими нагородами.

Після демобілізації Андрій Харлампійович разом з дружиною переїхали до м. Верхівцеве, влаштувався у залізничне депо і пропрацював там до пенсії. У 1940-х рр. власними руками збудував будинок, посадив у дворі виноградник, завів пасіку, розвів і тримав кролів, на початку 1950-х рр. купив мотоцикл. І таке господарство тримав практично до самої смерті. Трагізм ситуації полягав у тому, що розумні, розважливі, господарські люди не продовжилися у своїх нащадках. І при цьому, попри перенесенні морально-психологічні, фізичні, матеріальні та фінансові труднощі ці люди, яких влада лишила майна, можливостей мати дітей, онуків, змусила пройти через надзвичайно складні життєві випробування, жодного разу не звинуватили державу чи партію Леніна. Якщо їхні брати і сестри мали дітей і онуків, то ці люди – ні. І можна лише здогадуватися що думалося їм з цього приводу, що було у них у душах впродовж всього їх життя. Фактично зі смертю цих двох людей засохла гілка роду Шаповалів-Кучерявих, вмілих, думаючих господарів, порядних людей.

Отже, брутальна політика держави і більшовицької партії щодо селян у кінці 1920-поч. 1930-х рр. сприяла тому, що найбільш здібні з них у різний спосіб були «вимиті» з системи сільськогосподарського виробництва, багато з них перенесли страшні фізичні і морально-психологічні випробування, які позначилися на їх біологічному здоров'ї, на можливостях мати дітей і продовжити свій рід.

Події кінця 1920-х – поч. 1930-х рр. не менш серйозно позначилися і на сім'ї іншої дочки П. Кучерявого – Ганни Довбань та її чоловіка Андрія. Після одруження ця молода сім'я залишилася у Мало-Олександрівці, у хаті одного з синів П. Кучерявого, який в ній не проживав. Роботу Андрій Кіндратович отримав на току. Вів облік змолотим снопам, зсипці зерна у мішки та навантаженню їх на валки, якими возили зерно на елеватор. Проте, у 1932 р. він був звинувачений у крадіжці 5 мішків збіжжя і засуджений на 5 років. Дружина, якій на час арешту було 21 рік, його весь час з дня арешту та у в'язниці провідувала. Носила передачі. Ходила пішки. У різні пори року. Оскільки це був не близький світ, то залишала дитину, 1931 р. народження, дома саму у хаті. Стелила, в залежності від пори року, чи то на підлозі, чи то на печі, ряднину, клала на неї печені буряки, картоплю, шматки печеного кабака і припинала. І дитя цілий день перебувало само, харчуючись цим, «ходячі» під себе, там же і спала, як згадувала її дочка Л. Довбань.

Такі походи були небезпечними. Особливо у зимову пору. Л. Довбань пригадувала розповідь мами, про те, як та ледь не заснула у мороз на узбіччі дрого. «Іду, – каже мама, – по дорозі, мороз страшний, холодно, і спати сильно хочеться. Думаю, може присісти відпочити. Та бачу, що на узбіччі лежать мертві присипані снігом люди. Думаю – сяду, засну і замерзну, а у мене дитина дома!» [Особистий

архів автора, спогади Довбань Лідії Андріївни]. Тож думка про дитину спасла життя молодій жінці узимку 1932 – 1933 рр.

Паралельно з відвідуванням Ганна Прокопівна шукала можливостей для звільнення чоловіка. Тож вона знайшла юриста, який почав допомагати. Оплатою його праці були гроші від продажу частини її приданого. У 1935 р., через переповненість тюрем та таборів, вище державно-політичне керівництво країни на чолі з Й. Сталіним низкою документів взяло курс на звільнення осіб, засуджених на терміни від п'яти і менше років [Романець, 2014, с. 224-232]. Тож, Андрій Довбань, після перебування 2,5 роки у в'язниці, вийшов. За цей період він набув там виразку шлунку, яка мучила його аж до самої загибелі на фронті у 1943 р. Ганна Прокопівна, за майже три роки переживань та ходіння по інстанціях отримала ревматизм серця, через який вона померла у віці 62 роки.

Після возз'єднання сім'ї, вони переїхали до рідного села А. Довбаня с. Адамівку, де він став працювати конюхом. Сім'я винаймала у людей хату, доки не назбирали грошей, щоб її викупити. Сталося це лише 1939 р., тобто через 10 років після одруження. Сума за неї складалася з заробленого у колгоспі та продажу, впродовж чотирьох років, продукції з власного господарства, а також – вторгованого за частину приданого Ганни Прокопівни, що залишилася після використання на послуги юриста. Маючи свою хату, відчуваючи себе вже справжнім господарем Андрій Кіндратович придбав у питомнику плодівих дерев і заклав фруктовий сад. Проте скуштувати його плодів йому не довелося. Тоді дерева були всі високорослі, тож перші плоди яблуні і груші починали давати за нормальних умов за 6-7 років. Тож лише після закінчення війни з'явилися перші плоди. Але умови на той час життя у селі були вкрай непрості. Особливо для сімей, де загинули чоловіки. Тож, після п'яти років непростого вдовиного життя у повоєнному колгоспі і бажаючи забезпечити двом дочкам кращої долі, та й звичайного жіночого щастя для себе, про яке мріяла з самого одруження, 39-літня Ганна погоджується на вмовляння колишнього юриста по справі її чоловіка, вийти заміж за, майже на 30 років старшого за неї, свого приятеля. У перший же рік спільного життя вона купує у питомнику фруктові дерева і висаджує фруктовий сад. І практично 18 років, до смерті її другого чоловіка, Афанасія Вікторовича живе зовні нормальним сімейним життям. Хоча з самого малку її онуки знали, що дід Афанасій не є їхнім рідним дідом.

Практично Ганна Прокопівна прожила з некоханою людиною значно більше, ніж з коханим чоловіком через політику радянської влади 30-х рр. щодо села, що полягала у безпідставних звинуваченнях його жителів у ворожому ставленні до себе та крадіжках колгоспного добра. Можна лише припустити, скільки малося в Україні селянок з аналогічною долею.

Обидва ж сини П. Кучерявого Прокіп та Свиридон керували населеним пунктом і виробничим об'єднанням його селян. Проте, у 1937 р. голова сільради С. Кучерявий був репресований. І пройшов дуже непростий шлях. Його було піддано різного роду тортурам, що мали і елементи – середньовічних, і елементи – гестапівських. Як от роздягання та саджання під час допиту на ніжку перевернутої табуретки, загання голок під нігті, затискання пальців між дверима та одвірками аж до цвіркання з них крові. А потім з десятками людей, випустили у полі і наказали бігти до лісопосадки, що була мерів за 1000. Коли почали бігти, то по них почали стріляти. Тих, хто залишився після цього живими, судили. С. Кучерявому дали 10

років без права переписки. Він їх відсидів повністю. Його сім'я, що складалася з дружини та сина і семи дочок продовжувала мешкати в селі. Отримали початкову та семикласну освіту. І лише молодша дочка, яка народилася перед арештом батька, отримала – вищу, бо після повернення батька після відбуття терміну покарання, у сім'ї з'явилися можливості забезпечити їй навчання.

Сам же Свиридон Прокопович, коли виходив з в'язниці, підписав документ про нерозголошення всього, що було з ним за цей період. Повернувшись у рідне село він вже не займав управлінські посади, працював рядовим колгоспником. Проте і при цьому проявляв непересічні якості своєї натури. За його ініціативи і при безпосередній участі у кінці 1940-х рр було закладено у колгоспі виноградник, черешневий сад, у наступні роки – налагоджено успішну роботу свиноферми, збудовано інкубатор, який забезпечував курчатами колгосп. Як говорить його онук В. Глушко, у діда дома мався великий набір столярних інструментів і він до самої смерті робив людям двері, одвірки, вікна, лиштви, різного роду інші столярні вироби [Особистий архів автора, спогади Глушкова Валерія Олександровича]. Після відходу з життя Свиридона Прокоповича частина його починань, через байдужість керівництва колгоспу зійшли нанівець. Виноградник був викорчований – не бажали займатися його доглядом, упали показники продуктивності свиноферми, черешневий сад, хоч і родив та приносив прибуток, але вже не так, як раніше.

Висновки. Отже, долі представників двох поколінь лише однієї родини лише одного села показують як, через політику колективізації та Голодомору, здійснювану більшовицькою партією та вищим керівництвом СРСР, у масштабі всієї України вилучалися з виробничого процесу на селі вмілі, думаючі, талановиті трударі та організатори, які своїм потенціалом могли зробити вагомий внесок у розвиток виробничих сил свого села та й взагалі аграрної галузі. Навіть задіяння їх у певних сферах матеріального виробництва села не мало належного ефекту через невідповідне використання їхніх здібностей. Іншим наслідком brutального ставлення влади щодо цих людей, були покалічені долі їх та їхніх рідних, радикальні зміни у соціальному становищі їх та їхніх дітей, у стані здоров'я, що проявлялося впродовж всього їх життя і вело до передчасних смертей, сприяло появі незворотних фізіологічних процесів у вигляді втрати можливостей мати дітей, що вело до припинення існування цілих гілок селянських родів, нащадки яких перейняли б хист, розум своїх батьків, тим самим продовжуючи кращі риси своїх пращурів. Натомість мало місце «усихання» родоводу тисяч і тисяч сімей, припинення ними природного відтворення населення України, зменшення кількості і деформування якості її демографічного потенціалу. Тобто, все це були конкретні прояви впливу колективізації та Голодомору на процеси депопуляції українського населення на рівні однієї родини, одного населеного пункту.

Список використаних джерел та літератури

Брицький, П. П., 2013. Соціальні, моральні та психологічні наслідки періодів голодомору в Україні у ХХ ст., *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали доп. учасн. Міжнар. наук. конф. (Київ, 20–21 листопада. 2013)*, Київ: Ін-т історії України, с. 305–310.

Гладун, О. М., 2018. Демографічні втрати внаслідок соціальних катастроф. Втрати від Голодомору, *Нариси з демографічної історії України ХХ століття*, Київ: Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи, с. 167–186.

Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки, 2003, Київ: Наукова думка, 887 с.

- Василенко, В., 2009. *Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка*, Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 48 с.
- Голодомор 1932–1933 рр.: втрати української нації: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 4 жовт. 2016 р.)*, 2017, Київ: О. Філюк, 197 с.
- Демченко, Т., Коваленко, О. 2000. Голодомор 1932-1933 років на Чернігівщині (До питання про стан вивчення проблеми), *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демократичних та морально-психологічних наслідків: матеріали доп. учасн. Міжнар. наук.-теор. конф. (Київ, 28 листопада 1998 р.)*, Київ-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, с. 253-265.
- Здіорук, О., 2000. Правнича оцінка Голодомору 1932-1933 років, *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демократичних та морально-психологічних наслідків: матеріали доп. учасн. Міжнар. наук.-теор. конф. (Київ, 28 листопада 1998 р.)*, Київ-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, с. 248-252.
- Іваненко, В., Романець, Н., 2008. *Голодомор 1932-1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині*, Київ: ПП Наталія Бrehуненко, 61 с.
- Калакура, О., 2017. Етнополітологічний дискурс наслідків голодомору 1932–1933 рр. для національних меншин УСРР, *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, Вип. 5-6 (91-92), с. 283-302.
- Калакура, О., 2017. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х рр. в Україні, *Історична пам'ять*, Вип. 37, с. 16-32.
- Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр.*, 2001, Київ: Генеза, 399 с.
- Кульчицький, С., 1993. Причини трагедії 1933 р. в Україні, *Золоті ворота*, № 34, с. 33-45.
- Кульчицький, С., 2014. *Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр.*, Київ: Інститут історії України, 208 с.
- Левчук, Н. М., Боряк, Т. Г., Воловина, О., Рудницький, О. П., Ковбасюк, А. Б., 2015. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки, *Український історичний журнал*, № 4, с. 84-112.
- Лук'яненко, Л., 2000. Юридичні аспекти Голодомору, *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демократичних та морально-психологічних наслідків: матеріали доп. учасн. Міжнар. наук.-теорет. конф. (Київ, 28 листопада 1998 р.)*, Київ-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, с. 240-247.
- Марочко, В. І., 2003. Національні меншини в роки Голодомору, *Голод 1932-1933 років в Україні: Причини та наслідки*, Київ: Наукова думка, с. 527-532.
- Марочко, В. І., 2016. Статистика жертв голодомору 1932-1933 рр.: історично-демографічний дискурс, *Народна творчість і етнологія*, № 3, с. 11-41.
- Марочко, В. І., 2008. Творці Голодомору, Київ: Видавець ПП Наталія Бrehуненко, 64 с.
- Михненко, А., 2003. Голод 1932-1933 років у Донецькій області УСРР. *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: матеріали доп. учасн. Міжнародн. наук.-теор. конф. (Київ 26 листопада 2000 р.)*, Київ-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, с. 313-323.
- Никилев, А., 2013. Голод 1930-х годов в Украине. Кто виноват: к проблеме теоретических истоков трагедии, *Голодовки в истории России XVIII – XX веков*, Оренбург: Изд-во ОГПУ, с. 284-288.
- Нікілев, О. Ф. 2019. Колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині в етнонаціональному вимірі, *Сучасні дослідження з німецької історії*, с. 74-81.
- Нікілев, О. Ф., 2008. Трагедія голодомору на Дніпропетровщині: до проблеми демографічних втрат 1932–1933 рр., *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*, Вип. 5, с. 98-102.
- Нуар, А. А., 2020. Вивчення великого ліванського голоду 1914-1918: науковий підхід, *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 листопада 2019 р.)*, Київ: Вид-во Марка Мельника, с. 309-311.
- Особистий архів автора.
- Рева, І. Р., 2019. *По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій*, Київ: К. І. С., 272 с.
- Романець, Н. Р., 2014. *Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925-1939)*, Кривий Ріг: Вид. Роман Козлов, 454 с.

Рудницький, О. П., Сівчук, А. Б., Воловина, О., Шевчук, П. Є., Ковбасюк, А. Б. 2015. Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні, *Демографія та соціальна економіка*, № 2 (24), с. 11–30; № 3 (25), с. 43–63.

Сергійчук, В., 2016. Документи переконують: Втрати українства від Голодомору 1932–1933 років – щонайменше сім мільйонів, *Народна творчість і етнологія*. № 3, с. 11–41.

Сергійчук, В., 2016. Доля українських куркулів: депортації, втрати, спроби повернення на батьківщину, *Схід*, № 3 (143), с. 58–62.

Футей, В. А., 2013. Визнання Голодомору геноцидом: міжнародні конференції, договори, та судові рішення, *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали доп. учасн. Міжнар. наук. конф. (Київ, 20–21 листопада 2013 р.)*, Київ: Ін-т історії України НАН України, с. 211–218.

Шитюк, М., 2000. Голод 1932–1933 років на Миколаївщині, *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демократичних та морально-психологічних наслідків: матеріали доп. учасн. Міжнар. наук.-теор. конф. (28 листопада 1998 р. Київ)*, Київ-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, с. 278–297.

Якубова, Л., 2004. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр., *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, № 11. С. 370–412.

Якубова, Л., 2004. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР: 20-ті – початок 30-х років XX ст., Київ: Ін-т історії України НАН України, 452 с.

References

Brytskiy, P. P., 2013. Sotsialni, moralni ta psykholohichni naslidky periodiv holodomoru v Ukraini u XX st. Holod v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia: prychyny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) [Social, moral and psychological consequences of the Holodomor periods in Ukraine in the twentieth century], *Famine in Ukraine in the first half of the twentieth century: causes and consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): materialy dop. uchasn. Mizhnar. nauk. konf. (Kyiv, 20–21 lystopada 2013)*, Kyiv: In-t istorii Ukrainy, s. 305–310. (in Ukrainian).

Demchenko, T., Kovalenko, O., 2000. Holodomor 1932–1933 rokiv na Chernihivshchyni (Do pytannia pro stan vyvchennia problemy) [The Holodomor of 1932–1933 in the Chernihiv region (On the question of the state of study of the problem)], *Holod-henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politolohichni analiz sotsialno-demokratychnykh ta moralno-psykholohichnykh naslidkiv: materialy dop. uchasn. Mizhnar. nauk.-teor. konf. (Kyiv, 28 lystopada 1998 r.)*, Kyiv-Niu-York: Vyd-vo M. P. Kots, s. 253–265. (in Ukrainian).

Futei, V. A., 2013. Vyznannia Holodomoru henotsydom: mizhnarodni konferentsii, dohovory, ta sudovi rishennia [Recognition of the Holodomor as genocide: international conferences, treaties, and court decisions], *Holod v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia: prychyny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): materialy dop. uchasn. Mizhnar. nauk. konf. (Kyiv, 20–21 lystopada 2013 r.)*, Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 211–218. (in Ukrainian).

Hladun, O. M., 2018. Demohrafichni vtraty vnaslidok sotsialnykh katastrof [Demographic losses due to social catastrophes. Losses from the Holodomor], *Vtraty vid Holodomoru. Narysy z demohrafichnoi istorii Ukrainy XX stolittia*, Kyiv: In-t demohrafii ta sots. doslidzh. im. M. V. Ptukhy, s. 167–186. (in Ukrainian).

Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychyny ta naslidky [Famine 1932–1933 years in Ukraine: prychyny ta naslidky], 2003. Kyiv: Naukova dumka, 887 s. (in Ukrainian).

Holodomor 1932–1933 rr.: vtraty ukraïnskoi natsii: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 4 zhovt. 2016 r. [Holodomor 1932–1933: losses of the Ukrainian nation: materials International. scientific-practical conf. (Kyiv, October 4, 2016)], 2017. Kyiv: O. Filiuk, 197 s. (in Ukrainian).

Ivanenko, V., Romanets, N., 2008. *Holodomor 1932–1933 rokiv na Dnipropetrovshchyni ta Zaporizhchyni [The Holodomor of 1932–1933 in Dnipropetrovsk and Zaporizhia regions]*, Kyiv: PP Nataliia Brekhunenko, 61 s. (in Ukrainian).

Kalakura O. 2017. Moralno-psykholohichni i mentalnyi vymir naslidkiv Holodomoru 1930-kh rr. v Ukraini [Moral, psychological and mental dimension of the consequences of the Holodomor of the 1930s in Ukraine], *Istorychna pamiat*, Vyp. 37, s. 16–32. (in Ukrainian).

Kalakura, O., 2017. Etnopolitolohichniy dyskurs naslidkiv holodomoru 1932–1933 rr. dlia natsionalnykh menshyn USSR [Ethnopolitical Discourse of the Consequences of the Holodomor of 1932–1933 for National Minorities of the USSR], *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, Vyp. 5–6 (91–92), s. 283–302. (in Ukrainian).

- Komandyry velykoho holodu: Poizdki V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyi Kavkaz: 1932–1933 rr.* [Commanders of the Great Famine: Travels of V. Molotov and L. Kaganovich to Ukraine and the North Caucasus: 1932–1933.], 2001. Kyiv: Heneza, 399 s. (in Ukrainian).
- Kulchytskyi, S., 1993. Prychyny trahedii 1933 r. v Ukraini [The causes of the tragedy of 1933 in Ukraine], *Zoloti vorota*, № 34, s. 33–45. (in Ukrainian).
- Kulchytskyi, S., 2014. *Ukrainskyi Holodomor v konteksti polityky Kremlia pochatku 1930–kh pp* [The Ukrainian Holodomor in the context of the Kremlin's policy in the early 1930s], Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 208 s. (in Ukrainian).
- Levchuk, N. M., Boriak, T. H., Volovyna, O., Rudnytskyi, O. P., Kovbasiuk, A. B., 2015. Vtraty miskoho y silskoho naselennia Ukrainy vnaslidok Holodomoru v 1932–1934 rr.: novi otsinky [Losses of urban and rural population of Ukraine as a result of the Holodomor in 1932–1934: new estimates], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 4, s. 84–112. (in Ukrainian).
- Lukianenko, L., 2000. Yurydychni aspekty Holodomoru [Legal aspects of the Holodomor], *Holod-henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politohichnyi analiz sotsialno-demokratychnykh ta moralno-psykholohichnykh naslidkiv: materialy dop. uchasn. Mizhnar. nauk.-teoret. konf.* (Kyiv, 28 lystopada 1998 r.), Kyiv-Niu-York: Vyd-vo M. P. Kots, s. 240–247. (in Ukrainian).
- Marochko, V. I., 2003. Natsionalni menshyny v roky Holodomoru [National minorities during the Holodomor], *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky*, Kyiv: Naukova dumka, s. 527–532. (in Ukrainian).
- Marochko, V. I., 2008. *Tvortsi Holodomoru* [The creators of the Holodomor], Kyiv: PP Nataliia Brekhunenko, 64 s. (in Ukrainian).
- Marochko, V. I., 2016. Statystyka zhertv holodomoru 1932–1933 rr.: istorychno-demohrafichnyi dyskurs [Statistics of the victims of the Holodomor of 1932–1933: historical and demographic discourse], *Narodna tvorchist i etnolohiia*, № 3, s. 11–41. (in Ukrainian).
- Mykhnenko, A., 2003. Holod 1932–1933 rokiv u Donetskii oblasti USRR [The famine of 1932–1933 in the Donetsk region of the USSR], *Henotsyd ukrainskoho narodu: istorychna pamiat ta polityko-pravova otsinka: materialy dop. uchasn. Mizhnarodn. nauk.-teor. konf.* (Kyiv 26 lystopada 2000 r.), Kyiv-Niu-York: Vyd-vo M. P. Kots, s. 313–323. (in Ukrainian).
- Nikiliev, O. F., 2008. Trahediia holodomoru na Dnipropetrovshchyni: do problemy demohrafichnykh vtrat 1932–1933 rr [The tragedy of the Holodomor in the Dnipropetrovsk region: to the problem of demographic losses in 1932–1933], *Prydniprov'ia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia*, Vyp. 5, s. 98–102. (in Ukrainian).
- Nikiliev, O. F., 2019. Kolektyvizatsiia i Holodomor 1932–1933 rr. na Dnipropetrovshchyni v etnonatsionalnomu vymiri [Collectivization and the Holodomor of 1932–1933 in the Dnipropetrovsk Region in the Ethno-National Dimension], *Suchasni doslidzhennia z nimetskoi istorii*, s. 74–81. (in Ukrainian).
- Nuar, A. A., 2020. Learning from the Great Lebanese Famine 1914–1918: A Scientific Approach, *Holod v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): materialy dop. uchasn. Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Kyiv, 20 lystopada 2019 r.), Kyiv: Vyd-vo Marka Melnyka, s. 309–311. (in Ukrainian).
- Nikiliev, A., 2013. Holod 1930-kh hodov v Ukraini. Kto vinovat: k probleme teoretycheskikh istokov trahedii [The famine of the 1930s in Ukraine. Who is to blame: the problem of the theoretical origins of the tragedy], *Holodovky v istorii Rossii XIX – XX vekov*, Orenburh: Yzd-vo OHPU, s. 284–288. (in Russian).
- Osobystyi arkhiv avtora [Personal archive of the author].
- Reva, I. R., 2019. *Po toi bik sebe: sotsialno-psykholohichni ta kulturni naslidky Holodomoru i stalinskykh represii* [On the other side: the socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalin's repressions], Kyiv: K. I. S., 272 s. (in Ukrainian).
- Romanets, N. R., 2014. *Represyivna polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli (1925–1939)* [Repressive policy of the Soviet government in the Ukrainian countryside (1925–1939)], Kryvyi Rih: Vyd. Roman Kozlov, 454 s. (in Ukrainian).
- Rudnytskyi, O. P., Sivchuk, A. B., Volovyna, O., Shevchuk, P. Ye., Kovbasiuk, A. B., 2015. Demohrafiia shtuchno vyklykanoi liudskoi katastrofy: masovy holod 1932–1933 rr. v Ukraini [Demography of artificially caused human catastrophe: mass famine of 1932–1933 in Ukraine], *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, № 2 (24), s. 11–30; № 3 (25), s. 43–63. (in Ukrainian).

Serhiichuk, V., 2016. Dolia ukrainskykh kurkuliv: deportatsii, vtraty, sproby povnennia na batkivshchynu [The fate of the Ukrainian kulaks: deportations, losses, attempts to return home], *Skhid*, № 3 (143), s. 58-62. (in Ukrainian).

Serhiichuk, V., 2016. Dokumenty perekonuiut: Vtraty ukrainstva vid Holodomoru 1932–1933 rokiv–shchonaimenshe sim milioniv [Documents convince: Losses of Ukrainians from the Holodomor of 1932–1933 – at least seven million], *Narodna tvorchist i etnolohiia*, № 3, s. 11-41. (in Ukrainian).

Shytiuk, M., 2000. Holod 1932–1933 rokiv na Mykolaivshchyni [The famine of 1932–1933 in the Mykolaiv region], *Holod-henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politohichnyi analiz sotsialno-demokratychnykh ta moralno-psykhologichnykh naslidkiv: materialy dop. uchasn. Mizhnar. nauk-teor. konf. (28 lystopada 1998 r. Kyiv)*, Kyiv-Niu-York: Vyd-vo M.P. Kots, s. 278-297. (in Ukrainian).

Vasylenko, V., 2009. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini yak zlochyn henotsydu: pravova otsinka [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a crime of genocide: a legal assessment]*, Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihi. 48 s. (in Ukrainian).

Yakubova, L., 2004. Sotsialno-ekonomichne stanovyshche etnichnykh menshyn v USRR: 20-ti – pochatok 30-kh rokiv XX st [Socio-economic situation of ethnic minorities in the USSR: 20s – early 30s of XX century], Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 452 s. (in Ukrainian).

Yakubova, L., 2004. Sutsilna kolektyvizatsiia v selakh etnichnykh menshyn. 1930–1935 rr [Continuous collectivization in ethnic minority villages], *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, № 11, s. 370-412. (in Ukrainian).

Zdioruk, O., 2000. Pravnycha otsinka Holodomoru 1932–1933 rokiv [Legal assessment of the Holodomor of 1932–1933]. *Holod-henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politohichnyi analiz sotsialno-demokratychnykh ta moralno-psykhologichnykh naslidkiv: materialy dop. uchasn. Mizhnar. nauk-teor. konf. (Kyiv, 28 lystopada 1998 r.)*, Kyiv-Niu-York: Vyd-vo M.P. Kots, s. 248-252. (in Ukrainian).

SUMMARY

COLLECTIVIZATION AND THE HOLODOMOR OF THE 1930S IN THE DIMENSION OF LOCAL HISTORY

Oleksandr Nikiliev

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine,
Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro

Despite the involvement of a wide range of scholars in the study of the problem of collectivization and the Holodomor and their coverage of a wide range of aspects, there remain areas that have not yet become the subject of attention of researchers and, in fact, have not been covered. These include, in particular, the consequences of collectivization and the Holodomor in the fate of a particular person or his family in time and their impact on the future fate of these people and their relatives. And although V. Sergiychuk made an attempt to show the realities of the movement of peasants deported to the north by the Soviet authorities and the realities of their living conditions there, he gave only specific episodes of extremely difficult living conditions there. On the example of fate of the representatives of two generations of one family, only one village on the territory of Dnipropetrovsk region, is shown through the policy of collectivization and the famine, that was done by the Bolshevik Party and the higher management of the USSR, the most capable of them were "thrown out" from the system of agricultural production, in general evicted outside the republic. They endured terrible physical and moral-psychological tests. It was revealed that, because of the actions in agricultural production, "strong" owners, who transferred their property to the collective farms, haven't had the appropriate economic contribution of influence. In agricultural unions, it was the place for the using of brutal attitude of powers to those people with crippled fates and their relatives, radical changes in social status of them and their children, in a state of health, which appeared during all their life and led to premature deaths, contributed to the emergence of irreversible physiological process in the form of loss of opportunities to have children.

Key words: collectivization, Holodomor, peasant, Dnipropetrovsk region.

УДК: 378.091.8(045)

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.14>**СОЦІАЛЬНО-ЦІННІСНІ ІНІЦІАТИВИ СТУДЕНТІВ
У 60-Х – НА ПОЧАТКУ 70-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ****Шкурко Іван Іванович**

кандидат педагогічних наук, професор кафедри теорії та історії педагогіки,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

e-mail: tvskiev1@gmail.com<https://orcid.org/0000-0002-1476-383X>

Зроблена спроба розглянути соціально-ціннісні ініціативи студентів, зокрема майбутніх учителів, у 1960-х – на початку 1970-х років. У науковій історіографії дана проблема отримала тільки часткове висвітлення. Дослідники, у перші десятиріччя ХХІ століття, переосмислюють історію студентського руху, проблеми соціалізації студентської молоді, залучення її до активного громадсько-політичного та соціально-економічного й національно-культурного життя. Водночас, аналіз історіографічної літератури засвідчує відсутність цілісного наукового дослідження, присвяченого соціально-ціннісним ініціативам студентів, зокрема, майбутніх учителів, у 1960-х – 1970-х роках. Виявлені автором архівні матеріали дають можливість якісніше дослідити проблеми студентського самоврядування, окреслити перспективні напрями подальшого вивчення та всебічного узагальнення історії соціально-ціннісних ініціатив студентської молоді в Україні. У статті проаналізовані архівні документи чотирьох архівів, трьох фондів і шести справ з досліджуваної проблеми, розкрито зміст роботи студентських таборів праці та відпочинку, спеціалізованих студентських загонів, форми і методи студентського самоврядування. Велику увагу приділено актуалізації вчительської професії серед молоді. На основі виявлених документів автор робить висновок про те, що в досліджуваний період в системі соціально-ціннісних ініціатив студентів особливе місце відводилося залученню їх до суспільно-корисної праці: будівництва промислових і культурно-побутових об'єктів, сільськогосподарських споруд, житлових будинків. Окреслено ідею самообслуговування місць проживання студентської молоді. Доведено, що ректорати більшості закладів вищої освіти України, а також громадські організації, у тому числі і профспілкові студентські штаби та інші об'єднання уміло управляли виробничими процесами, тісно взаємодіяли із студентською молоддю, були не поруч з нею, а разом.

Ключові слова: студентська молодь, заклад вищої освіти, майбутні учителі, виховний процес, соціально-ціннісні ініціативи, соціальна активність, архівні документи, суспільно-корисна праця, студентське самообслуговування, трудова діяльність.

Постановка проблеми. Не так давно автору цієї статті довелося ознайомитися в одному із періодичних видань із змістом інтерв'ю журналіста з директором Інституту демографії та соціальних досліджень академіком НАН України Еллою Марленівною Лібановою. Журналіст запитав відомого вченого: «Що треба нам робити зі школами?». Елла Марленівна у розпачі відповіла: «Не знаю!». Це дійсно чесна, відверта і передбачувана відповідь. Думаю, що така, або ж подібна відповідь могла б бути якби журналіст поцікавився у відомого вченого – як можна розв'язати надзвичайно складний клубок проблем, пов'язаних з діяльністю сучасних закладів вищої освіти України. Тим більше, що імплементація Закону України «Про вищу освіту», введеного в дію у 2014 році, аж ніяк не розв'язує назрілих проблем з підготовки бакалаврів і магістрів, а навпаки ще більше їх ускладнює і розмножує.

З урахуванням сказаного вище автор даної статті вважає, що немало проблем у вищій школі ХХІ століття, зокрема, в контексті соціально-орієнтованої підготовки студентів, можна розв'язати, критично проаналізувавши досвід набутий закладами вищої освіти України в 60-х – на початку 70-х років ХХ століття.

Мета. Зроблена спроба розглянути соціально-ціннісні ініціативи студентів, зокрема майбутніх учителів, у 1960-х – на початку 1970-х років.

Історіографічний огляд. У науковій історіографії [Врублевський В.Г., 1988; Лебединець Г.М., 2016; Ралко Р.С., 2017] дана проблема отримала тільки часткове висвітлення. Дослідники, у перші десятиріччя ХХІ століття, переосмислюють історію студентського руху, проблеми соціалізації студентської молоді, залучення її до активного громадсько-політичного та соціально-економічного й національно-культурного життя.

Водночас, аналіз історіографічної літератури засвідчує відсутність цілісного наукового дослідження, присвяченого соціально-ціннісним ініціативам студентів, зокрема, майбутніх учителів, у 1960-х – 1970-х роках.

Виявлені автором архівні матеріали дають можливість якісніше дослідити проблеми студентського самоврядування, окреслити перспективні напрями подальшого вивчення та всебічного узагальнення історії соціально-ціннісних ініціатив студентської молоді в Україні.

Виклад основного матеріалу. У 1960-1961 навчальному році у закладах вищої освіти України навчалося 77,8% студентів, які до вступу на навчання мали дворічний життєвий і виробничий досвід: працювали на заводах і фабриках, в агропромисловому секторі, в освітній галузі.

Опрацьовуючи архівні матеріали Російського державного архіву соціально-політичної історії, автор виявив важливий для даного дослідження документ, який виразно проливає світло на процеси, пов'язані з набором студентів у 60-ті роки ХХ століття (до речі, текст подається українською мовою). Показані в документі статистичні дані свідчать, що в 1962 році в заклади вищої освіти УРСР зараховано біля 130 тис. абітурієнтів (у 1961 – 117 тис.). На денну форму навчання прийнято понад 51 тис. юнаків і дівчат (1961 р. – 43269 чол.). Із тих хто був зарахований на І курс навчання 80,6% (7394 чол.) – мали виробничий стаж не менше двох років, молодь, яка уже працювала за обраною у вищі спеціальністю становила 20,8% (1908 чол.), діти робітників і селян, та робітники і сільська молодь складала 67,5% (6191 чол.) [РДАСП, ф. 1, оп. 46, спр. 323, арк. 117]. Багато уваги приділялося актуалізації вчительської професії серед молоді, а також відбору абітурієнтів і їх якісній підготовці ще до вступу у заклади вищої педагогічної освіти. При цьому, пріоритет надавався молодим виробничникам і абітурієнтам із сільської місцевості. З цією метою, наприклад, у Ворошиловградській, Полтавській, Вінницькій, Рівненській, Одеській та інших областях для робітничої та сільської молоді організовувалися підготовчі курси на базі педагогічних інститутів, функціонували консультаційні пункти, штаби по роботі з абітурієнтами, проводилися так звані «Дні відкритих дверей», консультативні наради абітурієнтів. У Херсонській, Харківській, а також Одеській областях при педагогічних інститутах створювалися заочні школи абітурієнтів. Така діяльність мала позитивні результати. Зокрема, в 1970 – 1971 роках до педагогічних вишів України на пільгових умовах було зараховано 1250 абітурієнтів – близько 70% – сільська молодь, 130 виробничників, третина першокурсників мали

стаж виробничої практики. Водночас, майже 11 тисяч майбутніх учителів включились в організацію літнього відпочинку школярів у позаміських дитячих і юнацьких таборах, на майданчиках і в кімнатах при будинкоуправліннях [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 10, спр. 542, арк. 35]. Слід відзначити також цінну ініціативу, проявлену, зокрема, Мелітопольським, Ворошиловградським, Сумським і Криворізьким педагогічними інститутами, які спрямовували соціальну активність студентів безпосередньо на діяльність пов'язану з учительською професією. Як приклад, 200 майбутніх учителів Криворізького педагогічного інституту організовували виховну роботу з підлітками, створювали юнацькі клуби, працювали вихователями в школах і на форпостах, вивчали умови життя і побуту школярів, їх індивідуальні особливості, вели щоденники психолого-педагогічних спостережень, результати яких аналізувалися на семінарських і лабораторно-практичних заняттях, використовувалися при виконанні курсових і дипломних робіт. У виявлених нами документах, які зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України показано досвід громадської лабораторії, створеної в Чернігівському педагогічному інституті, яка досліджувала наукову проблему «Студентський колектив педагогічного інституту і актуальні проблеми формування учителя – вихователя». У зазначених архівах є також документи про створення у Ворошиловградському і Ніжинському педагогічних інститутах громадських кафедр з проблем виховання учнівської молоді, самодіяльних дитячих організацій в загальноосвітніх школах. У згаданих джерелах є матеріали про організацію конкурсів студентських наукових робіт з педагогічних і психологічних проблем виховання учнівської молоді, зокрема, старшокласників [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 10, спр. 63].

Ініціатива кращих педагогічних інститутів України, і на це слід особливо наголосити, знайшла надійну підтримку у профспілках України, що траплялося в історії не так часто. Підтвердженням сказаного є хоча б те, що Український республіканський комітет профспілок працівників освіти, вищої школи і наукових установ розробив заходи по виконанню постанови Політбюро ЦК КП України від 11.08.1970 року «Про роботу педагогічних інститутів Української РСР». Як результат, у багатьох педагогічних інститутах, зокрема Запорізькому педагогічному, були створені об'єднання учнів за інтересами: «У Архімеда», «Пролісок», «Клуб шанувальників музики», студії любителів кіно, фотографії, літературна студія, клуб художньої самодіяльності загальноінститутського рівня, який об'єднав 32 студентські колективи, в яких понад тисяча майбутніх учителів розвивала свої творчі задатки [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 10, спр. 542, арк. 45]. Особливо активізувалась студентська самодіяльність на початку 1970-х років. Зокрема, у вже згаданому нами Запорізькому педагогічному інституті велику популярність мав студентський творчий колектив «Узбецький народний ансамбль», а також народний хор, естрадний колектив «Бригантина», інші творчі об'єднання студентів за їх інтересами. У зазначений період досить помітно активізувалися найбільш масові об'єднання студентів – гуртки художньої самодіяльності, зокрема в Бердянському, Івано-Франківському, Кіровоградському, Черкаському, Чернігівському педагогічних інститутах. У виявлених і проаналізованих нами архівних документах показано особливо змістовну роботу в контексті сказаного вище, проведену у Київському державному педагогічному інституті імені О.М. Горького – одному з кращих, найбільш авторитетних педагогічних навчальних закладів радянської доби. Саме завдяки

цілеспрямованій роботі ректорату і в першу чергу ректора-академіка М.М. Підтиченко, а також громадських організацій інституту, художня самодіяльність майбутніх педагогів стала для багатьох досить важливою складовою їх професійної підготовки. Свідченням зазначеного є хоча б те, що у КДП ім. Горького у 1970 році активно працювали десять колективів художньої самодіяльності. Ініціатива студентів знаного педагогічного вишу була схвалена Республіканським комітетом профспілки, який спеціальною постановою виділив Київському державному педагогічному інституту ім. О.М. Горького три тисячі карбованців на придбання костюмів для учасників студентської художньої самодіяльності [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 10, спр. 542, арк. 39]. Сучасний читач може і не звернути особливої уваги на цей факт, але автор цієї статті, як безпосередній свідок тієї епохи, може засвідчити, що 3 тис. карбованців у цінах 1970 року, була досить значна сума: для порівняння – автомобіль марки ВАЗ-2101 «Жигулі» першого італійського випуску коштував 5585 карбованців. Надіюсь, що зазначений факт є досить аргументованим і переконливим.

Проаналізовані нами архівні матеріали свідчать також і про те, що у досліджуваній період в системі соціально-ціннісних ініціатив студентів особливе місце відводилося залученню їх до суспільно-корисної праці. Зокрема, у 1963 році у літній канікулярний період понад 60 тисяч майбутніх спеціалістів (в тому числі і учнів технікумів) брали участь у будівництві промислових і культурно-побутових об'єктів, сільськогосподарських споруд, житлових будинків тощо. Літній канікулярний період для багатьох юнаків і дівчат увійшов в історію як «третій трудовий семестр». Як правило, 60 днів студентська і учнівська молодь брала участь у будівництві 14 будов, зокрема, таких гігантів як Київська ГЕС, Зміївська ДРЕС, Північного гірничозбагачувального комбінату, інших об'єктів. Студентська і учнівська молодь працювала також на спорудженні 23 нових учбових і учбово-лабораторних корпусів закладів вищої освіти, трьох астрономічних обсерваторій, обчислювальних центрів у м. Одесі і Львові, 18-ти студентських гуртожитків, 12-ти загальноосвітніх шкіл, 4-ох лікарень, 2-ох дитячих комбінатів, інших важливих державних об'єктів. Студенти київських вишів працювали також на будівництві Бортницької зрошувальної системи, харківські – споруджували Балаклаївський цементний завод і Шебелинський газопровід, львівські – осушували заболочені землі, будували шахти, одеські – збудували ретранслятори телепередач та ретрансляційний вузол на 360 точок.

Окремо скажемо про трудовий внесок студентського колективу Київського університету імені Т.Г. Шевченка, молодь якого завжди відзначалася високою громадянською і соціальною активністю, училась раціонально поєднувати навчальну і позанавчальну роботу. Зокрема, весною 1962 року під час проведення місячника озеленення було висаджено понад 10500 дерев і кущів. Студенти механіко-математичного факультету разом із робітниками-будівельниками побудували хімічний корпус. Студенти історико-філософського і географічного факультетів у одній із наймальовничіших околиць Києва – Плютах побудували спортивний табір, який користувався особливою популярністю у студентів, професорсько-викладацького складу та співробітників університету. Фізики, зазначеного КДУ ім. Шевченка брали також активну участь у спорудженні проблемної ядерної лабораторії. Крім того більшість вихованців університету будували дитячі дошкільні установи, ясла, школи-інтернати тощо.

Ініціативу студентів КДУ імені Т.Г. Шевченка підтримали також майбутні учителі – вихованці Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького, історія якого розпочиналася в будинку І.Ю. Корта на Печерську, де у 1834 році знаходились аудиторії Інституту казеннокоштных студентів Університету Св. Володимира, який започаткував систематичну підготовку світських вчителів на Київщині.

Аналізуючи документи Міністерства освіти України в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, знаходимо інформацію про те, що «при активній участі студентів Київського педагогічного інституту введена в дію перша черга будівництва спортивного табору: закінчено харчоблок, проведена електрифікація табору, завершено першу чергу водопровідних і каналізаційних робіт. Зроблені спортивні споруди». У звіті міністерства освіти України показано також трудовий внесок інших педагогічних інститутів, зокрема Житомирського педагогічного «силами студентів якого побудоване наметове містечко на 100 місць, обладнані спортивні майданчики. До табору підведено електропроводку і водогін». У Миколаївському педагогічному інституті студентська молодь завершила будівництво спортивного табору на 200 місць [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4637, арк. 3-4].

Архівні документи свідчать, що в досліджуваний нами період широкою популярністю серед студентських колективів користувалися також молодіжні табори праці та відпочинку. Як правило, вони організовувалися на базі колективних сільськогосподарських підприємств і будов республіки. Аналіз виявлених нами архівних документів показує, що в таких об'єднаннях студентська молодь поєднувала активний відпочинок з суспільно-корисною працею, і що особливо важливо, за своїм основним фахом та досвідом практичної роботи. Найбільш успішно зарекомендували табори праці і відпочинку у Дніпропетровській та Харківській областях. Водночас, в організації трудової діяльності студентських колективів було виявлено ряд серйозних недоліків: студентські виробничі загони досить часто створювалися стихійно, об'єкти виконуваних робіт визначалися без урахування вибраного фаху і здібностей студентів, спостерігалися також серйозні упущення в організації побутових умов студентів, оплати їх праці. На жаль, зафіксовано немало випадків, коли, студентські академічні групи самостійно, без будь-якої участі ректоратів інститутів і університетів, а також громадських організацій вишів вишукували об'єкти праці. При цьому не завжди дотримувався принцип добровільності при комплектуванні трудових загонів, і як наслідок відсутність у багатьох студентів знань і практичних навичок для виконання робіт, пов'язаних з будівництвом промислових підприємств, шкіл, гуртожитків, тваринницьких приміщень та зерносховищ, в електрифікації колгоспів і радгоспів.

З метою широкого і цілеспрямованого залучення студентів до суспільно-корисної праці в позаучбовий і канікулярний час, а також для надання практичної допомоги будовам, колгоспам і радгоспам республіки очільники владних державних структур зобов'язували, перш за все, ректорати вишів, і надалі організовувати в інститутах і університетах спеціалізовані студентські загони або бригади. Дозволялося, також, керівникам вишів за погодженням з відповідними міністерствами і відомствами, яким вони підпорядковані, зараховувати майбутнім спеціалістам як виробничу практику їх роботу у складі виробничих загонів, якщо об'єкти робіт відповідали програмі і завданням такої практики. Раціональною, на наш погляд, була

також ідея організувати при окремих вишах курси на громадських засадах з підготовки водіїв, трактористів, комбайнерів, електриків, будівельників, слюсарів по ремонту сільськогосподарської техніки [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 8, спр. 3041, арк. 22].

Однією із пріоритетних соціально-ціннісних ініціатив студентів у 60-х – на початку 70-х років ХХ століття була їх участь у роботах по самообслуговуванню в гуртожитках, навчальних корпусах, лабораторіях тощо. Такі молодіжні ініціативи беруть початок, починаючи з другого семестру 1958 – 1959 року у всіх закладах вищої освіти України. Обґрунтовувалась ця ідея, перш за все, її актуальністю. Із доступних сьогодні для наукового аналізу архівних документів відомо, що вищий партійний орган республіки – Політбюро, 17 вересня 1968 року ґрунтовно обговорювало питання поліпшення житлово-побутових умов, громадського харчування та медичного обслуговування студентів республіки. Ситуація склалася, на погляд автора статті, який і сам проживав цей період у студентському гуртожитку, досить критична, або просто незадовільна. На початок 1968/1969 навчального року у вишах України не вистачало понад 650 тисяч квадратних метрів житлової площі для іногородніх студентів. Гуртожитки були, як правило, перенаселені. В багатьох із них на одного студента припадало 3–4 кв. м. житлової площі при нормі 6 кв.м. І навіть при такому перевантаженні не зменшувалось число тих, хто проживав на кутках у приватних осіб. Для прикладу, в 1966 – 1967 навчальному році таких студентів налічувалось 73 тисячі, в 1967 – 1968 – близько 80 тисяч. Відсутність житлової площі для проживання студентів стало основним гальмом для широкого залучення на навчання виробничників, а також осіб, що мешкали постійно в сільській місцевості, робітничих селищах, викликало серйозні проблеми при розподілі молодих спеціалістів після закінчення навчання у вишах. Крім того в деяких вишах під гуртожитки відводилися пристосовані приміщення або будівлі, які за технічним і санітарним станом аж ніяк не могли використовуватися для проживання. Зокрема, в Ізмаїльському педагогічному інституті, який був відкритий для відвідування іноземцями, майбутні вчителі мешкали в переобладнаних приміщеннях, де колись знаходилися комори і стайні румунського кооперативу. У той же час в Україні понад 16 тисяч кв. м. гуртожитків було зайнято не за призначенням. Наприклад, у гуртожитках Донецького університету було зайнято не за призначенням біля 4300 кв. м. житлової [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 10, спр. 63, арк. 38]. Значна частина кімнат у гуртожитках не були навіть радіофіковані. Зокрема, в Кримському педагогічному інституті на 121 кімнату було лише 77 гучномовців, в Луцькому педагогічному інституті в 32 кімнатах гучномовці взагалі відсутні. В ряді гуртожитків, незважаючи на велику кількість мешканців, відсутні телефони. Більшість гуртожитків потребували капітального і біжучого ремонту. Автор статті вважає, що проблеми зазначені вище, спонукали студентських активістів, ректорати і громадські організації вишів шукати найбільш ефективні шляхи для вирішення зазначених проблем. Вважалося, що оптимальний шлях – це розвиток студентського самообслуговування. Така ініціатива молоді, і це підтвердило життя, повсюдно сприяла розширенню кола робіт, які власноручно виконували студенти, в тому числі підтримка чистоти і порядку в місцях їх проживання, будівництво студентських гуртожитків, навчальних корпусів, ремонт і наладка обладнання в лабораторіях, навчальних майстернях, радіофікація гуртожитків тощо. Для практичної реалізації ідеї в багатьох вишах, особливо для виконання складних будівельних робіт,

комплектувалися спеціалізовані студентські бригади малярів, мулярів, слюсарів, електриків, столярів. Такі бригади були створені в Дніпропетровському університеті, Кіровоградському педагогічному інституті і в інших вишах республіки [Питов В., 1962, с. 175]. Значний обсяг робіт по біжучому ремонту виконувався студентськими будівельними бригадами Київського педагогічного інституту імені О.М. Горького [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4637, арк. 3].

Ідея самообслуговування місць проживання знаходила розуміння у більшості майбутніх учителів. Як наслідок, починаючи з 1959 – 1960 навчального року, самообслуговування було впроваджено як норма не тільки в гуртожитках педагогічного інституту а й в учбових корпусах. В одному із документів виявлених автором статті у фонді 166 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України зазначено, що імплементація цього досвіду «сприяла не тільки покращенню санітарно-гігієнічного стану в гуртожитках та інституті, а й мала помітне виховне значення. Студенти, як правило, почали бережливо ставитися до державного майна, поважати цю нелегку працю інших працівників, дотримуватися чистоти і порядку в аудиторіях, кімнатах в гуртожитку і місцях загального користування [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2773, арк. 76].

Проаналізовані автором статті соціально-ціннісні ініціативи студентів у 60-х і на початку 70-х років ХХ століття успішно реалізувалися, на наш погляд, перш за все тому, що ректорати більшості закладів вищої освіти України, а також громадські організації, у тому числі і профспілкові студентські штаби і інші об'єднання уміло управляли виробничими процесами, тісно взаємодіяли із студентською молоддю, були не поруч з нею, а разом. Як приклад, у Донецькому педагогічному інституті (попереднику Донецького університету) усіма видами робіт керував студентський штаб суспільно-корисної праці, який планував організацію всіх видів робіт, систематично підводив підсумки трудової діяльності окремих академічних груп. На кожного студента вишу оформлялася трудова книжка із записами даних про кількість відпрацьованих годин і видів робіт, інші показники. Аналогічні штаби по керівництву роботами, які пов'язані із самообслуговуванням місць проживання і навчання студентів функціонували і в інших вишах, зокрема м. Києва, а також в Ужгородському університеті, в навчальних закладах інших міст [Питов В., 1962, с. 176].

Висновки. Вважаємо, що уважне вивчення соціально-ціннісних ініціатив студентства у межах хронологічних рамок нашого дослідження може, на наш погляд, бути повчальним і корисним для менеджерів освіти ХХІ століття.

Список використаних джерел та літератури

- Врублевський, В. Г., 1988. *Семестр трудового загартування*, Київ, 1988, 32 с.
- Лебединець, Г. М., 2016. Перспективне планування наукової діяльності в системі вищої педагогічної освіти (60 – 90-ті роки ХХ століття), *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи*, Вип. 53, с. 113-121.
- Питов, В., 1962. *Высшая школа Украинской ССР в период перестройки*, Киев, 201 с.
- Ралко, Р. С., 2017. Студентські будівельні загони вищих навчальних закладів м. Києва: географія та напрямки діяльності (1960 – 1991-ті рр.) (до 55-ти річчя з часу відправлення першого студентського будівельного загону з м. Києва), *Гілея: науковий вісник*, Вип. 127, с. 90-93.
- Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ).
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

References

- Lebedynets, H. M., 2016. Perspektivne planuvannia naukovoï diïalnosti v systemi vyshchoï pedahohichnoi osvity (60-90-ti roky XX stolittia) [Perspective planning of scientific activity in the system of higher pedagogical education (60 – 90s of the XX century)], *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 5: Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy*, Vyp. 53, s. 113-121. (in Ukrainian).
- Pitov, V., 1962. *Vyssshaya shkola Ukrainsoj SSR v period perestrojki* [Higher school of the Ukrainian SSR during perestroika], Kiev, 201 s. (in Russian).
- Ralko, R. S., 2017. Studentski budivelni zahony vyshchych navchalnykh zakladiv m. Kyieva: heohrafiia ta napriamky diïalnosti (1960 – 1991-ti rr.) (do 55-ty richchia z chasu vidpravlennia pershoho studentskoho budivelnoho zahonu z m. Kyieva) [Student construction teams of higher educational institutions of Kyiv: geography and areas of activity (1960 - 1991) (to the 55th anniversary of the departure of the first student construction team from Kyiv)], *Hileia: naukovyi visnyk*, Vyp. 127, s. 90-93. (in Ukrainian).
- Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv sotsialno-politychnoi istorii (RDASPI) [Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH)].
- Tsentrálny derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].
- Tsentrálny derzhavnyj arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPA Ukrainy)].
- Vrublevskiy, V. H., 1988. *Semestr trudovoho zahartuvannia* [Semester of labor hardening], Kyiv, 1988, 32 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

SOCIAL AND VALUE INITIATIVES OF STUDENTS IN THE 1960s – IN THE EARLY 1970s

Shkurko Ivan

Candidate of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Theory
and History of Pedagogy of National Pedagogical University, Kyiv

An attempt was made to consider the social and value initiatives of students, in particular future teachers, in the 1960s – early 1970s. In scientific historiography, this problem has received only partial coverage. Researchers, in the first decades of the XXI century, rethink the history of the student movement, the problems of socialization of student youth, their involvement in active socio-political and socio-economic and national-cultural life. At the same time, the analysis of historiographical literature shows the lack of a comprehensive scientific study on the social and value initiatives of students, in particular, future teachers, in the 1960s – 1970s. The archival materials discovered by the author provide an opportunity to better explore the problems of student self-government, to outline promising areas for further study and comprehensive generalization of the history of social and value initiatives of student youth in Ukraine. Archival documents of four archives, three funds and 6 cases, concerning the researched topic, have been analyzed. The contents of the functioning of student labor and leisure camps, specialized student groups, forms and methods of student self-government have been disclosed. Much attention has been paid to the actualization of the teaching profession among young people. Based on the identified documents, the author concludes that in the researched period in the system of social and value initiatives of students a special place was given to attracting them to socially useful work: construction of industrial and cultural facilities, agricultural buildings, residential buildings. The idea of self-service of student residence places have been outlined. It has been proven that the rectors of most higher education institutions in Ukraine, as well as public organizations, including trade union student headquarters and other associations, skillfully managed production processes, worked closely with student youth, and were close to them.

Keywords: student youth, institution of higher education, future teachers, educational process, social-value initiatives, social activity, archival documents, socially useful work, student self-care, work activity.

УДК: 94(477):378.125 «1945/1991»

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.15>**УКРАЇНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ У СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК ТА УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА
(1945 – 1991 РР.)****Нагірняк Остап Русланович**кандидат історичних наук, доцент, Київський державний інститут
декоративно-прикладного мистецтва імені М. Бойчука, м. Київe-mail: nagirnyak@meta.ua<https://orcid.org/0000-0002-6019-5802>

У статті висвітлено процес становлення і розвитку українознавчих досліджень у системі головних наукових організацій української діаспори другої половини ХХ століття, а саме Української Вільної Академії наук та Українського Історичного Товариства. На основі джерельної бази та наукової літератури охарактеризовано наукову діяльність провідних українських вчених – емігрантів, які були членами вищезазначених установ у різних галузях українознавства, насамперед історичної науки, історіографії, археології, правознавства, філології, джерелознавства тощо. Особливий акцент здійснено на наукових пошукуваннях і досягненнях О. Оглоблина, Л. Винара, Н. Полонської – Василенко, О. Домбровського, М. Чубатого, Я. Пастернака, І. Лисяка – Рудницького, Т. Мацьків та інших, показано значення їхніх праць для подальшого збагачення українознавчого знання. Крім того, висвітлено структуру, зміст і форми наукової діяльності Української Вільної Академії наук, Українського Історичного Товариства та його друкованого органу – журналу «Український історик», який став справжньою скарбницею українознавчих студій у середовищі української еміграції того періоду. У роботі зроблено висновки, що українознавча робота УВАН і УІТ була логічним продовженням вітчизняної наукової традиції першої половини ХХ ст. і необхідним українознавчим центром на Заході в умовах радянського тоталітарного режиму в Україні, а наукові дослідження вчених – емігрантів стали важливим внеском у скарбницю національної наукової спадщини.

Ключові слова: Українська Вільна Академія наук, Українське Історичне Товариство, українознавство, українознавчі дослідження, історіографія, еміграція, діаспора.

Постановка проблеми. Українознавство як цілісна наукова система знань про Україну та її народ є осердям національної свідомості, ідентичності, культури загалом. Тому вивчення історії українознавства у різні історичні періоди завжди актуальне, особливо на сучасному буремному етапі розвитку незалежної України.

Після Другої Світової війни визначні українські науковці опинилися в еміграції, оскільки не могли повноцінно творити у рамках комуністичної ідеології на теренах радянської України. Тому українська наука в західних країнах, виплекана видатними українознавцями, поступово набуває чільної ваги у структурі світового наукового знання. Саме у другій половині ХХ ст. відбулося значне нагромадження українознавчих досліджень у сфері історії, філології, права та інших наукових компонентів. Хоча тогочасні студії перебували у тісній залежності від політичної кон'юнктури, вони започаткували якісно новий етап історії українознавства і значно збагатили скарбницю української наукової традиції.

Історіографічний огляд. Історіографія цієї теми не є значною. У цей період єдиним осередком українознавчої науки були наукові організації діаспори. У них працювали такі відомі вчені, як Д. Дорошенко, О. Оглоблин, В. Кубійович, Б. Крупницький, З. Кузеля, М. Чубатий та ін. Так, вагомим науковим внеском була «Енциклопедія українознавства», яку заснували у 1948 р. у Мюнхені В. Кубійович і З. Кузеля [Калакура, 2004, с. 317]. У наступні роки вагоме значення мали праці патріарха української історіографії за кордоном О. Оглоблина, який у 1950-х рр. очолював історичну секцію УВАН і був один із засновників журналу «Український історик» (1963). Крім того, у цей час працювали М. Антонович, Л. Винар, О. Домбровський, М. Андрусак, І. Борщак, Т. Мацьків, О. Пріцак, М. Ждан, П. Курінний, Я. Пастернак та інші українознавці.

Зокрема, певний нарис про розвиток української науки в еміграції у другій половині ХХ ст. надає Н. Полонська-Василенко у «Історії України» (Мюнхен, 1972), у якій означила центри українознавства за кордоном (Український Вільний університет у Мюнхені, Наукове Товариство ім. Т. Шевченка тощо).

Українські вчені в еміграції у 1970 – 1980-х рр. розробляли різні сфери українознавства, про що свідчать студії О. Колесси, С. Дністрянського, Л. Білецького, І. Огієнка, В. Щербаківського і т. д. Поряд з «Українським істориком» українознавчі розвідки з'являлись на шпальтах журналів «Сучасність» та «Визвольний шлях». Тому завдяки діяльності наукових центрів у діаспорі було розвинуто досягнення різних галузей українознавства, а українська наука посіла вагоме місце у світі.

У 1991 р., коли Україна стала незалежною державою, наступив переломний етап в історіографії українознавства, оскільки наука звільнилася від лещат комуністичної ідеології і стала об'єктивно вивчати історію українознавчих студій та творчу спадщину українських вчених в еміграції другої половини ХХ ст., їхній внесок у розбудову національної науки. У цьому аспекті вагомими є праці сучасних істориків Я. Калакури, Я. Дашкевича, А. Коцура, В. Коцура, В. Онопрієнка, В. Потульницького, В. Масненка, О. Гомотюк, Т. Пішванової та інших, у яких висвітлено різні періоди становлення українознавства, показано розвиток його окремих галузей. Роботи Т. Щербань, Л. Сакади, Н. Білик, І. Верби, З. Зайцевої, В. Качкана, В. Кравченка, В. Ульяновського, О. Юркової характеризують вклад українських вчених у окремі сфери українознавчого знання. Їхня цінність у тому, що ці студії ґрунтуються на значній джерельній базі та науковій літературі. Написанню цих праць сприяв вихід у світ українознавчої спадщини діаспорних вчених Л. Винара, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Д. Дорошенка, О. Пріцака, Т. Гунчака, Б. Крупницького та багатьох інших, що значно розширило межі наукової діяльності у сфері українознавства.

Мета. Метою статті є висвітлення процесу становлення і розвитку українознавчих досліджень у системі головних наукових організацій української діаспори другої половини ХХ століття, а саме Української Вільної Академії наук та Українського Історичного Товариства.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 1940-х рр. головні вогнища української науки створюються у США та Канаді, зокрема у Нью-Йорку і Вінніпезі. Становлення українознавства у повоєнний час пов'язане насамперед зі створенням Української Вільної Академії наук (УВАН). Ця установа відкрилася 4 січня 1946 р. в таборі для інтернованих Сомме-Казерне в Аугсбургу (Німеччина), яка відновила

роботу колишньої Української Академії наук, що була фактично знищена сталінським режимом у 30-х рр. XX ст. У вересні 1947 р. схвалено статут Академії, встановлено 3 категорії її членів: дійсні члени, члени-кореспонденти і члени-співробітники. Першим президентом УВАН обрано Д. Дорошенка, віце-президентом – Л. Білецького, а секретарем – Я. Рудницького [Пішванова, 2004, с. 56].

Перша секція Академії створена 5 грудня 1945 р. під назвою «Група перед-та ранньої історії з допоміжними науками», яка об'єднала не лише історичну групу, а й інші українознавчі відділи: етнографічний, мистецтвознавчий, мовознавчий та літературний. Історична секція остаточно сформувалася в липні 1946 р. і діяла у складі: голова – Д. Дорошенко, заступник – Б. Крупницький, секретар – В. Мацяк. Так, однією з перших публікацій УВАН була праця Б. Крупницького «Гетьман Данило Апостол і його доба» (Аугсбург, 1949).

До кінця 1947 р. у структурі УВАН діяло 18 відділів (149 членів) та 3 інститути: Шевченкознавства (голова – П. Зайцев), Археографії (О. Оглоблин), Знаменознавства (М. Міллер). Авторство самого терміну «УВАН» належить В. Міяковському, історику, літературознавцю та архівісту. Саме він ще наприкінці 1945 р. заснував при Академії Архів-музей і бібліотеку [Домбровський, 1986, с. 91].

Серед перших вчених, які склали основу УВАН, крім вищезазначених, були науковці ще першої генерації 1920 – 1930-х рр., а саме В. Щербаківський, Л. Чикаленко, Б. Мартос, В. Дорошенко, Д. Чижевський, В. Січинський, О. Домбровський, І. Мірчук, О. Прицак, В. Шаян, В. Кубійович, В. Блавацький, П. Курінний, Г. Ващенко, С. Гаєвський, С. Жук, М. Міщенко, В. Петров, Н. Полонська-Василенко, Ю. Шевельов та ін. За п'ять років праці в Європі УВАН провела 400 наукових доповідей, видала 60 праць, а число секцій зросло до 22, виникли 3 наукові інститути. [Пішванова, 2004, с. 57].

Згодом утворилися три автономні УВАН. Перша виникла у 1950 р. у США, її президентом став М. Ветухов, з 1959 р. – Ю. Шевельов, а з 1961 р. – О. Архімович. Після останнього президентом УВАН стає О. Оглоблин, який очолював установу до 1979 р. З 1951 р. група УВАН починає працювати у Детройті, з 1955 р. – у Денвері, а через рік – у Вашингтоні. Завдяки найбільшій кількості українознавців у цій частині світу група УВАН у США розгорнула широку науково – видавничу діяльність [Соневіцький, 1970, с. 3-4].

Друга автономна УВАН була створена у Канаді у 1948 р. Після смерті Д. Дорошенка у 1951 р. головою канадської УВАН став Л. Білецький, а потім Я. Рудницький. Третю автономну УВАН створили вчені, які залишилися у Німеччині. Там головою став П. Курінний. У 1954 р. усі три УВАН створили спільну Президію, яка стала символом ідейної єдності Академії.

Структура УВАН у США продовжувала традиції УАН у Києві 20 – 30-х рр. XX ст. Вона поділялася на відділи: історично-філологічно-філософський; правничо-економічний; природничих і медичних наук; фізико-хімічно-математичний і технічних наук. У свою чергу ці відділи поділялися на 20 секцій і комісій. Поза відділами діяли Інститут Шевченкознавства, Мистецька Кураторія, Бібліотека-музей-архів і Лабораторія Протозоології. Бібліотека-музей-архів УВАН імені Д. Антоновича на чолі з В. Міяковським працював над збиранням, систематизацією і збереженням друкованих робіт, рукописів і мистецьких студій. Зокрема, до 1970 р. було зібрано понад 200 тисяч екземплярів.

Головним періодичним виданням УВАН у США були «Аннали». Так, до 1995 р. вийшло 17 томів «Анналів». На їх сторінках вийшла ціла низка праць на українознавчу тематику, багато з них написані авторами неукраїнського походження (із США, Канади, Франції, Німеччини, Швеції тощо). Репрезентація досягнень вчених УВАН здійснювалась шляхом участі у світовій фаховій літературі і доповідей на міжнародних наукових конгресах. Так, члени Академії у США виступали на міжнародних конференціях в Німеччині, Франції, Італії, Бразилії, Японії та інших країнах. УВАН знайомила науковий світ з українознавством і з надбаннями вітчизняних вчених і митців. Зокрема, у роковини Т. Шевченка (1961 – 1964 рр.) англійською мовою видано великий науковий збірник «Тарас Шевченко, 1814 – 1861» [Пішванова, 2004. с. 59].

10 березня 1952 р. відбулися перші організаційні збори Історичної секції УВАН у США. На них було обрано керівництво у складі: голова – О. Оглоблин, секретар – Л. Соневицький (з 1961 р. – В. Омельченко). За ініціати́ви І. Лисяка-Рудницького історична секція проводила щорічні наукові конференції з питань різних сфер українознавства. У них вийшло нове покоління українських вчених, а саме Л. Винар, Л. Гайда, В. Голубничий, Т. Гунчак, І. Коропецький, М. Лабунька, О. Субтельний та ін. У 1954 р. почала діяти секція античної історії УВАН на чолі з О. Коцеваловим і О. Домбровським. Головну тематику студій секції становили питання давньої історії України. Саме тут активно працювали археологи Т. Іванівська, Л. Чикаленко, Н. Кордиш-Головко, Ю. Перхович та інші.

У 1970 р. за редакцією О. Домбровського з'явилося нове періодичне видання УВАН у США – «Вісті УВАН». У ньому друкувалися звіти про діяльність секцій і комісій УВАН, повідомлення про наукову роботу їх членів тощо. Станом на 1987 р. УВАН у США мала у своєму складі 81 дійсних членів та 84 членів-кореспондентів.

Після смерті О. Оглоблина історична секція УВАН у США на деякий час призупинила свою діяльність. Тільки 4 грудня 1993 р. відбулося перше засідання секції на чолі з Л. Винаром. Були окреслені напрями подальшої роботи, членами секції стали історики з України М. Брайчевський і Я. Дашкевич. Наприкінці 1995 р. з'явився збірник праць О. Оглоблина за редакцією Л. Винара. Відбулася низка конференцій, присвячена О. Оглоблину (1994), 30-літтю Українського Історичного товариства (1995), 130-літтю народження М. Грушевського (1996). Головним завданням історичної секції УВАН у США після розпаду СРСР стала розбудова української науки в незалежній Україні і продовження її кращих традицій в Америці. Сьогодні головна увага УВАН у США зосереджена на вивченні різних аспектів розвитку української діаспори в Америці, виданні архівних матеріалів з фондів Академії, співпраці з науково – освітніми установами України та Америки.

Крім того, у системі Академії діяла Комісія для вивчення післяреволюційних України і СРСР (голова – Джон Решетар). Праці цих інституцій виходили на сторінках «Записок УВАН у США» (англійською) та у «Науковому збірнику» (українською мовою) [Оглоблин, 2003, с. 125]. У Європі українознавчі студії здійснювала історична секція УВАН, яку очолювали Б. Крупницький і Н. Полонська-Василенко (Мюнхен). У 1950-х рр. студії з української історії ХХ ст., які проводились у США українськими вченими, фінансувалися Програмою вивчення СРСР Східноєвропейського фонду. У 1953 р. в США відбувся І Український науковий конгрес.

Свій внесок у розбудову української науки на еміграції внесли також групи УВАН у Денвері і Детройті. Крім того, УВАН організувалась також у Австралії (С. Наріжний) і продовжувала свою роботу в Німеччині, де функціонувала *мюнхенська школа істориків-українознавців*.

Канадську УВАН з 1954 р. очолював Я. Рудницький, його заступниками були М. Мандрик і П. Юзик, а секретарем М. Боровський. Центром УВАН у Канаді знаходився у Вінніпегу, філії – у Торонто і Монреалі. У склад УВАН у Канаді входили Інститути українознавства і слов'янознавства, Комісії Назвознавства і Бібліографії, Бібліотека і Архів. Крім того, потужною була видавнича діяльність УВАН у Канаді, яка видавала такі видання, як «Славістика», «Українські вчені», «Література», «Бюлетень УВАН», «Літопис УВАН». До кінця ХХ ст. УВАН у Канаді опублікувала біля 100 праць – збірників, монографій, статей понад 80 авторів. Тут висвітлювалися питання історії, мовознавства, літературознавства, фольклористики, культури та інших галузей українознавчого знання [Герус, 1976, с. 56-58].

Таким чином, вагому роль у розвитку та розбудові українознавства та його наукових складових на еміграції відіграє Українська Вільна Академія наук, осередки якої знаходяться у США, Канаді і Німеччині. Саме з цієї наукової установи вийшли відомі українознавці другої половини ХХ століття – Л. Винар, Т. Гунчак, О. Субтельний, І. Нагаєвський та багато інших, дослідження яких значно збагатили українську наукову традицію.

До відомих українознавців того періоду слід віднести М. Андрусяка, І. Борщака, М. Чубатого, Д. Дорошенка, В. Дубровського, О. Оглоблина, Л. Окиншевича, П. Феденка, О. Пріцака, В. Шугаєвського, О. Шульгина, А. Яковліва та ряд інших науковців. Робота цих вчених стосувалася переважно висвітленню питань української політичної і церковної історії, історіографії, історії права, культури, методології та спеціальних історичних дисциплін.

Після Другої Світової війни виникла нова генерація українознавців у еміграції. Вони продовжували національні традиції вітчизняної науки попередніх років, але головним об'єктом їхніх пошукувань були історія України періоду Київської держави, минуле козацтва і Гетьманщини, ХХ століття, церковна історія, історія українського права і суспільної думки [Оглоблин О., 2003, с. 126]. До когорти цих науковців – членів УВАН треба віднести Д. Решеталя-старшого (вивчав новітню історію України, зокрема написав праці «Українська революція, 1917 – 1920», «Дослідження націоналізму», видані у Принстоні 1952 р. на англійській мові.), П. Грицака – дослідника української медієвістики, В. Мацяка – історика Галицько – Волинської держави, Л. Винара (розпочав з вивчення козацької доби), І. Лисяка-Рудницького, який студіював українську суспільно – політичну думку ХІХ ст., П. Ісаїва та І. Левковича – дослідників релігійної історії, істориків права Б. Галайчука і С. Іваницького. Ю Крохмалюк зосередився на вивченні військової історії України, а В. Сенютович-Бережний був фахівцем з національної геральдики і генеалогії. Г. Лужницький написав відому працю «Українська Церква між Заходом і Сходом» (Філадельфія, 1954), а І. Власовський видав 2-х томну монографію «Нарис історії Української Православної Церкви» (Нью-Йорк, 1955 – 1956).

До українознавчих розвідок того часу у системі УВАН слід згадати роботи Б. Крупницького про гетьмана Д. Апостола (Аутсбург, 1948), Л. Окиншевича про шляхту козацької України ХVІІ – ХVІІІ ст., Н. Полонської – Василенко («Заселення

Південної України (1750 – 1775)» (Нью-Йорк, 1955), нариси О. Оглоблина і А. Яковліва про Московський договір 1654 р., видання «Історія Русів» у перекладі В. Давиденка за редакцією О. Оглоблина (Нью-Йорк, 1956). Багато публікацій також вийшли у «Мазепинському Збірнику» УВАН, а праці з новітньої української історії надруковані в «Українському огляді» та «Українському Збірнику», які видавалися Інститутом дослідження СРСР [Чубатий, 1971, с. 27].

У структурі УВАН творив В. Міяковський (1888 – 1972), історик і літературознавець. Він був директором музею-архіву Академії. В означений період написав відому працю «Громадські рухи XIX ст. Новітня українська література», яка вийшла вже після його смерті у Нью-Йорку 1984 р. Н. Полонська-Василенко видала студії «Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків» (1962), «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина» у 2-х томах (1965 – 1967), двохтомну «Історію України» (1972 – 1976). М. Чубатий, перший редактор українознавчого журналу «Ukrainian Quarterly», написав «Історію християнства на Русі-Україні» (1965 – 1976). В. Шугаєвський опублікував розвідку «Монета і грошова лічба на Україні в XVII столітті» (1952) [Оглоблин, 2003, с. 147].

Іншими значними українознавчими працями є студії І. Витановича – «Історія українського кооперативного руху» (1964), «Уваги до методології та історіософії М. Грушевського» (1966); О. Прицака – «Походження Русі» (1981), «Слов'яни і авари» (1983), «На зорі християнства на Русі», «Зустріч Сходу із Заходом» (1990); Б. Крупницького, голови правової секції УВАН – «До методологічних проблем української історії» (1946), «Основні проблеми історії України» (Мюнхен, 1955), «Українська історична наука під Советами» (1957), «Історіознавчі проблеми історії України» (1959); В. Січинського – «Українська культура» (1950), «Історія українського мистецтва. Т.1. Архітектура» (1956); П. Ісаїва – «Нарис історії Волинської землі (до 1914 р.)» (Вінніпег, 1953), «Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи» (Рим, 1975); Л. Соневицького – «УВАН у США і українська історична наука» (Нью-Йорк, 1961); В. Сенютювича-Бережного – «Рід В'ячеслава Липинського» (1952), «Рід Гоголів на Волині» (1954), «До родоводу Орликів», «До родоводу Могил» (1955), «Рід і родина Виговських» (1970).

Видатне значення для розвитку і подальшого становлення українознавства на еміграції у другій половині XX століття мало утворення *Українського Історичного Товариства (УІТ)* та його друкованого органу – журналу «*Український історик*» (УІ).

У перші повоєнні роки українська наука за кордоном перебувала у несприятливих умовах, оскільки більшість українських науковців виїхали до США і Канади, де відновила діяльність УВАН. Однак у 1950 – 1960-х рр. не було потрібної координації українських наукових сил, не існувало потужного українознавчого часопису. До того ж з 1957 р. у радянській Україні почав виходити «Український історичний журнал» – офіційний орган Інституту історії АН УРСР, у якому іноді почали друкуватися значні історичні розвідки, незважаючи на комуністичну ідеологічну основу цього видання. Тому на противагу останньому треба було створити центральний українознавчий журнал у середовищі української діаспорної наукової спільноти [Пішванова, 2004, с. 72].

Ініціатором створення такого друкованого органу став історик Любомир Винар. У 1963 р. вийшов перший номер «Українського історика», а у наступному році було організовано ініціативну групу Українського Історичного Товариства, до якої

увійшли: Л. Винар (голова), М. Антонович, Б. Винар, І. Витанович, О. Домбровський, М. Ждан, В. Дубровський, П. Курінний, М. Міллер, І. Назарко, Є. Онацький, Я. Пастернак, Н. Полонська-Василенко, М. Чубатий. Л. Винар став координатором діяльності ініціативної групи. У 4-му числі «УІ» опубліковано «Комунікат» ініціативної групи щодо утворення Українського Історичного Товариства. За підсумками проведеного референдуму на правах установчих зборів 1 березня 1965 р. стало офіційною датою утворення УІТ, яке мало на той час 45 членів – засновників [Сакада, 2003, с. 54]. Його першим головою було обрано О. Оглобллина. Останній своїм авторитетом сприяв позитивному сприйняттю науковою громадськістю самої ідеї створення УІТ. Було обрано Управу УІТ, її президію та Контрольну комісію. Головним завданням цієї організації було відродження української національної історіографії та інших галузей українознавства. А саме створення самостійного товариства українських істориків на еміграції показало намір примножувати кращі традиції української науки і підносити її міжнародний авторитет.

УІТ розгорнуло широку наукову діяльність. У 1965 р. «УІ» вперше вийшов у новому книжковому форматі вже як офіційний орган УІТ. Так, до кінця ХХ ст. було видано 36 томів (143 випуски) «УІ», у яких друкувалися студії з різних ділянок українознавства. Сам журнал протягом свого розвитку значно еволюціонував від інформаційного бюлетеню до потужного українознавчого видання. Наукова проблематика «УІ» розмаїта, охоплює усі етапи української історії, інші гуманітарні науки, а у структурі журналу створено 50 тематичних рубрик. Найбільше студій було присвячено історії України княжої та козацької доби, а також ХІХ – ХХ століть. Саме ж УІТ створило «Атлас історії України», видало серійні видання «Історичні монографії», «Мемуаристика», «Історичні студії», «Українські вчені», «Грушевськіана» тощо, інші численні джерельні матеріали на українській та англійській мовах. Зокрема, у 1980 р. УІТ видав «Історичний атлас України», що було здобутком національної картографії. Видання одразу ж стало основним історичним довідником для любителів історії і учнів українознавчих шкіл у діаспорі. Тематично охопивши усі періоди української історії, 43 кольорових карти і схеми, воно показало минуле України з найдавніших часів до сьогодення. Творцями цього унікального атласу є картографи Іван Текля і Євген Тютюко, а науковими консультантами були О. Домбровський, О. Оглоблін, М. Ждан, М. Антонович і Л. Шанковський [Винар Л., 2000, с. 11-16].

Тому найвагомішим досягненням УІТ і «УІ» є подальша розбудова різних сфер українознавства на Заході, особливо історичної науки. Саме Товариство стало головним центром української історичної науки в еміграції. Окрім того, у системі УІТ розвивалися й інші науки. Так, 5 квітня 1969 р. відбулися установчі збори Українського Соціологічного інституту (УСІ) як автономної наукової установи УІТ. Головним завданням УСІ було вивчення різних аспектів суспільного життя українців у діаспорі. Наукова Рада УСІ складалася з 11 членів (Л. Винар, Я. Герасимів, Р.Скочиляс, М. Савицька та ін.), а президентом УСІ став А. Мілянчик [Винар, 2000а, с. 17-19].

УІТ активно працювало у США і Канаді, організовувало конференції, з'їзди, семінари, до 1985 р. видало понад 80 праць, які здобули світове наукове визнання. Крім того, Товариство мало свій осередок у Європі, він виник у жовтні 1965 р. на чолі з Н. Полонською-Василенко. Після її смерті європейський центр УІТ очолив

Б. Левицький, а з 1984 р. – Т. Мацьків. Досить вагомими були наукові конференції європейської управи УІТ, присвячені різним питанням української науки (1985 р. відбулася конференція з нагоди 20-ліття УІТ; 1987 р. – конференція, присвячена історії Гетьманщини; 1988 р. – присвячена 1000-літтю Хрещення України-Русі і т.д.). На цих заходах виступали такі відомі вчені, як Л. Винар, Т. Мацьків, А. Жуковський, О. Вінтоняк, Е. Лідеман та інших [Винар, 2000, с. 88].

Особливу сторінку в історії українознавства посідає діяльність УІТ у Німеччині з центральним осередком у Мюнхені, який був заснований 24 жовтня 1965 р. як європейський центр товариства. Особливістю праці УІТ у Європі треба назвати численні наукові конференції з історії України, вагому дослідницьку діяльність, співпрацю з різними науковими організаціями і університетами.

Таким чином, діяльність УІТ була спрямована на подальший розвиток української історичної науки за кордоном, українознавства в цілому, яке є основою української національної культури і має вплив на сучасне державне відродження України.

Щодо власне «Українського історика», то його друк згодом було перенесено зі США до Німеччини, у Мюнхен, де й виходив цей журнал до 1987 р., коли його знову було переміщено до Америки. З 1993 р. «Український історик» виходить друком у науковому видавництві у Кліфтоні (США).

У 1965 р. адміністратором часопису було призначено О. Вінтоняка. Він же очолив Головне представництво «УІ» у Європі. Питання матеріального забезпечення щодо видання журналу цілком покладалося на членів УІТ і його прихильників, які надавали фінанси на розбудову «Українського історика» та інші видання товариства. Хоча через незадовільні фінансові обставини журнал у 1960 – 1970-х рр. вимушено виходив спареними номерами, двічі на рік. Ця традиція зберігається і донині.

У багатьох регіонах США, Канади, Німеччини, Франції, Австралії було призначено офіційних представників «УІ», які на громадських засадах займалися розповсюдженням цього журналу. Загалом «УІ» мав ряд ознак, які виділяють його серед інших фахових періодичних видань. Так, з 1966 р. з нагоди ювілейних дат редакція журналу видавала спеціальні тематичні випуски, а саме: 100-річчя від дня народження М. Грушевського (1966), 50-річчя Української революції 1917-1921 рр. (1967), 70-ліття від дня народження О. Оглоблина (1970), 100-ліття НТШ (1973), 10-ліття «Українського історика» (1975), 30-ліття наукової діяльності Л. Винара (1981), 100-річчя від дня народження Д. Дорошенка, В. Липинського і М. Слабченка (1982/83), 20-річчя УІТ (1985). Окремі томи були присвячені 80-річчю від дня народження О. Ольжича (1985/86), до 1000-ліття хрещення України-Русі (1988), 25-ліття «УІ» (1988) тощо [Сакада, 2003, с. 59].

Протягом 1965-85 рр. були засновані важливі рубрики журналу УІТ, а саме «Дискусія і полеміка» (1967), «Наукові установи» (1969), «Українські вчені» (1970), «Українська еміграція» (1971), «Грушевськіана» (1972), «Історичні джерела» (1980), «Літературознавство» (1986), «Джерела до історії церкви» (1987), «Історія української преси» (1988) та інші.

У середині 1980-х рр. відбулися важливі зміни у діяльності «УІ», коли було проведено його реорганізацію. Друкований орган УІТ остаточно самовизначився як журнал історії та наукового українознавства. Так, у тематиці робіт журналу ще раніше були присутні українознавчі матеріали (наприклад, з 1972 р. виходила рубрика «З

історії мови)), але головний зміст «УІ» становило історичне українознавство. Тоді ж було розширено редколегію видання, до неї увійшли такі науковці, як О. Баран, О. Герус, Т. Гунчак, А. Жуковський, І. Стебельський, Д. Штогрин, О. Субтельний [Калакура, 2005, с. 102-103].

«УІ» постійно слідкував за станом історичної науки у радянській Україні. Так, на його сторінках вміщено огляди, анотації, відгуки на різні видання радянських науковців. Журнал УІТ постійно боровся з намірами радянської науки фальсифікувати українське минуле, вміщував на своїх сторінках відповідну критику, зокрема на Радянську енциклопедію історії України, Історію УРСР і т.д. Поряд з українською мовою на сторінках журналу було вирішено публікувати також важливі матеріали англійською та іншими мовами. Це сприяло появі в «УІ» праць іноземних науковців з українознавчої тематики.

У центрі уваги «УІ» завжди перебували питання історичного джерелознавства. При створенні УІТ серед його головних завдань було виявлення, реконструкція і вивчення джерельних матеріалів з історії України у закордонних архівах і бібліотеках. На сторінках «УІ» постійно присутні проблеми українського джерелознавства – як в авторських статтях і відгуках, так і в редакційних нотатках і хроніках, що висвітлювали українське наукове життя. Це пояснювалося тим, що у журналі працювали відомі джерелознавці того часу – О. Оглоблін, Л. Винар, М. Антонович, О. Домбровський та інші. У багатьох нотатках, відгуках, рецензіях «УІ» прослідковується ідея вивчення цінних джерел з історії України у закордонних архівах і бібліотеках.

Так, у 4 числі журналу (1964) вийшла стаття І. Каменецького, яка стосувалася студіюванню джерел з історії України у період Другої Світової війни. І. Назарко вмістив працю про джерелознавчу діяльність Українського історичного центру у Римі. М. Ждан подав короткий огляд праці І. Крип'якевича про джерела з історії Галичини періоду середньовіччя [Сакада, 2003, с. 170-172].

В «УІ» були постійно присутні рецензії і анотації на публікації джерельних матеріалів, що вийшли як в Україні, так і за кордоном. Водночас саме «УІ» викривав необ'єктивне висвітлення українських історичних джерел радянськими науковцями. Про це свідчать українознавчі студії О. Оглоблина, Л. Винара, Т. Мацьківа, І. Каменецького та інших авторів. Зокрема, Л. Винар опублікував розвідки «Ранні історичні праці М. Грушевського і Київська історична школа В. Антоновича», «Огляд історичної літератури про початки української козаччини» (1966). О. Оглоблін видав праці «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 р.» (1965), «Два портрети діячів мазепинської доби» (1972), «Гетьман Іван Мазепа і Москва» (1989-91) тощо. О. Прицак опублікував історіографічний проект «Вступ до історії України», де запропонував здійснити 12-томне видання основних українських джерел. Отже, «УІ» розширював джерельну базу історичного українознавства, публікуючи вагомі джерельні матеріали.

У 1970-1980-х рр. на сторінках «УІ» з'являлися цінні джерелознавчі праці з історії України козацької доби. У цьому контексті варто відзначити розвідки Т. Мацьківа, засновані на західноєвропейських джерелах – «Найстарші американські газети по Україну» (1969), «Англійський текст Зборівського договору з 1649» (1970) і т. д.; О. Барана – «Козаки в описах Пієтра делла Валле з XVII ст.» (1980); В. Кисілевського – «Опис Правобережної України в Атласі Й. Янсонія» (1966);

І. Назарка – «Знаменне письмо козаків до Папи Римського» (1965); англomовна студія О. Субтельного про щоденник Пилипа Орлика (1971).

Однак найширше на сторінках «УІ» представлені праці з історії України ХІХ – ХХ ст., про що свідчать роботи М. Антоновича («М. П. Драгоманов і «Вільне слово»), О. Геруса («Столипін і українське мовне питання», «Україна в opinіi американського уряду 1919-1927 років»), Л. Винара («Вісті Української Центральної Ради за 1917 рік»), І. Каменецького («Документи про українських партизанів»), Р. Сербина, Ф. Кордуби та інших [Сакада, 2003, с. 184-187].

Окрему сторінку українознавчих студій у діяльності УІТ і «УІ» становить грушевськoзнавство. Засновником останнього є Л. Винар, який вірно вважає його новим міждисциплінарним напрямком наукового українознавства. Саме Л. Винар опублікував важливі студії «Автобіографія М. Грушевського: 1914 – 1919», «Михайло Грушевський: Автобіографія (1926)», «М. Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Т. Шевченка» та ряд інших.

Журнал «УІ» зробив вагомий внесок у розвиток такої галузі українознавства як українська історіографія. На його сторінках значна увага надавалася висвітленню життя і творчості різних вітчизняних дослідників, а саме Д. Багалія, І. Каманіна, М. Грушевського, В. Ляскоронського, М. Василенка, А. Кримського, М. Слабченка, А. Синявського, Д. Щербаківського та багатьох інших українознавців старшого покоління. Крім того, у журналі містяться цінні матеріали про науковий доробок сучасників – членів УІТ: І. Витановича, Б. Крупницького, Т. Мацьківца, В. Міяковського, М. Чубатого, Л. Окиншевича, Я. Пастернака, Л. Соневницького, В. Кубійовича і т.д. [Винар, 2003, с. 202-209]. Як зазначила Л. Сакада, список авторів, студії яких виходили в «УІ» протягом часу його існування, складає понад 300 осіб. Переважна більшість з цього кола українознавців – це фахові історики. [Сакада, 2003, с. 269]. Так, про академіка Д. Багалія писали О. Оглоблин і В. Заруба. Історик О. Баран (Канада) представлений у журналі розвідками з історії козацтва, української церкви та Закарпаття, з історії української науки на Заході. З нагоди 100-літнього ювілею академіка М. Василенка йому було присвячено ряд студій О. Оглоблина і Н. Полонської-Василенко (1966).

Відомий діаспорний економіст І. Витанович друкував в «УІ» праці з аграрної історії України та методології історії. О. Домбровський є автором численних робіт з давньої історії України, проблем української історіографії, а саме: «До історії української науки під час другої світової війни» (1975), «Українська Вільна Академія наук у США» (1986), «Михайло Грушевський і київська наукова традиція» (1986), «До питання української історичної школи в діаспорі» (1974), «Що таке історія України» (1982) тощо. Історик написав студії про О. Оглоблина, М. Брайчевського, Я. Пастернака, М. Смішка.

Медієвіст М. Ждан опублікував у журналі розвідки з історії українського середньовіччя: «Україна і Золота Орда» (1964), «До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди» (1967-1968), «Романовичі і німецький Хрестоносний Орден» (1973), «Україна під пануванням Золотої Орди» (1970 – 1971), «Княжа доба історії України в інтерпретації радянських істориків» (1977). [Сакада, 2003, с. 275]. Український історик з Франції А. Жуковський став відомим своїми студіями з історії Буковини, а також працями «Петро Могила – засновник Київської Колегії-Академії і реформатор освіти в Україні» (1997), «Українознавчі студії у

Франції» (2001) та статтями про М. Грушевського, В. Кубійовича, О. Оглоблина. Вчені «УІ» особливе місце приділяли творчості Олега Кандиби (Ольжича). Так, науковій діяльності останнього у сфері національної археології присвячені розвідки М. Антоновича, Я. Пастернака, Л. Винара, А. Сороковського.

Видатний географ, автор «Енциклопедії українознавства» Володимир Кубійович опублікував історико – демографічне дослідження «Зміни в стані населення УРСР у 1959 – 1969 рр.» (1972), статтю про діяльність НТШ за 1939 – 1952 рр. У працях В. Кубійовича того періоду знаходимо аналіз змін у стані населення УРСР в 1959 – 1969 рр. та роль географічного фактору, систематизацію приросту населення за історико-економічними критеріями. Висвітлюючи причини демографічної кризи українського народу у ХХ ст., В. Кубійович зазначив, що події Першої Світової війни і становлення радянської влади в Україні призвели до різкого скорочення питомої ваги працездатного населення, а насильницька русифікація пасивно змінювала демографічне обличчя УРСР. Наступним кроком у вивченні етнонаціональних особливостей України стало дослідження вченого етнічних груп Галичини, що вийшло друком 1983 р. Автор зосередив увагу на проблемах національної статистики і етнографічній карті Галичини, показав зміни у статистиці населення цього регіону у міжвоєнний період [Монолатій, Вишиванюк, 2001, с. 91].

Відомий історик Т. Мацьків сформувався як вчений вже у діаспорі і у системі УІТ. Він є одним з найкращих знавців доби І. Мазепи, а його численні праці ґрунтуються на цінних західних джерелах. Історик церкви І. Назарко на сторінках «УІ» видав ряд статей з української історії та культури: «Знаменне письмо козаків до Папи Римського» (1965), «Князі так звані «Ізгої» (1970), «Великий князь київський Всеволод Ярославич» (1971) та ін. Вчений вивчив широке коло архівних і опублікованих джерел, що стосувалися життя і діяльності І. Мазепи, його зовнішньої політики. Різноманітний фактичний матеріал науковець почерпнув з німецьких, англійських, французьких, шведських, голландських архівів. Т. Мацьків вважав, що І. Мазепа був визначним державним діячем і став символом прагнень українського народу до незалежності.

Археолог Я. Пастернак, один із засновників УІТ, представлений у журналі розвідками з історії давніх слов'ян та спогадами «Мої зустрічі зі старовиною» (1978). Крім того, в «УІ» рецензовано відомі праці вченого «Важливі проблеми етногенези українського народу у світлі археологічних досліджень» (1971) та «Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях» (1978). А історик П. Феденко опублікував важливі статті про Б. Хмельницького (1980) та філософа Д. Чижевського (1978).

Серед засновників УІТ був і М. Чубатий, який у цей період відзначився такими студіями, як «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй» (1964), «Історія християнства на Русі-Україні» (1965), «Українська історична наука: її розвиток та досягнення» (1971).

Окрім того, на сторінках «УІ» публікували свої цінні українознавчі студії такі науковці, як Т. Гунчак, М. Антонович, І. Каменецький, С. Наріжний, О. Пріцак, О. Субтельний, Д. Штогрин, Т. Злупко та ряд інших.

Отже, журнал «Український історик» як друкований орган УІТ зі своїми науковими матеріалами слід розглядати як глибоку криницю вагомих українознавчих досліджень діаспорних вчених другої половини ХХ століття. Власне це періодичне

видання продовжує кращі традиції української науки і культури, значно збагачує наукову основу українознавства як цілісної системи знань про Україну та її народ.

Працями багатьох дослідників у системі УВАН і УІТ було створено концепцію історичного розвитку України у контексті боротьби східнослов'янських народів за своє національне і політичне визволення. Розглядаючи наукову творчість вчених – членів УВАН і УІТ у сфері українознавства, слід зазначити, що провідним українським істориком другої половини ХХ ст. на еміграції був, без сумніву, *Олександр Оглоблин* (1899 – 1992). Найважливішим в його житті вважається саме американський період діяльності – з 1951 до 1992 р. Він стає головою історичної секції УВАН у США, головою Українського Геральдичного і Генеалогічного товариства, очолив УІТ і УВАН у США тощо [Пішванова, 2004, с. 19]. Саме О. Оглоблин розробив програму наукових завдань у сфері українознавства, що стояли перед вченими української діаспори після Другої Світової війни. Ці принципові завдання включали такі постулати:

1. Збереження української наукової традиції міжвоєнного періоду з наголосом на вивчення козацько-гетьманської доби;
2. Синтетичні дослідження з історії України і підготовка до написання нової великої історії України;
3. Монографічні студії з української історії, культури, історії церкви та української еміграції;
4. Дослідження міжнародних зв'язків України зі Сходом і Заходом;
5. Історіографічні студії.

У цьому контексті вчений пропонував вести планові дослідження джерел з української історії в іноземних архівах та книгозбірнях [Домбровський, 1989, с. 32].

Діапазон наукової творчості О. Оглоблина був широким, він охоплював майже усі періоди української історії. Крім того, праці вченого стосувалися різних ділянок українознавства: історіографію, економічну історію, історію української церкви, культури тощо. Л. Винар, розглядаючи історіографічні студії Оглоблина, поділив їх на дві категорії:

1. Синтетичні праці, у яких автор досліджує розвиток української історичної науки у формі історіографічних нарисів. До них належить, зокрема, відома робота «Українська історіографія 1917 – 1956» (1957).

2. Аналітичні історіографічні праці, в яких вчених аналізує творчість окремих істориків, досліджує авторство анонімних історичних джерел.

Взагалі О. Оглоблин вважав історіографію як процес розвитку української національно – історичної думки, втіленої в історичній науці.

Вчений досліджував також економічну історію України, політичну історію Гетьманщини, проблему українського автономізму у другій половині ХVIII ст. і національного відродження. Про це свідчать розвідки вченого «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 р.», «Два портрети діячів Мазепинської доби», «Гетьман Іван Мазепа і Москва», «Берлінська місія Капніста 1791 р.: історіографія і методологія питання», «Проблема предків Миколи Гоголя».

У нього центральна постать козацького періоду є Б. Хмельницький як державний діяч вищого гатунку, засновник Української козацької держави. Вчений прискіпливо вивчив природу Переяславської угоди 1654 р., відзначивши, що остання є

міжнародно-правовим актом визнання незалежності Війська Запорізького. Головною ознакою суверенітету козацької України була особа і влада гетьмана як глави держави, а Переяславська угода була договором мілітарного характеру між двома державами – України і Московії проти спільного ворога – Речі Посполитої.

О. Оглоблин активно вивчав постать І. Мазепи, вважаючи, що в основі українсько-російського конфлікту початку XVIII ст. була давня суперечність українських і московських державних інтересів у змаганні за панування на сході Європи. Головною політичною метою Мазепи було об'єднання Правобережжя і Лівобережжя в єдину гетьманську державу монархічно – конституційного характеру. Сам гетьман не належав до жодної з політичних орієнтацій, а мав лише єдину орієнтацію – українську [Монолатій, Вишиванюк, 2001, с. 52].

Серед проблем української історії кінця XVIII ст. вчений виділяє питання т. зв. Берлінської місії В. Капніста, яка свідчила про історію українського масонства того часу і становлення національного автономізму.

Олександр Оглоблин всебічно дослідив «Історію Русів» – видатний анонімний твір української національно – політичної думки XVIII ст. Вчений прийшов до висновку, що невідомий автор твору був членом Новгород – Сіверського таємного гуртка, він був українським патріотом і конституціоналістом, ворогом деспотизму та імперіалізму. Його ідея – це вільна і незалежна Україна. Науковець вважав, що «Історія Русів» була написана в 1780 – 1790-х рр. або на початку 1800-х рр. [Оглоблин, 2000, с. 65].

Крім того, О. Оглоблин у своїх працях окреслив проблему схеми історії України XIX – XX ст. Процес формування української національної території, який відбувався у XIX ст. і включав кілька історико-географічних земель, є одним з найвагоміших процесів української історії XX ст. Окремим пластом історичних проблем вчений виокремлює питання української національної еліти – це історія українського дворянства, його консолідація у масштабах усієї України та роль у національному русі. О. Оглоблин намагався створити системну періодизацію історії України XIX – XX ст., зазначивши, що українське минуле треба розглядати як самостійний історичний процес, але у масштабі усієї Східної Європи.

У сфері літературознавства О. Оглоблин є автором монографії «Опанас Лобисевич, 1732 – 1805» (1966), у якій Лобисевич охарактеризований як ідеолог української національної мови і літератури, предтеча національного відродження і попередник І. Котляревського. У цій праці висвітлено життя і діяльність О. Лобисевича, доведено, що українське національне відродження XIX ст. мало свої корені у діяльності козацької старшини другої половини XVIII ст. [Пішванова, 2004, с. 22]. Завдяки цій монографії історик здійснив повну характеристику О. Лобисевича як визначного політичного і культурного діяча, члена Новгород-Сіверського гуртка автономістів. Ця робота О. Оглоблина доводить, що українське національне відродження мало свої корені у діяльності патріотів півдня України.

Отже, головними ідеями українознавчої творчості О. Оглоблина були:

1. Земля-рід-людина як творець історії;
2. ідея економічної самостійності України;
3. ідея національно – державної незалежності України в її історичному розвитку.

Видатним українознавцем у структурі УВАН і УІТ є історик *Любомир Винар* – президент УІТ, головний редактор «УІ», голова історичної секції УВАН у США, член багатьох наукових установ у Європі та Америці. Він є автором понад 50 монографій і понад 800 наукових статей і рецензій.

Наукова праця Л. Винара стосується насамперед історії України XVI-XVIII ст., тобто доби козаччини та Гетьманщини. У цьому ракурсі варто наголосити на його працях «Максим Кривоніс» (1971), «Іван Підкова» (1957), «Молдавська концепція Б. Хмельницького в роках 1648 – 1553» (1958), монографіях «Андрій Войнаровський» (1962), «Князь Дмитро Вишневецький» (1964), «Остап Грицай» тощо.

У працях, присвячених історії українського козацтва, вчений висвітлює роль Степу у становленні козаччини. Л. Винар подав нову періодизацію козацької епохи, відзначив, що Запорізька Січ у XVI ст. була консолідуючим центром для усіх козацьких формувань, а історичним завданням раннього козацтва була боротьба з турецько-татарською агресією. Науковець дослідив постать Д. Вишневецького як першого організатора українського козацтва і як власне першого гетьмана, також питання генезису козаччини як побутового явища і суспільної верстви. Л. Винар був прихильником теорії автохтонності українського козацтва, останнє виникло як реакція на турецько-татарські набіги і посилення соціального гніту у Польсько – Литовській державі. Тому, вважає історик, українська козаччина була органічно національним історичним явищем, відмінним від козацьких угруповань інших народів [Монолатій, Вишиванюк, 2001, с. 44].

Вивчаючи історію Гетьманщини, Л. Винар спробував вивчити також життя і діяльність окремих історичних постатей того періоду, зокрема Андрія Войнаровського, на прикладі якого постежив еволюцію психології тодішньої еліти – козацької старшини.

Л. Винар розглядав питання історичної термінології у руслі християнізації України і розвитку культури у давньому Києві. Спираючись на давньоруські джерела, історик зробив висновок, що в XI ст. Київ був головним осередком давньоукраїнської культури з двома науково- освітніми центрами – Софіївським собором та «Академією Ярослава», які гуртували навколо себе київську еліту. Окремим великим культурним осередком став Києво – Печерський монастир – головний центр давньоукраїнської писемності. Вчений зазначив, що староукраїнські книжники і культурні установи Київської Русі тісно співпрацювали з Болгарією, Чехією та іншими європейськими країнами [Монолатій, Вишиванюк, 2001, с. 86].

Іншою вагомою галуззю українознавства у творчості Л. Винара була українська історіографія, окремим проблемам і діячам якої він присвятив низку робіт, зокрема студії «Історичні праці І. Франка» (1957), «Юліан Бачинський – видатний дослідник української еміграції». До того ж Л. Винар є засновником грушевськознавства, він є один з найкращих дослідників життя і творчості М. Грушевського. Найбільшими працями у цій царині є «Молодість М. Грушевського», «М. Грушевський і НТШ», «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський» тощо. У праці «Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. 1892-1930» (1970) Л. Винар показав значення української науки та інтелігенції у розбудові суспільного життя України на початку XX ст., участь науковців радянської України у створенні концепцій історичної школи Грушевського [Винар, 2000, с. 76-82].

Велике значення має також науково-організаційна і редакційна праця Л. Винара. Так, до 1997 р. він видав понад 130 чисел «УІ» – журналу наукового українознавства на Заході.

Інший член УІТ *Михайло Ждан* присвятив себе вивченню історії українського середньовіччя, зокрема проблемі минулого України у період Золотої Орди: «Україна під пануванням Золотої Орди», «Україна і Золота Орда» та інші статті і рецензії. *Роман Климкевич* працював у сфері української геральдики і генеалогії. Так, він дослідив герби Правобережної України, міст Полісся і Підляшшя. Історик *Теодор Мацьків* вивчав питання української козацької держави XVII – XVIII ст., досліджував іноземні історичні джерела про Україну (архівні і друковані), добу Івана Мазепи. Окрім цього, Т. Мацьків видав значну кількість статей з різних проблем української історії різними мовами [Пішванова, 2004, с. 29].

Історик *Омелян Прицак* відзначився своїми розвідками у сфері філології та історії Євразії. Його науковий доробок складає понад 300 праць. А його найвідомішою роботою є 4-томна студія «Походження Русі», написана на основі східних, скандинавських, візантійських і західних джерел. Іншими працями, що стосуються історії України, є «Оригінальний хозарський документ», «Слово о полку Ігоревім та Євразійський степ», «Монгольське володіння Україною і Східною Європою». Вчений був прихильником нормандської теорії походження Київської Русі, започаткувавши т. зв. неонорманізм.

Іван Лисяк-Рудницький (1919 – 1985) свої студії у цей період присвятив головним чином новій і новітній історії України, особливо минулому західноукраїнських земель. Так, історик досліджував наукову діяльність М. Драгоманова, В. Липинського, О. Назарука, І. Франка, М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Донцова, М. Хвильового та інших. Головні питання у студіях І. Лисяка-Рудницького – це концепція «історичних» і «неісторичних» націй; інтелектуальний розвиток України у XIX – XX ст.; історія Галичини; українські визвольні змагання 1917 – 1923 рр.; Україна у складі СРСР тощо. Цікавою є погляди вченого на етногенез українського народу. Так, він вважав, що постання українців як народу завершилося у першій половині першого тисячоліття нашої ери, а становлення власне української нації розпочалося за часів Київської держави та мало 3 етапи: княжо-феодальний (від Київської Русі до Люблінської унії 1569 р.); козацький (XVII – XVIII ст.); модерний (почався із національного відродження XIX ст.) [Пішванова Т., С. 33].

Борис Крупницький у своїх розвідках доказав, що українська ментальність постала на європейській основі, а східні деспотичні впливи були чужими для українців. Останні, як і кожний народ, мають право на свою власну історію та культуру. Вагомими є історіографічні студії вченого – «Основні проблеми історії України» (1955), «Історіознавчі проблеми історії України» (1959), у яких головний наголос робиться на українознавчих розвідках на еміграції, розглядаються деякі соціологічні проблеми українського минулого.

Але головний науковий масив складають праці Б. Крупницького з історії української козацької держави XVII – XVIII ст. Вони просякнуті ідеєю боротьби за незалежну українську державу та внесок гетьманів і церкви у цю справу. Про це свідчать студії вченого «Мазепа в світлі психологічної методи» (1949), «Гетьмани і православна церква в Українській державі XVII – XVIII ст.» та інших. Б. Крупницький

намагався довести, що українська історія – це політичні відносини України зі Сходом та Заходом, це невід’ємна складова світового історичного процесу [Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст., 2005, с. 527-533].

У сфері новітньої історії України працював інший член УІТ *Леонід Соневицький* (1922 – 1966), а саме над питанням політичного статусу України у роки Першої Світової війни. Відомі його праці «Питання Буковини на міжнародній арені 1915 – 1916 рр.», «Українсько-польський конфлікт 1918-1919 рр. і Паризька мирна конференція». Вчений займався історією української церкви, зокрема видав монографію «Український єпископат Перемиської та Холмської єпархій в XV – XVI ст.». Також Л. Соневицький цікавився історіографією, він написав багато історіографічних нотаток для «Енциклопедії українознавства», зокрема про Інститут історії АН УРСР, є автором цінної статті «УВАН у США і українська історична наука» (1961). Крім того, науковець написав синтетичну роботу «Історія України. Синхроністично-хронологічна таблиця» (1960), тим самим показавши, що є одним з видатних істориків молодшого покоління в українській діаспорі другої половини XX ст.

Микола Чубатий (1889 – 1975) працював над історією української церкви, права, українського етногенезу. Його основна праця – «Історія християнства на Русі-Україні» (1965) у двох томах, виклад у яких доведений до 1458 р., коли Папа римський поділив стару Київську митрополію на українсько-білоруську і московську. Вчений виходив з тези, що історія націй найглибше проявляється у системі права і віри. Проблема походження українського народу М. Чубатий дослідив у статті «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов’янських націй» (1964), у якій у цьому питанні став на бік М. Грушевського. Вчений довів, що Київська Русь належала українському народу, а безпосередніми предками останнього був Антський союз племен.

Серед інших українознавчих студій М. Чубатого чільне місце посідають його розвідки з історії українського права, а саме «Огляд історії українського права», «Державно-правове становище українських земель Литовської Держави від кінця XVI ст.», «Про правове становище церкви в козацькій державі» тощо. Зокрема, він автор студії «Начерк історії українського права» (1947), у якій показав гуманність національного права, що не завжди йшло на користь українській державності [Григорук, 2003, с. 104-120].

Лев Окінішевич є одним з найкращих знавців історії державного права України. У своїх студіях вчений запропонував нову концепцію періодизації українського права, поділив її на такі етапи:

1. Початковий (дофеодальний) (до X ст.);
2. Феодальний (X – XVI ст.), який поділяється на підперіоди:
 - А. ранній феодалізм (X – XIII ст.).
 - Б. розвинений феодалізм (XIV – XVI ст.).
3. Період станової держави (XVI – XIX ст.), що теж ділиться на 3 доби:
 - А. Україна під владою Речі Посполитої (1569 – 1648 рр.).
 - Б. Гетьманська Україна (1648 – 1781 рр.).
 - В. Україна під владою Росії та Австрії.

Крім того, Л. Окінішевич окреслив предмет історії українського права, вивчив природу і суть гетьманської влади як верховної влади в козацькій Україні.

Відомим членом УВАН і УІТ була *Наталія Полонська-Василенко* (1884 – 1973). Вона є автором багатьох праць з історії та археології України, видала численні студії з історії Південної України і Запоріжжя, зокрема її перу належать «Історія України» у 2-х томах, «Палій і Мазепа» (1949), «Запоріжжя та його спадщина» (1965 – 1967), «Заселення Південної України у XVIII ст.» (1969), «Видатні жінки України» (1969) та багато інших українознавчих робіт.

Взагалі Н. Полонська-Василенко є однією з найпотужніших українських істориків на еміграції у другій половині XX ст. Її діапазон наукових пошуків торкається різних періодів вітчизняного минулого. Це праці з історії княжої України та її взаємини із Заходом – «Дочка Володимира Мономаха» (1961), «Культура України-Руси за дохристиянської доби» (1960), «Київ за часів Володимира та Ярослава» (1945), «Українська держава та Захід» (1954) тощо; розвідки з історії Гетьманщини – «Переяславський договір» (1954), «Наслідки Переяславського договору в галузі духовної культури» (1955), «До ідеології «Історії Русів» (1956). Науковець вважала, що Переяславський договір 1654 р. з Москвою нічого не змінив у політичному становищі українських земель, натомість довела усьому світові, що Україна стала незалежною від Польщі. Досліджуючи гетьманство І. Мазепи, Н. Полонська-Василенко зупинилася на причинах його поразки. І. Мазепа не знайшов підтримки у середовищі еліти – козацької старшини, а державні плани гетьмана залишилися незрозумілими для народу. Тому події 1708 – 1709 рр. історик вважає національною катастрофою, як змінила долю України.

Вагоме місце у творчості Н. Полонської-Василенко займають проблеми політичного і соціально – економічного розвитку Південної України XVIII ст. У цій сфері головну увагу приділено питанням колонізації Півдня та ролі козацтва у цьому процесі. Про це свідчать праці вченої «Історія заселення Південної України у XVIII ст.» (1965), «Останній кошовий Калнишевський» (1954), «Зруйнування Запорізької Січі» (1955), «До історії першої Новоросійської губернії, 1764 – 1774» (1956), монументальне видання «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина» (1965 – 1967), до якого увійшли усі друковані студії автора з історії Південної України.

З проблем історії XX ст. дослідниця вивчала Гетьманат П. Скоропадського, до якого ставилася скоріше позитивно. Проголошення Української Держави у квітні 1918 р. було відновленням у XX ст. традиційної гетьманської держави з традиційною формою обрання гетьмана. Окреме місце у творчості Н. Полонської – Василенко належить її мемуарам, присвяченим видатним українським діячам А. Кримському, М. Грушевському, М. Василенку, М. Слабченку та іншим.

Іншою сторінкою її творчості є вивчення історії української церкви, про що свідчать студії «Нарис історії української церкви», «Особливості Української Православної Церкви» (1959), «Історичні підвалини УАПЦ» (1964). Загалом Н. Полонська-Василенко опублікувала біля 200 праць з різних ділянок українознавства. За період її наукової діяльності вчена дослідила важливі явища історії соціально-економічного, політичного і культурного життя українського народу і ввела у науковий обіг велику кількість нових джерельних матеріалів [Верба, 2000, с. 107-112; 201-219].

Євген Онацький (1894 – 1979) публікував вагомі розвідки у сфері історії, права, етнографії. Ці праці переважно відносяться до української історії XIX – XX ст. і містять важливі джерела. У 1965 р. вийшла його збірка біографічних нарисів

«Портрети в профіль», у якій розповідається про С. Петлюру, М. Грушевського, І. Франка та ін.

Коло наукових пошукувань *Домета Оляничча* (1891 – 1970) було також дуже широким. Перші праці вченого, побудовані на архівних матеріалах, присвячені Хмельниччині – це «Українсько – Бранденбурзькі політичні зносини у XVII ст.», «Опис подорожі шведського посла на Україну 1656 – 1657 рр.» та ін. Крім того, Д. Оляничч написав науково – популярні статті про гетьманів І. Мазепу та П. Орлика, розвідки про зовнішню торгівлю Гетьманщини XVII – XVIII ст. Важливими є українознавчі студії дослідника у галузі історії української культури, зокрема культурних відносин України із Західною Європою. З робіт т. зв. княжої тематики заслуговують на увагу студії вченого з геральдики і нумізматики Київської Русі, особливо у період князювання Володимира Великого. Великого значення для розбудови українознавства у повоєнний час мали такі праці Д. Оляничча, як «До портретів гетьмана Мазепи» (1957), «Гетьман Іван Мазепа в освітленні творів Г. Нордберга та Г. Адлерфельда» (1960) та ін. Так і не вийшли друком студії вченого «Нариси до історії Київського Великого Князівства в X – XI ст.» та розвідка про зовнішню торгівлю Гетьманщини в XVII – XVIII ст.

У сфері археології найбільш активно на еміграції працював *Ярослав Пастернак* (1892 – 1969). Він є визначним українським археологом, відкрив відому Черняхівську культуру, провів важливі археологічні розкопки у Крилосі, у якому довів місцезнаходження давнього Галича. У питанні етногенезу українців був прихильником «трипільської» теорії походження українського етносу. Взагалі Я. Пастернак є автором біля 40 монографій і 300 наукових статей. Так, у 1961 р. вийшла його визначна праця «Археологія України» [Пішванова, 2004, с. 43]. Важливим підсумком вивчення давньої історії України стала монографія вченого «Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях», що вийшла друком 1975 р. В обширному дослідженні вміщено три розділи праці: І. Правітчина слов'ян; II. Найдавніші відомості про слов'ян; III. Археологічні перспективи.

Журнал «УІ» друкував розвідки науковця у галузі української етнології. На основі археологічних джерел Я. Пастернак дійшов висновку про автохтонність українського народу, доказав на підставі антропологічних, етнографічних матеріалів окремішність і самобутність українців від майбутніх московитів (росіян), яка проявляється у стилі життя народу, у його духовній і матеріальній культурі, у психологічно – духовній сфері. Тим самим Я. Пастернак спростував радянську концепцію єдиної давньоруської народності як основи майбутніх трьох східнослов'янських народів.

У структурі УІТ *Лев Шанковський* займався проблемами української воєнної історіографії, *Василь Дубровський* (1897 – 1966) – мемуаристикою, *Лев Биковський* (1895 – 1992) – книгознавством, а *Симон Наріжний* (1898 – 1983) – проблемами української історіографії XIX – XX ст. Зокрема, у 1976 р. в «УІ» опублікована цінна стаття останнього «Історичне товариство Нестора-літописця у Києві». А головними науковими інтересами *Ігоря Каменецького* були Україна у роки Другої Світової війни, німецька окупація України і діяльність ОУН-УПА [Матяш, 2001, с. 132].

Олександр Домбровський став відомим своїми студіями з давньої історії України. У зв'язку з цим цікавими є його погляди на походження українського народу.

Так, вчений вважав, що українці є автохтонним народом, а їх територія є частиною найдавнішої прабатьківщини слов'ян. Український етнос генетично пов'язаний з ранньослов'янським населенням на території України, ще з часів трипільської культури. Доба Великого Переселення народів сприяла появі східних слов'ян, а Антський союз став основою для появи Київської Русі.

О. Домбровський головну увагу зосередив на вивченні автохтонізму і етногенезу українського народу. Велику увагу приділено тягlostі праукраїнського населення від часів трипільської культури до становлення Київської Русі, участь у цьому процесі Північного Причорномор'я, Скіфії та Антського союзу. Водночас давню історію України вчений розглядає у загальнослов'янському та європейському історичному контекстах. О. Домбровський зазначав, що основою праслов'янського автохтону України було хліборобське населення Подніпров'я і прилеглих до нього теренів. Доба Великого Переселення народів супроводжувалась занепадом сарматів, відходом з України різних племен, у зв'язку з чим на історичну арену виходять східні слов'яни, їх консолідація відбувається у античний період. А союз антських племен створив основу для постання Київської держави. В цілому вчений був прихильником державницької концепції українського історичного процесу [Монолатій, Вишиванюк, 2001, с. 33-34].

Науковець також вивчав проблеми періодизації і термінології давньої історії України, питання антропогеографії і геополітики України у античний час. Початок формування українського етносу він відносить до доби неоліту, а саме від часів трипільської культури. Вивчаючи духовну культуру давніх українців, О. Домбровський зазначає, що процес розвитку духовності у останніх йшов у напрямі поглиблення 3 мотивів:

1. Аграрного стилю релігійних вірувань і анімізму;
2. Вплив містики і міфології епохи еллінізму;
3. Вплив культів матріархату.

Отже, О. Домбровський один з перших всебічно порівнював і пов'язав розвиток давньої України з європейською та світовою цивілізаціями [Монолатій, Вишиванюк, 2001, с. 33].

Вивченню передісторії, давньої історії та історії культури Південної та Східної України присвячена творчість історика *Михайла Міллера* (1901 – 1968). Він був членом УВАН, УІТ, НТШ, автором понад 200 праць на різних мовах. Найвідоміші його роботи цього періоду – «Дон и Приазовье в древности» (1958) та «Первобытный период в истории Нижнего Днепра (до появления железа)» (1965).

Член УІТ *Ілля Витанович* (1899 – 1973) був відомим українським економістом, є автором низки праць з економічної історії та соціології, багатьох статей з історії української економічної думки XIX – XX ст., зокрема про М. Туган-Барановського, К. Банківського, О. Русова, В. Навроцького та інших. У 1947 р. вийшла праця Витановича «Історія народного господарства», у 1968 р. – «Аграрна політика українських урядів 1917 – 1920 рр.», а 1964 р. – велика монографія «Історія українського кооперативного руху». Особливої уваги вчений приділив розвитку кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період.

Питання економічного розвитку України у різних історичних періодах висвітлював *Богдан Винар*. У статті «До питання історичного дослідження розвитку української економічної думки» (1970) науковець розглянув економічну літературу на

території радянської України, синтетичні праці з цієї проблеми. Іншим відомим українським економістом і політологом на еміграції вважається *Всеволод Голубничий* (1928 – 1977). Він є автором біля 100 праць, які стосуються питань вивчення економічної ситуації в УРСР.

З інших студій варто відзначити роботи *Михайла Андрусика* «Історія козащини» (1946) та «Останні Романовичі» (1948), написані у руслі наукової схеми М. Грушевського. Серед вчених, які займалися вивченням козацької України, чільне місце належить також *Ярославу Падоху*, який дослідив історію українського права та історію церкви тієї доби, а саме судоустрій Гетьманщини. Вчений стверджував, що становище церкви в козацькій Україні було привілейованим, а сама вона була незалежною від державної влади.

Військова історія України ХХ ст. була предметом вивчення *Лева Шанковського*. У 1958 р. вийшла друком його праця «Українська армія в боротьбі за державність», присвячена визвольним подіям 1917 – 1921 рр. Вчений надав періодизацію української військової історії ХХ ст., поділивши останню на два етапи: 1. 1921 – 1939 рр.; 2. 1939 – 1945 рр. Велику увагу науковець приділяв військовим мемуарам, свідченням очевидців бойових дій, зібраних у різних історико-військових збірниках, альманахах і журналах [Монолатій, Вишиванюк, 2001, с. 78].

Комплекс питань, пов'язаних з проблемою нації, висвітлив український соціолог *Ольгерд Боцьковський* у праці «Вступ до націології» (1991). У ній вчений започаткував новий напрям українознавчих студій – націологію, до якої він відніс історичну (генетичну) націологію, націоаналітику, націодинаміку, етнополітику, націософію, націотипологію і характерологію.

Олекса Вінтоняк сприяв розвитку української культури на Заході, він є засновником видавництва «Дніпрова хвиля», що видало понад 60 книг з різних сфер українознавства. Як історик О. Вінтоняк вивчав добу І. Мазепи та українську історичну думку ХХ ст., написав статті про Б. Крупницького, О. Оглоблина та інших. Треба назвати також інших українознавців, які творили у системі УВАН і УІТ, а саме Марка Антоновича, Петра Ісаїва, Юліана Каменецького та ряд інших, завдяки праці яких у науковій царині другої половини ХХ століття розроблялися і ставилися якісно нові питання з історії України та українознавства загалом.

Отже, працями українських вчених на еміграції у системі УВАН і УІТ створено наукову концепцію історії України з найдавніших часів до ХІХ ст. Окрім того, на розвиток тодішніх українознавчих досліджень значною мірою вплинула концепція формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. і стала доказом державницького напрямку емігрантської історіографії. Дослідження проблем української історії ХХ ст. було дещо недостатнім з огляду на брак джерел, особливо джерельної бази радянської України, а також через труднощі в інтерпретації новітнього суспільно-політичного процесу в Україні.

Висновки. Таким чином, з вищевказаного можна дійти висновків, що сучасне українське наукове життя у еміграції сформувалося після Другої Світової війни. Нове покоління українських науковців у діаспорі створювало нові громадські організації, товариства, видавничі і наукові установи тощо. У своєму поступі українці на еміграції об'єднувалися за різними інтересами (політичними, релігійними, культурними, науковими), створили систему зв'язків, на рівні яких зберігалася національна культурно – історична традиція. Це згуртованість українських наукових сил

забезпечила існування, збереження і відродження традицій історичного минулого України.

На долю української науки на Заході випало складне завдання – розбудовувати українознавство на теренах Європи, США і Канади, розробляти його нові проблеми, розв’язання яких на території УРСР було неможливим через політичні обставини. Свій визначний внесок у цю справу здійснили такі вчені – емігранти другої половини ХХ століття, як О. Оглоблін, Т. Мацьків, Б. Крупницький, Л. Винар, О. Пріцак, Я. Пастернак, І. Лисяк-Рудницький, Н. Полонська-Василенко, М. Чубатий, Л. Соневицький та багато інших. Спектр їхніх українознавчих пошукувань був дуже широким – від проблем походження українського народу до історії ХХ століття. Відірвані від архівів України, вчені-емігранти відшуковували невідомі джерела з української історії в архівах західних країн. Вони у своїй більшості були державниками і дотримувалися наукової схеми історії України М. Грушевського з певними модифікаціями.

Головними напрямками українознавчої діяльності УВАН і УІТ у означений період були наукові дослідження, видавнича справа і наукові зв’язки з іноземними інституціями. Основна наукова увага представників цих установ зосереджувалась на тих проблемах, які у радянській Україні не вивчалися або досліджувалися недостатньо і тенденційно. Велику увагу було приділено розробці пріоритетних напрямків українознавчих досліджень: історії, правознавству, релігієзнавству, географії, філології, економіці, археології, культурології та інших сфер українознавства.

Значний внесок українознавці на еміграції зробили у розвиток національної історіографії. Зокрема, саме у діаспорному середовищі виникла нова дисципліна – грушевськознавство, засновником якого вважається Любомир Винар. У науковий обіг був введений значний масив західних джерельних матеріалів з історії України, особливо доби Хмельниччини і Мазепи. Багато уваги приділялося вивченню культурних взаємин України з Західною Європою, економічному розвитку українських земель. На окрему увагу заслуговує праця істориків-емігрантів з вивчення мемуарів про українську революцію 1917-1921 рр., а також вклад у розвиток воєнної історіографії. Докладно вивчалися питання історії української церкви, життя українців на еміграції, допоміжних історичних дисциплін.

Безумовно, розвиток української науки на еміграції у другій половині ХХ ст. тісно пов’язаний з такими потужними науковими організаціями на Заході, як Українська Вільна Академія наук та Українське Історичне Товариство. Ці установи перетворилися на справжні осередки українознавства, у їх системі здійснювалися дослідження у галузі української історії, археології, етнографії, мовознавства, культурології, правознавства, економіки, географії та інших сфер українознавчого знання. Як вірно зазначила дослідниця Т. Пішванова, УВАН і УІТ представляли об’єктивну українську науку, усували «білі плями» в історії України, реконструювали український історичний процес у контексті світової історії і правдиво висвітлювали розвиток українського народу у різні історичні епохи [Пішванова, 2004, с. 93].

Отже, українознавча робота УВАН і УІТ була логічним продовженням вітчизняної наукової традиції першої половини ХХ ст. і необхідним українознавчим центром на Заході в умовах радянського тоталітарного режиму в Україні, а наукові дослідження вчених – емігрантів стали важливим внеском у скарбницю національної наукової спадщини. Можна з впевненістю сказати, що завдяки науковим зусиллям

вчених УВАН і УІТ українознавча наука досягла вищого рівня свого розвитку і вийшла на світову наукову арену.

Список використаних джерел та літератури

- Верба, І., 2000. *Життя і творчість Н. Полонської-Василенко (1884 – 1973)*, Ніжин, 324 с.
- Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст., 2005. Київ, 620 с.
- Винар, Л., 2000. *Українське історичне товариство: 1965 – 2000*, Чернівці, 126 с.
- Винар, Л., 2000а. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965 – 2000), *Український історик*, 4, с. 13-29.
- Винар, Л., 2003. «Український історик»: 40 років служіння науці. 1963 – 2003, Нью-Йорк – Острог, 421 с.
- Герус, О., 1976. *Ювілейний збірник УВАН у Канаді*, Вінніпег, 657 с.
- Григорук, Н., 2003. *Микола Чубатий як історик України*, Тернопіль, 159 с.
- Домбровський, О., 1986. До історії УВАН у США, *Український історик*, № 3-4, с. 90-96.
- Домбровський, О., 1989. Олександр Оглоблин і Українське історичне товариство, *Український історик*, № 4, с. 30-37.
- Калакура, Я., 2004. *Українська історіографія: Курс лекцій*, Київ: Генеза, 496 с.
- Калакура, Я., 2005. «Український історик» в обороні національних традицій української історіографії, *Український історик*, № 2-4, с. 90-108.
- Матяш, І., 2001. Василь Дубровський – науковець і організатор, *Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси*, Київ, с. 122-142.
- Монолатій, І., Вишиванюк, О., 2001. *Мюнхенська школа історії України (1946 – 1991): Історіографічне дослідження*, Коломия, 132 с.
- Оглоблин, О., 2000. *Дослідження і матеріали*, Нью-Йорк – Острог – Київ – Торонто, 2000.
- Оглоблин, О., 2003. *Українська історіографія 1917-1956*, Київ, 253 с.
- Пішванова, Т., 2004. *Вивчення історії України у західній діаспорі у другій половині XX ст.*, Донецьк, 129 с.
- Сакада, Л., 2003. «Український історик»: генеза, тематика, постаті, Київ, 328 с.
- Чубатий, М., 1971. *Українська історична наука (її розвиток та досягнення)*, Філадельфія, 1971, 54 с.

References

- Chubaty, M., 1971. *Ukrainska istorychna nauka (ii rozvytok ta dosiahnennia) [krainian historical science (its development and achievements)]*, Filadelfia, 1971, 54 s. [in Ukrainian].
- Dombrovskiy, O., 1986. Do istorii UVAN u SSHA [To the history of UVAN in the USA], *Ukrainskyi istoryk*, № 3-4, s. 90-96. [in Ukrainian].
- Dombrovskiy, O., 1989. Oleksandr Ohloblyn i Ukrainske istorychne tovarystvo [Alexander Ogloblin and the Ukrainian Historical Society], *Ukrainskyi istoryk*, № 4, s. 30-37. [in Ukrainian].
- Herus, O., 1976. Yuvileinyi zbirnyk UVAN u Kanadi [Jubilee Collection of UVAN in Canada], Vinnipeh, 657 s. [in Ukrainian].
- Hryhoruk, N., 2003. Mykola Chubaty yak istoryk Ukrainy [Mykola Chubaty as a historian of Ukraine], Ternopil, 159 s. [in Ukrainian].
- Kalakura, Ya., 2004. *Ukrainska istoriohrafia: Kurs lektsii [Ukrainian historiography: Course of lectures]*, Kyiv: Heneza, 496 s. [in Ukrainian].
- Kalakura, Ya., 2005. «Ukrainskyi istoryk» v oboroni natsionalnykh tradytsii ukrainskoi istoriohrafii ["Ukrainian historian" in defense of national traditions of Ukrainian historiography], *Ukrainskyi istoryk*, № 2-4, s. 90-108. [in Ukrainian].
- Matias, I., 2001. Vasyl Dubrovskiy – naukovec i orhanizator [Vasyl Dubrovsky - scientist and organizer], *Osoba v ukrainskii arkhivistytsi. Biohrafichni narisy*, Kyiv, s. 122-142. [in Ukrainian].
- Monolatii, I., Vyshyvaniuk, O., 2001. *Miunkhenska shkola istorii Ukrainy (1946 – 1991): Istoriohrafichne doslidzhennia [Munich School of History of Ukraine (1946 - 1991): Historiographical Research]*, Kolomyia, 132 s. [in Ukrainian].
- Ohloblyn, O., 2000. *Doslidzhennia i materialy [Research and materials]*, Niu-York – Ostroh – Kyiv – Toronto, 2000. [in Ukrainian].
- Ohloblyn, O., 2003. *Ukrainska istoriohrafia 1917-1956 [Ukrainian historiography 1917-1956]*, Kyiv, 253 s. [in Ukrainian].

Pishvanova, T., 2004. *Vyvchennia istorii Ukrainy u zakhidnii diaspori u druhii polovyni XX st. [The study of the history of Ukraine in the Western diaspora in the second half of the twentieth century]*, Donetsk, 129 s. [in Ukrainian].

Sakada, L., 2003. «Ukrainskyi istoryk»: heneza, tematyka, postati ["Ukrainian historian": genesis, subject matter, figures], Kyiv, 328 s. [in Ukrainian].

Verba, I., 2000. *Zhyttia i tvorchist N. Polonskoi-Vasylenko (1884 – 1973) [Life and work of N. Polonska-Vasylenko (1884 - 1973)]*, Nizhyn, 324 s. [in Ukrainian].

Vynar, L., 2000. *Ukrainske istorychne tovarystvo: 1965 – 2000 [Ukrainian Historical Society: 1965 - 2000]*, Chernivtsi, 126 s. [in Ukrainian].

Vynar, L., 2000a. *Ukrainske istorychne tovarystvo z perspektyvy 35 rokiv (1965 – 2000) [Ukrainian Historical Society from the perspective of 35 years (1965 - 2000)]*, *Ukrainskyi istoryk*, 4, s. 13-29. [in Ukrainian].

Vynar, L., 2003. «Ukrainskyi istoryk»: 40 rokiv sluzhinnia nautsi. 1963 – 2003 ["Ukrainian historian": 40 years of service to science. 1963 - 2003], Niu-York – Ostroh, 421 s. [in Ukrainian].

Vyznachni postati ukrainskoi istoriografii XIX – XX st. [Prominent figures of Ukrainian historiography of the XIX - XX centuries], 2005. Kyiv, 620 s. [in Ukrainian].

SUMMARY

UKRAINIAN RESEARCH IN THE SYSTEM OF UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES AND UKRAINIAN HISTORICAL SOCIETY (1945 - 1991)

Ostap Nagirnyak

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Kyiv State Institute of Decorative and Applied Arts named after M. Boychuk, Kyiv

In the article, becoming and development of Ukrainian researches is reflected in the system of main scientific organizations of the Ukrainian diaspora of the second half of XX of century, namely to Ukrainian Free Academy of sciences and Ukrainian Historical Society. On the basis of sources and scientific literature scientific activity of the leading Ukrainian scientists is described - emigrants that were the members of the above-mentioned establishments in different industries of Ukrainian studies, first of all historical science, historiography, archaeology, jurisprudence, philology, source of science and others like that . The special accent is carried out on scientific researches and achievements of O. Ogioblin, L. Vinar, N. Polonska-Vasilenko, O. Dombrovskiy, N. Chubatiy, Y. Pasternak, I. Lisyak-Rudnitskiy, T. Matskiv et al , the value of their labours is shown for the further enriching of Ukrainian knowledge. In addition, a structure, maintenance and forms of scientific activity of Ukrainian Free Academy of sciences, Ukrainian Historical Society and his printed organ, is reflected - magazine the "Ukrainian historian" that became the real treasury of Ukrainian studios in the environment of Ukrainian emigration of that period. In-process drawn conclusion, that Ukrainian public work of UVAN and UIT was logical continuation of home scientific tradition of the first half of XX of item and necessary Ukrainian center in the West in the conditions of the soviet totalitarian mode in Ukraine, and scientific researches of scientists - emigrants became important payment in the treasury of national scientific inheritance.

Keywords: Ukrainian Free Academy of sciences, Ukrainian Historical Society, Ukrainian studies, Ukrainian researches, historiography, emigration, diaspora.

УДК: 94 (477): 364.663 + 316 (1 – 22) «1990/2000»

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.16>

ВИБОРИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ ТА ПРОНИКНЕННЯ КОРУПЦІЇ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР 1990 – 2000-Х РОКІВ

Артюшенко Ігор Андрійович

здобувач Інституту історії України НАН України, Київ

e-mail: aia1984@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1036-1697>

Падалка Сергій Семенович

доктор історичних наук, професор,

провідний науковий співробітник відділу новітньої історії та політики,

Інститут історії України НАН України, м. Київ

e-mail: seriogap@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8478-5332>

В статті розглядаються причини проникнення корупції у діяльність вищого законодавчого органу влади України. Констатується, що на етапі виборів народних депутатів складались передумови даного явища. Проаналізовано фактори зміни виборчого законодавства, системи виборів, встановлення контролю за партіями груп інтересів, з'ясовані метаморфози фінансування партій та особливості розвитку чорного партійного ринку. Робиться висновок, що існування корупційних схем під час виборів складу українського парламенту було зумовлене тим, що в основу економічних реформ закладався принцип пріоритетів приватних інтересів. Тривалий час країна перебувала в стані ейфорії від ідеї лібералізму, яка передбачала обмеження втручання держави в сферу суспільного життя. Внаслідок цього більшість населення України існувало на межі бідності, а незначний його прошарок став надто багатим за рахунок перерозподілу колишньої колективної власності. Склались і морально-психологічні передумови такої масштабності корупції. До них належали: деморалізація суспільства та девальвація цінностей, – дух невизначеності і невпевненості у майбутньому державних чиновників; атмосфера правового нігілізму; професійна та моральна деформація частини керівників і посадових осіб; поширення корисливої спрямованості у діяльності державних службовців. Внаслідок непослідовності діяльності та інертності влади із запобігання корупції, вона ставала повсякденним способом мислення. Корупція перетворювалася в соціальну норму для більшості членів суспільства. Відбувався злам у суспільній психології – громадяни у своїй поведінці налаштовувалися на протиправні дії щодо держави і суспільства.

Ключові слова: корупція, вибори, політика, суспільство, групи інтересів, фінансування, законодавство України, держава, депутати, Верховна Рада України.

Постановка проблеми. Проникнення корупції у діяльність Верховної Ради України відбувалося вже на етапі виборів народних депутатів (виборчого процесу). В Україні виборча система формувалася Конституцією України та відповідними законами. Вітчизняною специфікою було те, що процедура виборів зазнавала змін практично напередодні кожного виборчого циклу. Політичні сили які йшли на вибори намагалися змінити закони у вигідному для себе річищі. Як наслідок, з'являлись політична нестабільність, правові колізії тощо. Часто виборчий процес протікав поза межами дії правових норм, що і спонукало появу «брудних» політичних технологій та

поширення політичної корупції. Виборчі закони не передбачали формування засад партійної та політичної конкуренції.

Мета. Метою статті є з'ясування причин проникнення корупції у діяльність вищого законодавчого органу влади України на етапі виборів народних депутатів до її складу.

Історіографічний огляд. Піднята тема, як важлива соціальна проблема, побічно з'ясовувалося при висвітленні різних питань історії економічних відносин, політичних процесів. Авторами відповідних публікацій були відомі фахівці у галузі філософії, соціології, політології: Г. Кохан, В. Журавський, М. Мельник, В. Валле.

Виклад основного матеріалу. Виборча система України часто змінювалася внаслідок неврегульованості в цілому державної влади України, коли зберігалася практика перетягування її гілками повноважень. Протягом 1990 – 2000-х рр. кілька разів змінювалася комбінація форми державного правління і виборчого процесу. Так, на зміну президентської республіки (1991 – 2003 рр.) прийшла парламентсько-президентська (2004 – 2009 рр.), далі наступив період президентсько-парламентського правління (2010 – 2013 рр.), а з 2014 – парламентсько-президентського.

Практично кожна з апробованих в Україні виборчих систем виявляла недоліки. Мажоритарна виборча система на основі якої в 1994 р. обиралася Верховна Рада України основним недоліком мала так звану «закритість» списків, коли обмежувалися права виборців на висловлення своїх вподобань щодо конкретного кандидата в депутати. За такої системи невиправдано зростала роль партійних лідерів, відбувалося закріплення партійного авторитаризму. Обраний депутат ставав не скільки представником виборців, скільки заручником партійного керівництва [Рибачук, Райковський, 2009, с. 56].

Крім того, при мажоритарці порушувався принцип рівності виборів, коли в одномандатних округах повторно проводилося голосування за відкритими посвідченнями. В її умовах легко можна було застосовувати підкуп виборців, тиск, фальсифікацію, використовувати адміністративний ресурс тощо.

У 1998 р. та 2002 р. вибори народних депутатів здійснювалися за змішаною системою. Вона не розв'язала проблеми реального політичного структурування Верховної Ради України. В діяльності політичних партій стали переважати кон'юктурні політичні та економічні інтереси [Кафарський, 2008, с. 13-20].

Контроль за чинними політичними партіями поступово перебирали на себе фінансово-промислові групи (ФПГ). Користуючись відносно ліберальними законодавчими процедурами реєстрації нових партій, коли достатньо було внести платіж у 635 грн. та зібрати підписи не менше 10 тис. потенційних членів партії [Шай, 2016], ФПГ створювали партійні структури, які забезпечували їх представникам потрапляння до складу депутатського корпусу. В державі склалася нова виборча реальність, коли до Верховної Ради України потрапляли партії, що представляли інтереси цих груп. Політичні партії перетворювалися на товар. Кардинально зазнавало змін внутрішньопартійне життя. Місцеві партійні осередки відсторонялися від участі в формуванні списків кандидатів. «Прохідне місце» у списку набувало своєї ціни. Бажаючи його отримати мали пожертвувати відповідним фінансовим чи адміністративним ресурсом. Розцінки місць у партіях коливалися від 500 тис. до 3 млн. доларів [Саакашвілі озвучив розцінки на місця в партіях: для них є «кодове слово»]. Як наслідок, до Верховної Ради України потрапляли маловпливові, політично маргінальні особи. Депутатам які в різний спосіб обиралися до законодавчого органу

було складно порозумітися, а тому часто у Верховній Раді України виникали протистояння чи кризи [Стрельнікова, 2013].

На чергових 2006 р. та позачергових 2007 р. виборах використовувалася пропорційна система, яка висвітлила також низку недоліків, зокрема поглибилася політична корупція. Вибори не забезпечували балансу електорального і регіонального представництва. Серед обраних в 2007 р. 450 народних депутатів киян було 61%, в той час як їх частка у складі населення становила близько 6 % [Ставнійчук].

В такий спосіб функціонуюча в Україні виборча система у громадян викликала обурення. В 2007 р. соціологічні служби з'ясували, що лише 19% опитаних громадян висловлювали упевненість в тому, що вибори до Верховної Ради України були реальним засобом їх впливу на владу, а 63% вважали, що самі вибори були покликані лише створювати вигляд демократії, якої насправді не було. Серед опитаних 2/3 висловлювалися про те, що під час виборів використовувалися «брудні технології», політична боротьба велася переважно нечесно, а більше половини сказали, що результати виборів були фальсифіковані. Близько чверті респондентів вважали, що фальсифікація вже стала нормою політичного життя в Україні [Усвідомлення українського вибору: результати всеукраїнського соціологічного дослідження в рамках річної програми досліджень «Ментальні основи вибору», 2010].

Одним з ключових корупційних методів, що застосовувався на виборах було тіньове фінансування політичних партій. Законами України не передбачалося щорічне державне фінансування партій, не встановлювалися обмеження щодо розміру внесків на їх потреби. Відповідно, відсутність таких норм забезпечувало умови для фінансування партій вузьким колом приватних осіб, бізнесструктурами. Відбувалося їх потрапляння в залежність від фінансового капіталу. Закон «Про політичні партії в Україні» мав прописані правові норми, які обмежували можливість партій залучати кошти на свою діяльність легальним методом. В такий спосіб партії практично витискалися державою в тінь. В першу чергу йдеться про п. 2 ст. 15 цього закону, за яким до фінансування партій не допускалися організації, установи, а також підприємства, у майні яких були частки (паї, акції), що були у державній чи комунальній власності, або які належали нерезидентам. Під це обмеження підпадала лівова частка українського бізнесу [Висновок громадських організацій щодо фінансування політичних партій та виборчих партій та виборчих компаній].

Українські закони поверхово регулювали і такий різновид фінансування як спонсорство, коли в обов'язковому порядку передбачалася зустрічна послуга, тобто кошти вкладалися в обмін на очікувану користь [Стрельнікова, 2013]. У більшості країн світу ця форма фінансування заборонялося. Зазначення спонсорства у вітчизняному законодавстві потенційно сприяло розвитку політичної корупції [Бучин, Федорій, 2009]. Головним недоліком приватного фінансування було підпорядкування партій корисним інтересам ФПГ [Джуган, 2017].

В політичних реаліях України спонсорство мало не лише фінансові, але ще й медійні ознаки. Часто олігархи, власники ЗМІ, домовлялися з фракціями Верховної Ради України, про те, щоб їх члени могли мати доступ до телеканалів на вигідних умовах в обмін за обіцянки не голосувати за ті рішення які були не вигідні олігархам [Бусол].

Розміри добровільних внесків фізичних осіб до виборчих фондів партій не обмежувалися протягом 1990-х років. Вперше було встановлено граничний розмір в

2002 р. В 2014 р. на позачергових виборах були зняті обмеження добровільних внесків. З цього часу стрімко почала зростати їх частка у загальних виборчих фондах партій. Добровільні пожертви громадян почали переважати за розмірами інші статті фінансових надходжень партій. Виборчий фонд ВО «Батьківщина» на 98% складали добровільні внески. Партія отримала трохи більше 700 внесків, сума кожного була абсолютно однаковою і складала 149 900 грн. Причина цифрових збігів крилася в Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», де ст. 15 передбачила, що фінансова операція підлягала обов'язковому моніторингу у разі, якщо сума дорівнювала або перевищувала 150 тис. грн. [Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»]. Тому бажання цього уникнути і змушувала спонсорів партій обмежувати свої внески. Мали місце лише поодинокі випадки більших розмірів фінансування. Кандидати в депутати від «Опозиційного блоку» В. Новинський та ВО «Батьківщина» О. Абдулін зробили внески до фондів власних політсил у розмірі 12925 тис. грн. і 4 млн. грн. відповідно [Бусол].

Умови фінансування партій з державного бюджету прописувалися законами України. Закон України «Про політичні партії України» передбачив, що «за рахунок коштів державного бюджету фінансується статутна діяльність політичних партій, не пов'язана з їхньою участю у виборах до органів державної влади...» [Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції»]. Задяки першому базовому закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні» був ухвалений Верховною Радою України в 2003 р. було внесено зміни до закону «Про політичні партії в Україні», за яким право на державне фінансування отримували ті партії, які здобували на останніх виборах чотири і більше відсотків голосів виборців [Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»]. Фінансування цих партій мало розпочатися в 2007 р. Проте даний процес був заблокований провідними політичними силами, які були незацікавлені в прозорому фінансуванні.

Після Революції Гідності Верховна Рада України повернулася до питання державного фінансування партій. В 2015 р. було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції», за яким Закон України «Про політичні партії в Україні» доповнювався розділом, де передбачалося, що державне фінансування набувала кожна партія, яка набрала на виборах не менше 2% голосів, зменшувався удвічі також поріг фінансування. Зберігалася, як і в законі 2003 р. розмитість напрямів витрачання партіями коштів. Вони об'єднувалися загальним визначенням «статутна діяльність партій» [Бучин, Федорій, 2009]. Протягом 2016 – 2017 рр. державне фінансування отримували Блок П. Порошенка «Солідарність», «Народний фронт», «Самопоміч», «Опозиційний блок», «Радикальна партія О. Ляшка», ВО «Батьківщина» [Державне фінансування статутної діяльності політичних партій: досвід ЄС і напрями

удосконалення вітчизняного законодавства». Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень].

В цілому зберігалася проблема контролю над походженням фінансової допомоги партіям. Банківські установи не були зобов'язані робити перевірку осіб, які здійснювали переказ коштів на партійні рахунки. Не завжди могли це робити і самі партії, особливо при з'ясуванні кінцевого бенефіціара коштів. Тому традиційним явищем було незаконне фінансування партій. Нерідко кошти надходили з боку організованих злочинних груп. Часто, замість того, щоб проходити через банківські рахунки, кошти передавалися валізами керівництву партій [Фінансування політичних партій та виборчих кампаній. Довідник з фінансування політичної діяльності, 2014]

Дані тенденції розходилися з практикою багатьох зарубіжних країн, де законодавство передбачало лімітування внесків приватних осіб, або заборону корпоративних внесків чи внесків іноземних громадян. В Україні зберігався великий вплив на партії «підставних донорів». Україна залишалася однією з небагатьох країн світу, де була можливою ситуація, коли та чи інша партія утримувалася одним олігархом [Кушнарьов, 2018, с. 23].

Серед громадян України зберігалася здебільшого песимістичне сприйняття обставини фінансування партій з державного бюджету. Опитування громадської думки, проведене в 2015 р. фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» з питання про підтримку фінансування партій з державного бюджету, з'ясувало, що 76,2% громадян засуджують таку форму підтримки партійної діяльності [Кафарський, 2008].

Закони України не передбачали вимог до змісту щорічних звітів партій про доходи та видатки, а також про наявність партійного майна. В них прописувалася лише процедура оприлюднення даних. Тобто не передбачалася їх подача до органів влади. Крім того, партії не притягувалися до відповідальності за неоприлюднення цих даних. В реаліях України більшість партій неоприлюднювали звітів. Частіше подавалася стисла електронна інформація про надходження коштів на банківські рахунки. Для виборців інформація про джерела фінансування партій, їх обсяги, витрати залишалася недоступною.

Контроль за фінансуванням партій покладался на кілька органів державної влади: Міністерством юстиції України, Державну податкову службу та Центральну виборчу комісію. Проте вони за своєю природою не були незалежними органами. Виборчі комісії не мали достатніх повноважень для контролю за фінансуванням передвиборчої агітації. Традиційно в країнах Європи ці функції виконували спеціалізовані антикорупційні органи. В Україні до їх створення приступили занадто пізно. В Кримінальному кодексі України та Кодексі України про адміністративні правопорушення було передбачено лише відповідальність за незаконну матеріальну підтримку при здійсненні передвиборчої агітації. За неподання партіями фінансових щорічних звітів, отримання внесків із заборонених джерел або взагалі не було передбачено відповідальності або передбачалося застосування санкцій, які не були пропорційними ступеню суспільної небезпеки відповідних протиправних дій [Пояснювальна записка народних депутатів до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції»].

Проявом корупції було створена партій на продаж. В Україні сформувався своєрідний чорний партійний «ринок». Партії «для продажу» створювалися під політиків, які потребували партійної підтримки напередодні виборів.

На 2018 р. в Україні було зареєстровано 354 партії. У позачергових виборах 2014 р. взяло участь 52 партії, і лише шість з них подолали п'ятивідсотковий бар'єр. [Державне фінансування статутної діяльності політичних партій: досвід ЄС і напрями удосконалення вітчизняного законодавства». Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень]

Партії мали відповідну ціну. Вищу ціну мали ті, що були «старші» за часом реєстрації, мали сформовану мережу партійних осередків. Ціни на партії коливалися і зростали з наближенням дати виборів, а знижувалися тоді, коли на «ринок» виставлялася велика кількість партій. Майже 38 % з них були зареєстровані з 2014 р. по 2017 р. За даними НАЗК в 2016 р. 86 партій були відсутні за адресою офіційної реєстрації. Близько третини партій функціонували формально і не брали участі в політичному житті України. НАЗК встановило випадок, коли на одну особу було зареєстровано 17 партій [Кушнарьов, 2018].

Партії, що були куплені і мали «власників» набували якісно інших суб'єктних ознак, які не відповідали ключовому критерію реалізації права громадян на добровільне об'єднання, що закладало 6 положення Закону України «Про політичні партії в Україні». Міністерство юстиції України в порушення законодавства толерувало «багатопартійність» осіб і дозволяло таким чином видавати, так би мовити, «в одні руки» по кілька партій. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 1 січня 2018 р. свідчили про те, що по дві партії були зареєстровані на В. Скрипця і Д. Добровомова, п'ять на Д. Голубова [Кармазіна, 2018, с. 10].

Корупція в Україні відрізнялася від зарубіжних аналогів даного явища передусім масштабністю та характером її проявів, впливом на економічні, соціальні, політичні, правові та інші процеси. Протягом 1990 – 2000-х рр. корупція характеризувала основні відносини в українському суспільстві. Передусім в ній проявлялася неефективність влади, недосконалість державних інститутів. В суспільстві зберігалися міцними стереотипи толерантності щодо корупції. У масовій свідомості переважала думка, що дане явище не приносить значної шкоди суспільству. Тому корупційні шляхи вирішення повсякденних проблем обиралися значною частиною населення. Багато українців розглядали корупцію як механізм прискорення розв'язання власних проблем. Толерантне ставлення суспільства до корупції пояснювалося тим, що більшість населення не усвідомлювали справжнього її масштабу та наслідків. У результаті формувалася такий небезпечний феномен як «корупційна культура». За різними оцінками, до 6,5% середньорічних доходів підприємці в Україні витрачали на хабарі.

Основний внесок у розвиток корупції робило також падіння моралі, яке розпочалося на початку 1990-х років з посиленням культу споживацтва.

Політичні передумови поширення корупції залишалися детермінантами. Серед них; прорахунки у політиці реформування; незавершеність формування політичної системи; дисбаланс функцій і повноважень гілок влади; непослідовність у проведенні суспільних перетворень; відсутність ефективного парламентського контролю за діяльністю вищих посадових осіб виконавчої гілки влади; брак належної

політичної волі щодо системної протидії корупції; неналежно науково обґрунтованість антикорупційної політики; неефективна співпраця державних органів і громадськими формуваннями по боротьбі з корупцією [Бучин, Федорій, 2009].

Висновки. Найбільші прорахунки державної влади в Україні полягали в тому, що практично протягом періоду незалежності значна частина її зусиль спрямовувалася на утримання ситуації, а не на кардинальні її зміни.

Крім того, в основу економічних реформ закладався принцип пріоритетів приватних інтересів. Тривалий час країна перебувала в стані ейфорії від ідеї лібералізму, яка передбачала обмеження втручання держави в сферу суспільного життя. Внаслідок цього більшість населення України існувало на межі бідності, а незначний його прошарок став надто багатим за рахунок перерозподілу колишньої колективної власності.

Склалися і морально-психологічні передумови такої масштабності корупції. До них належали: деморалізація суспільства та девальвація цінностей, – дух невизначеності і невпевненості у майбутньому державних чиновників; атмосфера правового нігілізму; професійна та моральна деформація частини керівників і посадових осіб; поширення корисливої спрямованості у діяльності державних службовців.

Внаслідок непослідовності діяльності та інертності влади із запобігання корупції, вона ставала повсякденним способом мислення. Корупція перетворювалася в соціальну норму для більшості членів суспільства. Відбувався злам у суспільній психології – громадяни у своїй поведінці налаштовувалися на протиправні дії щодо держави і суспільства.

Ключовою передумовою поширення корупції було неефективне законодавство. Слід зазначити, що Україні довелося спочатку створювати вітчизняне антикорупційне законодавство, оскільки не збереглася історична тяглість даного процесу. Відомо, що закони Російської імперії XIX ст., які діяли на території України, з певних причин втратили своє значення. В кінці XX ст. Україна також не поспішала освоювати міжнародний досвід антикорупційної діяльності. Невиправдано затягувалася імплементація до вітчизняного законодавства принципів антикорупційної роботи міжнародних організацій, відображених у відповідних документах.

Список використаних джерел та літератури

Бусол, О. *Нова філософія фінансування політичних партій великим бізнесом (зарубіжні реалії та українські тенденції)* [електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuvip.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2737:nova-filosofiya-finansuvannya-politichnikh-partij-velikim-biznesom&catid=8&Itemid=350

Бучин, М., Федорій, І., 2009. Порівняльний аналіз основних виборчих систем: проблема вибору оптимальної моделі виборчої системи для України у плані дотримання демократичних принципів виборів, *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, Випуск 21, с. 58-62.

Висновок громадських організацій щодо фінансування політичних партій та виборчих партій та виборчих компаній [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://pravo.org.ua>

Державне фінансування статутної діяльності політичних партій: досвід ЄС і напрями удосконалення вітчизняного законодавства. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://old2.niss.gov.ua>

Джуган, В. В., 2017. Правове регулювання спонсорства, як джерела фінансування політичних партій в Україні, *Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 10 – 11 березня 2017 р.*, Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», с. 28-32.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні» [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.ua>

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України що до запобігання і протидії політичній корупції» [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.ua>

Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.ua>

Закон України «Про політичні партії України» [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.ua>

Звіт Громадської мережі ОПОРА фінансування передвиборчої агітації на позачергових парламентських виборах 2014 року: виборчі фонди політичних партій [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.old2.niss.ua>

Кармазіна, М., 2018. Політичні партії в Україні. 2014 – 2017 рр., Київ: ІП і ЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 168 с.

Кафарський, В. І., 2008. Політичні партії і конституційне будівництво в Україні, *Право України: юрид. журнал*, Київ: ТОВ «Видавничий Дім», вип. 4, с. 13-20.

Кушнар'ов, І. В., 2018. Політична корупція порівняльно-політологічна концепціалізація, Київ, Юридична думка, 408 с.

Обушний, С. М., 2007. Приване фінансування політичних партій західноєвропейських країн з розвинутого економікою, *Наукові праці НДФІ*, № 1, с. 126-134.

Пояснювальна записка народних депутатів до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.old2.niss.ua>

Рибачук, М., Райковський, Б., 2009. Аналіз концепцій сучасних моделей виборчих систем, *Політичний менеджмент*, № 3, с. 46-59.

Саакашвілі озвучив розцінки на місця в партіях: для них є «кодове слово» [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://znay.ua/politics/239343-saakashvili>

Ставлення українців до політичних партій і джерел їх фінансування [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://znay.ua>

Станішчук, М. Виборча система із «закритими» списками себе вичерпала [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://golos.ua.com>

Стрельникова, О. О., 2013. Форми доброчинної діяльності, *Сучасне суспільство*, № 2, с. 141-148.

Українську політичну партію можна купити на ринку за кількадесят тисяч доларів, – експерти [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://economistua.com>

Усвідомлення українського вибору: результати всеукраїнського соціологічного дослідження в рамках річної програми досліджень «Ментальні основи вибору», 2010. Київ, 126 с.

Фінансування політичних партій та виборчих кампаній. Довідник з фінансування політичної діяльності, 2014. Стокгольм, 243 с.

Шай, Р., 2016. Проблеми функціонування політичних партій в Україні та шляхи удосконалення їхньої діяльності, *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки, № 855, с. 282-286.

Щедрова, Г., Щедров С., 2013. Формування політичної конкуренції еліт в сучасній Україні, Луганськ: Видавництво «Елтон – 2», 303 с.

References

Buchyn, M., Fedorii, I., 2009. Porivnialnyi analiz osnovnykh vyborchikh system: problema vyboru optimalnoi modeli vyborchoi systemy dlia Ukrainy u plani dotrymanna demokraychnykh pryncypiv vyboriv [Comparative analysis of the main electoral systems: the problem of choosing the optimal model of the electoral system for Ukraine in terms of adherence to democratic principles of elections], *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektvy rozvytku*, Vypusk 21, s. 58-62. [in Ukrainian].

Busol, O. Nova filosofiya finansuvannya politychnykh partii velykym biznesom (zarubizhni realii ta ukrainski tendentsii) [elektromnyi resurs] New philosophy of financing political parties by big business (foreign realities and Ukrainian tendencies) [electronic resource]. Rezhym dostupu: http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2737:nova-filosofiya-finsuvannya-politichnykh-partiy-velikim-biznesom&catid=8&Itemid=350 [in Ukrainian].

Derzhavne finansuvannya statutnoi diialnosti politychnykh partii: dosvid YeS i napriamy udoskonalennia vitchyznianoho zakonodavstva». Analitichna zapyska Natsionalnogo instytutu stratehichnykh doslidzhen [elektronnyi

resurs] [State funding of statutory activities of political parties: the experience of the EU and areas for improving domestic legislation. Analytical note of the National Institute for Strategic Studies [electronic resource]]. Rezhym dostupu: <https://old2.niss.gov.ua> [in Ukrainian].

Dzhuhan, V. V., 2017. Pravove rehuliuвання sponsorstva, yak dzherela finansuvannya politychnykh partii v Ukraini [Legal regulation of sponsorship as a source of funding for political parties in Ukraine], *Sutnist ta znachennia vplyvu zakonodavstva na rozvytok suspilnykh vidnosyn: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Odesa, 10 – 11 bereznia 2017 r.*, Odesa: HO «Prychornomorska fundatsiia prava», s. 28-32. [in Ukrainian].

Finansuvannya politychnykh partii ta vyborchykh kampanii. Dovidnyk z finansuvannya politychnoi diialnosti [Financing of political parties and election campaigns. Handbook on Financing Political Activity], 2014. Stockholm, 243 s. [in Ukrainian].

Kafarskyi, V. I., 2008. Politychni partii i konstytutsiine budivnytstvo v Ukraini [Political parties and constitutional construction in Ukraine], *Pravo Ukrainy: yuryd. zhurnal*, Kyiv: TOV «Vydavnychi Dim», vyp. 4, s. 13-20. [in Ukrainian].

Karmazina, M., 2018. Politychni partii v Ukraini. 2014 – 2017 rr. [Political parties in Ukraine. 2014 – 2017], Kyiv: IP i END im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 168 s. [in Ukrainian].

Kushnarov, I. V., 2018. Politychna koruptsiia porivnialno-politologichna kontseptsializatsiia [Political corruption, comparative-political conceptualization], Kyiv, Yurydychna dumka, 408 s. [in Ukrainian].

Obushnyi, S. M., 2007. Pryvane finansuvannya politychnykh partii zakhidnoevropeiskyykh krain z rozvyvenoho ekonomikoiu [Private financing of political parties of Western European countries with developed economies], *Naukovi pratsi NDFI*, № 1, s. 126-134. [in Ukrainian].

Poiasnialna zapyska narodnykh deputativ do proektu Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zapobihannya i protydii politychnii koruptsii» [Explanatory note of people's deputies to the draft Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Prevention and Counteraction to Political Corruption" [electronic resource]]. Rezhym dostupu: <https://www.old2.niss.ua> [in Ukrainian].

Rybachuk, M., Raikovskiy, B., 2009. Analiz kontseptsii suchasnykh modelei vyborchykh system [Analysis of concepts of modern models of electoral systems], *Politychnyi menedzhment*, № 3, s. 46-59. [in Ukrainian].

Saakashvili ozvuchyv roztsinky na mistia v partiakh: dlia nykh ye «kodove slovo» [Saakashvili announced the prices for seats in the parties: for them there is a "code word" [electronic resource]]. Rezhym dostupu: <https://znay.ua/politics/239343-saakashvili> [in Ukrainian].

Shai, R., 2016. Problemy funktsionuvannya politychnykh partii v Ukraini ta shliakhy udoskonalennia yikhnoi diialnosti [Problems of functioning of political parties in Ukraine and ways to improve their activities], *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Seriya: Yurydychni nauky*, № 855, s. 282-286. [in Ukrainian].

Shchedrova, H., Shchedrov S., 2013. Formuvannya politychnoi konkurentsii elit v suchasni Ukraini [Formation of political competition of elites in modern Ukraine], Luhansk: Vydavnytstvo «Elton – 2», 303 s. [in Ukrainian].

Stavleniia ukraintsev do politychnykh partii i dzherel yikh finansuvannya [Attitudes of Ukrainians to political parties and sources of their funding [electronic resource]]. Rezhym dostupu: <https://znay.ua> [in Ukrainian].

Stavniichuk, M. Vyborcha systema iz «zakrytyi» spyskamy sebe vycherpala [The electoral system with "closed" lists has exhausted itself [electronic resource]]. Rezhym dostupu: <https://golos.ua.com> [in Ukrainian].

Strelnikova, O. O., 2013. Formy dobrochynnoi diialnosti [Forms of charitable activity], *Suchasne suspilstvo*, № 2, s. 141-148.

Ukrainsku politychnu partiю mozna kupyty na rynku za kilkadсят tysiach dolariv, – eksperty [The Ukrainian political party can be bought in the market for tens of thousands of dollars, - experts [electronic resource]]. Rezhym dostupu: <https://economistua.com> [in Ukrainian].

Usvidomlennia ukrainskoho vyboru: rezultaty vseukrainskoho sotsiologichnogo doslidzhennia v ramkakh richnoi prohramy doslidzhen «Mentalni osnovy vyboru» [Awareness of the Ukrainian choice: the results of the all-Ukrainian sociological research within the annual research program "Mental foundations of choice"], 2010. Kyiv, 126 s. [in Ukrainian].

Vysnovok hromadskykh orhanizatsii shchodo finansuvannya poitychnykh partii ta vyborchykh partii ta vyborchykh kompanii [Conclusion of public organizations on the financing of political parties and election parties and election companies [electronic resource]]. Rezhym dostupu: <https://pravo.org.ua> [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro politychni partii Ukrainy» [Law of Ukraine "On Political Parties of Ukraine" [electronic resource]]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.ua> [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy u zviazku iz zaprovadzhenniam derzhavnoho finansuvannia politychnykh partii v Ukraini» [elektronnyi resurs] [Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine in Connection with the Introduction of State Financing of Political Parties in Ukraine" [electronic resource]]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.ua> [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shcho do zapobihannia i proyidii politychnii koruptsii» [elektronnyi resurs] [Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Prevention and Prevention of Political Corruption" [electronic resource]]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.ua> [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro zapobihannia ta protyidii lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochyynnym shliakhom, finansuvanniu terorizmu ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia» [elektronnyi resurs] [Law of Ukraine "On Prevention and Counteraction to Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Financing of Terrorism and Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction" [electronic resource]]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.ua> [in Ukrainian].

Zvit Hromadskoi merezhi OPORA finansuvannia peredyborchoi ahitatsii na pozacherhovykh parlamentskykh vyborakh 2014 roku: vyborchi fondy politychnykh partii [elektronnyi resurs] [Report of the Public Network OPORA financing of election campaigning in the early parliamentary elections of 2014: election funds of political parties [electronic resource]]. Rezhym dostupu: <https://www.old2.niss.ua> [in Ukrainian].

SUMMARY
ELECTION OF PEOPLE'S DEPUTIES AND THE PENETRATION
OF CORRUPTION IN THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE:
HISTORICAL DIMENSION OF 1990 – 2000'S

Igor Artyushenko

applicant of the Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Serhii Padalka

Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Research Fellow,
Department of Modern History and Policy, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

The article deals with the causes of corruption penetration into the activity of the highest legislative body of Ukraine. It is stated that at the stage of elections of the People's Deputies the prerequisites of this phenomenon were drawn up. The factors of change of the electoral legislation, the system of elections, the establishment of control over the parties of interest groups, the metamorphoses of party financing and the peculiarities of the development of the black party market are analyzed. It is concluded that the existence of corruption schemes during the elections to the Ukrainian parliament was due to the fact that the basis of economic reforms was the principle of priority of private interests. For a long time, the country was in a state of euphoria from the idea of liberalism, which provided for limiting state intervention in public life. As a result, the majority of Ukraine's population lived on the brink of poverty, and a small part of it became too rich due to the redistribution of former collective property. There are also moral and psychological preconditions for such a scale of corruption. These included: demoralization of society and devaluation of values – the spirit of uncertainty and uncertainty in the future of government officials; atmosphere of legal nihilism; professional and moral deformation of some managers and officials; spreading selfish orientation in the activities of civil servants. Due to the inconsistency of activities and inertia of the authorities to prevent corruption, it has become an everyday way of thinking. Corruption has become a social norm for most members of society. There was a break in social psychology – citizens in their behavior were set up for illegal actions against the state and society.

Keywords: corruption, elections, politics, society, interest groups, financin, legislation of Ukraine, state, deputies, Verkhovna Rada of Ukraine.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК: 94:272 – 788.461

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.18>

ІДЕЙНІ ЗАСАДИ ІСНУВАННЯ ДУХОВНО-ЛИЦАРСЬКИХ ОРДЕНІВ У СТРУКТУРІ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Бондар Сергій Володимирович

аспірант кафедри історії та археології слов'ян,

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: s19021987@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2844-3914>

У статті розглядаються витoki та еволюція ідейного обґрунтування існування духовно-лицарських орденів в рамках теократичних тенденцій та претензій Римо-католицької церкви на світську владу. Розширення влади та впливу Римо-католицької церкви в Святій Землі та Європі потребувало чисельних, дисциплінованих та універсально гнучких у своїх завданнях та діях сил. Саме такими силами, що поєднували дисципліну та аскезу монашого життя та доблесть лицарського стану були духовно-лицарські ордени. На кожному етапі свого становлення в епоху пізнього середньовіччя Римо-католицька церква опиралася на суттєвий військовий ресурс духовно-лицарських орденів, діяльність яких вліталася в діяльність стратегії папства в кожному з епізодів протистояння світської та релігійної влади в Європі та Леванті. Існування духовно-лицарських орденів не було чимось штучним та пов'язаним виключно з потребами та ідеями, актуалізованими хрестовими походами до Святої Землі. Вони були глибоко детерміновані тими обставинами в яких розвивалися Римо-католицька церква та середньовічна Європа. І хоча еволюція уявлень про саму ідею військової сили в руках церкви не мала лінійного характеру, проте кожний наступний її етап розвитку лягав на твердий підмурівок у вигляді інтелектуального осмислення католицькими мислителями та видатними релігійними діячами. Скрізь де Римо-католицька церква прагнула опиратися на силу, саме духовно-лицарські ордени ставали дієвим інструментом проекції сили і перебували на вістрі боротьби Святого Престолу за розширення його впливу та являли свого роду авангард сил цієї боротьби.

Ключові слова: Тевтонський орден, Орден мечоносців, Римо-католицька церква, Тома Аквінський, Хрестові походи, Папа Римський.

Постановка проблеми. В умовах кризи ідеї хрестових походів на Святу Землю кожний із створених духовно-лицарських орденів вирішував питання майбутнього по-своєму. Найбільш успішним на цьому шляху став Тевтонський орден, що обрав найнезвичніший для духовно-лицарських орденів шлях. Саме віднайдення свого місця у вирішенні нових суспільних завдань, які постали тоді перед католицьким світом, не лише врятувало тевтонців від долі тамплієрів, а навіть привело їх до процвітання.

Хрестові походи охопили п'ять століть (1096 – 1444 pp.), причому століття ключові для трансформації цього типу суспільства, і, на мій погляд, саме лицарські хрестові походи на півночі Європи внесли свою лепту в розчеплення застарілих та паралізуючих розвиток традицій малих племен на півночі Європи.

Історіографічний огляд. Еволюція ролі та місця в структурі Католицької церкви духовно-лицарських орденів залишається сферою наукового інтересу

дослідників, в межах якої значення духовно-лицарських орденів в історії середньовічної Європи змінюється та набуває рис інтеграційного процесу, що сприяв розвитку та формуванню цивілізаційного простору Східної Європи.

Ф. Гахбауер в своїй праці «*Die Teilung des Imperium Romanum als Ursache für die ost-westliche Kirchenspaltung*» висвітлив становлення папства як світської та політичної сили в умовах краху Західної Римської імперії та античного суспільства в цілому, здійснив глибокий аналіз тих обставин, що визначили таку еволюцію папства.

В своїй праці «Римский католицизм и политическая форма» К. Шмід вивчає та аналізує процес формування політичних уявлень в лоні Католицької церкви та осмислює еволюцію претензій папства на владу.

Дж. Норвіч в своїй «*Absolute Monarchs: A History of the Papacy*» висвітлив питання претензій папства на світську владу та їх роль для суспільного розвитку в Європі. В цій праці також були висвітлені інструменти боротьби папства з світськими правителями та світських монархів з папством. В контексті даної роботи, важливим пунктом його праці був період Західної схизми.

З. Неєдли в своїй праці «*Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии*» представив, хоча й вкрай ідеологічно обтяжену та тенденційну, проте дуже широку та детальну панораму історичної тенденції, яка зводилася до реалізації німцями свого прагнення освоювати землі, що знаходилися на схід від них.

М. Смірін в одному з розділів двотомної праці «*История средних веков*» висвітлив складність та неоднозначність суспільних відносин на батьківщині східноєвропейських духовно-лицарських орденів – Німеччині, а також їх вплив на еволюцію уявлень про місію духовно-лицарських орденів в добу кризи середньовічного суспільства.

Аналіз рівня вивчення теми свідчить, що історія духовно-лицарських орденів в Україні не стала предметом спеціального наукового дослідження. Більшість робіт носять або фрагментарний характер, або ці роботи всього лише побічно відображають цікаву для нас проблему. Ці обставини обумовлюють необхідність всебічного вивчення даної теми.

Мета: дослідити діяльність та ідейні витоки обґрунтування існування духовно-лицарських орденів в структурі католицької церкви. Також запропонована стаття являє собою спробу комплексного вивчення передумов виникнення та ролі індивідуальної ініціативи «з низу» в умовах динамічної експансії європейської цивілізації.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи ідейні витоки появи духовно-лицарських орденів, слід звернути увагу на ті специфічні умови та обставини в яких сформувалася християнська церква на теренах Римської, а пізніше Західної Римської імперії та Західної Європи.

В першому столітті нашої ери християнство на теренах Римської імперії отримало досвід існування в протистоянні з державними інституціями. Фактично перша єрусалимська община християн на чолі з хрестовими апостолами являла собою державу в державі. Вона встановила звичаї та правила, що були відмінні від іудейських та римських. Лідерами перших церков були апостоли та люди, що бачили Ісуса Христа й особисто пам'ятали біблійні події. Подальший розвиток християнських громад сформував вертикальну систему церковного управління. Влада в общинах розпочала належати обраними людьми – єпископами. В часи імператора Константина

церковна структура стала важливим інструментом адміністративного управління, яка в деяких сферах стала більш ефективною ніж державна адміністрація Римської імперії [Ehrman, 2004, с. 14]. За часів Великого переселення народів та кризи римської державності єпископ Риму повністю перебрав на себе адміністративні функції в місті. Римські імператори, прагнучи знайти найбільш надійне, з точки зору безпеки, місце, переносили столицю з Риму в різні міста на периферії імперії. Рим був надзвичайно великим і потужним містом, щоб не відчувати вакууму влади після позбавлення столичних функцій. Вакуум світської влади був заповнений релігійною, а папська влада почала набувати звичних їй тепер земних контурів. Така зміна становища римських єпископів в подальшому стала підставою для виникнення міфу про так званий Константинів дар, згідно якого, замінивши Рим на Константинополь в якості столиці, імператор Константин нібито передав світську владу Папі Римському [Ferdinand, 1985, с. 112; Whelton, 1998, с. 2-7].

Паралельно з процесом обростання світською владою Римська курія не забувала й про посилення влади та авторитету Папи в церкві. По-справжньому епохальним та тріумфальним став для Риму четвертий Вселенський собор (Халкедонський), скликаний римським імператором Маркіаном за згодою Римського Папи Лева I. Собор, що зібрався в місті Халкедон, було відкрито 8 жовтня 451 р. та закрито 1 листопада того ж року. Всього було проведено 17 пленарних засідань, на ньому були присутні 630 отців церкви. Ключовим для звеличення влади Риму був 28 канон, який визнавав Константинопольський престол другим після Риму, далі за «честю» йшли Александрійський, Антіохійський та Єрусалимський [Лурье, 2006, с. 21-117].

Управління католицькою церквою мало чітку структуру. На чолі церкви стояв Папа Римський. Він єднав в собі владу духовну та світську над Римом та духовну над усім християнським світом. Папу Римського обирав конклав кардиналів. Безпосереднє управління церквою здійснювала канцелярія. Судовими справами займалися трибунали. Сукупна назва конклаву, трибуналів та канцелярії – Римська курія. Папа Римський та Римська курія формували Святий Престол [Вишневский, 2006, с. 25-37; Рубльова, 2007, с. 141].

Отже, в умовах краху Західної Римської імперії та того типу суспільства, яке було породжене нею, саме єпископ Риму був єдиною силою, яка зуміла підхопити ті функції держави, що стояли на шляху повної анархії, як в самому Римі, так і на територіях колишньої імперії та нових землях Німеччини, Західних слов'ян та Скандинавії, що увійшли до католицького культурного простору.

Справа в тому, що з настанням Середньовіччя на просторах Західної Римської імперії та великих варварських просторів Німеччини і Скандинавії не було потужного адміністративного апарату та державного управління в звичному розумінні. Фактично конунги були лідерами, а не правителями своїх племен, оскільки не мали апарату управління та потребували світського патронату Папи та церкви. Лише папство на тих просторах мало можливість виконувати цілий ряд функцій, які до того виконувала Римська імперія [Томпсон, 2003, с. 55-100; Гергей, 1996, с. 15-50].

Реально почав виконувати державні функції Святий престол з моменту появи у нього суверенної допоміжної території, так званої Папської області. Це сталося у 754 р., коли Каролінг Піпен Короткий зобов'язався повернути Папі землі, що були відібрані у Візантійської імперії та короля Лангобардів Астульфа. Ця обіцянка

відкривала можливість союзу між Римом та Франкською монархією. Папа зі свого боку подарував Піпену титул Патриція Риму. Ставши Патрицієм Риму, Піпін забов'язався захищати Римо-католицьку церкву, а у 756 р. землі довкола Риму були офіційно подаровані Папі, таким чином утворивши Папську державу, що увійшла в історію під назвою Папська область [Лозинский, 1986, с. 50-85].

Довгий час папство не мало особливих амбіцій та задовольнялося тим, що йому було подаровано Піпеном Коротким в 754 – 756 рр. та Карлом Великим в 801 – 814 рр., тобто землями Папської області. Проте з часом церква увібрала в себе низку елементів світської політики та культури. Такий інституційний дуалізм породив перманентне протистояння між церквою та світськими феодалами. Проте це протистояння тривалий час мало підкилимний характер, оскільки імператор користувався очевидною перевагою над папством, яку засвідчувала наявність потужної військової сили.

Ситуація, яка склалася, давала Католицькій церкві величезні прибутки, які надходили у вигляді податків, митних зборів та інших поборів у Папській області. Папська казна також поповнювалася за рахунок надання церковних посад, які мали як офіційний, так і не офіційний характер надання індульгенцій. Однак найважливішим джерелом прибутків була десятина. Папство накопичувало сили, проте ще визнавало покровительство імператорів [Юридична енциклопедія: т. 2: Д-Й, 1998, с. 774].

За правління імператора Священної Римської імперії німецької нації Оттона I імператори перейняли функцію заступництва над Святим престолом та протекторат імперії над Папською областю. Проте в часи Оттона I в інтелектуальному середовищі католицької церкви існував спротив пануванню світських монархів над папством та німецьких претензій на північ Апеннінського півострова.

Імператори не виявляли належної пошани Папам, сприяли обранню Папами та кардиналами своїх кандидатів. Візьмемо для ілюстрації протистояння Оттона I та Папи Римського Іоана XII. Оттон I «наполегливо рекомендував» Папі кандидатури на призначення та відставку на ті чи інші посади, долучався до вирішення церковних справ. Лише варто було Оттону I 14 лютого 962 р. залишити Рим, як Папа Іоан XII звернувся до Угорського королівства та Візантійської імперії з проханням про надання військової допомоги. Влітку 963 р. Оттон I оточив Рим, а 4 грудня 963 р. було скликано синод, який відсторонив Іоана XII від папської влади. Папою був обраний ставленик Оттона I Лев VIII [Балакин, 2004, с. 60-100].

Папи й надалі не покладали рук та з великою енергією і наполегливістю розширювали свою владу. Було проведено низку реформ, що сприяло більшій конкуренції при розподілі церковних посад. Це дало змогу з'явитися низці видатних Пап, зокрема Леву IX та Григорію VII, які пропонували настільки амбітні програми, що лише один резонанс від них сприяв неабиякому посиленню папських позицій [Беларуская энцыклапедыя: У 18 т., т. 5: Гальцы – Дагон, 1997, с. 477; Митрофанов, 2003, с. 160].

Подібні конфлікти за контроль над Північною Італією траплялися між імператором та Папою майже до кінця XIII ст., аж поки імператори Священної Римської імперії не відмовилися від суверенітету над цим регіоном. Це сталося у 1274 р. за правління Папи Григорія X та короля Німеччини Рудольфа I [Grodziski, 1997, с. 101-136].

Протистояння між папським та імператорським престолом не обмежувалося італійськими землями та стосувалися не лише компетенції світської влади.

Ключовою подією на шляху несилового регулювання відносин між європейськими світськими монархами та церковними ієрархами стала боротьба за інвеституру між Папою Георгієм VII та імператором Генріхом IV. Приводом для цього конфлікту стали спірні вибори архієпископа Міланського. Папа в 1075 р. заборонив імператору надавати інвеституру та відсторонив кількох німецьких єпископів. Імператор, в свою чергу, зібрав вище духовенство Німеччини в місті Вормс, яке засудило дії Папи. Відповіддю на це з боку Папи Римського Георгія VII стало відлучення імператора від церкви та звільнення його васалів від обов'язку вірності. В 1077 р. імператор зняв з себе королівський одяг, босий, голий і голодний кілька днів йшов на зустріч до Папи та три дні благав на колінах про зустріч. Ця подія стала апогеєм ідеї примату папства над світською владою та крахом сподівань імператорів організувати Священну римську імперію в більш-менш централізовану державу. Хоча в самій імперії наростали сепаратистські тенденції, проте для Європи в цілому такий розвиток подій мав позитивні наслідки. Якщо до періоду європейської історії, який увійшов до підручників під назвою «імперське папство», монархи, як правило, з'ясовували відносини між собою за допомогою меча, то з утвердженням привілеїв папства, монархи все частіше зверталися до Понтифіка для розв'язання власних суперечок [Хлевов, 2008, с. 190-191].

Наступним етапом в процесі обґрунтування переваги церковної влади над монаршою стало вчення Папи Боніфация VII про два мечі: духовний та світський. Згідно цієї концепції Папі належав меч духовний, тоді як світський меч делегувався монархам, що перебували у васальній залежності від Папи. В дяку за отриманий меч вони були зобов'язані застосовувати свої сили та можливості для захисту інтересів Святого Престолу [Giovanni, 1991, с. 610].

Якщо аналізувати протистояння між Папами та імператорами, а на нижчому рівні феодалами та ієрархами церкви, відриваючись від конкретних обставин того чи іншого зіткнення, нескладно прогледіти два підходи до джерела права на владу. Частина дослідників, зокрема Д. Ноулс, вбачають в такому протистоянні церкви та влади фундамент принципів політичної демократії та правової держави: «Ініціатори середньовічних суперечок здобули головне: вони заклали фундаментальну і життєво важливу західноєвропейську традицію – традицію пошуку правового захисту від тиранії. Ця традиція вимагала, щоб любляча політична влада опералася не тільки на прецедент або силу, але й обґрунтовувалася шляхом раціонального виправдання» [Захаров, Чибисов, 2009, с. 35]

Імператор уособлював владу, джерелом сили якої був меч (зброя), Папа ж уособлював правову легітимність та опирався головним чином на право, а не на силу. Спокусливість цієї ідеї чудово ілюструє історія створення університету в Кембріджі: викладачі та студенти Оксфордського університету, стомившись від свавілля місцевого феодала, попросилися під руку Папи. Так вони отримали екстратериторіальність, ставши підданими Святого Престолу.

Перспектива бути васалом Папи, а не Імператора Священної Римської імперії, цікавила правителів, зокрема королів та князів, володіння яких межували з імперією. Так, наприклад, король Польщі Болеслав II Сміливий у 1072 р. відмовився виплачувати данину імператору, а у 1074 р. оголосив свою країну ленним володінням

Святого Престолу, таким чином ставши васалом Папи, а не імператора. На знак вдячності Папа дарував йому королівську корону. І таких прикладів безліч [Ridder-Symoens, 2003, с. 89].

Як бачимо, світські феодали Європи поступово здавали позиції. Частково, на цей процес здійснювали вплив безземельні лицарі, що не мали можливостей прогнати в інший спосіб, окрім як розпочати служити церкві. Допомогли зняти напруження в Європі спромоглася висунута Папою Урбаном II ідея залучення до хрестових походів васалів імператора. Протистояння з зовнішнім мусульманським світом, тобто не католицьким, не лише консолідувало Європу, але й посилювало владу Святого Престолу, адже військова сила була задіяна на Сході та не створювала конкуренції в м'якій силі права та легітимності, яка була зброєю Папи у боротьбі з імператором.

Римо-католицька церква зіграла значну роль в підготовці хрестових походів, створивши для них не лише гасла, а й морально-психологічне, а не рідко і матеріальне основу підґрунтя. До кінця XI ст. папство могло спиратися на позитивні результати Ключійського руху, раціоналізацію господарства монастирів і зміцнення авторитету церкви, досягнутого в боротьбі з невіглаством духовенства, посяганнями світської влади на церковне майно. Роки напередоні Першого хрестового походу виявилися тяжким тяжким періодом смут і голоду, епідемій чуми й інших хвороб, які забирали життя у знесиленого люду Лотарингії та Німеччини, Англії і Брабанті. До цього додалися стихійні лиха, серед яких особливо відзначилися суворі зими і повені в Північній Європі 1084 – 1094 рр. [Заборов, 1962, с. 271-272].

Роль хрестових походів не обмежувалася вивільненням значних демографічних сил, що накопичилися в Європі та посприяли зниженню соціальної агресії. Відбувся епохальний історичний прорив, а саме зросла роль юридичної легітимності над військовою силою. Боротьба за інвеституру та хрестові походи стали поштовхом до різкого зміщення балансу військових та політичних сил в Європі на користь Святого Престолу. Значною подією в цьому процесі відіграли духовно-лицарські ордени.

Відправною точкою в процесі появи значної військової сили в руках папства став Клермонський собор, що був скликаний Папою Урбаном II 18 листопада 1095 р. Собор закликав до обов'язковості «миру Божого» між християнами, відлучив від католицької церкви французького короля Філіпа I, що повторно одружився без згоди церкви. Власне найвагомішою подією собору стала промова Папи Римського Урбана II від 26 листопада 1095 р. в якій він оголосив про початок хрестового походу проти мусульман, метою якого мало стати визволення Гробу Господнього. Термін «хрестові походи» з'явився не раніше 1250 р., і став загальноприйнятим з XVII – XVIII ст. Учасники перших хрестових походів називали себе пілігримами, а походи – паломництвом, діянням або експедицією, священною дорогою [История крестовых походов, 1995, с. 29].

Для проведення Хрестового походу потрібні були гроші. Звичайно, були зібрані добровільні пожертви на богоугодну справу. Але їх було мало на утримання всього війська хрестоносців. Французький король був змушений обкласти свій народ новими непомірними податками. Деякі радники запропонували конфіскувати майно у євреїв. Їх пропозиції не залишилися без відповіді. Священнослужителі також змушені були сплатити велику суму. Серед народу почалися хвилювання, що могли

несприятливо вплинути на підготовку до походу [История средних веков: Европа и Азия, 2000, с. 80-81].

Наступним етапом у військовому посиленні Святого Престолу стала поява допоміжних сил, які здійснювали охорону Святих місць, госпіталів та інших місць, що використовувалися європейськими християнами для паломництва. Саме за таким принципом і утворився в Єрусалимі 1099 р. військово-чернечий орден Госпітальєрів.

Варто зазначити, що ідея чернецтва прийшла до Західної Європи з Єгипту. Тут вона отримала жваве осмислення, яке вилилося у виникнення численних різновидів усамітненого життя. Групи монахів, що обирали певний чернечий шлях об'єднувалися в ордені [Андреев, 2005, с. 30-122]. Саме прочитання та тлумачення Святого Письма, як і будь-якої книги, обумовлене життєвим досвідом того, хто прагне його тлумачити. Фактори, що впливають на розуміння того чи іншого тексту, як правило, складаються з суспільних проблем того часу, до якого належить тлумач, попередніх уявлень про той чи інший текст та індивідуальних особливостей характеру тлумача. Таким чином, кожен орден являв собою той чи інший шлях вибору тієї християнської чесноти, яка видавалася для людини найнеобхіднішою. Так ще в 530 р. Бенедикт Нурсійський створює в Італії монастир Монтекасіно. Саме життя в цьому монастирі стало зразком для багатьох монастирів, як для Італії, так і для багатьох країн Європи. Згідно уставу Бенедикта Нурсійського кожен, хто хотів стати монахом повинен був пройти новіціат. Монахи давали три обітниця: цноти, бідності та послуху. Вони мали дотримуватися мовчання, молитися згідно з установленим порядком молитви, читати Святе писмо, читати твори отців церкви, жити за рахунок власної праці. Ці прості правила лягли в основу ордену Бенедиктинців. Наголос в плані організації духовного життя робився на молитви, інтелектуальні заняття, релігійне мистецтво, місіонерську роботу. Слід зазначити, що такий стан речей в ордені Бенедиктинців ішов в розріз з ідеями жебрацтва, які сповідував орден Францисканців і які були близькі ордену Домініканців [Голосова, 2018, с. 50-200]. Францисканці звали себе членами ордену Братів Менших. Орден був заснований 1209 р. Головною ідеєю цього ордену стало проповідування християнства шляхом наслідування Ісуса Христа та апостолів. Тож, вони сповідували любов до ближнього, бідність, безкорисливість, цноту, благодійність [Кравцова, 2016, с. 12-25].

Що ж стосується лицарських орденів, то вони не були лише військовою силою. Вербування охочих до вступу в духовно-лицарські ордені потребувало широкої та системної пропаганди, а отже передбачало існування мережі своїх осередків не лише на Святій Землі а й у Європі. Досить швидко духовно-лицарські ордені набули національних ознак (тамплієри – стали французьким орденем, тевтонці – стали німецьким і так далі) [Шмитт, 2000, с. 99-154].

Сама природа церкви-феодала вимагала наявності військової сили, а наявність такої сили потребувала ідейного обґрунтування та осмислення. Католицька церква мала двояку думку про допустимість використання сили при здійсненні своєї місії в світі. З одного боку, слід прощати грішника, але разом з тим не можна забувати, що ті, проти кого здійснюється гріх, потребують захисту. Отже, пробачити розбійника, що розкався – це одне, а ігнорувати розбій – інше. Важливо було стримувати священників, щоб ті не бралися за зброю та всіляко заохочувати мирне вирішення особистих конфліктів між віруючими і, безумовно, необхідно було заохочувати тих

світських правителів, які вставали на захист священників і їх пастви від нападів ззовні та насильства всередині країни [Карсавин, 1918, с. 221].

Починаючи з перших століть існування християнства, виникло розуміння того, що благочестя не рівне пацифізму. При цьому притулок від заворушень мирського життя і безпеку, моральну і фізичну, в ті часи забезпечували чоловічі та жіночі монастирі. Більшість католиків, котрі схвалювали використання сили для захисту держави і покарання злочинців, при цьому добре знали, що Новий Завіт забороняє вбивство і насильство [Урбан, 2010, с. 416].

Деякі дослідники вважають, що прототипом християнських військово-чернечих орденів послугувала мусульманська організація – рібат (ribat). Члени цієї організації жили в укріпленому «монастирі» і поєднували духовне життя (як християнські монахи) із збройною боротьбою з ворогами ісламу. Правда, на відміну від християнських військово-чернечих орденів, члени рібат йшли в такий мусульманський «монастир» тільки на якийсь певний час, тому можна сказати, що вони були більше схожі на християн-хрестоносців, які взяли хрест на час хрестового походу. Але як би там не було, більшість історичних фактів свідчить про те, що лицарські ордени були породженням християнського суспільства Середньовічної епохи. У той час західні християни бачили у збройній боротьбі за праве діло засіб порятунку душі і акт милосердя, що стало для мирян, які прагнули вести релігійний образ життя, альтернативою вступу в монастир, а церковна заборона на носіння зброї, в якому деякі бачили перешкоду до розвитку військово-чернечих орденів, стосувалася тільки священнослужителів. Природньо, що поява таких організацій, як лицарські ордени, у багатьох християн викликала сумніви і побоювання. На перших порах навіть ті, що вступили у військово-чернечий орден мали сумнів про законність свого призначення. Більшість християн вважали військово-чернечі ордени нижчою формою релігійного служіння в порівнянні зі звичайним монастирем з його духовним, споглядальним напрямом. Проти лицарських орденів виступали і ті, хто продовжував вважати гріховним будь-яке насильство. Щоб хоч якось виправдати існування лицарських орденів, один з ідеологів хрестових походів Бернар Клервоський (1090 – 1153 рр.) в спеціально присвяченій лицарським орденам праці «De laude novae militiae» («У похвалу новому лицарству») намагався виправдати їх існування, примиривши служіння Богу і військову діяльність [Настенко, Яшнев, 2005, с. 20-36].

Початкове завдання лицарських орденів полягало в тому, щоб захищати християнських прочан і охороняти християнські володіння на Сході від нападу послідовників ісламу. Папа Римський і правителі християнських держав в Палестині прекрасно розуміли, що тільки лицарі військово-чернечих орденів будуть служити навіть там, де не погодяться або не зможуть служити світські лицарі [Жарков, 2008, с. 20-36].

Ефективна пропагандистська кампанія, та суттєво вища військова ефективність у порівнянні з силами, що їх привели на Святу Землю світські монархи, додавала популярності ідеї духовно-лицарських орденів. Так, наприклад, при облозі Акри, що тривала з 1189 р. по 1191 р., попри наявність значних сил у світських монархів Франції та Англії, а також місцевих держав хрестоносців, саме тамплієри першими йшли в бій та тримали ряди коли інші піддавалися паніці [Кенигсбергер, 2001, с. 214-241].

Тож не дивно, що такі успіхи приваблювали до себе великі грошові та земельні пожертви, посилювали вплив орденів на власних «національних» територіях.

З кризою ідеї хрестових походів на Святу Землю пропорційно зменшилося й значення ролі духовно-лицарських орденів в Європі. І хоча за два століття свого існування вони стали частиною європейського політичного та економічного ландшафтів, чого їм вдалося досягти шляхом будівництва чисельних постійних домів для паломників і не тільки, залучення робочої сили для обробки земельних наділів, зокрема виноградників. Тамплієри навіть створили праобраз банківської системи [Ли, 2002, с. 300-351].

Таким чином, лицарські ордени, будучи «державами в державах», набули рис сталого подразника європейського політичного життя.

Різке посилення церкви про яке йшлося вище мало й несподівану відповідь з боку світських феодалів. Вони не бажали надмірного посилення лицарів-хрестоносців та потрапляння в залежність до них. І якщо така ситуація для тамплієрів стала причиною їх падіння, то для тевтонців, що виникли значно пізніше, це стало поштовхом до розвитку.

Після завершення періоду «імперського папства» почалося чергове зміщення балансу сил від католицької церкви на користь світських монархів Європи, а наявність значної військової сили, що була екстериторіальною щодо монарха країни, де вони перебували, та феодала, через чий землі вони проходили, не влаштовувала їх. Шлях обраний тамплієрами, який полягав в пошуку зацікавленості короля Франції в існуванні ордену шляхом його кредитування, лише призвів до росту його жадібності та бажання розправи з кредиторами замість сплати боргу.

Госпітальєри після свого витіснення зі Святої Землі мусульманами в 1291 р. знайшли притулок у Кіпрському королівстві. Проте, усвідомивши всю небезпеку поступового розчинення лицарського ордену в повсякденному житті Кіпрського королівства, великий магістр ордену Гійом де Віларе вирішив знайти окрему територію, де б знаходилася резиденція ордену Госпітальєрів. Вибір впав на острів Родос.

Що стосується духовно-лицарських орденів Східної Європи, то на початку активності хрестоносців на Півночі Європи сама ідея хрестових походів проти європейських язичників вписувалася в більш глобальну доктрину поширення християнства, яка базувалася на заклику Ісуса Христа: «Ідіть та хрестіть усі народи». Переважно німецьке походження Тевтонського ордену сприяло відтоку значної частини молодих безземельних лицарів на богоугодну справу хрестових походів та поширення хрестової віри. Таким чином, вони не були залученні в протистояння між Папою та імператором Священної Римської імперії німецької нації за Північ Італії.

Значення духовно-лицарських орденів в ті часи залежало від актуальності самої ідеї хрестових походів. Так, коли тамплієри почали втрачати своє значення в системі взаємовідносин середньовічного європейського суспільства, вони побачили для себе вихід із ситуації в повторній актуалізації ідеї хрестових походів до Святої Землі. Іншим шляхом пішли тевтонці та іоніти, які розпочали для себе шукати нових земель та місій. Іоніти оселилися в Родосі, а тевтонці в Східній Європі. Найцікавішим був шлях тевтонців. Власне їх проникнення на терени Східної Європи мало як історичний, так й ідейний контекст. Справа в тому, що держави на Сході Європи були по сусідству з язичницькими племенами, що не бажали приймати християнство та, у випадку

язичників зі степу, самі здійснювали напади на християн. Власне дві мети, а саме поширення Христової істини та ідея німецької експансії на нові землі слугувало поширювали популярність ідеї хрестових походів в межах Європи. Саме німецьке походження та історичне тло на якому формувався орден зумовили обставини за яких тевтонці, на відмінно від тамплієрів, не стали продовжувати боротьбу за відновлення ідеї організації нових хрестових походів на Святу Землю, а зосередилися на розширенні хрестових походів у напрямку новиз земель. Історична література широко описує дві спроби залучення хрестоносців до процесу навернення язичників у християнство на Європейському континенті: запрошення угорськими королями лицарів-тевтонців на боротьбу зі східними кочовиками, що здійснювали напади на володіння Угорського королівства, а також запрошення польських князів для поширення християнського впливу на землі Прибалтики, що були заселені язичниками. Таким чином, ідея захисту хрестової віри поєдналася в практичній реалізації з більш приземленими та корисливими мотивами правителів Центральної та Східної Європи [Gorski, 1977, с. 78]. Крім того, ідея хрестових походів трансформувалася і набула ознак всесвітнього проєкту захисту та поширення християнства, який не обмежувався Святою Землею [Karlheinz, 2006, с. 139-216].

З наступом монгольських сил на Європу в середовищі католицької церкви набула популярності ідея підпорядкування Святому Престолу інших християнських церков, як це трапилося у випадку Кілікійської Вірменії, що уклала церковну унію шляхом визнання Папи Римського главою церкви та оголошення короля Левона II васалом Святого Престолу [Лэнг, 2004, с. 58].

Схожим шляхом мали йти й православні. Свідчення цих ідей поширення хрестових походів на Схід Європи були широко відомі у ті часи і як писав Михайло Грушевський в третьому томі своєї «Історії України Русі»: «Папські легати в обмін на приєднання до католицької церкви обіцяли Роману Мстиславичу королівську корону та “Меч святого Петра” – допомогу лицарів хрестоносців» [Грушевський, 1900, с. 11-12].

На початку XII ст. татаро-монгольська орда на чолі з Чингізханом підкорила практично всю Азію. Пізніше татари перейшли Волгу і підкорили майже всі землі Східної Європи. Після того як татаро-монголи розорили всі поселення, що знаходились на берегах Дунаю і Вісли, загроза нависла над Італією і Німеччиною [Мельвиль, 2003, с. 141].

Ідеї використання лицарів-хрестоносців у боротьбі з монголами були одними із основних при плануванні та здійсненні визволення від монголо-татарської навали руських земель Данилом Романовичем, і тільки страх перед монголами у правителів сусідніх держав завадили цим планам. Двоєке та неоднозначне ставлення до пруського хрестового походу було у великого литовського князя, а згодом у короля Литви Міндовга [Насевіч, 2005, с. 312-313].

Тож сама ідея появи на Сході Європи лицарів Тевтонського ордену не була лише ідеєю великого магістра Тевтонського ордену Германа фон Зальца, а мала об'єктивні історичні передумови, пов'язані із запитом на появу військової сили, яка змогла б подолати ті чи інші хронічні проблеми. Запит на їх вирішення був не лише у католицьких країнах Східної Європи, а в той чи інший проміжок часу з'являвся й у православних та язичників. З огляду на сказане природньо, що поява на теренах Східної Європи сильних, централізованих, об'єднаних єдиною ідеєю та військовою

дисципліною держав хрестоносців сприяло не лише вирішенню тих завдань, що покладалися на них світськими монархами та князями церкви, а й сприяли консолідації сусідніх католицьких держав та поступовому подоланню феодалного сепаратизму на теренах Східної Європи [Biskup, Labuda, 1988, с. 243-341].

Не менш цікавою, проте неофіційною рушійною силою діяльності лицарів-хрестоносців Тевтонського ордену, який по суті мав німецьке походження, стало прагнення до освоєння етнічними німцями нової території. Справа в тому, що демографічні тенденції в Європі, які склалися напередодні хрестових походів, а саме велика кількість населення при малій кількості землі та значна кількість вільних людей зі зброєю, які фактично не мали можливостей себе прогодувати, були характерними для німецьких земель ще з часів Великого переселення народів. Саме ця обставина, не менше ніж нашествя гунів стала причиною для переселення частини германських племен на землі Західною Римської імперії. Схожа ситуація згодом трапилася зі слов'янськими землями та далі на Схід. Мешканці Східного Франського королівства, шукаючи землі та промисли, поступово оселялися й освоювали землі Судетів і береги річки Ельби, і лише утворення слов'янських держав та їх хрещення призупинило цю експансію [Неедлы, 1944, с. 221].

Тож в контексті християнізації східних земель чудово вписувалася стара історична тенденція до освоєння східних земель німецьким населенням.

Тевтонці, які почали свій шлях значно пізніше, у часи Третього хрестового походу, не могли йти шляхом тамплієрів та обрали власний шлях, який надав їм можливість процвітання в майбутньому, а ідея хрестових походів отримала довгождану для хрестоносців реанімацію. Тевтонці розпочали пошук суверенної допоміжної території, яка б в адміністративному відношенні підпорядковувалася не якомусь монарху Європи, а безпосередньо ордену і через нього Святому Престолу. На відміну від тих орденів, які головним чином діяли на теренах Західної Європи, прагнення тевтонців лягли на благодатний ґрунт Східної Європи, де монархи прагнули розширити власний вплив та володіння, прикриваючись гаслами про необхідність боротьби з язичниками та поширення християнства. Під час Прусського хрестового походу, що розпочався 1217 р. тевтонці отримали жадану суверенну територію. Таким чином, папству вдалося зберегти значний військовий та політичний потенціал, значною мірою примиривши його з інтересами німецького імператора та інших світських монархів Європи. Тож, конче необхідний для подальшого розвитку Європи баланс сил знову було відновлено [Knowles, 1967, с. 29-43].

Для того щоб зрозуміти рятівну роль Прусського походу для встановлення балансу сил між Папою та імператором у Європі, слід звернути увагу на структуру Священної Римської Імперії.

Згідно закону Священної Римської імперії, підписаного імператором Фрідріхом II 26 квітня 1220 р., вищому духовенству було даровано широкі привілеї, які дали змогу розпочати формування церковних князівств. Це поклало підвалини виходу з анархії в яку впала Священна Римська імперія внаслідок боротьби за інвеституру між Папою Римським та імператором.

Якщо бігло розглядати цей період німецької історії, то може скластися хибне враження про різке посилення клерикальних сил в імперії. Проте насправді відбулося чергове трансформування феодалної системи: єпископи-феодала перетворилися на

реципієнтів матеріальних цінностей та ленних прав, а тому надалі були зацікавлені в збереженні та зміцненні такого становища. Використання християнських ідей для походів на нові землі сприяло тому, що папство зуміло зберегти свій військовий потенціал в умовах кризи ідеї подолання негативних суспільних явищ шляхом релігійного фанатизму та посилення світської влади Папи Римського. Після завершення періоду найбільшого піднесення Святого Престолу розчався новий етап послаблення позицій Римської курії. Політично розчавивши імперію, папство впало саме під своєю «вагою». Найгостріше криза папства спостерігалася в Священній Римській імперії та Папській області. І якщо в Німеччині внаслідок різних обставин (одна з яких експансія Тевтонського ордену на нові східні землі) відбувалося більш-менш ефективне підтримання балансу різних суспільних інтересів, то ситуація в твердині Понтифіка була настільки складною, що Папам довелося вступати в протистояння зі своїми васалами, що мали володіння в Папській області, а ці васали, в свою чергу, прагнули маніпулювати виборами Пап та впливати на дії Святого Престолу і цим перетворити Папську область у звичайну феодальну монархію. Вихід з такої ситуації в Римі був знайдений. Після того як король Франції Філіп IV Вродливий захопив Папу Боніфація VIII та зумів домогтися від Понтифіка обрання свого ставленика Клементя VII, в березні 1309 р. двір Папи Римського переїхав до Авіньйону. Це місто було викуплене Папою в 1348 р. Зберігши за собою формально та юридично суверенну владу в Папській області, Святий Престол знайшов притулок на землях «старшої дочки» католицької церкви – Франції, в місті Авіньйон, від якого пішла назва наступного періоду в історії папства – «Авіньйонський полон Римських Пап».

Авіньйон, перебуваючи в підпорядкуванні Святого Престолу та знаходячись далеко від основних володінь Пап в Італії, став ідеальним місцем для «перепочинку» Римської курії та переходу до нового етапу боротьби за вплив в Європі. Підвладність Климента V французькій короні виявлялася серед іншого в протистоянні Папського престолу та ордену Тамплієрів. Апогеєм цього протистояння став В'єннський собор. Хоча загалом перебування Пап в Авіньйоні тяжко назвати полоном в класичному розумінні, проте вплив французьких королів призвів до послаблення ролі папства, як арбітра в стосунках між монархами європейських країн, а повна анархія, що охопила Папську область і була пов'язана з діями окремих дрібних феодалів та амбіціями окремих міст мала несподіваний ефект, що полягав в народних бунтах, які мали на меті повернення Пап до Риму.

В період Авіньйонського полону Пап відбулося «офранцуження» Святого Престолу. Папи цього періоду були за походженням французами, тому звістка про повернення резиденції Святого Престолу до Риму викликало збурення в римському соціумі, який з одного боку хотів цього, а з іншого надзвичайно скептично ставився до Папи-француза. Навіть ініціатива Папи Урбана V, що полягала в дарі Папській області конституції йшла в розріз із подальшою політикою, як Святого Престолу, так і амбіціями римської аристократії. Остаточне повернення Святого Престолу до Риму відбулося у 1377 р. за понтифікату Папи Григорія XI [Favier, 2006, с. 720-761].

Проте повернення папства до Риму на фоні загального послаблення Святого Престолу, що було пов'язано з відомими впливами французької корони та нівелюванням його авторитету, як арбітра для європейських монархів призвело до втрати Святим Престолом свого колишнього статусу.

В такій ситуації Французьке королівство пішло на зухвалу політику, наслідком якої став період в історії папства, відомий, як Велика схизма західного християнства. Фактично виникло два Святих Престоли. На один орієнтувалися Папська область, Північ Італії, Скандинавські країни, Польща, Угорщина, Англія й Ірландія. На центр в Авіньйоні орієнтувалися Франція, Неаполь і Сицилія, Кастилія і Леон, Савойя та Навара, а також Кіпр та Уельс. Що цікаво, Португалія, Бургундія, Священна Римська імперія в цілому, та духовно-лицарські ордени вагалися. Така ситуація створювала нові умови, коли протистояння відбувалося не між Папою та імперією, а між конкуруючими групами, які намагалися представляти Святий Престол. Фактично Великий розкол римської церкви тривав до 1417 р., коли завершився початий ще в 1414 р. собор. На цьому соборі було обрано Папою Маркіна V. Цікавою обставиною є те, що на початку собору Маркін V був звичайним мирянином, але в ході собору подолав всі сходинок церковної ієрархії [Norwich, 2012, с. 285-340].

Повернувшись до Риму, Папа обрав своєю резиденцією не Латеранський палац в Римі, як було до Авіньйонського полону, а Ватикан. Справжнім будівничим Ватикана став Микола V. Саме він побудував більшу частину ватиканського палацу, а також загальновідому ватиканську бібліотеку. Саме Миколу V вважають першим Папою епохи гуманізму. Він усяляко сприяв людям творчості та книжної грамоти. Ще не будучи Понтифіком, він захоплювався флорентійським живописом та витрачав величезні кошти на підтримання митців.

Наступним видатним Папою цієї епохи став Сікст V. Саме він збудував Сікстинську капелу та перший у світі публічний музей. У 1478 р. він визнав недійсним декрет згідно якого надавалася перевага рішення собору над папським рішенням.

На зорі епохи Великих географічних відкриттів Папа Олександр VI розділив світ між Іспанією та Португалією, видавши відповідну буллу. Взагалі Папа Олександр VI не вирізнявся набожністю, просував на церковні посади своїх дітей. Згідно чуток він навіть мав статеві стосунки зі своєю дочкою Лукрецією. Серед найбільш обурливих діянь Олександра VI було призначення на посаду кардинала свого вісімнадцятирічного сина Чезаре та брата своєї коханки Джулії Олександро Фереца. Також Олександр VI щедро роздавав світські та церковні посади своїм родичам. Такі дії глобально послабили Святий Престол, завдавши удару по його авторитету.

Частково ця ситуація була виправлена за понтифікату його суперника, що увійшов в історію під ім'ям Юлій II. На відмінно від Олександра VI Юлій II відзначався помітною скромністю, а також зневагою до розкішних речей, захоплюючись якими його попередники втрачали розуміння побожного життя. Саме Юлій II провів кардинальні реформи Папської області, які на довгі роки перетворили її на надійний плацдарм у боротьбі за вплив в Європі і не тільки. Заснувавши у 1506 р. Швейцарську гвардію, він розпочав війну зі своїми сусідами, що дозволило максимально розширити територію Папської області. Саме за Юлія II активізувалася співпраця Святого Престолу з духовно-лицарськими орденами, адже саме цей Папа Римський залучив їх у протистояння з дедалі більш загрозливим ворогом християнського світу – Османською імперією [Кернс, 1992, с. 270-310].

Зневілювавши свого основного конкурента за владу – Священну Римську імперію, папство несподівано для себе отримало новий виклик у вигляді Реформації. Ідея Реформації полягала в тому, що Святе Письмо має бути ближчим до народу та

друкуватися національними мовами. Єпископ мав бути обраним, а не призначеним Папою. Церковні таїнства оголошувалися звичайними обрядами. На думку вождів Реформації, монастирі слід було розпустити, а церковне майно конфіскувати на користь держави. Ідеї протестантизму ширилися Європою. Особливо бурхливо протестантизм наповнив Священну Римську імперію німецької нації. Там, як ніде в Європі було справедливим визначення: «Чия влада того й церква». Такий принцип дозволив світським монархам Німеччини маніпулювати церковними справами з метою протистояння вчорашнім антагоністам – імперською канцелярією та Римською курією [Епоха Реформации, 2002, с. 60-180].

Найбільш запекле протистояння між католицизмом та протестантизмом сталося під час Тридцятилітньої війни, що охопила майже всю Європу і відбувалася головним чином на німецьких землях. Наслідком цієї війни стало досягнення балансу, за якого Папство та Священна Римська імперія змирилися з існуванням протестантських церков, а протестанти в свою чергу зрозуміли, що їм не вдасться реформувати весь християнський світ. Надалі обидві сторони дотримувалися релігійної терпимості, хоча криваві ексцеси не були рідкістю. Реформація охопила й Балтійські землі, що належали ослабленому Тевтонському ордену [Кернс, 1992, с. 263-290].

Подібно до того, як в минулому орієнтація на Папський престол давала більше волі та самостійності ніж орієнтація на імперський престол (оскільки папство розповсюджувало свої впливи шляхом юридичної сили, а імператор послуговувався насамперед на проекцію військової сили), в нових умовах Реформації місцевим князям було зручно мати кишенькового єпископа, який надавав князеві юридичну, тобто церковну на той час легітимність в межах його володінь. Проте таке просування ідеї протестантизму наштовхувалося на специфічні умови формування країн Центральної та Східної Європи, насамперед німецьких земель, де лівова частина території належала князям-єпископам, монастирям та орденським державам [Смирин, 1977, с. 48-90].

Наростання протестантських настроїв на східноєвропейських та центральноєвропейських землях використовувалася їх католицькими сусідами для втримання переваг над прихильниками протестантизму. Саме в таких умовах відбулася трансформація ідеї хрестових походів проти язичників в ідею хрестових походів проти єретиків-протестантів. Найбільш показовим та цікавим прикладом такої боротьби, ще до початку Реформації, на Сході Європи є Гуситські війни. Власне ця серія хрестових походів розтягнулася на кілька десятиліть. Хоча, як зазвичай за релігійними ідеями ховалися практичні інтереси сторін, їх ідейне оформлення потребувало світоглядного осмислення і було продуктом свого часу. Справжні витоки ідеології гуситів полягали радше в національних та соціальних протиріччях, що накопичувалися довгий час у королівстві Богемія. Справа в тому, що правлячу верхівку королівства Богемія та значну частину жителів Праги та інших великих міст Чехії складали німці, які були провідниками імперської політики на цих землях. Природним союзником та опорою їх панівного становища була католицька церква. Фактично церковні проповіді католицького духовенства сприяли консервації пригніченого стану чеського населення. Тому ідея формування протестантської спільноти фактично мала на меті не відрив від Риму як такий, а радше відрив від Риму, як засіб сепарації від впливу імперського німецького свавілля. Саме такі обставини

сприяли швидкому посиленню гуситських протестантських ідей. Гусити досить швидко перейшли від проповіді до вигнання католицьких священників. Невдовзі король Богемії Владислав IV, керуючись вимогою імператора Сигізмунда, в 1419 р. наказав повернути втрачені храми католикам. Не бажаючи повернення католицьких порядків, гусити зібралися в місті Табір. Для розгону повстанців Папа Римський 1 березня 1420 р. оголосив про початок хрестового походу. Так почалася нова епоха хрестових походів, рушійною силою якої стали Тевтонський орден та орден Іонітів, як найбільш організовані військові лицарські ордени.

Основні вимоги гуситів відображають заклики ідеолога руху:

«Я говорив і говорю, що чехи в королівстві Чеському за законом і за вимогою природи повинні бути першими в посадах, так само як французи у Франції і німці у своїх землях.

Духовенство не вчить, а псує народ своєю розпустою, пов'язаною з багатством. Так треба відняти у нього багатство! Наступники Христа повинні бути бідні, як апостоли. А вони, навпаки, тільки й думають, як би ще збільшити свої багатства, для чого розсилають продавців індульгенцій і хижих монахів, які грабують бідний народ .

Ці єпископи вмовляють мене всенародно відректися, – ні! Не можу зрадити своїй совісті і осоромити віру Христову. Якщо відречуся від істини, то якими очима гляну на небо? Як смію подивитися в очі народу, якщо з моєї вини порушуються вікові його переконання? Ніколи! Порятунком стількох душ народу для мене дорожче мого тлінного тіла» [Степанова, Шевеленко, 1981, с. 14-21].

Гуситський рух був яскравим явищем XV ст. не тільки для Чехії, але і для всієї Європи. Саме в цій малій слов'янській країні вперше в історії виник всенародний опір монополії католицької церкви, що призвело у кінцевому підсумку до того, що вона визнала право чехів сповідувати свій різновид християнської релігії і тим самим втратила свою ідеологічну зверхність на століття раніше від перемоги загальноєвропейської Реформації. Але, звичайно, релігійна боротьба чехів становила лише один з аспектів складного громадського руху, викликаного економічними і соціальними причинами. В ході гуситського руху були вироблені різні програми зміни феодального ладу. Боротьба тих чи інших сил чеського суспільства XV ст. за здійснення цих програм – відповідно до соціальної приналежності окремих громадських прошарків – і становила стрижень гуситського руху.

Однак найважливіша особливість гусизму полягає в тому, що він не обмежився локальними рамками однієї країни – Чехії, а набув міжнародного резонансу, бо вся Європа, яку «очолювала» Римо-католицька церква в союзі з імператором Священної Римської імперії виступила проти чеських «єретиків» і їх програм перетворення існуючого суспільного ладу. Ця боротьба, яка мала досить запеклий характер і тривала три чверті століття чеської пройшла через два основних етапи. Перший, підготовчий етап охопив 1400 – 1419 рр. Це етап ідеологічного осмислення сил, формування основних напрямів руху. Другий етап, що тривав упродовж 1419 – 1471 рр. зветься нині гуситською революцією. В її поступі виокремлюються три періоди: 1) 1419 – 1421 рр. – період найбільшого розмаху революції, піку її радикалізації; 2) 1422 р. – середина 1430-х рр. – період боротьби всередині Чеського королівства між різними таборами руху і проти іноземної інтервенції; 3) середина 1430-х рр. – 1471 р. – період еволюції трансформованого чеського суспільства та боротьба за утримання досягнутих рубежів.

Перед загрозою зовнішньої небезпеки об'єдналися сили помірних і революційних гуситів. Ядром гуситських сил була народна армія, створена в Таборі. Її засновником став лицар Ян Жижка з Троцнова (1378 – 1424 рр.), учасник відомої битви під Грюнвальдом 15 липня 1410 р. Він був непересічним полководцем свого часу. Хоча його народна армія складалася головним чином з селян південної Чехії, це не заважало їй бути прекрасно вишколеною. Життя народного війська мало всі ознаки воєнного часу, тому основною метою Яна Жижки була підтримка в ньому військової дисципліни. Він не приймав в армію і виганяв з неї всіх невірних, неслухняних, брехунів, злодіїв, азартних гравців, мародерів, ненажер, розпусників. Попри те, що народна армія була озброєна косами і серпами, вона представляла грізну та мотивовану силу.

Учасники хрестового походу, впевнені в своїй перемозі, вирушили до Праги. 14 липня 1420 р. Ян Жижка розгромив війська хрестоносців, і ополчення Сигізмунда розсіялося. Перемога Жижки під Прагою викликала новий підйом революційного руху. Народні маси вилилися на своїх ворогів. Вони захоплювали королівські маєтки і маєтки панів, руйнували храми, монастирі, замки [Duncan, 2016].

Антифеодальна боротьба чеського селянства сколихнула народні маси німецьких і австрійських земель, активізувала виступи міського плебсу і селян проти феодальної експлуатації. Протягом 1415 – 1420 рр. у багатьох великих містах німецьких князівств відбувалися народні виступи. Відчувши небезпеку, феодали вдалися до вжиття привентивних заходів. Спеціально зібраний в Зальцбурзі церковний синод затвердив особливі рішення про припинення діяльності народних проповідників, про жорстокі страти і тортури для «єретиків». Проте жодні репресії не могли зупинити поширення серед повсталого народу антифеодальних ідей. Німецькі селяни і міські низи з жадібністю ловили кожен звістку про боротьбу чехів із феодалами. Вони підтримували і переховували проповідників від шукачів інквізиції. Багато осіб віддали в ці роки своє життя за справу боротьби проти сваволі феодалів. У Мейссене 1417 р. був спалений вигнаний з Праги Микола Дрезденський. У Магдебурзі зійшов на вогнище магістр Якоб Бремер, що поширював погляди Гуса. У Регенсбурзі спалили Ульріха Грюнледера. Страти німецьких гуситів тривали й надалі. У 1424 р. віддали своє життя проповідники, які поширювали «чеську ересь» – Йоганн Драндорф і Петер з Турнау. Багаття інквізиції загорілися не тільки в Тюрінгії та Баварії, але і в Бранденбурзі та далеких західних областях Священної Римської імперії, аж до берегів Північного моря і гирла Рейну. Проте ніщо не могло перешкодити поширенню гуситських ідей. Багато прихильники гуситів залишали рідні місця, йшли в Чехію, щоб влитися в ряди повстанців. Серед героїчних захисників Табора налічувалося чимало німців, особливо з Тюрінгії та Саксонії, а також вихідців з австрійських земель [Мацек, 1954, с. 232].

На жаль, збережені джерела не дають нам достатнього матеріалу, на підставі якого можна було б уявити повну картину участі польського народу в революційній боротьбі чехів. Проте навіть окремі, ізольовані повідомлення, що дійшли до наших днів, показують обстановку напруженості, що існувала в ті роки в Польщі. У 1421 р. в Познанській консисторії судився Адам з Мосіна, який був винен в тому, що побив свого противника, який образив в суперечці гуситів і пам'ять Гуса. З протилежного боку Польщі – в Куявії у 1424 р. був звинувачений в гусизмі священник Шимон з Конояд. Переслідування змусили його відмовитися від «єретичних помилок». Пізніше,

в 1430 р. він знову був звинувачений в тому, що вихваляв сімох поляків, які втекли до Чехії на допомогу повстанню таборитів. У 1425 р. згадуються гусити в Любліні. Католицькі інквізитори жорстоко розправлялися з усіма запідозреними в «чеській ересі». У польських містах, особливо в Сілезії, диміли багаття, на яких спалювали прихильників гусизма. Народ вважав страчених мучеників святими і відповідав на посилення репресій актами справедливої відплати, розправляючись з найбільш ненависними інквізиторами [Davies, 1984, с. 150-300].

Якщо народні маси, критикуючи церкву, вели об'єктивну боротьбу проти феодального гніту, то багато хто з кола польських шляхтичів співчували чеському руху лише з огляду на сподівання використання його для збільшення своїх багатств за рахунок католицької церкви в самій Польщі. Деякі польські шляхтичі вважали, що союз з повсталим чеським лицарством допоможе Польщі в її боротьбі проти німецької феодальної агресії. Втім, час найбільшого поширення гуситських ідей серед феодалів Польщі відноситься до більш пізнього періоду – до 30-х рр. XV ст. В описуваний час польські феодали обмежили свої виступи проти церкви тим, що відмовлялися платити десятину та інші церковні побори. Випадки захоплення володінь, що належали церковним магнатам і монастирям, засвідчені в документах, були порівняно рідкісні. Так, шляхтич Спітек з Мельштина не побоявся зайняти землі самого канцлера – краківського єпископа Збігнева Олесницького. Скликавши загін зі своїх селян, Спітек вступив в збройну боротьбу з єпископом. Проте йому перешкодили королівські війська. Інший шляхтич з Великої Польщі, Абрагам із Збоншинь протягом низки років вів боротьбу проти церковних феодалів, але також змушений був відступити під натиском королівських загонів. Згодом Олесницький писав королю, що йому і його поміщикам довелося докласти багато зусиль, щоб викоринити гуситську «ересь» і не допустити її поширення в польських землях [Первольф, 1890, с. 39-59].

Фактичний кінець ідеям духовно-лицарських орденів, як суттєвому суспільному явищу, поклала Грюнвальдська битва. Власне тоді відбулося тектонічне зміщення мислення європейських інтелектуалів Східної Європи. З проникненням ідей Відродження відбулося зміщення ідентичності людей з релігійної на національну. Подібно до того як на Апеннінському півострові швидко набирав обертів рух за повернення до римської культури, у країнах Східної Європи, насамперед в Польщі, набула популярності тенденція пошуку свого коріння. Так народилася Сарматська теорія.

Про сарматизм вперше заговорив польський історик Ян Длугош. Ідея Сарматизму полягала в наступному: польська шляхта вважала за своїх предків сарматів – грізне войовниче плем'я, що вело кочовий спосіб життя та було винахідником лицарського обладунку і бойового порядку тяжкої кінноти. Сармати були витіснені з України німецьким племенем готів у II ст. н. е. Цей міф ліг на благодатний ґрунт, адже вирішував відразу кілька завдань, які стояли перед польським суспільством. По-перше, він допомагав розмежувати польське населення за становим принципом, використовуючи не лише старі церковні тези, а й нові, які відповідали духу часу. Прихильники сарматизму вважали, що польська шляхта та польські хлопці – два різні народи. Для посилення наочності цієї тези вони використовували зовнішні відмінності між собою та селянами і культивували їх. Фактично створювалася ціла матеріальна культура, яка була побудована на уявленні польської шляхти про сарматський побут. Обов'язковими ознаками справжнього сармата були: чесність,

національна гордість, сміливість та волелюбність. Особливо дисонує з попереднім досвідом ідейного обґрунтування суспільних запитів національна гордість як новоутворення, яке було немислиме в Середньовіччі.

Наступним завданням з яким впорався сарматизм було пояснення правомірності польської влади над землями України, адже саме з України готи витіснили сарматів до Польщі. І останнє, найбільш важливе завдання, яке вирішувала сарматська теорія стало перетягування ковдри захисника європейських народів з лицаря-хрестоносця на вільного воїна та сучасного «сармата» – польського шляхтича, який був володарем степу та захисником як старих, у вигляді католицької церкви, так і нових європейських ідеалів, що полягали у волелюбності та особистій свободі [Davies, 1984, с. 150-218].

Власне утвердження ідей сарматизму поклало кінець ідеологічному обґрунтуванню діяльності духовно-лицарських орденів у Східній Європі. І якщо окремі духовно-лицарські ордени, зокрема орден Іонітів, продовжують існувати у наш час, проте кінець ідеологічній доктрині їх функціонування поклали саме Грюнвальдська битва та сарматська теорія.

Висновки. Досліджуючи духовно-лицарські ордени, як специфічне явище середньовічної Європи, можна зробити наступні висновки.

В умовах краху Західної Римської імперії та того типу суспільства, яке було породжене ним, саме єпископ Риму став тією єдиною силою, яка зуміла оволодіти тими функціями держави, які стояли на заваді потрапляння в лабета анархії не лише Риму, а й частини територій колишньої імперії, Німеччини, Скандинавії та слов'янських земель, що увійшли до католицького культурного простору.

Існування духовно-лицарських орденів не було чимось штучним та пов'язаним виключно з потребами та ідеями, актуалізованими хрестовими походами до Святої Землі. Вони були глибоко детерміновані тими обставинами в яких розвивалися католицька церква та середньовічна Європа. І хоча еволюція уявлень про саму ідею військової сили в руках церкви не мала лінійного характеру, проте кожний наступний її етап розвитку лягав на твердий підмурівок у вигляді інтелектуального осмислення католицькими мислителями та видатними релігійними діячами.

Скрізь де католицька церква прагнула опиратися на силу, саме духовно-лицарські ордени ставали дієвим інструментом її проєкції. Саме вони перебували на вістрі боротьби Святого Престолу за розширення свого впливу та були авангардом його сил.

Оскільки духовно-лицарські ордени мали феодальну середньовічну природу, ідейне обґрунтування їх існування за Нової доби зазнало суттєвої еволюції. Надалі існування духовно-лицарських орденів стало радше даниною традиціям ніж конкретною суспільною потребою в них.

Список використаних джерел та літератури

- Андреев, А., 2005. *Монашеские ордена. Власть над душами*, Москва: Эксмо, Алгоритм, 648 с.
Балакин, В. Д., 2004. *Творцы Священной Римской империи*, Москва: Молодая гвардия, 356 с.
Беларуская энцыклапедыя: У 18 т., т. 5: Гальцы – Дагон, 1997. Минск: БелЭн, 576 с.
Вишневский, А. А., 2006. *Каноническое право. Древняя Церковь и западная традиция*, Москва, 276 с.
Гергей, Е., 1996. *История папства*, Москва: Республика, 320 с.

- Голосова, О. Е., 2018. *Преподобный Венедикт Нурсийский: Свет Темных веков*, Москва: Лепта, 392 с.
- Грушевський, М. С., 1900. *Історія України-Руси, т. 3: До року 1340*, Львів, 586 с.
- Жарков, С., 2008. *Рыцарские ордена в бою*, Москва: «Эксмо», 448 с.
- Заборов, М. А., 1962. *Крестоносцы и их походы на Восток в XI – XIII вв.*, Москва: Учпедгиз, 360 с.
- Захаров, В. А., Чибишев, В. Н., 2009. *Орден госпитальеров*, Санкт-Петербург: Алетея, 464 с.
- История крестовых походов*, 1995. Москва: МГП Вос., 312 с.
- История средних веков: Европа и Азия*, 2000. Минск: «Харвест», 255 с.
- Карсавин, Л. П., 1918. *Культура средних веков*, Петроград: Огни, 221 с.
- Кенигсбергер, Г., 2001. *Средневековая Европа: 400 – 1500 годы*, Москва: Весь Мир, 384 с.
- Кернс, Е., 1992. *Дорогами Христианства*, Москва, Протестант, 299 с.
- Кравцова, Е., 2016. *Францисканский орден. От апостольского движения к ученой корпорации*, Москва: «Центр гуманитарных инициатив», 320 с.
- Ли, Г. Ч., 2002. *История тамплиеров*, Москва: ОЛМА-Пресс, 381 с.
- Лозинский, С. Г., 1986. *История папства*, Москва, 382 с.
- Лурье, В., 2006. *История византийской философии. Формативный период*, Санкт-Петербург: Аxioma, 553 с.
- Лэнг, Д., 2004. *Армяне: народ-созидатель*, Москва: Центрполиграф, 348 с.
- Мацек, Й., 1954. *Гуситское революционное движение*, Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 232 с.
- Мельвиль, М., 2003. *История ордена Тамплиеров*, Санкт-Петербург, 416 с.
- Митрофанов, П., 2003. *История Австрии с древнейших времён до 1792 г.*, Москва, 160 с.
- Монусова, Е., 2010. *Полная история рыцарских орденов в одной книге*, Москва: АСТ, 351 с.
- Насевич, В., 2005. *Міндоўг, Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя у 3 т., т. 2: Кадэцкі корпус-Яцкевіч*, Минск: БелЭн, с. 312- 313.
- Настенко, И. А., Яшне, Ю. В., 2005. *История мальтийского ордена: в 2 кн. Книга 1. Из глубины веков: госпитальеры в Святой Земле, на Кипре, Родосе и Мальте. XI – XVIII вв.*, Москва: «Русская панорама», 416 с.
- Неедлы, З., 1944. *Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии*, Москва: Огиз. Гос. изд-во полит. лит-ры, 221 с.
- Первольф, И., 1890. *Славяне, их взаимные отношения и связи, т. III, ч. I*, Варшава, 59 с.
- Рубльова, Н. С., 2007. *Католицька церква*, Енциклопедія історії України: у 10 т., т. 4: Ка–Ком, Київ: Наукова думка, с. 141.
- Смирин, М. М., 1977. *Германия в XVI и в начале XVII в.*, История средних веков в двух томах, т. 2, Москва: Высшая школа, 325 с.
- Степанова, В. Е., Шевеленко, А. Я., 1981. *Хрестоматия. История средних веков (XV – XVII века), часть II*, Москва, с. 14- 21.
- Тома Аквінський, 2003. *Коментарі до Арістотелевої «Політики»*, Київ: Основи, 796 с.
- Томпсон, Э. А., 2003. *Римляне и варвары. Падение Западной империи*, Санкт-Петербург: Издательский Дом «Ювента», 288 с.
- Урбан, В., 2010. *Тевтонский орден*, Москва: ООО «АСТ», Астрель, 416 с.
- Хлезов, А., 2008. *Краткая история средних веков*, Санкт-Петербург: Амфора, 368 с.
- Шмитт, К., 2000. *Римский католицизм и политическая форма*, Политическая теология, Москва: Канон-Пресс-Ц, с. 99-154.
- Эпоха Реформации*, 2002. Европа, Минск: Харвест, 624 с.
- Юридична енциклопедія: т. 2: Д-Й*, 1998. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 744 с.
- Biskup, M., Labuda G., 1988. *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach: gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia*, Gdańsk, 625 s.
- Davies, D., 1984. *A History of Poland. Volume I. The Origins to 1795*, New York: Columbia University, 367 p.
- Di Donato, F., 1996. *Esperienza e ideologia ministeriale nella crisi dell'ancien régime*, Jovene, Napoli, 63 p.
- Duncan, H., 2016. *An Alsatian Nobleman's Account of the Second Crusade against the Hussites: New Edition, Translation, and Interpretation, Crusades, vol. 15, p. 199-221.*

- Ehrman, B. D., 2004. *A Brief Introduction to the New Testament*, Oxford: Oxford University Press, 424 p.
- Favier, J., 2006. *Les Papes d'Avignon*, Paris, 826 p.
- Ferdinand, R., 1985. Gahbauer: Die Teilung des Imperium Romanum als Ursache für die ost-westliche Kirchenspaltung, *Ostkirchliche Studien*, № 34, s. 105-127.
- Giovanni, V., 1991. *Nuova Cronica di Firenze*, Parma, 1991. 1644 s.
- Gorski, K., 1977. *Zakon Krzyzacki a powstanie panstwa pruskiego*, Wrocław, Warszawa, Krakow, Gdansk, 219 s.
- Grodziski, S., 1997. *Habsburgowie Dynastie Europy*, Wrocław 1997, s. 101-136.
- Karlheinz, B., 2006. Der Ordensstaat Preußen und der Niederrhein – insbesondere Geldern, *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, N 209, s. 139- 216.
- Knowles, D., 1967. Church and State in Christian History, *Journal of Contemporary History*, vol. 2, N 4, p. 29-43.
- Norwich, J. J., 2012. *Absolute Monarchs: A History of the Papacy*, London: Random House, 528 p.
- Ridder-Symoens, H., 2003. *A History of the University in Europe: Universities in the Middle Ages, I*, Cambridg: Cambridge University Press.
- Whelton, M., 1998. *Two Paths: Papal Monarchy – Collegial Tradition*, Salisbury: Regina Orthodox Press, 113 p.

References

- Andreev, A., 2005. *Monasheskie ordena. Vlast' nad dushami [Monastic orders. Power over souls]*, Moskva: Eksmo, Algoritm, 648 s.
- Balakin, V. D., 2004. *Tvorcy Svyashchennoj Rimskoj imperii [Creators of the Holy Roman Empire]*, Moskva: Molodaya gvardiya, 356 s.
- Belaruskaya encyklopedyya: U 18 t., t. 5: Gal'cy – Dagon [Belarusian encyclopedia: In 18 vols., vol. 5: Galtsi - Dagon]*, 1997. Minsk: BelEn, 576 s.
- Vishnevskij, A. A., 2006. *Kanonicheskoe pravo. Drevnyaya Cerkov' i zapadnaya tradiciya [Canon law. Ancient Church and Western Tradition]*, Moskava, 276 s.
- Gergej, E., 1996. *Istoriya papstva [History of the Papacy]*, Moskva: Respublika, 320 s.
- Golosova, O. E., 2018. *Prepodobnyj Venedikt Nursijskij: Svet Temnyh vekov [Rev. Benedict of Nursia: The Light of the Dark Ages]*, Moskva: Lepta, 392 s.
- Hrushevskiy, M. S., 1900. *Istoriia Ukrainy-Rusy, t. 3: Do roku 1340 [History of Ukraine-Rus, vol. 3: To the year 1340]*, Lviv, 586 s.
- Zharkov, S., 2008. *Rycarskie ordena v boyu [Knightly orders in battle]*, Moskva: «Eksmo», 448 s.
- Zaborov, M. A., 1962. *Krestonoscy i ih pohody na Vostok v XI – XIII vv. [Crusaders and their campaigns to the East in the XI - XIII centuries]*, Moskva: Uchpediz, 360 s.
- Zaharov, V. A., Chibisov, V. N., 2009. *Orden hospital'eroev [Order of Hospitallers]*, Sankt-Peterburg: Aletejya, 464 s.
- Istoriya krestovyyh pohodov [History of the Crusades]*, 1995. Moskva: MGP Vos., 312 s.
- Istoriya srednih vekov: Evropa i Aziya [History of the Middle Ages: Europe and Asia]*, 2000. Minsk: «Harvest», 255 s.
- Karsavin, L. P., 1918. *Kul'tura srednih vekov [Culture of the Middle Ages]*, Petrograd: Ogn, 221 s.
- Kenigsberger, G., 2001. *Srednevekovaya Evropa: 400 – 1500 gody [Medieval Europe: 400 – 1500]*, Moskva: Ves' Mir, 384 s.
- Kerns, E., 1992. *Dorogami Hristiyanstva [The Roads of Christianity]*, Moskva, Protestant, 299 s.
- Kravcova, E., 2016. *Franciskanskij orden. Ot apostol'skogo dvizheniya k uchenoj korporacii [Franciscan Order. From the Apostolic Movement to the Scientific Corporation]*, Moskva: «Centr gumanitarnykh iniciativ», 320 s.
- Li, G. Ch., 2002. *Istoriya tamplierov [History of the Templars]*, Moskva: OLMA-Press, 381 s.
- Lozinskij, S. G., 1986. *Istoriya papstva [History of the Papacy]*, Moskva, 382 s.
- Lur'e, V., 2006. *Istoriya vizantijskoj filosofii. Formativnyj period [History of Byzantine philosophy. Formative period]*, Sankt-Peterburg: Axioma, 553 s.
- Leng, D., 2004. *Armyane: narod-sozidatel' [Armenians: People-Creator]*, Moskva: Centrpoligraf, 348 s.

- Macek, J., 1954. *Gusitskoe revolyucionnoe dvizhenie [Hussite revolutionary movement]*, Moskva: Izd-vo inostr. lit-ry, 232 s.
- Mel'vil', M., 2003. *Istoriya ordena Tamplierov [History of the Order of the Templars]*, Sankt-Peterburg, 416 s.
- Mitrofanov, P., 2003. *Istoriya Avstrii s drevnejshih vremyon do 1792 g. [History of Austria from ancient times to 1792]*, Moskva, 160 s.
- Monusova, E., 2010. *Polnaya istoriya rycarskih ordenov v odnoj knige [The complete history of knightly orders in one book]*, Moskva: AST, 351 s.
- Nasevich, V., 2005. Mindoŭg [Mindaugas], *Vyalikae Knyastva Litoŭskae. Encykłapedyya u 3 t., t. 2: Kadecki korpus-Yackevich*, Minsk: BelEn, s. 312- 313.
- Nastenka, I. A., Yashnev, Yu. V., 2005. *Istoriya mal'tijskogo ordena: v 2 kn. Kniga 1. Iz glubiny vekov: hospital'ery v Svyatoj Zemle, na Kipre, Rodose i Mal'te. XI – XVIII vv. [History of the Order of Malta: in 2 books. Book 1. From the depths of the centuries: hospitallers in the Holy Land, Cyprus, Rhodes and Malta. XI - XVIII centuries]*, Moskva: «Russkaya panorama», 416 s.
- Needly, Z., 1944. *Vekovaya bor'ba zapadnyh i yuzhnyh slavyan protiv germanskoj agressii [Century struggle of western and southern Slavs against German aggression]*, Moskva: Ogiz. Gos. izd-vo polit. lit-ry, 221 s.
- Pervol'f, I., 1890. *Slavyane, ih vzaimnye otnosheniya i svyazi, t. III, ch. I [Slavs, their mutual relations and connections, vol. III, part I]*, Varshava, 59 s.
- Rublova, N. S., 2007. Katolytska tserkva [Catholic Church], *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t., t. 4: Ka-Kom*, Kyiv: Naukova dumka, s. 141.
- Smirin, M. M., 1977. Germaniya v XVI i v nachale XVII v. [Germany in the XVI and early XVII centuries], *Istoriya srednih vekov v dvuh tomah, t. 2*, Moskva: Vysshaya shkola, 325 s.
- Stepanova, V. E., Shevelenko, A. Ya., 1981. *Hrestomatiya. Istoriya srednih vekov (XV – XVII veka), chast' II [Reader. History of the Middle Ages (XV - XVII centuries), part II]*, Moskva, s. 14- 21.
- Toma Akvinskyi, 2003. *Komentari do Aristotelevoi «Polityky» [Comments on Aristotle's "Politics"]*, Kyiv: Osnovy, 796 s.
- Tompson, E. A., 2003. *Rimlyane i varvary. Padenie Zapadnoj imperii [Romans and Barbarians. The Fall of the Western Empire]*, Sankt-Peterburg: Izdatel'skij Dom «Yuventa», 288 s.
- Urban, V., 2010. *Tevtonskij orden [Teutonic Order]*, Moskva: OOO «AST», Astrel', 416 s.
- Hlevov, A., 2008. *Kratkaya istoriya srednih vekov [A brief history of the Middle Ages]*, Sankt-Peterburg: Amfora, 368 s.
- Shmitt, K., 2000. Rimskij katolicizm i politicheskaya forma [Roman Catholicism and political form], *Politicheskaya teologiya*, Moskva: Kanon-Press-C, s. 99-154.
- Epoha Reformaci [Epoch of the Reformation]*, 2002. Evropa, Minsk: Harvest, 624 s.
- Yurydychna entsyklopediia: t. 2: D-Y [Legal encyclopedia: vol. 2: D-Y]*, 1998. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 744 s.
- Biskup, M., Labuda G., 1988. *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach: gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia [Acts of the Crusader Law in Prussia: economy, society, nobility, ideology]*, Gdańsk, 625 s. [in Polish].
- Davies, D., 1984. *A History of Poland. Volume I. The Origins to 1795*, New York: Columbia University, 367 p. [in English].
- Di Donato, F., 1996. *Esperienza e ideologia ministeriale nella crisi dell'ancien régime [Experience and ministerial ideology in the crisis of the regime]*, Jovene, Napoli, 63 p. [in Italian].
- Duncan, H., 2016. An Alsatian Nobleman's Account of the Second Crusade against the Hussites: New Edition, Translation, and Interpretation, *Crusades*, vol. 15, p. 199-221. [in English].
- Ehrman, B. D., 2004. *A Brief Introduction to the New Testament*, Oxford: Oxford University Press, 424 p. [in English].
- Favier, J., 2006. *Les Papes d'Avignon [The Popes of Avignon]*, Paris, 826 p. [in French].
- Ferdinand, R., 1985. Gahbauer: Die Teilung des Imperium Romanum als Ursache für die ost-westliche Kirchenspaltung [Gahbauer: The division of the Roman Empire as the cause of the east-west church division], *Ostkirchliche Studien*, № 34, s. 105-127. [in German].
- Giovanni, V., 1991. *Nuova Cronica di Firenze [New Chronicle of Florence]*, Parma, 1991. 1644 s. [in Italian].

Gorski, K., 1977. *Zakon Krzyzacki a powstanie panstwa pruskiego* [The Teutonic Order and the rise of the Prussian state], Wrocław, Warszawa, Krakow, Gdansk, 219 s. [in Polish].

Grodziski, S., 1997. *Habsburgowie Dynastie Europy* [Habsburg Dynasties of Europe], Wrocław 1997, s. 101-136. [in Polish].

Karlheinz, B., 2006. Der Ordensstaat Preußen und der Niederrhein – insbesondere Geldern [The Order of Prussia and the Lower Rhine – especially Geldern], *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, N 209, s. 139- 216. [in German].

Knowles, D., 1967. Church and State in Christian History, *Journal of Contemporary History*, vol. 2, N 4, p. 29-43. [in English].

Norwich, J. J., 2012. *Absolute Monarchs: A History of the Papacy*, London: Random House, 528 p. [in English].

Ridder-Symoens, H., 2003. *A History of the University in Europe: Universities in the Middle Ages, I*, Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

Whelton, M., 1998. *Two Paths: Papal Monarchy – Collegial Tradition*, Salisbury: Regina Orthodox Press, 113 p. [in English].

SUMMARY

IDEOLOGICAL FUNDAMENTALS OF THE EXISTENCE OF SPIRITUAL AND KNIGHT ORDERS IN THE STRUCTURE OF THE CATHOLIC CHURCH

Serhii Bondar

graduate student of the Department of History and Archeology of the Slavs,
National Pedagogical Drahomanov University, m. Kyiv

The article examines the origins and evolution of the ideological justification for the existence of spiritual and knightly orders within the theocratic tendencies and claims of the Roman Catholic Church to secular power. The expansion of the power and influence of the Roman Catholic Church in the Holy Land and in Europe required numerous, disciplined, and universally flexible forces in their tasks and actions. Such forces that combined the discipline and austerity of monastic life and the valor of the knighthood were the spiritual and knightly orders. At each stage of its formation in the late Middle Ages, the Roman Catholic Church relied on a significant military resource of spiritual and knightly orders, whose activities were intertwined with the strategy of the papacy in each episode of confrontation between secular and religious authorities in Europe and Lebanon. The existence of spiritual and knightly orders was not something artificial and connected exclusively with the needs and ideas actualized by the Crusades to the Holy Land. They were deeply determined by the circumstances in which the Roman Catholic Church and medieval Europe developed. And although the evolution of ideas about the very idea of military power in the hands of the church was not linear, but each subsequent stage of its development lay on a solid foundation in the form of intellectual understanding of Catholic thinkers and prominent religious figures. Wherever the Roman Catholic Church sought to rely on force, it was the spiritual and knightly orders that became an effective tool for projecting power and were at the forefront of the Holy See's struggle to expand its influence and were a kind of vanguard of the struggle.

Key words: Teutonic Order, Order of Swordsmen, Roman Catholic Church, Thomas Aquinas, Crusades, Pope.

УДК: 94(470) «1695/1725»

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.19>

**ДЕРЖАВНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ ПЕТРА І
В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ «РЕГУЛЯРНОЇ»
МОСКОВСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1695 – 1725 рр.)**

Шимко Віта Віталіївна

аспірантка кафедри історії та археології слов'ян,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ
e-mail: v_shimko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2734-6197>

У статті розглядаються державно-адміністративні реформи Петра І, методи, якими користувався імператор для трансформації системи державного управління Московії. Показано суперечливе значення реформ в історії країни, що полягало у прискоренні одних процесів і гальмуванні інших. Безпосередньо проведено аналіз системи формування адміністративного апарату, яку цар назвав «регулярною державою», що повинна була функціонувати автоматично, без участі монарха. Показано, яке місце в цій ідеї Петра І займав новостворений Сенат, який мав діяти як постійний орган на всі випадки відсутності царя в столиці. Акцентовується увага на проведенні Петром І реформ міського управління, зокрема на біполярності проведення цієї реформи, реакцію на неї міщан. Чільне місце в роботі відводиться аналізу інституту фіскалів – посаді, яка раніше не була відома в Московії, особливим комісіям з розслідування для боротьби із казнокрадством і хабарництвом. Характеризується діяльність Уложеної комісії, яка займалася переглядом старого й підготовкою нового законодавства. Вагоме місце, також, відведено створенню колегій – нових установ для заміни приказів. Загалом, державно-адміністративні петровські реформи характеризувалися хаотичністю і поспішністю. Для Петра І найголовнішим при створенні нових установ було прагнення задовольнити постійно зростаючу потребу в грошах для ведення війни. Реформатора-царя зовсім не цікавило те, яке місце займуть ці установи в структурі вже існуючого урядового механізму, так само, як і перелік їх обов'язків. Саме тому нові органи вади приносили розлад в існуючу систему управління і навіть сприяли її деконструкції.

Ключові слова: Петро І, Російська держава, державно-адміністративні реформи, Сенат, колегії, комісії.

Постановка проблеми. Саме в першій чверті XVIII століття остаточно сформувалась російська імперська ідея. Імперські амбіції і зараз нікуди не зникли, вони трансформувалися і пристосовувалися до нових умов сучасної Росії. В таких умовах розбудова української держави, а особливо побудова правильної стратегії зовнішніх відносин, насамперед із територіальними державами-сусідами, передбачає вивчення історії Російської держави. Адже Україна довгий час знаходилася в складі цієї імперської держави, і звісно мала таку ж кодифікацію права. Особливо важливим є період правління Петра І. Якраз в цю епоху в Росії утвердився абсолютизм, а згодом вона стала імперією. Саме Петро І прорубав «вікно» в Європу, заклавши тим самим підвалини нового напрямку розвитку: «європеїзації» країни. Своєю реформаторською діяльністю він змінив управління країною і життя населення. Це наклало свій відбиток не тільки на історію того періоду, але і визначило подальший розвиток держави

протягом наступних століть. Петровська епоха позначилася на ідеології і світогляді російського населення, що відчутно і дотепер.

Історіографічний огляд. У сучасній історіографії не існує єдиної думки стосовно реформаторської діяльності Петра І. Зокрема, О. Медушевський значну увагу приділяє адміністративній реформі й «Табелю про ранги». Він вважає, що петровські реформи були наслідком найважливіших тенденцій суспільного розвитку Росії XVII ст. і характеризували нове суспільно-політичне утворення для країни – абсолютну монархію, а значення реформ полягало в посиленні централізації управління і концентрації влади в руках дворянської правлячої верхівки і виражалось в бюрократизації та мілітаризації державного апарату. О. Медушевський зазначає, що «адміністративні реформи Петра, втілюючи в собі розвиток навздогін, модернізацію, європеїзацію, виступили першими серед подібних перетворень нового часу, виявивши ряд ознак, які потім простежуються в реформах, які проводилися в Пруссії, Австро-Угорщині, Туреччині, Єгипті, Японії та в інших країнах аж до нашого часу. Це вже саме по собі знімає питання про закономірність або випадковість реформаторської діяльності Петра. Перехід від традиційної організації управління до раціональної, створення державності нового типу стали об'єктивним етапом суспільного розвитку нового часу. Петровська реформа у цьому відношенні – важлива віха у світовій історії, оскільки вона символізує початок процесу модернізації і європеїзації у світовому масштабі» [Медушевський, 1994, с. 43]. Однак, адміністративна реформа царя розглядається О. Медушевським формально, ізольовано він інших перетворень Петра І. І це в той час, як на думку більшості вчених, ця реформа була складовою і невід'ємною частиною єдиної системи реформ. Це призводить до того, що, знаходячи спільні риси в адміністративних реформах різних країн Європи і Азії, дослідник фактично ігнорує те, що кожна країна прийшла до реформ своїм шляхом, мала свою особливу специфічну організацію з характерними для неї соціальними реформами, політичними традиціями, інститутами, на які накладалася нова система управління. Цікавою видається монографія Є. Анісімова «Час петровських реформ. XVIII століття. І чверть». У цій праці наскрізною є точка зору, за якою саме в петровську епоху відбувається заснування тоталітарної держави, ознаками якої стали: всеохоплююча система контролю, паспортного режиму, фіскальства; індіферентність, страх, зовнішня і внутрішня неволя особистості у поєднанні з культом воєнної сили; мілітаризм, воєнізація громадського життя, свідомості; нав'язування за допомогою сили іншим народам уже сформованих стереотипів імперського мислення. Автор не сумнівався у тому, що реформи Петра Великого для держави були шляхом, яким Росія рано чи пізно обов'язково пішла б, однак цар «різко інтенсифікував події, які відбувалися в державі, змусив її здійснити гігантський стрибок, таким чином перенісши Росію відразу через кілька етапів» [Анісімов, 1989, с. 65]. Якісна відмінність праці Є. Анісімова полягає в тому, що автор поставив питання не про доцільність і необхідність реформ, а про їх ціну, моральний зміст, реалізацією ідеї прогресу через насильство. Є. Анісімов обстоює думку про те, що реформи Петра І не стільки сприяли якнайшвидшому розвитку Росії в напрямку капіталізму (як це часто стверджувалося в історичній науці), а навпаки – «цементували» устої старого порядку. Подальшого розвитку концепції Є. Анісімова дістали в дослідженні І. Водарського [Водарський, 1993]. Однак, аналіз праці показав суперечливість і неоднозначність висновків автора, які в першу чергу, є наслідком суперечливості самих результатів

петровських реформ. Так, він зазначає: «Петро не привів Росію на шлях прискореного економічного, політичного і соціального розвитку, не змусив її «здійснити стрибок» через кілька етапів, загалом не інтенсифікував процеси, які відбувалися в країні (окрім розвитку армії, флоту, промисловості і культури). Його дії не відповідали інтересам розвитку Росії. Насправді ж ці дії тільки гальмували прогресивний розвиток Росії» [Водарский, 1993, с. 68].

Західні ж дослідники петровської епохи, зокрема Дж. Хоскінг [Хоскінг, 2003], основну причину реформаторської діяльності Петра I бачать в процесі модернізації Росії, яка внаслідок деяких певних особливостей її історичного розвитку була змушена долати шлях «розвитку навздогін», що виразився в низці радикальних реформ і перетворень спрямованих на модернізацію соціальних відносин, управлінських структур, армії і взагалі всього способу життя за європейським зразком.

Мета. Дослідити державно-адміністративні реформи Петра I в контексті формування «регулярної» Московсько-російської держави, проаналізувати причини і передумови цього процесу, його наслідки.

Виклад основного матеріалу. В кінці XVII ст. Росія представляла собою євразійську імперію з багатонаціональним складом населення, спадкоємицю багатьох держав, в тому числі Золотої Орди. Але для підтримання цього статусу було необхідно стати і великою європейською державою. На відміну від деяких інших країн, в Росії не було в європейській частині гір, які б захищали її кордони від можливої інтервенції європейських військ. Всі безпосередні сусіди були сильними державами. Швеція панувала на більшій частині східного узбережжя Балтики, включаючи Фінський залив, а кордон із Польщею проходив зовсім близько – між Двіною і Дніпром. Османська імперія правила всіма Балканами і значною частиною Кавказу, в той час як Кримське ханство домінувало на північному березі Чорного моря і постійно загрожувало південним кордонам.

Для того, щоб протистояти всім цим державам, потрібна була звичайно не тільки сильна армія та флот, але й такі адміністративні установи, які б забезпечили злагоджене функціонування держави. За зразок були прийняті європейські адміністративні моделі, в основному пруські і шведські.

На думку Н. Ейдельмана, петровську епоху можна охарактеризувати як «революцію зверху», яка охопила всі сфери державного життя, в тому числі й адміністративне управління.

До Петра I існував старовинний, бюрократичний апарат (Боярська дума, прикази, складна система двірцевих і провінційних державних зв'язків). Малочисельний державний апарат був достатньо традиційним, скріплений практикою і звичаєм; до того ж новий самодержець не збирався вводити народного правління. Боротьба з подібним апаратом, його ліквідація і заміна іншим – необхідна риса всякої революції, а надто «зверху». Для подолання бюрократичних перешкод був задіяний надійний спосіб. Він полягав у послабленні противника такими заходами, як опали, заслання, покарання, заміна одних бюрократів іншими. Відміна місництва за правління Федора Олексійовича, розправа із стрілецькою опозицією також були значними, але ще не принциповими заходами [Ейдельман, 1989, с. 52].

Важливішим було створення Петром I паралельного апарату. Боярська дума, старі прикази ще функціонували, коли цар уже опирався на свої Преображенський і Смоленський полки; це був «контур» нової армії, нового апарату. Потім паралельний

апарат розростався, певним чином взаємодіючи і витісняючи представників «старої еліти».

Система формування адміністративного апарату, яку цар назвав «регулярною державою», повинна була функціонувати автоматично, навіть у тому разі, коли був відсутнім монарх (наприклад, брав участь у війні).

Петро I піддав корінній перебудові все державне управління. На зміну Боярській думі з 1699 р. прийшла Ближня канцелярія, що складалася із восьми довірених осіб царя. Він називав їх «конзилією міністрів». Вже наказом від 2 березня 1711 р. монарх утвердив нову вищу державну установу – Сенат, що був одночасно вищим законодавчим і судовим органом. Сенат складався з вищих думних чинів – бояр, кравчих, окольничих, постільничих, думних дворян, стряпчих, думних дяків. Старі бояри вмирили, нові ж призначення на їхні місця майже не відбувалися. Боярська дума, таким чином, вимирала природним шляхом. Станом на 1 січня 1702 р. у ній залишилося 86 осіб, протягом десятиліття Дума зменшилась більш ніж удвічі. Проте з кола осіб, які все ще залишалися, засідання відвідувало лише 30-40 бояр. Коли одних посилали з дорученнями по країні, інших просто не запрошували. Найголовнішим було те, що Боярська дума вирішувала питання другорядні, наприклад, про запис селян у купці, стягуванні податків при написанні угод і т.д. Важливі справи розглядав і вирішував сам цар. Оповіщали про його рішення іменні укази [Хоскінг, 2003, с. 56-57].

Вже 2 березня 1711 р. майбутні члени Сенату в присутності Петра I принесли присягу, до якої їх привів місцеблюститель патріаршого престолу митрополит Стефан Яворський в Успенському соборі Кремля. Сенатори дали клятвену обіцянку «чесно, не ліносно, але завжди ревно виконувати завдання своє». З цього дня, очевидно, Сенат почав діяти. Засідання спочатку проходили на верхньому поверсі колишнього будинку Казенного приказу за Богоявленським собором у Кремлі. З кінця 1713 р. Сенат був переведений у Петербург. Для нього був побудований спеціальний будинок у Петропавлівській фортеці, на місці, де пізніше розмістилося казначейство. Згодом Сенат знаходився у будинку колегій на Троїцькій площі. Обстановка всередині приміщень, які він займав, була досить розкішною. Петро I загалом не захоплювався розкішш, але в цьому випадку він виявився щедрим. Мабуть у такий спосіб він хотів підвищити престиж вищого урядового закладу.

Уже перші укази про Сенат 1711 р. дають відповідь на питання про те, чи створював Петро I цей орган як тимчасовий або постійно діючий. В Указі від 22 лютого 1711 р. сказано, що Сенат у названому складі створюється на всі випадки відсутності царя в столиці, в Указі від 2 березня 1711 р. уточняється: «для повсякчасних наших у цих війнах відлучках». Отже, Петро I мав намір створити Сенат не тільки як орган керування країною на період Прутського походу, до якого готувався, але і як орган, що постійно діє під час відсутності царя в столиці, причому таке тривале, якого вимагало його особисту участь у воєнних діях і міжнародних відносинах. Після повернення Петра I до столиці Сенат не припинив своєї діяльності, як це могло статися згідно перших указів про нього; він рятував Петра I від повсякденного розгляду поточних справ. Цар, відвідуючи засідання Сенату, видавав накази. Навіть знаходячись у столиці, він листувався з Сенатом, направляючи на його розгляд дрібні справи [Буганов, 1989, с. 65-66].

У Сенат Петро I призначив всього дев'ять осіб. Під час призначення враховувалися тільки ділові якості і здібності. Сенатор був посадовою особою і в будь-який час міг втратити своє високе знання. Він знаходився в статусі чиновника цілком залежного від царської влади.

З 1722 р. при Сенаті перебував езекутор до обов'язків якого входило виконання сенатських наказів. Була введена друга посада обер-секретаря. Обер-секретарі згідно «Табеля про ранги» перебували в шостому класі, сенатський езекутор – у сьомому, секретарі – у восьмому, перекладач і протоколіст – у дев'ятому, реєстратор і актуаріус – у тринадцятому класі. Обер-секретарів і секретарів (дяків) призначали царськими, а інших посадових осіб канцелярії сенатськими наказами. Остаточно штат сенатської канцелярії сформувався тільки в лютому 1725 р. Для охорони виконавчих функцій при Сенаті була визначена драгунська рота, чисельність якої в 1711 р. складала 164 осіб [Клеандрова, 1997, с. 66-67].

Після ліквідації старих і напередні створення нових центральних галузевих органів в Сенаті зосередилося фактично все центральне управління, розглядалися як вагомі, так і незначні справи, які проходили через канцелярію, проводилася організаційна робота з постачання армії, видача їй і чиновництву грошей для утримання, підписувалися договори і т.д. Канцелярія, як зауважує один із дослідників, певною мірою заміняла галузеве управління в перехідну епоху.

Покладання на Сенат першим Указом від 2 березня 1711 р. судових функцій обумовило створення в його складі Розправної палати. Такий підрозділ існував в Боярській думі. У 1712 р. його було утворено в Сенаті, а в 1713 р. він отримав свою стародавню назву. До складу Розправної палати входили сенатори (від одного до п'яти) і призначені Сенатом «судді розправних справ». Для обслуговування цього підрозділу була створена канцелярія розправних справ. Однак Розправна палата не була самостійною і була судовим департаментом Сенату.

Досить стійким сенатським інструментом були губернські комісари, засновані одночасно із створенням Сенату. 7 березня 1711 р. були призначені комісари від Казанської й Азовської губерній, пізніше від Санкт-Петербурзької, Сибірської та ін. Комісари призначалися губернаторами з місцевих дворян і губернської адміністрації. Їм було наказано приходити «в правительствующую палату и являться Сенату», але практично вони складалися переважно при сенатській канцелярії.

Будучи прихильником загальної і твердої регламентації, Петро I під час створення Сенату відразу передбачив і деякі процедурні питання його діяльності. В Указі від 5 березня 1711 р. ним було визначено, з одного боку, старшинство членів Сенату, з іншого боку – рівність у вирішенні питань.

Взагалі, слід відзначити, що в науковій літературі висувалися різноманітні думки й судження про роль і місце Сенату у державному механізмі, про його функції, нормативно визначені компетенції. Сенат розглядався і як законодавчий, і як законорадчий, і як судовий, і як судово-адміністративний орган; як орган спеціальної і як орган загальної компетенції. Професор А. Філіпов вважав, що, виходячи із суті перших наказів, Сенат можна назвати «центральною судово-військово-фінансовою установою, яка мала наглядати за процесом державного управління у вказаних галузях» [Воскресенская, 2014, с. 225-226].

Досить важливим документальним виданням, яке найкраще відображало становище Сенату в системі влади і яке 6 разів (з 1718 р. по 1722 р.) перероблялося

Петром I, була «Должность Сената». Це документальне видання було спеціальною інструкцією, яка визначала уклад і ділові справи Сенату. «Должность» відразу ж визначила високе місце Сенату як хранителя державних інтересів: «Єдино ж сказати – завжди Сенатові личить мати про державну користь невсипуще піклування, а що шкідливо може бути, усіляко відвертати» [Чистякова, 1994, с. 321-323].

Також важливою функцією Сенату стало призначення практично всіх чиновників до нових установ. Інтерес представляють правила, згідно яких у Росії уперше вводилося таємне голосування. Ці правила називалися «Образ балотирования» і датовані 18 лютого 1720 р. Петро I, автор «Образу» передбачив дрібні деталі процесу балотування.

Одночасно з організацією Сенату Петро I запровадив у державі інститут фіскалів – посаду, яка раніше була невідомою для жителів Московії. Вперше згадується про фіскала в наказі Петра I від 2 березня 1711 р.: «Вчити фіскалів по всіх справах, а як їм бути, буде надіслано послання». Інструкція була прислана через три дні. У цьому документі повідомлялося, що Сенату необхідно: «Вибрати обер-фіскала, людину розумну і добру (із будь-якого чину), якому потрібно мати декілька під собою провінціал-фіскалів (у кожної справи по одному), а тим іще під собою декілька нижніх». Вони здійснювали контроль за діяльністю всієї адміністрації, виявляли факти невиконання, порушення наказів, казнокрадства, хабарництва, доносили про них Сенату і царю. Петро I заохочував фіскалів, а саме звільнив їх від податків і підсудності місцевій владі. Таким чином, інститут фіскалів мав здійснювати нелегальний нагляд над «всім і вся», не попереджаючи злочин, а тільки розкриваючи його. Фіскали не одержували платні, проти отримували половину штрафу, що стягувався з винуватця. Але і цього було цілком достатньо, щоб з боку фіскалів почалися зловживання, тим більше, що спершу вони не відповідали перед законом у разі виказування. Рукою Петра I в наказі було дописано: «будет же не уличит [тобто не доведе винність] фискалу в вину не ставитъ...» [Заичкин, 1992, с. 570].

Установлювався термін давнини – фіскали не могли притягти до відповідальності за правопорушення, що відбулися до 1700 р. Іноді фіскали насправді приносили користь, викриваючи зловживання провінційної адміністрації. Однак всі їх благі наміри потопали у сваволі. Сама організація цього відомства створила широке поле для зловживань – у випадку правильності виказування половина штрафу йшла на користь фіскала, у випадку ж, коли виказування виявлялося неправдивим, фіскалу за це нічого не було.

У всіх верствах населення, включаючи і духівництво, фіскали користувалися ганебною репутацією, оскільки, призначені для охорони законності і справедливості, вони грубо зневажали ці принципи. Через три роки цар змушений був обнародувати новий наказ, згідно якого за неправдиве виказування фіскалові присуджувалося таке ж покарання, що поніс би обвинувачений, якби провина його була доведена. За переслідування особистого інтересу в справах фіскал підлягав величезному штрафові, його майно належало конфіскувати, а сам він, в незалежності від провини, мав податися у заслання. У випадку якщо виказування фіскала виявлялося неправильним, але при цьому він не мав користі і діяв не по злості, він мав сплатити незначний штраф [Клеандрова, 1997, с. 127]. По суті справи, надія Петра I на фіскалів відображала його мовчазне визнання того, що камералістська (адміністративно-господарська) концепція правління, що базувалася на безособовому підкоренні,

погано поєднувалася із особистою залежністю, яка стала рушійною силою і соціальною основою російської держави.

Петро I створив також особливі комісії з розслідування для боротьби із казнокрадством і хабарництвом. Кожна складалася із гвардійських офіцерів-майора, капітана і поручика, яким було наказано розглядати справи і судити не за законом, а згідно здорового глузду і справедливості. О. Бушков вважає, що це стало своєрідним праобразом більшовицьких «трійок» і «позасудових нарад». У більшості випадків гвардійські офіцери зовсім не занурювалися у розбір складних державних справах, які їм потрібно було вирішувати по «справедливості».

Сенат керував усіма установами в країні. Але і за самим Сенатом Петро I організував контроль. З 1715 р. його здійснював сенатський генерал-ревізор або наглядач наказів, потім той же сенатський обер-секретар; з початку 1721 р. – штаб-офіцери гвардії; з 12 січня 1722 р. за новим указом Петра I – генерал-прокурор і обер-прокурор, його помічник. Були прокурори і в усіх інших установах, підпорядковувалися вони генерал і обер-прокурору, яких призначав зазвичай сам імператор. Генерал-прокурор контролював всю роботу Сенату, його канцелярії, апарату – не тільки прийняття рішень, але і їх виконання. Незаконні, з його точки зору, постанови Сенату він міг призупинити, опротестувати. Він сам і його помічник підпорядковувалися тільки царю, підлягали його суду. Йому підпорядковувалися всі прокурори (гласний нагляд) і фіскали (таємний нагляд) [Буганов, 1989, с. 141].

Нове положення про Сенат 1722 р. підтвердило його роль як вищої державної установи імперії, підпорядкування йому центральної і місцевої адміністрації. Він був слухняним знаряддям у руках Петра I, який здійснював над ним повний контроль, як особистий, так і через генерал-прокурора. На Сенат покладалася значний обсяг управлінської роботи. Петро I керував країною через Сенат, підпорядковані йому центральні та обласні установи. Але у Сенату виявилось багато повсякденної, чорнової роботи. Старі прикази, багаточисленні і неповороткі, з перехрещеними функціями, були поганими помічниками. Петро I давно бачив їх недоліки і, виходячи із принципу необхідності строгого розподілу обов'язків, сфер управління, після створення Сенату вирішив замінити прикази новими установами – колегіями.

Серед основних причин введення колегій, виокремлюють наступні:

1) неефективність старого приказного управління (приказів). Так, на ті часи приказна система вважалася досить складною і громіздкою – на 1 вересня 1699 р. нарахувалося біля чотирьох десятків приказів: Посольський, що займався іноземними справами; Розрядний – службовими призначеннями, ополченням дворян; Помісний – земельним забезпеченням бояр і дворян; Стрілецький – стрільцями; Рейтарський – рейтарами; Приказ з Великого палацу – палацовим господарством царської родини та ін.;

2) відсутність чіткого розмежування функцій між відомствами. Оскільки все державне управління перебувало в руках Сенату, то за необхідності він брав до розгляду справи 1-ого приказу, що спричиняло плутанину й неполадки.

Перші практичні кроки в напрямі організації державних установ Петро I зробив ще на початку 1712 р., коли видав наказ про організацію колегії для торгівлі. Новій установі цар дав іноземну назву, але це не внесло нічого нового в принципи організації центрального апарату. Знадобилося ще кілька років, щоб задум про заміну старих приказів колегіями набув чіткої форми. Державний механізм уподібнювався

механізму годинника. Цю ідею підказав монарху відомий математик і філософ Лейбніц: «Досвід достатньо показав, що державу можна привести до розквіту тільки завдяки створенню хороших колегій, як в годиннику одне колесо приводиться в рух іншим, так і у великій державній машині одна колегія повинна приводити до руху іншу, і якщо все буде влаштовано з точністю і гармонією, то стрілка життя неодмінно буде показувати державі щасливі години» [Павленко, 2005, с. 284-285].

Ще одне досить цікаве та суперечливе питання стосується того, чи дійсно колегіальна форма була нововведенням або ж просто відбулося грубе запозичення моделей організації державного управління з країн Західної Європи. Так, деякі історики вважають, що введення колегіальної форми управління в Росії було здійснено тільки за доби правління Петра I, інші підтримують думку про те, що цей принцип управління був відомий у Московії ще задовго до обрання Петра I царем, а в роки його правління вона лише набула теоретичного обґрунтування і усвідомлення. Інша група істориків вважає, що впровадженню такої форми управління передувала багаторічна робота з вивчення досвіду державного будівництва в інших державах. 30 червня 1712 р. цар наказує Сенату організувати переклад законодавства інших країн. Оскільки Швеція знаходилася в стані війни із Росією, то можливість легальним шляхом вивчити шведські регламенти була відсутньою. Тому Петро I наказав П. Ягужинському зібрати відомості про структуру центрального апарату Данії (число колегій, штатів). При цьому монарх наказав послу в Данії В. Долгорукому спорядити з цією ж метою таємного агента в Швецію із паспортом від датського двору. Незабаром відбулося ознайомлення із досвідом колегіальної форми управління в Данії, Німеччині та Франції. Так, на думку вченого та історика А. Некрасова, поінформованість Петра I про європейські колегії нелижить до досить раннього часу. Ще під час першої закордонної подорожі в 1697 – 1698 рр. він познайомився з колегіальним устроєм у Бранденбурзі та в Англії. Початок тривалої і важкої Північної війни відсунув здійснення адміністративних реформ, хоча думка про колегії не залишала Петра I і надалі. У 1710 – 1713 рр., після взяття Риги, Ревеля і вступу військ до Фінляндії, він мав можливість особисто спостерігати роботу місцевих колегіальних органів шведського зразка [Кафенгауз Б.Б., Павленко, 1954, с. 297-298].

Слід зазначити, А. Некрасов – вчений-історик, що детально займався цією проблемою, підтримує думку про те, що Петро I неодноразово звертався до моделей влаштування діяльності колгій західноєвропейських зразків [Некрасов, 1975, с. 337].

Перша згадка про колегії («Про колегії до розуміння»), що була виявлена в документах петровського часу, датована березнем 1715 р. У ній названа Юстиц-колегія, Канцелярія іноземних справ, Адміралтейська, Камер, Комерц колегії. До цього ж часу можна віднести і доповідну записку Петрові I про корисність запровадження державних колегій у Росії.

Вже в 1717 – 1720 рр. Петро I провів реформу органів центрального галузевого управління, в ході якої були створені колегії, як центральні органи управління, що підкорялися монарху і Сенату [Анисимов, 1989, с. 241].

Петро I вбачав переваги нової системи центральних установ у тому, що президенти колегій не мали такої сили як керівники приказів, які вирішували всі питання одноосібно. В колегіях, на думку царя, президент не міг вирішувати питання, не порадившись із колегами. Підкреслювалося також, що «істину» легше встановити при обговоренні її багатьма особами. Такі рішення, крім того, повинні були мати

високий авторитет. Петру I здавалося, що головна перевага таких установ у обмеженні влади президента. Як зазначають деякі дослідники, в дійсності головний позитивний результат від запровадження колегій досягався тим, що в основі колегіальної системи перебувало чітке розмежування сфер управління і високий рівень централізації. Саме у цьому полягала їхня перевага у порівнянні із громіздкими приказними установами.

В 1720 р. опублікували складений за шведським зразком типовий статут колегій – Генеральний регламент. Згідно документу штат кожної колегії включав президента, що був її головою, віце-президента, чотири-п'ять радників і чотири асесора. До складу колегії входили секретарі, нотаріус, перекладач, актуаріус, копіїсти, регістратори, канцеляристи. При колегії був власний фіскал, пізніше – прокурор для нагляду і контролю за проходженням справ. Засідання мали проходити щоденно. Колегія підпорядковувалася Сенату, а їм – місцеві установи.

Спочатку колегій було дев'ять. Посольський приказ замінила Іноземна колегія на чолі з канцлером і віце-канцлером графом Г. Головкиним і бароном П. Шафіровим. Були створені колегії: Військова (фельдмаршал О. Меншиков, генерал А. Вейде), Адміралтейська (граф Ф. Апраксін, віце-адмірал К. Крейс), Камер-колегія (князь Д. Голіцин), Юстиц-колегія (таємний радник граф А. Матвєєв), Ревізіон-колегія (кригс-комісар князь Я. Долгорукий), Комерц-колегія (П. Толстой), Штатс-контор-колегія (граф І. Мусін-Пушкін), Берг-Мануфактур-колегія (генерал-фельдцехмейстер Я. Брюс). Три із них були найголовнішими, оскільки керували важливими галузями управління: дипломатією, армією і військово-морським флотом.

Іноземна колегія, що прийшла на зміну Посольському приказу, займалася прийомом іноземних послів і керувала роботою всіх російських дипломатичних представників за кордоном.

Вихід Росії на міжнародну арену супроводжувався реорганізацією дипломатичної служби. Якщо в попереднє століття зв'язки із іноземними державами здійснювали посольства, які періодично відправлялися за кордон, то тепер у великих державах Західної Європи були створені постійні дипломатичні місії, а в деяких із них – консульства для охорони інтересів російських купців. У свою чергу, західноєвропейські держави мали при російському дворі послів і резидентів.

Внаслідок такої політики до 1725 р. в різних європейських державах перебували вже дванадцять постійних російських дипломатичних місій. Більше того, Петро I піклувався про те, щоб їх штат складався із представників поважних аристократичних сімей, яким під час вирішення справ надавалася відносна свобода дій. Цар вимагав від майбутніх дипломатів вивчення французької мови і перебування з юнацьких років в інших європейських державах. Вони мали стати частиною «аристократичного Інтернаціоналу», справжнім європейським істеблішментом, здатним триматися на рівні з іноземними колегами. В результаті в Росії з'явилася найбільш серйозна і ретельно продумана для того часу система дипломатичної підготовки. Росія також стала однією із перших держав, де був створений таємний архів дипломатичних документів, за допомогою якого офіційні особи могли отримати потрібну інформацію, а також зробити посилання на прецедент або тексти договорів, коли це вимагали обставини [Хоскінг, 2003, с. 225].

У сфері компетенції Військової колегії перебувало комплектування, озброєння, спорядження і навчання армії. У її розпорядженні знаходились, крім того, гарнізонні

полки. Посаду президента Військової колегії займав найближчий сподвижник Петра І фельдмаршал О. Меншиков.

Адміралтейська колегія в минулому столітті не мала собі попередника – необхідність у ній виникла у зв'язку з перетворенням Росії у морську державу, створенням військово-морського флоту. Під її керівництвом знаходилися всі корабельні верфі і військово-морські фортеці. Вона відповідала також за комплектування, підготовку і навчання екіпажів військових кораблів. До компетенції цієї установи належала також турбота про корабельні ліси. На чолі її стояв генерал-адмірал граф Ф. Апраксін.

Інші колегії займалися питаннями фінансів, торгівлі і промисловості. Камер-колегія, розпоряджаючись доходами, керувала збором податків, спостерігала за виконанням натуральних повинностей і укладала підряди на постачання продовольства і вина. Штатс-контор-колегія контролювала витрати, визначала грошові суми на утримання армії, флоту, державного апарату, на дипломатію й освіту. Її президентом був граф Ф. Мусін-Пушкін. Ревізіон-колегія здійснювала контроль за станом фінансової діяльності попередніх двох колегій. На її чолі знаходився князь Я. Довгорукий.

Промисловими справами керували дві колегії: гірською справою – Берг-колегія і легкою промисловістю – Мануфактур-колегія. Першу очолював шотландець граф, що обрусів, і генерал-фельдцехмейстер Я. Брюс, президентом другої був В. Новосельців. Комерц-колегія займалася зовнішньою торгівлею. Її президентом цар назначив графа П. Толстого [Огородников, 1917, с. 95].

Виникає питання про те, як же працювали колегії та на скільки вони виявилися життєздатними?

Так, Генеральний регламент, що був прийнятий в 1720 р., в 56 розділах містив принципи організації й діяльності колегій, визначав порядок їх роботи. Згідно його положень у визначений для роботи день і годину члени колегії збиралися в аудієнц-камері для засідання. Головуючий – президент відкривав засідання, секретар оголошував список принесених для розгляду справ, які по чергово зачитувалися. Далі наставало найважливіше таїнство колегіальної форми керування. Після ознайомлення із справою розроблявся проект рішення Кожен із присутніх, починаючи із найнижчого за посадою, висловлював свою думку. Доля справи вирішувалася більшістю голосів. Суть колегіальної системи унаочнює 6-а глава Генерального регламенту «Про дачу голосів у колегіях»: «1. Коли пропозиція учинена буде, то по вищезгаданому порядку від нотаріуса одне по іншому до протоколу записується і потім у всьому колегії докладно розглядають кожну справу; 2. І нарешті, голоси дають; 3. І множайшому числу голосам слідує; 4. А коли голоси рівні, то одному слідувати, з якими президент погоджується; 5. При цьому кожний член по своїй присязі і посаді зобов'язаний, поки про яку справу розсуджають, думку свою вільно і виразно повідомляти, по правому своєму розумінню і совісті, не дивлячись на персону, тому що перед й.в. і перед самим Богом відповідь дати може; 6. І заради того, ніхто при думці своїй з наміру, упертості, гордості остатися не має» [Анисимов, 1989, с. 249].

Однак, принцип колегіальності часто порушувався вже за правління Петра І, а пізніше взагалі перетворився у формальність. При колегіях створювалися численні допоміжні органи – контори, бюрократичні організації, що діяли на основі інструкцій, які надавалися їм колегіями. За своїми компетенціями колегії були не тільки

адміністративними, але і судовими установами. Винятком була Колегія іноземних справ. До колегій додалося декілька установ. Синод – центральний орган управління церковними справами і маєтками, створений в 1721 р. До його складу входили церковні ієрархи. Їх, як і чиновників, призначав цар, вони йому присягали. В Синоді був свій обер-прокурор, який призначався також монархом. Синод став зброєю в його руках, і церква уже не могла себе вважати державою в державі.

На чолі Синоду Петро I поставив С. Яворського, людину стару, й помер через рік; віце-президентом нової колегії, на цей раз духовної, і Ф. Прокопович, який написав в Духовному регламенті про те, щоб не втручалися в світські справи. Керівну роль в Синоді грав обер-прокурор, особа світська, яка підпорядковувалася царю. Петро I таким чином повністю підкорив церкву своїй владі [Клеандрова, 1997, с. 519-520].

Особливою колегією став Головний магістрат – центральна установа управління містами. Створив його Петро I в 1721 р. На місцях йому підпорядковувалися міські магістрати. Вони прийшли на зміну ратушам, діяльність яких давно припинилася. Завдання нових установ полягало насамперед у виконанні адміністративно-поліцейських функцій в містах. Членів міських магістратів обирали міщани. Частина членів Головного магістрату також обиралася із виборних членів (багатих і достойних довіри влади осіб).

Як зазначає Н. Ейдельман, одним із найважливіших моментів адміністративної політики стало перенесення столиці із Москви в Петербург [Ейдельман, 1989]. Адже в старій столиці залишалися старі, ворожі, повільні органи влади; там вони з часом відмирили або перетворювалися і вливалися в нові установи адміністрування. На новому місці було легше побудувати і розширити нову за структурою вертикаль влади. Колегії, сенат, синод, генерал-прокурор – все це зросло і укріпилося саме в Петербурзі [Ейдельман, 1989, с. 53-54].

Отже, створення Сенату і колегій було здійснено Петром I з метою організації більш досконалого державного управління, що, в свою чергу, не могло не сприяти реалізації інших реформ першої чверті XVIII ст. Одночасно відбувся й зворотний процес – створення жорсткої системи підпорядкування місцевих установ центральними, бюрократизація, посилення впливу чиновництва. Фактично ці реформи російського імператора, як і більшість інших, мали двосторонній характер.

Деякі дослідники притримуються думки, що Росія – не Швеція, де схожі інститути були вплетені в політичну структуру, а основні стани характеризувалися корпоративними організаціями і були представлені в парламенті. В Росії, де все ще панували відносини «патрон-клієнт», стримувана тільки царем, колегії діяли по-іншому. Групи людей так, як і окремі особистості, постійно вдовольняли виключно власні потреби. В результаті навіть найпродуманіший механізм управління на практиці зазнавав краху. Петро I, по суті, переводячи країну в режим «надзвичайної ситуації», ліквідував стару систему російського права. Таким чином, маючи на меті усунути суперечності між особистими і державними інтересами, Петро I спровокував появу рутинної паперової роботи і зловмисні звинувачення, що заплутали російське бюрократичне життя і призвели до розгортання боротьби різних посадових угруповань.

Перебудову місцевих установ Петро I почав до того, як взявся за центральні. Найпершою була проведена міська реформа. Ще 30 січня 1699 р. були видані з цього

приводу накази. В одному з них йшлося про порядок виборів бурмістрів у Москві, в іншому – у провінції. Перший наказ обґрунтовував потребу проведення реформи тим, що посадським людям «від багатьох приказних тяганин чинилися великі збитки і руйнування, так, що деякі з них від торгів своїх і промислів оскудали, тому, щоб поліпшити ситуацію наказ велів «віддати всієї Московської держави посадських людей бурмістрам». Була створена Бурмістерська палата. До кола її повноважень належав збір прямих і непрямих податків в масштабі всієї країни, надавалося право судити посадських людей. І вже тут виявилися суперечності, адже два накази визначали два різних підходи до проведення реформи. Так, наказ про створення в Москві Бурмістерської палати був обов'язковим і мав беззастережно виконуватися. Інший наказ, що передбачав створення виборних органів у містах, був необов'язковим. Посадські люди могли у разі наявності бажання скористатися наданим їм правом: як провести вибори бурмістрів у земські ізби, так і відмовитися від їхнього обрання, тобто залишитися у підпорядкуванні воєвод. Цікавим видається положення наказу у якому зазначалося, що за виявлену державою до посадського населення «милість і піклування» останнім треба було розплачуватись внесенням податків у подвійному розмірі. Проведення міської реформи по-різному трактували зацікавлені сторони (уряд і міщани). Влада вважала, що своїми наказами задовільнила посадське населення, а посадські люди, навпаки, вбачали в обранні бурмістрів нову обтяжливу повинність.

Біполярність міської реформи виявилися на початковому етапі її проведення. Якщо вибори до Бурмістерської палати в Москві пройшли гладенько, без відхилень від задумів законодавця, то реакція провінції відзначалася занепокоєнням. Реакцію посадських громад на пропозицію уряду можна розбити на три групи. Одні з них погодилися на вибори бурмістрів і сплату подвійної ставки податку; інші рішуче відмовилися від виборів; треті зайняли проміжну позицію: здійснили вибори бурмістрів, але категорично не погоджувалися із сплатою подвійного податку. Статистика промовляє сама за себе: із 70 підвідомчих наказам міст, 11 беззастережно прийняли умови уряду, 33 – настільки ж беззастережно відмовилися від них і 26 – обрали бурмістрів, але відмовилися від сплати подвійного податку.

Мотиви негативного ставлення посадського люду до виборів були різними: одні відповіли, що «вибирати до тієї справи нема кого», що їх спіткали тяжкі часи внаслідок занепаду торгівлі та промислів; інших влаштовувало збереження воєводського керування, як, наприклад, в Олонці, де «надалі без воєвод межі ними керувати нікотрими не можливо», тому що воєвода «до них був... милостивий». Така позиція була непоодиноким. Так, Псковський посад, якщо вірити його чолобитній, був задоволений роботою свого воєводи К. Нарішкіна. Псковичі просили залишити К. Нарішкіна воєводою на новий термін, щоб їм, «прочанам і холопам, і сиротам твоїм, і людинкам, і селянам нашим, від частих перемінних у тягарі не бути».

Очікуваного урядом ентузіазму наказ від 30 січня 1699 р. не викликав і серед населення міст Помор'я. Своє критичне ставлення до нього посадський люд висловив у звичайній для того часу формулі, що означала примусове підпорядкування наказові: «... кому відати, воєводам або нашим, сиріт твоїх, повітовим виборним людям, про те, що ти, великий государ, укажеш». Прикметно, що великі посади Шуї, Калуги, Тули, Твері, Ростова теж зайняли недвозначну позицію стосовно реформи і відмовилися від подвійного платежу [Павленко, 2005, с. 105-106].

Висновки. Отже, державно-адміністративні петровські реформи характеризувалися хаотичністю і поспішністю. Вважаємо, що в обласній та міській реформах тяжко віднайти не тільки план, але іноді й усвідомити смисл. Для Петра I найголовнішим при створенні нових установ було прагнення задовольнити постійно зростаючу потребу в грошах для ведення війни. Реформатора-царя зовсім не цікавило те, яке місце займуть ці установи в структурі вже існуючого урядового механізму, так само, як і перелік їх обов'язків. Саме тому нові органи вади приносили розлад в існуючу систему управління і навіть сприяли її деконструкції.

Список використаних джерел та літератури

- Анисимов, Е. В., 1989. *Время петровских реформ. XVIII век. Первая четверть*, Ленинград.
Буганов, В. И., 1989. *Петр Великий и его время*, Москва.
Водарский, Я. Е., 1993. *Петр I. Вопросы истории*, № 6, Москва, с. 59-78.
Воскресенская, И. В., 2014. *Фавориты у российского престола*, Москва.
Ейделман, Н. Я., 1989. *«Революция сверху» в России*, Москва.
Заичкин, И. А., Почкаев, И. Н., 1992. *Русская история. Популярный очерк (IX – середина XVIII вв.)*, Москва.
Кафенгауз, Б. Б., Павленко, Н. И., 1954. *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I*, Москва.
Клеандрова, В. М., Колобов, Б. В., 1997. *Законодательство Петра I*, Москва.
Медушевский, А. Н., 1994. *Реформы Петра I и судьбы России*, Москва.
Некрасов, Г. А., 1975. *Учреждение коллегий в России и шведское законодательство, Общество и государство феодальной России*, Москва.
Огородников, В. И., 1917. *Из истории вопроса о центральных учреждениях в России при Петре Великом. Приказы, канцелярии, коллегии*, Казань.
Павленко, Н. И., 2005. *Петр I*, Москва.
Хоскинг, Дж., 2003. *Россия и русские: В 2 кн. Кн. I*, Москва.
Чистякова, С. А., 1994. *История Петра Великого*, Москва.

References

- Anisimov, E. V., 1989. *Vremja petrovskih reform. XVIII vek. Pervaja chetvert [Time of Peter's reforms. XVIII century. First quarter]*, Leningrad. (in Russian).
Buganov, V. I., 1989. *Petr Velikij i ego vremja [Peter the Great and his time]*, Moskva. (in Russian).
Chistjakova, S. A., 1994. *Istorija Petra Velikogo [History of Peter the Great]*, Moskva. (in Russian).
Ejdel'man, N. Ja., 1989. *«Revoljucija sverhu» v Rossii [“Revolution from above” in Russia]*, Moskva. (in Russian).
Hosking, Dzh., 2003. *Rossija i russkie: V 2 kn. Kn.1 [Russia and Russians: In 2 vols. Book 1]*, Moskva. (in Russian).
Kafengauz, B. B., Pavlenko, N. I., 1954. *Očerki istorii SSSR. Period feodalizma. Rossija v pervoj chetverti XVIII v. Preobrazovanija Petra I [Essays on the history of the USSR. The period of feudalism. Russia in the first quarter of the eighteenth century. Transformations of Peter I]*, Moskva. (in Russian).
Kleandrova, V. M., Kolobov, B. V., 1997. *Zakonodatel'stvo Petra I [Legislation of Peter I]*, Moskva. (in Russian).
Medushevskij, A. N., 1994. *Reformy Petra I i sud'by Rossii [Reforms of Peter I and the fate of Russia]*, Moskva. (in Russian).
Nekrasov, G. A., 1975. *Uchrezhdenie kollegij v Rossii i shvedskoe zakonodatel'stvo, Obshhestvo i gosudarstvo feodal'noj Rossii [Establishment of colleges in Russia and Swedish legislation, Society and state of feudal Russia]*, Moskva. (in Russian).
Oгородников, V. I., 1917. *Из истории вопроса о центральных учреждениях в России при Петре Великом. Приказы, канцелярии, коллегии [From the history of the question of central institutions in Russia under Peter the Great. Orders, offices, boards]*, Kazan'. (in Russian).
Pavlenko, N. I., 2005. *Petr I [Peter I]*, Moskva. (in Russian).
Vodarskij, Ja. E., 1993. *Petr I [Peter I], Voprosy istorii*, № 6, Moskva, s. 59-78. (in Russian).

Voskresenskaja, I. V., 2014. *Favority u rossijskogo prestola [Favorites at the Russian throne]*, Moskva. (in Russian).

Zaichkin, I. A., Pochkaev I. N., 1992. *Russkaja istorija. Populjarnyj ocherk (IX – seredina XVIII vv.) [Russian history. Popular essay (IX – mid-XVIII centuries)]*, Moskva. (in Russian).

SUMMARY

STATE AND ADMINISTRATIVE REFORMS OF PETER AND IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF THE "REGULAR" MOSCOW-RUSSIAN STATE (1695 - 1725)

Vita Shymko

Graduate student of the Department of History and Archeology of the Slavs, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

The article examines the state and administrative reforms of Peter I, the methods used by the emperor to transform the system of public administration in Muscovy. The contradictory significance of reforms in the history of the country was shown, which was to accelerate some processes and slow down others. The analysis of the system of formation of the administrative apparatus, which the king called a "regular state", which was to function automatically, without the participation of the monarch, was directly carried out. It is shown what place in this idea Peter was occupied by the newly created The Senate, which was to act as a permanent body in all cases of absence of the king in the capital. Emphasis is placed on Peter I's reforms of city government and directly on the bipolarity of urban reform, the reaction of the townspeople to it. A prominent place in the work is given to the institute of fiscals, a position that was not even known in Russia, special commissions of inquiry to combat embezzlement and bribery, the Concluded Commission, which reviewed the old and prepared a new law. An important place is also given to the creation of boards-new institutions to replace orders. In general, Peter's state-administrative reforms were characterized by chaos and haste. The reformer-tsar was not called upon by those who would borrow and establish in the structure the already existing uryadny mechanism, as it is, as the transformation of the rules. The very same new wadi organizations brought a breakdown into the existing management system and new deconstructions.

Key words: Peter I, Russian state, state-administrative reforms, Senate, boards, commissions.

УДК: 94(470+571):323.22"1773/1775"

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.20>

ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ О. ПУГАЧОВА (1773 – 1775 РР.)

Соколовський Микола Володимирович

студент історичного факультету,

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: msokolovskij35@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-0711-2390>

У публікації розглянуто основні етапи козацько-селянської війни, що під проводом О. Пугачова упродовж 1773 – 1775 рр. розгорталася в межах Російської імперії. Виникнення козацько-селянської війни було зумовлене низкою кризових явищ всередині держави. У цей час свавілля поміщиків досягло крайніх меж. Доведені до відчаю козаки і селяни розпочали чинити опір, який, проте, не відзначався особливою організованістю. Виступ був свідченням того, що селянство та козаки потребували докорінних змін. Повстанці прагнули створити козацько-селянську вільну державу на чолі із «своїм» царем, зробити всіх вічними козаками, надавши їм землю. Обґрунтовується думка, що повстання 1773 – 1775 рр. в Російській імперії було приречене на поразку. Козацько-селянський виступ під проводом О. Пугачова страждав недоліками, які були притаманні багатьом повстанням: неясністю мети, стихійністю, відсутністю по-справжньому організованих, дисциплінованих і навчених військових сил. На першому етапі повстання (до березня 1774 р.) ключову роль відігравали козаки, башкири і татари. Другий етап (з березня до липня 1774 р.) характеризується залученням до боротьби робітничих людей уральських заводів. На третьому етапі (з липня 1774 р. до завершення повстання у 1775 р.) до повстанців приєдналися кріпосні селяни Поволжя. Повстання налякало царицю Катерину II – саме після його придушення вона вирішила знищити козацтво. В оцінці значення повстання є два підходи. Прихильники першого стверджують, що війна розхитала існуючий в країні феодальний режим і в результаті привела до відміни кріпосного права. Прихильники другої точки зору зауважують, що між повстанням О. Пугачова і відміною кріпосного права був надто великий проміжок часу, щоб можна було напряму пов'язати ці два явища.

Ключові слова: О. Пугачов, Російська імперія, селянство, козаки, повстання, держава, царизм.

Постановка проблеми. Розгортання козацько-селянської війни 1773 – 1775 рр. в Російській імперії було зумовлене низкою кризових явищ всередині держави. У цей час свавілля поміщиків досягло крайніх меж. Доведені до відчаю козаки і селяни розпочали чинити опір, який, проте, не відзначався особливою організованістю. Виступ був свідченням того, що селянство та козаки потребували докорінних змін. Повстання було спрямоване проти російської державності. Повстанці прагнули створити вільну козацько-селянську державу на чолі із «своїм» царем, зробити всіх вічними козаками, надавши їм землю.

Історіографічний огляд. Тема козацько-селянської війни 1773 – 1775 рр. в Російській імперії висвітлена у працях багатьох істориків. Значна кількість досліджень з'явилася в часи існування Російської імперії та за радянського періоду. Першою особою, яка на професійному рівні розпочала досліджувати проблеми очоленого О. Пугачовим козацько-селянського виступу став О. Пушкін. Селянський рух, що у 50 – 60-х рр. XIX ст. охопив Російську імперію вплинув на відновлення в

істориків цікавості до подій козацько-селянської війни 1773 – 1775 рр. В часи існування Російської імперії проблему досліджували Д. Анучін, Я. Грот, М. Фірсов та чимало інших істориків. В Радянському Союзі селянську війну під проводом О. Пугачова досліджували М. Покровський, С. Елеонський, Г. Макогоненко та інші.

Мета статті – дослідити основні етапи козацько-селянської війни 1773 – 1775 рр. в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. З перших днів збройного виступу повстанці вели письмову та усну агітацію серед населення Південного Уралу. Активне поширення пугачовських закликів зіграло вирішальну роль для швидкого розгортання повстання. Народ розглядав проголошені в цих документах вольності і пільги як звільнення від присяги перед владою, ліквідацію старої адміністрації, звільнення від різних форм феодальної залежності. Дії повсталих виходили за межі тих положень, які містилися в ранніх указах і маніфестах. Бунтівники відмовлялися підкорятися владі, припиняли роботу на заводах, припинили сплачувати податки та виконувати повинності на користь своїх господарів і держави.

Звернення повстанського центру до народу розпочати боротьбу за свою свободу отримали потужний відгук серед соціальних низів краю.

Армія О. Пугачова потребувала людей. Набору осіб до повстанських загонів намагалися надати організованого характеру. Військове керівництво надавало перевагу добровольцям, прихильникам О. Пугачова, але військова необхідність змушувала розширювати права командирів, яким дозволялося вимагати від жителів сіл надання тієї кількості осіб, яка наразі була необхідна для потреб армії. Поповнення військових лав повстанців стало важливим обов'язком селян, оскільки саме до них з цього приводу зверталися командири.

Служба в повстанських загонах, на відміну від ненависної рекрутчини, сприймалася більшістю населення необхідною, хоча і важкою повинністю. Для її визначення, поряд зі словом «набір», повстанці використовували термін «відбір» і «наряд», властиві іншим общинним обов'язкам. Припинення набору могло повести за собою певні покарання з боку повстанських командирів. В свою чергу, практика примусового набору невідворотно породжувала можливість зловживань.

Поряд із привабливістю соціальних антипоміщицьких лозунгів руху, для значної маси селянства, міського і військово-служилого населення на перший план виходили політичні симпатії до ідей, що характеризували мету повстання, – створення держави без привілейованої касты чиновників і дворян. За таких умов усувалося багато національних і релігійних проблем: розміри і кордони общин, що опиралися на різні традиції, належність до них визначали самі жителі.

Власті Оренбурзької губернії, в тому числі губернатор барон І. Рейнсдорп, не одразу зрозуміли всю небезпеку повстання під керівництвом О. Пугачова [Іонина, 2005, с. 209]. І хоча з'явилося багато доповідей, які стосувалися «безчинства самозванця», повідомлень втікачів-офіцерів із захоплених повстанцями територій, до особливих оборонних заходів або спроб придушення повстання влада спершу не вдавалася. Висланий на зустріч О. Пугачову загін під керівництвом А. Білова був одразу ж розбитий. Це повідомлення жодним чином не вплинуло на зміну у барона планів. Він розраховував, що коли О. Пугачов поведе своїх людей до Оренбурга, то буде легко розбитий. Проте коли О. Пугачов наближався до Оренбурга, то в його

війську знаходилося уже більш ніж 3 тис. осіб. Лише після цього барон почав розуміти рівень небезпека.

Вражає та сміливість, з якою діяв О. Пугачов і його соратники. Необхідно було мати міцну віру в правильність своєї справи, в активу підтримку з боку козацтва та селянства, щоб з таким малочисельним загоном кинути виклик всій кріпосній Росії і виступити в похід [Лимонов, Маводин, Панеях, 1974, с. 23].

Сміливість, енергія проявлена О. Пугачовим, підкуповували оточуючих, вселяли віру в успіх починань. До загону О. Пугачова міг добровільно вступити той, кому подобалося грабувати і вбивати, той хто не бажав йти в армію [Фруменков, 1958, с. 82].

Загін О. Пугачова рухався на Яїцьке містечко. Попереду їхали прапороносці О. Кочуров, Ф. Бунін, брати Морковцеви [Лещенко, Олійник, 1974, с. 24]. За ними їхав О. Пугачов, а далі весь його загін. О. Пугачов надавав великого значення прапорам, бо вважав їх символом могутності і справедливості справи. Вони мали надати велич війську. Знамена, на його думку, використання прапорів мали надати війську вигляду регулярної армії. Знамен пугачовська армія мала багато, були вони різної форми і містили різні написи, що склалися з раніше проголошених маніфестів, які закликали народ до боротьби. 18 вересня загін зайняв Бударинський форпост, що знаходився на відстані 5 верст від Яїцького містечка. Загін нараховував 200 осіб [Муратов, 1970, с. 37].

О. Пугачов відправив козака з маніфестом в містечко, але офіцери відмовилися його прочитати. Козаки, які перебували на державній службі почали переходити на бік О. Пугачова. Серед них були майбутні активні керівники повстання – М. Шигаєв, А. Овчинников. Вдень і вночі козаки покидали містечко і йшли до повсталих. Проте гарнізон Яїцького містечка під командуванням полковника К. Симонова кількісно перевищував військо повсталих вдвічі. Із містечка К. Симонов послав на зустріч повстанцям загін піхоти і козаків, озброєних гарматами під командуванням генерал-майора Л. Наумова. Штурм Яїцького містечка 19 вересня 1773 р. не увінчався успіхами. Загін повсталих рушив уверх по Яїку.

О. Пугачов йшов уздовж Яїцької укріпленої лінії, у фортецях та форпостах якої він сподівався в першу чергу захопити гармати і порох. Без жодного пострілу пугачовці захопили Гнилівський, Рубіжний, Генварцовський та інші форпости. Козаки з форпостів вливалися до загону О. Пугачова. У повсталих з'явилися захоплені в форпостах гармати. 21 вересня під пугачовці вступили в Ілецьке містечко. Всі 300 ілецькі козаки перейшли на бік О. Пугачова.

В Ілецькому містечку під час молебню в церкві О. Пугачов вперше публічно заявив про своє ставлення до селян і дворян. Він говорив: «У бояр села відберу» [Лимонов, Маводин, Панеях, 1974, с. 25]. Чисю власністю мали стати відібрані у бояр землі було цілком очевидно – власністю тих, хто жив у селах. З Ілецького містечка пугачовці рушили далі – захопили Розсипну, Нижньо-Озерну і Татищеву фортеці, де знайшли велику кількість амуніції, солі, пороху. У Татищевій фортеці О. Пугачов пробув три дні.

30 вересня О. Пугачов вступив до Чорнореченської фортецю, яка знаходилася на відстані 28 верст від Оренбурга. Місто не було підготовлене до оборони, але О. Пугачов цього не знав і, отримавши неправильну інформацію, діяв під

Оренбургом обережніше, ніж це було у випадку інших фортець, та й Оренбург не був схожий на ці фортеці. О. Пугачов прийняв пропозицію татар Каргали прибути до них. У багатолюдну Каргалу О. Пугачов вступив 1 жовтня. Її багаті жителі втікали до Оренбурга, але інші татари вітали прихід О. Пугачова. На великій площі розстелили килим і поставили крісло, що мало зображати царський престол. Двоє татар тримали О. Пугачова під руки, а всі інші, поки він не сів у крісло, впали долілиць. 2 жовтня О. Пугачов вступив в козаче Сакмарське містечко, де йому влаштували таку ж урочисту зустріч.

О. Пугачов звертався з маніфестами та «іменними указами» до козаків, обіцяючи їм річки і землі, трави і моря, грошову платню, хліб, порох, і свинець, вічну свободу і непорушність «старої» віри. Перші іменні укази О. Пугачова були звернені до козаків і солдат регулярної армії, до татар, башкирів, калмиків, казахів. У них він вбачав тих, хто підтримає його зі зброєю в руках. І це цілком зрозуміло. В районах, де почалося повстання, селян майже не було. Пугачовські маніфести поширювалися російською, арабською, татарською та тюркською мовами [Лимонов, Маводин, Панеях, 1974, с. 26]. Десятки й сотні «розповсюджувачів» пугачовських відозв робили свою справу на великій території від яйцьких степів до Волги.

Тим часом влада Оренбурга гарячково готувалася до оборони міста. 30 вересня у всіх церквах було прочитано звернення І. Рейнсдорпа, який називав О. Пугачова самозванцем. У цьому зверненні зазначалося, що на обличчі О. Пугачова знаходилися шрами від випалених катом знаків, через що той ніколи не знімає шапки. Ця явна брехня губернської канцелярії була тільки на користь О. Пугачову – жодних знаків на обличчі у нього не було, і він міг сміливо заявляти, що генерали і чиновники імператриці брешуть і вводять народ в оману, запевняючи, що він не імператор Петро Федорович, а донський козак О. Пугачов. І. Рейнсдорп підіслав до О. Пугачова А. Соколова-Хлопушу, каторжника, який перебував в оренбурзькій в'язниці. А. Соколову-Хлопуші було наказано за винагороду та звільнення привести О. Пугачова в Оренбург, але той не підкорився наказам І. Рейнсдорпа і перейшов на бік О. Пугачова.

Перші загони пугачовців з'явилися біля самого Оренбурга 3 жовтня. До вечора 5 жовтня все військо повсталих підійшло до міста. Щоб створити враження величезної чисельності свого війська О. Пугачов наказав розтягнутися в одну шеренгу. Почалася облога Оренбурга.

Цей великий приуральський край був тоді ще слабо освоєний, але знаходився в процесі інтенсивного заселення. Сюди тисячами і десятками тисяч переселялися з Поволжя і внутрішніх районів країни державні та поміщицькі селяни. Тут утворилося вільне Яйцьке козацтво, яке безперервно поповнювалося новими втікачами, які залишали своїх панів з метою пошуку неосвоєної землі. Вони захищали рубежі країни від набігів кочівників. Будучи озброєним людом, козацтво часто перебувало в епіцентрі народних повстань. Хоча близько половини яйцьких і ще більше оренбурзьких козаків не підтримало О. Пугачова і воювало на боці урядових військ, все ж немає підстав заперечувати важливу роль козацтва у виникненні та поширенні повстання.

Суттєвою особливістю Оренбурзького краю був багатонаціональний склад його населення. Неросійські народності, крім основної подушної податі, несли всілякі повинності. Місцева адміністрація нерідко вдавалася до свавілля, займалася

хабарництвом і незаконними поборами. Значно погіршувала і так неспокійну ситуацію в губернії кріпосницька колонізація Оренбурзького краю.

Попри існування тенденцій розкладу феодально-кріпосницького ладу, на Приураллі продовжувалося його насадження. Від настання кріпосницької держави і її адміністрації страждали козаки, поміщицькі і заводські люди, приписні селяни, старообрядці. Тому сукупність втікачів створювала вибухонебезпечне скупчення «бунтівних сил». Все це і зумовило визрівання тут руху, названого «пугачовщиною».

В перші дні облоги Оренбурга в О. Пугачова було близько 2500 бійців, в січні 1774 р. їх кількість збільшилася до 30 тис. осіб, а в березні – до 50 тис. осіб. Під Оренбургом почався поділ війська на полки, сотні, десятки на чолі з полковниками і хорунжими [Всемирная история, т. 5, 1958, с. 657].

Перше зіткнення під стінами Оренбурга відбулося 6 жовтня 1773 р. близько полудня. Повстанці, підійшовши до фортеці, розпочали підпалювати заготовлені на зиму снопи сіна. Проти них було вислано загін С. Наумова, що нараховув 1500 регулярних та нерегулярних воїнів. Бій тривав більше двох годин. Незважаючи використання захисниками фортеці артилерії, перемогу вдалося здобути повсталим. Артилерійська перестрілка тривала і наступного дня. Вранці 12 жовтня війська під командуванням С. Наумова вийшли з міста і вступили в запеклий бій з повстанцями. О. Пугачов, заздалегідь дізнавшись про підготовку вилазки, вибрав зручну позицію. Бій тривав близько чотирьох годин. Почався дощ зі снігом. Побоюючись оточення, корпус С. Наумова повернувся в місто без 123 осіб.

18 жовтня повстанська армія покинула свій табір і рушила на схід від Оренбурга, перейшла до гори Маяк, а потім, у зв'язку з ранніми холодами, – до Бердської слободи, що знаходилася на відстані семи верст від міста. 22 жовтня О. Пугачов з військом, яке налічувало 2000 осіб знову підступив до Оренбурга. З міського муру полетіли снаряди. Ця найсильніша артилерійська перестрілка тривала більше 6 годин. Однак і з цієї спроби Оренбург не вдалося захопити. Повстанці відступили в Берду.

На початку листопада в Бердах утворилася Військова колегія – штаб повстання. Завдаючи ударів по Оренбургу, повстанці одночасно прагнули розширити територію своїх дій. О. Пугачов направив соратників в різні кінці краю для набору нових бійців, поповнення боєприпасів, провіанту, грошей. Вгору по Яїку попрямував загін М. Шигаєва, по Самарі – загін Д. Лисова, на гірські заводи Південного Уралу був надісланий А. Соколов-Хлопуша. Пугачовці зайняли Ніжинський і В'язовський редуті. Повстанська армія безперервно поповнювалася новими загонами селян, козаків, заводських робітників, башкир, татар, калмиків.

Перші військові дії під Оренбургом показали слабкість і ненадійність гарнізонних військ, їх нездатність отримати перемогу над О. Пугачовим. Ненадійним було і міське населення серед якого було чимало козацьких і солдатських сімей, кріпаків дворових людей. Розповсюджувалися чутки про швидку здачу міста.

На допомогу оренбурзькому гарнізону царський уряд направив війська. Великий загін під командуванням генерал-майора В. Кара рухався з боку Бугульми. 9 листопада біля села Юзеево В. Кар був розбитий повстанцями. 13 листопада у підніжжя гори Маяк була здобута ще одна перемога – взято у полон загін

полковника П. Чернишова. Солдати перейшли на бік повстанців, а П. Чернишова та офіцерів стратили.

Замість В. Кара очільником війська Катерина II призначила генерала А. Бібікова.

Проте загону урядових військ під командуванням бригадира А. Корфа, що рухався з Верхньоозерної фортеці, все ж вдалося вступити до Оренбурга для підкріплення. Наступного дня І. Рейнедорп вивів цей загін проти повстанців, але під вогнем артилерії, він спішно повернувся до фортеці.

За тих складних умов, які склалися А. Бібіков вирішив звернутися за допомогою до дворян з проханням, щоб ті розпочали озброєння своїх селян. За його дорученням очільник дворянства незабаром зібрав дворян. У день зборів архієпископ Веніамін здійснив літургію в соборі, а потім зачитали маніфест, який закликав до боротьби за віру.

У маніфесті йшлося про самозванця О. Пугачова, який іменує себе Петром III. Автори маніфесту запевняв, що жодна достойна особа не наважиться перейти на бік змовника. Укладачі маніфесту наполегливо обґрунтовували думку про боговстановленість та вічність існуючої влади.

Маніфест перекладали татарською мовою, поширюючи його, таким чином, не лише серед російських підданих, а й серед башкир, татар та інших народів. Все робилося для того, щоб відволікти населення від закликів О. Пугачова, пробудити у населення ненависть до самозванця, як руйнівника порядку і справедливості. З цією метою влада вдалася до вжиття заходів щодо сім'ї О. Пугачова, яка перебувала в Зимовейській станиці [Буганов, 1980, с. 94]. Після того, як жінка і діти О. Пугачова були знайдені, Катерина II наказала їх схопити і відправити до в'язниці в Казані [Лимонов, Маводин, Панеях, 1974, с. 29].

Повстання охоплювало нові території: Західний Сибір, Поволжя, Урал. Облога Оренбурга затягнулася. В місті почався голод. Проте І. Рейнсдорп не припиняв опір. В райони повстання спрямовувалися багаточисельні війська. За О. Пугачова обіцяли нагороду в розмірі 10 тис. рублів [Лимонов, Маводин, Панеях, 1974, с. 31].

В цей час О. Пугачов зосередив увагу на облозі Яїцького містечка. Полковник І. Симонов посилив оборону – було зведено безперервну лінію укріплень. Всередині стояв будинок військової канцелярії, церква з високою дзвіницею, на якій знаходився поміст, з якого можна було вести вогонь на всі боки через вісім вікон. У фортеці були запаси провіанту, дров, пороху.

О. Пугачову повідомили, що взяти містечко неможливо. Уже 7 січня 1774 р. під містечко прибув очільник повстання. Наступного дня він оглянув укріплення і наказав розмістити для обстрілу укріплень додаткові гармати. 20 січня повстанцям вдалося завдати пошкоджень в оборонних укріпленнях. Проте штурм, який одразу розпочався після цього не вдався і, втративши у ході бою 400 осіб, повстанці змушені були відступити [Буганов, 1980, с. 117].

Друга спроба підризу цитаделі Яїцького містечка також виявилася невдалою. Одразу після вибуху розпочалася перестрілка. Але й цього разу штурм не вдався. 19 лютого О. Пугачов залишив містечко, оскільки поширювалися чутки про наближення царських військ до Оренбурга. О. Пугачов попрямував саме туди.

Облога Оренбурга тривала. 13 січня три колони на чолі з К. Валленштерном, А. Корфом і С. Наумовим вийшла із міста. Вони згідно задуму мали розбити повсталих, адже мали відомості, що О. Пугачов відлучався від армії.

Проте реалізувати план не вдалося. С. Наумов пройшов вперед, але інші керівники його не підтримали і почали відступ до міста. Вони помітили велику кількість повсталих і просто злякалися. Відступ викликав серед солдат паніку. Цим скористалися повсталі і відкрили вогонь [Буганов, 1980, с. 123]. Гарнізонне військо втікало під прикриття міських стін. Повсталі перемогли.

Це була перемога, яка викликала в місті неспокій. Там посилювався голод, збільшувалася кількість збіднілих. Багато жителів покидало місто.

Пугачов наказав готуватися до штурму Оренбурга 27 або 28 лютого [Буганов, 1980, с. 124].

Одночасно повстання поширювалося в Башкирії та на Уралі, в Сибіру і Поволжі.

Царські війська почали наступ на повсталих. Їм вдалося відновити контроль над фортецями в районі Оренбурга і дістатися Татищевої фортеці та Ілецького містечка. О. Пугачов розумів важливість Татищевої фортеці, тому вийшов зі ставки і направився туди. В межах фортеці знаходилося 8-9 тис. повстанців, які мали 36 гармат.

Розвідка О. Пугачова доповіла йому, що Голіцин наближається із загоном до складу якого входить 6.5 тис. осіб. 22 березня Голіцин почав штурм. Розгорнувся жорстокий бій. Битва тривала три години. Урядові війська здійснили маневр, щоб відрізати загонам О. Пугачова шлях до відступу. Це помітили керівники повстанців. У супроводі чотирьох осіб О. Пугачов помчав в Берду. За ним погналися вороги, але не наздогнали [Буганов, 1980, с. 139].

Царські війська вдерлися в Татищенську фортецю. Битва продовжувалася в середині фортеці. Бій тривав шість годин. Втрати були значними. Деяким повстанцям вдалося втекти. Овчинников, наприклад, з частиною військ втік до Ілецького містечка. Інші зуміли сховатися у навколишній місцевості.

У день поразки О. Пугачов дістався Берду. В таборі було неспокійно. Деякі яйцькі козаки почали задумуватися над тим, щоб врятувати своє життя. Деякі були готові видати свого керівника, тільки-но відчувши небезпеку.

О. Пугачов з військом вийшов із Берди, залишивши там всі припаси, провіант і гроші. 24 березня він зупинився на хуторі козака Репіна. Оскільки там залишатися було небезпечно, О. Пугачов невдовзі дістався Самарського містечка [Буганов, 1980, с. 143].

Оскільки у повстанців розпочали виникати проблеми з наявністю продовольства, О. Пугачов надіслав загін І. Творогова в Берду, де той взяв все необхідне. Повернувшись, І. Творогов повідомив О. Пугачова про наближення О. Голіцина.

Невдовзі О. Голіцин дістався Самари. Його війська розпочали обстріл містечка. Повстанці розпочали втікати. Багато потрапило в полон. Пугачов втік з сотнею козаків. Він вирішив іти в Башкирію. 15 квітня на річці Биковка генерал П. Мансуров розбив загін А. Овчиннікова і А. Перфильєва. Чимало козаків втекло в степи. 16 квітня П. Мансуров увійшов в Яйцьке містечко. Почалися масові арешти.

Весною 1774 р. замість А. Бібікова головнокомандуючим імператриця призначила генерал-поручика князя Ф. Щербатова. О. Голіцин стягував до Оренбурга нові сили. О. Пугачов швидко відновив власні позиції. Він вирушив в північно-східному напрямку від Оренбурга до заводів Південного Уралу. Там його урочисто зустріли. Військо поповнилося людьми. Були складені нові укази.

Погрози влади, її несправедливі, жорстокі дії викликали появу багатьох повстанських загонів. Відбулося їх злиття із загонами О. Пугачова. Особливо рішуче діяв загін С. Юлаєва. В ньому нараховувалося до тисячі осіб [Буганов, 1980, с. 149]. Захопивши Сімський завод, він заборонив розорювати заводські будівлі, але спалив кантору, де були документи.

В районі Ногайської дороги активні дії вів загін К. Муратова. Повсталі зруйнували заводи Південного Уралу. З метою запобігання просуванню царських військ ними також були знищені мости.

Обстановка, в якій доводилося воювати О. Пугачову та його прихильникам на другому етапі повстання, змінилася. Раніше вони діяли в умовах відсутності значних царських військ, могли проявляти свою ініціативу. Тепер же, царські війська тіснили їх з усіх сторін. О. Пугачов не міг затримуватися на одному місці.

5 травня О. Пугачов із загonom підійшов до Магнітної. Її гарнізон нараховував 100 осіб, який спершу активно відбивав атаки повсталіх. Проте вночі у фортеці зірвалися порохові ящики. Невдовзі повстанці здобули перемогу.

Загін пішов далі, вниз по Яїку, захоплюючи фортеці. У фортецях О. Пугачов не затримувався – розправившись з офіцерами, відправлялися далі. 19 травня він захопив Троїцьку фортецю, втративши при цьому 30 осіб. Урядові війська рушили назустріч О. Пугачову. 22 травня біля села Лягушиної стався бій. Повстанці першими розпочали атаку. Однак їх зброя була примітивна у порівнянні із зброєю солдатів. Повстанці зазнали поразки.

О. Пугачов повів свої війська до Казані. По дорозі він захоплював села, фортеці, аж поки не дістався Ками. На шляху знаходилися Красноуфимськ, Кунгур і Оса. Красноуфимськ О. Пугачов захопив 10 червня. 11 червня загін рушив до Кунгуру. Однак О. Пугачов не наважився захопити це місто [Буганов, 1980, с. 156]. До Оси О. Пугачов підійшов 18 червня. Захисники фортеці вивели свої сили із міста і відкрили вогонь по повстанцям. Після перемоги О. Пугачов наказав спалити Осу.

11 липня повстанські загони у складі яких перебувало 20 тис. осіб прибули до Казані. [Буганов, 1980, с. 159]. Місто було дерев'яним. Військ в Казані було небагато – більшість військових частин знаходилося в інших місцях ведення військових дій з повстанцями. До оборони міста залучали всіх кого знайшли.

Військо О. Пугачова поділялося на полки по 500 осіб у кожному. Озброєні повстанці були погано. Оскільки бракувало вогнепальної зброї, вони озброювалися дубинами та луками. Повстанцям швидко вдалося увірватися в місто. Із тюремних камер Казанської секретної комісії було звільнено 415 осіб – полонених повстанців. Серед звільнених була дружина О. Пугачова Софія та діти – син Трофим, дочки Аграфена та Христина. Їх відправили в повстанський табір [Буганов, 1980, с. 161]. Сім'я знаходилася під наглядом секретної комісії і утримувалася в тюремному приміщенні комісії. Аж до взяття в полон під Чорним Яром сім'я Пугачова залишалася з військом, мешкала в окремії палатці.

Звістки про наближення урядових військ до Казані змусили О. Пугачова відвести повстанців до табору, який знаходився біля села Царицине. Бій повстанців з царською армією тривав п'ять годин. Пугачовці зазнавши втрат, відступили за річку Казанку. На другий день після бою О. Пугачов, який все ще міг розраховувати на сили 15 тис. осіб, перейшов у наступ. Війська знову зустрілися біля села Царицине. Перевага в організації і озброєнні знову схилили успіх на бік царських військ. В полон мало не потрапив О. Пугачов. Він втік на північ, за ним потягнулися всі хто залишився.

Вночі 17 липня О. Пугачов переправився через Волгу. Після переправи він рухався на захід, в напрямку Нижнього Новгороду і Москви. До Казані рухалися царські каральні загони. Дорогою вони мусили вступати у бої з багатьма повстанськими загонами. В приволзьких губерніях, де діяли повстанці, проживало декілька мільйонів людей – кріпосних, робітників, козаків, купців, ремісників. На залучення їх до повстання якраз і сподівався О. Пугачов. Він розгорнув кампанію по набору військових у свою армію.

О. Пугачову вдалося створити на правобережжі Волги нову невелику армію. Поповнювалася вона шляхом мобілізації по указам і маніфестам.

1 серпня населення Пензи урочисто зустріло Пугачова біля міста. Із Пензи О. Пугачов забрав 6 пушок, багато ядер, пороху, грошей [Буганов, 1980, с. 173].

6 серпня О. Пугачов підійшов до Саратова. Повстанці атакували місто. У Саратовському краї діяло близько 30 повстанських загонів.

Далі О. Пугачов попрямував до Царицина. Місто було добре укріплене, а його гарнізон було посилено козацькими полками. О. Пугачов розпочав переговори із донцями, умовляючи їх перейти на його бік. Козаки завагалися. Тому оволодіти містом так і не вдалося [Лимонов, Маводин, Панеях, 1974, с. 34]. На останньому етапі війни у повстанців збільшилися проблеми з озброєнням. У серпні 1774 р. лише третина пугачовців мала вогнепальну зброю.

Вирішальна битва повстанців з урядовими військами відбулася неподалік від Царицина. О. Пугачов програв битву та змушений був тікати. Дві тисячі пугачовців загинуло, ще понад 6 тис. потрапило до полону. Втричі менше урядове військо здобуло перемогу із мінімальними втратами – 16 убитих осіб і 74 поранених [Лещенко, Олійник, 1974, с. 30].

Царські війська спробували наздогнати О. Пугачова. За втікачем були направлені загони. Серед тих, які були поряд з О. Пугачовим не всі хотіли врятувати свого керівника. Його помічники розпочали готувати змову [Буганов, 1980, с. 182].

Ті особи, які брали участь у повстанні мріяли, у випадку своєї перемоги, отримати місце біля престолу самозванця, але тепер, коли їх плани зруйнувалися, вони швидко його зрадили. Змовники схопили О. Пугачова і 14 вересня, дійшовши до Бударинського форпосту, заявили про затримання самозванця. О. Пугачова віддали сотнику К. Харчеву, а 15 вересня вночі самозванець вже знаходився в Яїцькому містечку.

Розпочалося слідство та допити ув'язнених учасників повстання. Багато з них помирали від поганих умов. В ході допитів багатьох арештованих піддавали тілесним покаранням.

В усіх селах, що були охоплені повстанням, за наказом влади зводилися шибениці. Активних учасників руху вішали за ребро [Крестьянская война в России в

1773 – 1775 гг.: Восстание Пугачева, 1961, с. 174]. Ув'язненими повстанцями були переповнені численні підземелля. Поки в Росії відбувалося слідство над керівниками повстання, царські власті продовжували кампанію розправи в місцях, де найбільше вирував народний рух. Командувачі каральних військ за кожного спійманого повстанця сплачували винагороду у розмірі 50 рублів. [Лещенко, Олійник, 1974, с. 39]. Кожного, хто переховував повстанця могло спіткати тяжке покарання.

Під час допиту О. Пугачов вів себе мужньо і спокійно. Він детально розповів про своє походження, службу в армії і про селянську війну [Буганов, 1980, с. 189].

1 жовтня О. Пугачова привезли в Симбірськ. Тут його допитували п'ять днів. 4 листопада вранці його привезли в Москву. Він сидів зі скованими руками і ногами всередині залізної клітки.

В понеділок 29 грудня, в 10 годин ранку в Московському Кремлі, у приміщенні Сенату, зібралися сенатори, щоб обговорити питання про порядок суду над О. Пугачовим і його соратниками. Засідання відкрив князь А. В'яземський. Він прочитав маніфест Катерини II про призначення суддів на процес О. Пугачова.

Засідання суду відкрилося 30 грудня в Тронному залі Кремлівського палацу. Тут зібралися всі представники столичної знаті, судді. Вони заслухали маніфест Катерини II, а потім оголосили звинувачення О. Пугачову та його соратникам. Вранці 31 грудня, щоб не викликати уваги народу, О. Пугачова перевезли із казематів Монетного двору в покої Кремлівського палацу. На початку засідання судді обумовили питання, на які мав надати відповідь О. Пугачов. Після цього його завели в зал засідання, щоб вислухати.

Після залишення О. Пугачовим залу засідання суддями були оголошені покарання для кожного учасника повстання. А. В'яземський визначив О. Пугачову покарання – четвертування, насадження голови на кіл, спалення частин тіла. Тяжкі покарання чекали і його сподвижників: четвертування, повішання, відтинання голови.

Вранці 10 січня 1775 р. натовп людей оточив Болотну площу, на якій мало відбутися виконання вироку. Спеціально для цього заздалегідь було зведено високий ешафот з широким помостом. Посеред помосту було встановлено стовп з колесом і гострою спицею. Кат мав таємне розпорядження Катерини II про зменшення засудженим мук, тому О. Пугачову спершу відсікли голову, а лише потім четвертували. Стоячи на ешафоті, О. Пугачов хрестився, кланявся на всі сторони і говорив: «Вибач, народ православний, відпусти мені, у чому згрішив перед тобою... вибач, народ православний!»

Разом з О. Пугачовим покарали і його сподвижників. В стару фортецю Кексгольма відправили сім'ю: Софію, Трофима, Аграфену, Христину та другу дружину Устину. Звідси вони вже не вийшли. Народ теж спіткали репресії [Рознер, 1966, с. 192].

Висновки. Повстання 1773 – 1775 рр. в Російській імперії було приречене на поразку. Козацько-селянський виступ під проводом О. Пугачова страждав недоліками, які були притаманні багатьом повстанням: неясністю мети, стихійністю, відсутністю по-справжньому організованих, дисциплінованих і навчених військових сил. На першому етапі повстання (до березня 1774 р.) ключову роль відігравали козаки, башкири і татари. Другий етап (з березня до липня 1774 р.) характеризується залученням до боротьби робітничих людей уральських заводів. На третьому етапі (з

липня 1774 р. до завершення повстання у 1775 р.) до повстанців приєдналися кріпосні селяни Поволжя. Повстання налякало царицю Катерину II – саме після його придушення вона вирішила знищити козацтво. В оцінці значення повстання є два підходи. Прихильники першого стверджують, що війна розхитала існуючий в країні феодальний режим і в результаті привела до відміни кріпосного права. Прихильники другої точки зору зауважують, що між повстанням О. Пугачова і відміною кріпосного права був надто великий проміжок часу, щоб напряду пов'язувати між собою залежність цих двох явищ.

Список використаних джерел та літератури

- Буганов, В. И., 1980. *Емельян Пугачев*, Москва.
Всемирная история, т. 5, 1958. Москва.
Ионина Н. А., 2005. *Сто великих мятежников и бунтарей*, Москва: Вече.
Крестьянская война в России в 1773-1775 гг.: Восстание Пугачева, 1961. Москва – Ленинград.
Лещенко, М. Н., Олійник, Л. В., 1974. *Славна сторінка народної боротьби (до 200-річчя Селянської війни під проводом О. Пугачова)*, Київ: «Знання».
Лимонов, Ю. А., Маводин, В. В., Панях, В. М., 1974. *Пугачев и пугачевцы*, Ленинград: «Наука».
Муратов, Х. И., 1970. *Крестьянская война под предводительством Е. Пугачева*, Москва: «Просвещение».
Рознер, И. Г., 1966. Казачество в крестьянской войне 1773 – 1775 гг., Львов.
Фруменков, Г. Г., 1958. *Крестьянская война под предводительством Пугачева*, Архангельск.

References

- Buganov, V. I., 1980. *Emel'yan Pugachev* [Emelyan Pugachev], Moskva.
Frumenkov, G. G., 1958. *Krest'yanskaya vojna pod predvoditel'stvom Pugacheva* [Peasant war led by Pugachev], Arhangel'sk.
Ionina N. A., 2005. *Sto velikih myatezhnikov i buntarej* [One Hundred Great Rebels and Rebels], Moskva: Vechе.
Krest'yanskaya vojna v Rossii v 1773-1775 gg.: Vosstanie Pugacheva [Peasant War in Russia in 1773-1775: The Pugachev Uprising], 1961. Moskva – Leningrad.
Leshchenko, M. N., Oliynyk, L. V., 1974. *Slavna storinka narodnoi borotby (do 200-richchia Selianskoi viiny pid provodom O. Puhachova)* [Glorious Page of the People's Struggle (to the 200th Anniversary of the Peasant War led by O. Pugachev)], Kyiv: «Znannia».
Limonov, YU. A., Mavodin, V. V., Paneyah, V. M., 1974. *Pugachev i pugachevцы* [Pugachev and the Pugachevites], Leningrad: «Nauka».
Muratov, H. I., 1970. *Krest'yanskaya vojna pod predvoditel'stvom E. Pugacheva* [Peasant War led by E. Pugachev], Moskva: «Prosveshchenie».
Rozner, I. G., 1966. *Kazachestvo v krest'yanskoj vojne 1773 – 1775 gg.* [Cossacks in the Peasant War of 1773 - 1775], L'vov.
Vsemirnaya istoriya [The World History], t. 5, 1958. Moskva.

SUMMARY

THE UPRISING LED BY E. PUGACHEV (1773 – 1775)

Sokolovskii Mykola

Student, History Department, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

The publication considers the main stages of the Cossack-peasant war, which under the leadership of O. Pugachev during 1773 – 1775 unfolded within the Russian Empire. The emergence of the Cossack-peasant war was due to a number of crisis phenomena within the state. At this time, the arbitrariness of the landlords reached its limits. Driven to despair, the Cossacks and peasants began to resist, which, however, was not particularly organized. The speech was evidence that the peasantry and the Cossacks needed radical change. The rebels sought to create a free Cossack-peasant state led by "their" tsar, to make everyone

eternal Cossacks, giving them land. The opinion is substantiated that the uprising of 1773 – 1775 in the Russian Empire was doomed to defeat. The Cossack-peasant uprising led by O. Pugachev suffered from the shortcomings that were inherent in many uprisings: the lack of clarity of purpose, spontaneity, lack of truly organized, disciplined and trained military forces. At the first stage of the uprising (until March 1774) the key role was played by the Cossacks, Bashkirs and Tatars. The second stage (from March to July 1774) is characterized by the involvement of workers of the Ural factories in the struggle. At the third stage (from July 1774 until the end of the uprising in 1775) the serfs were joined by serfs of the Volga region. The uprising frightened Queen Catherine II - it was after his suppression that she decided to destroy the Cossacks. There are two approaches to assessing the significance of the uprising. Proponents of the former argue that the war shook the existing feudal regime in the country and eventually led to the abolition of serfdom. Proponents of the second point of view note that there was too much time between the Pugachev uprising and the abolition of serfdom to directly link the two phenomena.

Key words: O. Pugachev, Russian Empire, peasantry, Cossacks, uprising, state, tsarism.

УДК: 94(73)«1920»

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.21>

ВПЛИВ ЗГОРТАННЯ ПОЛІТИКИ ІЗОЛЯЦІОНІЗМУ США НА ГУМАНІТАРНІ ПРОЦЕСИ У ЄВРОПІ 20-Х РР. XX СТ.

Погромський Віктор Олександрович

кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та підприємництва,
Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, м. Миколаїв

e-mail: pogromski_y@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-6387-240X>

Відхід Сполучених Штатів Америки від політики ізоляціонізму вимагав нових підходів в зовнішній стратегії відносин. Виходячи з цього, американський гуманітаризм, як інструмент зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки в країнах Східної Європи, після Першої світової війни став тим засобом, який дозволив впроваджувати політичну та економічну доктрину Сполучених Штатів Америки. Інструментами американського гуманітаризму стають американські гуманітарні організації (АГО), які здійснювали практичну складову гуманітарно-економічної, технологічної, медичної, логістичної, управлінської та інших видів допомоги, що надавалася Сполученими Штатами Америки Європі. Нове бачення відносин з європейськими країнами мала американська еліта. Президент Сполучених Штатів Америки В. Вільсон і його адміністрація зробили ставку на проведення гуманітарних компаній в країнах, що постраждали від Першої світової війни особливо в регіоні Східної Європи. Досить значним геополітичним викликом став прихід більшовиків до влади в Росії та поширення революційних рухів. Розпад європейських імперій, поява на політичній мапі нових незалежних країн спричинило важку політичну та економічну кризу, значна кількість європейських країн впритул зіткнулись із загрозою голоду. Переслідуючи цілі щодо зміцнення свого впливу в Європі, Сполучені Штати Америки вдалися до широкої гуманітарної кампанії. Гуманітарну допомогу здійснювали такі американські організації, як АРА, Джойнт, Американський Червоний хрест та ін. Саме американський гуманітаризм став новим інструментом зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки та вагомим важелем для просування американської політики в Європі.

Ключові слова: ізоляціонізм, гуманітаризм, Східна Європа, В. Вільсон, гуманітарна допомога, Американська адміністрація допомоги, Джойнт, Американський Червоний Хрест, американські гуманітарні організації (АГО).

Постановка проблеми. Транснаціональні гуманітарні потреби ускладнювали життя населення відразу декількох держав в Європі у післявоєнні роки і були прямим наслідком Першої світової війни. Особливо гостро стояли питання продовольчої безпеки, запобігання епідеміям. Країни європейського континенту вперше отримали масову проблему біженців та жебрацтва в новітньому періоді історії. Їх основний потік йшов з імперій, що припинили своє існування. Проблема біженців, поряд з іншими гуманітарними питаннями, стала предметом міжнародного дипломатичного врегулювання. Дорогу першій низці міжвоєнних гуманітарних реформ проклав Версальський договір 1919 р., підвівши ризик під Першою світовою війною як водорозділом історичних епох. Відхід США від політики ізоляціонізму вимагав нових підходів і в зовнішній стратегії відносин. Таким чином, американський гуманітаризм, як інструмент зовнішньої політики США в країнах Східної Європи після Першої світової війни, став тим засобом, який дозволив впроваджувати політичну та

економічну доктрину США. Інструментами американського гуманітаризму стають американські гуманітарні організації (АГО), які здійснювали практичну складову гуманітарно-економічної, технологічної, медичної, логістичної, управлінської допомоги та ін. від Сполучених Штатів Америки.

Мета. Основною метою запропонованої публікації є визначення ролі та значення гуманітарних місій США в країнах Східної Європи після Першої світової війни та встановлення особливостей діяльності американських гуманітарних організацій в контексті американського гуманітаризму, як нового явища міжнародних відносин початку XX століття; визначення впливу політики відходу від концепції ізоляціонізму на активну гуманітарну політику США у Європі початку XX століття.

Історіографічний огляд. Щодо історіографії обраної теми дослідження, то варто зазначити, що в межах вітчизняної історичної науки сформульована нами тема наукового пошуку фактично виключена з наукового обігу. В межах української історичної науки є деякі дослідження, що висвітлюють певні сторони як гуманітарної діяльності США в межах країн Східної Європи, так і певні аспекти політики згортання ізоляціоністської доктрини зовнішньої політики США після Першої світової війни. До таких робіт можна віднести «Становлення американської політики «ізоляціонізму» та її практичне втілення на початку Першої світової війни: 1914 – 1915 рр. (за матеріалами Presidential Documents Archive)» автора Г. Казакова [Казаков, 2014, с. 145-151]. Щодо робіт, які певним чином ілюструють гуманітарний аспект у зовнішній політиці США по закінченні Першої світової війни, можна згадати наукові розвідки автора «Діяльність Американської адміністрації допомоги в Польській Республіці після Першої світової війни в 1919 – 1921 рр.» [Погромський, 2018], «Діяльність Американської адміністрації допомоги та інших американських філантропічних організацій у відновленій Польщі в 1918 – 1922 рр.» [Погромський, 2018a], «Діяльність Джойнт в контексті гуманітарної допомоги Третьому Болгарському царству у 20-х рр. XX ст.» [Погромський, 2019], «Стратегія економічної допомоги американських філантропічних організацій у Болгарії у 20-х рр. XX ст.» [Погромський, 2019c], «Методологічні особливості досліджень проблем діяльності американських гуманітарних організацій (АГО) в країнах Південно-Східної Європи (1920–30-ті рр.)» [Погромський, 2019b], «Загальні аспекти діяльності Американської адміністрації допомоги в Польській Республіці в контексті міжнародної допомоги (1919 р. – середина 20-х рр. XX ст.)» [Погромський, 2019a]. Проте, ці дослідження не мають узагальнюючого характеру та не виокремлюють в межах відмови від ізоляціонізму гуманітарний чинник, не встановлюють його статус та значення як одного з провідних інструментів американського політичного та економічного експансіонізму в межах регіону Східної Європи.

Серед робіт, що контекстно мають відношення до теми дослідження, можна виділити певну кількість праць американських науковців, зокрема, спогади одного з провідних політичних діячів США початку XX ст. – полковника Е. Хауза [Хауз, 1937], роботу Г. Барнса [Barnes, 1940], змістовною є робота «Вічна війна за вічний мир. Критична експертиза зовнішньої політики Франкліна Делано Рузвельта та її наслідків» Дж. Лундберга [Lundberg, 1953]. Серед європейський науковців, які в своїх дослідженнях висвітлювали питання американського гуманітаризму в Європі та механізмів згортання доктрини ізоляціонізму США можна згадати французького науковця А. Токвіля [Токвиль, 1992, с. 106]. Щодо пострадянських вчених, які

звертали увагу, хоча і побіжно, на питання переформатування зовнішньої політики США та залучення у вигляді інструментарію економіко-політичного впливу гуманітарних акцій можна перелічити В. О. Печатнова, А. С. Маникіна [Печатнов, Маныкин, 2012, с. 125], В. О. Кременюка [Кременюк, 2004], В. В. Романова, О. О. Артюхова [Романов, Артюхов, 2013]. Однак, в роботах вищенаведених авторів робиться наголос на політичні та ідеологічні складові американської зовнішньої політики. Відхід від ізоляціонізму пояснюється як елемент торгівельної та фінансової експансії в Європу після Першої світової війни та бажанням правлячих кіл США нав'язати свою ідеологію. Проте не враховуються гуманістичні настрої американського суспільства, вплив філантропії як явища і значення американських гуманітарних організацій на економіку та політику, як самих США, так і країн Європи.

Таким чином, опрацювавши попередній науковий доробок, ми дійшли висновку, що тема сформульована нами, як «Вплив згортання політики ізоляціонізму США на гуманітарні процеси у Європі 20-х рр. XX ст.» фактично не отримала висвітлення у вітчизняних наукових колах і згадується лише побіжно в межах більш вузьких наукових проблем, а в закордонній історичній науці не розглядалась як окреме історичне дослідження і була лише контекстною складовою більш масштабних наукових пошуків. Пропоноване наукове дослідження можна вважати актуальним та вчасним. Наведені нами положення та факти можуть стати підґрунтям для подальших наукових пошуків та більш повного розкриття проблеми.

Виклад основного матеріалу. В межах історичної науки наявний дискурс з приводу періоду розгортання в межах зовнішньополітичної доктрини США активного курсу на відмову від ізоляціонізму. Значна кількість авторів вважає, що це відбулось здебільшого після Другої світової війни на тлі розвитку Холодної війни та антагонізмом між соціалістичним табором та країнами західних демократій. Певна кількість вчених стверджує, що зміна зовнішнього курсу США безпосередньо пов'язана із діяльністю американського президента В. Вільсона. Однак мало хто звертав увагу на гуманітарний чинник, як інструмент впровадження американського експансіонізму в Європі. Більш того, американський гуманітаризм початку XX ст. досить опосередковано досліджувався з точки зору елементної бази зовнішньої політики та інструменту активного залучення в політичну орбіту США новостворених або відновлених країн Східної та Південно-східної Європи. На наш погляд слід більш детально розглянути гуманітарний аспект відмови США від політики ізоляціонізму та передумови, що склалися в першій чверті XX століття.

Одним із значних фінансових, економічних та політичних центрів початку XX ст. стають Сполучені Штати Америки. Політичні еліти США початку XX ст. фактично стають виразниками волі великого американського бізнесу та корпорацій, яким стає затісно в межах американського континенту.

Коли в Європі розгорнулися небачені за своїми масштабами військові битви, на посту президента Сполучених Штатів знаходився В. Вільсон. Він зайняв Білий дім за підсумками виборчої кампанії 1912 р., коли в гострій боротьбі переміг не тільки традиційного суперника демократів – республіканців, а й нового небезпечного конкурента в особі третьої партії – Прогресивної. У велику політику В. Вільсон прийшов у 1910 р. Саме тоді він був обраний на пост губернатора штату Нью-Джерсі. До цього майбутній президент займався суто академічною діяльністю. Його перу

належали визначні дослідження з історії США, конституційного права і міжнародних відносин. Мабуть, жоден господар Білого дому не мав такий інтелектуальний потенціал, як В. Вільсон [Печатнов, Манькин, 2012, с. 125].

Починаючи з обрання В. Вільсона 28 президентом США в 1912 р. зовнішньополітичні вектори Америки змінюються. Одним із ідеологів більш активного впливу на політичні процеси в Європі стає радник президента Е. Хауз. Саме ця людина впливала на формування кабінету міністрів та адміністрації президента за часів В. Вільсона. Інколи полковника Е. Хауза називали сірим кардиналом американської політики. Напередодні Першої світової війни полковник Хауз виступає у якості прибічника активного втручання США в світову політику. Він висловлює думку, що США має приймати участь у формуванні нових центрів впливу та більш активно залучитися до нового геополітичного поділу світу [Хауз, 1937, с. 3-4]. Після 1913 р., коли фактично завдяки зусиллям британської дипломатії було подолано Балканську кризу, відчуття неминучості великої європейської війни не зникло, навпаки, на тлі німецько-російської торгівельної війни загроза посилилась ще більше. Саме в цей період в американських владних колах було сформульовано тезу, що європейська війна рано чи пізно відбудеться, вона набуде такого масштабу, що торкнеться будь-якої частини земної кулі, відповідно до цього інтересами США є докладання зусиль для попередження війни, або мінімізації її наслідків виходячи з цього пройшли часи ізоляції Сполучених Штатів від Східної півкулі [Кременюк, 2004].

Таким чином, адміністрація В. Вільсона фактично вперше в Новітній історії відійшла від доктрини ізоляціонізму. Ізоляціонізм – напрямок у зовнішній політиці США, в основі якого лежала ідея незалучення в конфлікти поза Американського континенту [Гончар, 2004]. Принципи ізоляціонізму (суворе дотримання нейтралітету, відмова від укладення військово-політичних союзів і втручання в справи інших держав) були проголошені першими президентами США – Дж. Вашингтоном (викладені ним в 1796 році в «Прощальному посланні до нації»), Дж. Адамсом, Т. Джефферсоном [Powaski, 1991]. Зміст поняття «ізоляціонізм» змінювався. У епоху «класичного ізоляціонізму» (з моменту утворення США в 1776 році і до кінця XIX століття) в умовах відносної економічної і військової слабкості молодой американської держави політика ізоляціонізму мала на меті забезпечити безпеку перед обличчям загроз з боку Великобританії, яка до певного моменту сподівалася відновити свої позиції на Американському континенті, і використовувати в інтересах США протиріччя між європейськими державами [Яковлев, 2011].

У той же час політика ізоляціонізму не була спрямована на досягнення повної економічної і політичної відокремленості США в світі. Вона дозволяла американському уряду зберігати «свободу рук» в міжнародних справах при одночасному проведенні територіальної експансії і лінії на досягнення панування США на Американському континенті (це добре проілюстровано в доктрині Монро 1823 року) [Літературознавча енциклопедія: у 2 т., 2007].

Зі вступом США наприкінці XIX століття на шлях більш активної зовнішньої політики, почався відхід американського уряду від принципів ізоляціонізму. Це призвело до виникнення суспільно-політичного руху, який висував антивоєнні і антиколоніальні гасла. Його учасників стали іменувати «ізоляціоністами». Проведення активної зовнішньої політики з боку США після початку світової війни

дещо призупинилось, В. Вільсон, фактично не усвідомлюючи рівня загрози та масштабів конфлікту, сконцентрувався на внутрішніх справах США. Про що свідчать листи представників дипломатичних представництв США в країнах Європи [Хауз, 1937, с. 91-93].

За думкою Е. Хауза станом на 1915 р. США цілком визріли для активної зовнішньої політики. Незважаючи на сконцентрованість на внутрішніх справах в США адміністрація президента відчувала негативний вплив радикальних змін правлячих еліт та режимів в межах Європи на американські стратегічні інтереси. Варто зазначити, що починаючи з кінця 1913 р. в США відбувається процес переформатування дипломатичної служби – змінюються послы в ключових європейських країнах, їх активність зростає, зростає і перелік питань, що цікавлять американських дипломатів. Так, представник США в Берліні Дж. Джерерд у листі від 4 листопада 1913 р., доповідає, що займався не типовими для його попередників справами: «Я приймаю активну участь в американському благодійному товаристві, допомогів організації при американській церкві, а моя дружина зайнялась досить почесним жіночим благодійним товариством» [Хауз, 1937, с. 13].

Дуже швидко США перетворилися в арсенал перш за все Антанти, що було обумовлено її більш тісними зв'язками ділової еліти США з найбільшими корпораціями Великобританії, і давніми, тісними контактами двох споріднених соціокультурних товариств, і, нарешті, тим, що Англія, яка контролювала основні морські комунікації, обмежувала можливості поставок товарів до Німеччини. Загальна динаміка війни неминуче робила збереження нейтралітету надзвичайно вигідним для США. Так, закупівлі озброєння в період з серпня 1914 року по квітень 1917 (тобто до тих пір, поки США зберігали статус нейтральної держави) оцінювалися в суму близько 5 млрд. дол. США. До цього треба додати численні позики європейським країнам, які надавались для оплати закупівель товарів в США.

Нейтралітет справив великий позитивний вплив і на інші аспекти соціально-економічного розвитку США. Величезна потреба в американських товарах спричинила економічний бум, що мав кілька важливих наслідків. По-перше, він приніс дуже вагомий матеріальний дивіденд великому бізнесу, який ще більше зміцнив свої домінуючі позиції в економіці країни. Маючи надлишок фінансів провідні бізнесмени США почали звертати увагу на таку, раніше невідому справу, як меценатство та філантропія. По-друге, помітно підвищився життєвий рівень працюючої частини населення, у пересічних громадян США з'явилась «фінансова подушка». По-третє, сприятлива економічна кон'юнктура стала причиною серйозного скорочення безробіття, що, в свою чергу, вело до ослаблення напруженості в сфері трудових відносин. І, нарешті, масовані поставки американських товарів в Європу позитивно позначилися на ситуації в аграрному секторі Америки [Печатнов, Манькин, 2012, с. 126-127].

Вирішальні кроки на шляху до відмови від політики нейтралітету були зроблені в перші місяці 1917 року. Підготовка в цьому напрямку почалася ще в 1915 р., коли В. Вільсон висунув безпрецедентну для зовнішньополітичної ідеології США тезу, згідно з якою безпека Америки невіддільна від безпеки всього іншого людства. З цього виходило, що їй зовсім не байдуже стан справ у зовнішньому світі. «Ми наполягаємо на безпеці, щоб мати можливість слідувати за обраним нами шляхом розвитку. І ми робимо ще більше: вимагаємо цього і для інших. Ми не

обмежуємо нашу гарячу прихильність принципам особистої свободи і вільного національного розвитку лише тими подіями і змінами, які мають відношення виключно до нас». А за місяць до виборів він зробив взагалі дуже ризиковану, на перший погляд, заяву: «Ми є частиною всього світу, ніщо з того, що хвилює інший світ, не може бути байдужим для нас». Президент підкреслив, що американці живуть «в якісно новому світі».

Правда, готуючи громадську думку до кардинального розриву з ізоляціоністською традицією та відходу від політики та стратегії ізоляціонізму, президент всіляко підкреслював, що його курс є продовженням і розвитком принципів доктрини Монро, її екстраполяцією на весь світ [Печатнов, Манькин, 2012, с. 130].

Дійсно, В. Вільсон наполягав на універсальності американських цінностей і готовності США домагатися їх визнання і поширення в усьому світі. Так чи інакше, але це були революційні для зовнішньополітичної традиції США підходи, і не випадково полковник Хауз назвав їх «поворотним пунктом» у виробленні зовнішньополітичної стратегії США [Печатнов, Манькин, 2012, с. 135]. Принципові засади, що втілював в життя В. Вільсон, стали важливою віхою на шляху відходу США від засад ізоляціонізму та дозволили президенту США конструювати нову систему зовнішньої політики своєї країни.

У перший час після початку Світової війни Сполучені Штати зберігали суворий нейтралітет, і ніщо не віщувало їх майбутньої відмови від цього нейтралітету. Адже американці тоді абсолютно не були залучені в європейські континентальні протиріччя. Німеччина була зовсім не чужою країною, щонайменше для третини американців німецького походження, а німецький імператор Вільгельм користувався величезним авторитетом в США. У переддень всеєвропейської війни, наприклад, влітку 1913 року, в пору святкування 25-річчя його правління, впливова «Нью-Йорк Таймс» назвала Вільгельма «головним миротворцем»; а колишній Президент У. Тафт, який програв президентську гонку В. Вільсону, заявив, що імператор Вільгельм «в попередню чверть століття зробив для практичної підтримки миру в усьому світі більше, ніж всі інші особи» [Fried, 1913, 8 June]. Навіть надзвичайно впливовий тоді зовнішньополітичний радник американського президента Е. Хауз, майбутній архітектор вступу Америки у війну проти Центральних держав, будучи командирований навесні 1914 року в Європу в якості особистого представника Вільсона, не знайшов підстав для сумнівів в миролюбності німецького імператора [Barnes, 1940].

4 квітня 1917 року Сенат США, а 5 квітня Палата представників схвалила резолюцію про стан війни з Німеччиною. Таким чином, США вступили у війну на боці Антанти. Важливо підкреслити, що на відміну від Англії, Франції та Росії, які оформили свої відносини договірними зобов'язаннями, США формально не вступили в Антанту, заявивши про свою підтримку цього союзу як «асоційованої держави». Це була явна данина доктрині ізоляціонізму, яка все ще накладала відбиток на формулювання зовнішньополітичних дефініцій [Гершов, 1983, с. 76].

Уперше в своїй історії США не тільки не прагнули дистанціюватися від європейського конфлікту, але навпаки, прямо втручалися в нього, і не просто втручалися, але всупереч заповітам «батьків-засновників» США вступили в альянс з європейськими державами, що повністю суперечило базовим постулатам ізоляціоністської ідеології про необхідність збереження за країною «свободи рук» в

міжнародних справах. Все це свідчило про те, що США перебувають на порозі нового етапу в своїй історії, і майбутнє країни багато в чому залежало від того, наскільки правильними і пророкованими будуть дії уряду в найвідповідальніший період, що передував вступу США в Першу світову війну [Печатнов, Манькин, 2012, с. 136].

Вступ США в 1917 році в Першу світову війну на боці Антанти і проголошення В. Вільсоном післявоєнної програми досягнення світового лідерства США (відображено у «Чотирнадцятьох пунктах Вільсона») знаменували подальший відхід від політики ізоляціонізму. Із закінченням Першої світової війни «інтернаціоналістський» (спрямований на розширення міжнародних зобов'язань США) курс адміністрації Вільсона був відкинтий впливовими американськими політичними і діловими колами, які вважали за краще добиватися реалізації зовнішньополітичних цілей ізоляціоністськими методами, зберігання «свободи рук» [8]. Саме в цей період В. Вільсон висловлює досить пророчу думку: «Насіння революції – в репресіях. Ліки проти неї не повинні бути негативним за своїм характером. Вони повинні бути конструктивним» [Гершов, 1983, с. 87]. Але столітня традиція американського ізоляціонізму – не тільки практично-дипломатичного, а й концептуального, ідеологічного була все ще дуже авторитетна на початку ХХ століття: знадобилося цілих три роки Великої війни в Європі, щоб пацифіст В. Вільсон зважився на заокеанську інтервенцію, а Конгрес підтримав його.

Треба визнати, що сам по собі факт участі Сполучених Штатів у Великій війні не зробив вирішального впливу на політичну культуру країни, вона все ще залишалася в достатній мірі ізоляціоністською і континентальною. Саме тому американський Конгрес, що контролювався республіканцями, упродовж 1919 – 1921 років так уперто відмовлявся ратифікувати Версальський договір, так необережно підписаний інтервенціоністом-демократом В. Вільсоном. І саме тому інтервенціоністська програма американського президента не знайшла відображення в офіційних передвиборних платформах демократів ні в 1924-му, ні в 1928 роках [Lundberg, 1953].

Моралізаторські ідеї чітко простежуються у теоретичній і практичній діяльності В. Вільсона, визнаного одним із засновників та ідеологів американського універсалізму. У 1919 році в одній з промов президент сказав: «Я вірю, що Америка містить в собі духовну енергію, яку жодна інша нація не в змозі направити на звільнення людства. У ході великої війни Америка мала необмежений привілей – виконати визначену долю і врятувати світ» [Токвиль, 1992, с. 106]. Таким чином, після Першої світової війни месіанська мораль стала реальною силою в політиці США [Романов, Артюхов, 2013]. Виходячи із вищенаведених концептуальних підходів Сполучені Штати Америки намагались виробити практичні принципи як відходу від ізоляціоністської політики, так і дієві механізми впливу на країни Європи. Перші спроби окреслились на фоні спроб посередництва у вирішенні конфліктів Першої світової війни, ще тоді коли бойові дії мали активний характер. Поступово у Вашингтоні розуміли, що поразка Німеччини та її союзників справа лише часу, тому вважали що Німеччині та іншим воюючим країнам необхідно зупинитись та зберегти Статус-кво, доки військові дії не пройшли крапку неповернення. Однак, дієвих важелів впливу в політичній та дипломатичній площині США знайти не змогли [Зубок, 1969, с. 246].

Шукаючи дипломатичні ключі до розв'язання європейських проблем американські уповноважені особи звернули увагу на досить слабе місце

внутрішнього становища майже всіх європейських країн – при затягуванні бойових дій та перманентній мобілізації чоловічого населення цілком ймовірно було настання голоду та злиднів у багатьох країнах активно задіяних у військових діях. Так, вже у вересні 1914 року австрійський дипломат у приватній бесіді з радником президента США, полковником Е. Хаузом, наголошував: «якщо війна затягнеться, то Німеччина цілком ймовірно почне голодувати, а разом із нею і Австро-Угорщина» [Хауз, 1937, с. 112]. Наступним, досить непростим моментом на якому наголошували США, було становище у Бельгії, яка на думку американців заслуговувала на отримання компенсації за свої втрати в першу чергу і для якої потрібно було організувати цілеспрямовану гуманітарну компанію, що б поліпшила соціальне становище людей, послабила наслідки інфраструктурних руйнувань та відновила економічні можливості країни. Ще однією досить пророчою тезою було те, що американські дипломати вже наприкінці 1914 р. звернули увагу на значні побоювання європейських країн щодо можливості настання революційних подій та значного поширення ліво політичної ідеології, теоретичну і ідейну базу якої становили марксистські концепції.

Виходячи із загального становища та намагаючись синтезувати нові підходи зовнішньої політики, США звернули увагу саме на філантропію, як явище що набирало обертів всередині самої Америки початку ХХ ст. Сполучивши філантропію та гуманітаризм із значними державними та приватними фінансовими та сировинними ресурсами Білий дім отримав дієвий важіль впливу на країни Європи особливо на ті, які потребували гуманітарної допомоги. Найбільш враженими лихоліттями війни та політичної кризи були країни в регіоні Східної та Південно-східної Європи. Знаряддями цієї нової стратегії стали американські гуманітарні організації напівприватного характеру – Американська адміністрація допомоги, Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет, Американський червоний хрест, Товариство менонітів та інші більш дрібні гуманітарні організації. Їх використання у якості інструментів зовнішньої політики напряму пов'язане із відходом від доктрини американського ізоляціонізму. Фактично діяльність американських гуманітарних організацій заклала підвалини доктрини панамериканізму в Європі. Застосовуючи гуманітарну допомогу США отримала підтримку широких прошарків населення країн, де діяли її гуманітарні установи, фактично це була пряма реклама американського способу життя та американських підходів в управління та господарюванні. Отримуючи економічне покращення Америка підтверджувала переваги ринкової економіки та демократичної форми правління. Саме після Першої світової війни завдяки гуманітаризму та цілеспрямованим допомогам акціям США отримала у Східній Європі прихильність населення та політичних еліт.

Висновки. Підсумовуючи, варто наголосити, що процес відходу Сполучених Штатів Америки від політики ізоляціонізму отримав значний поштовх в першій чверті ХХ століття. До цього призвів цілий ряд факторів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Адміністрація президента В. Вільсона взяла курс на вироблення нової стратегії у зовнішній політиці щодо країн Європи та країн Східної Європи. Поширення в США такого феномену, як філантропія, наштовхнуло правлячу еліту країни на думку, що гуманітарна складова зовнішньої політики може стати новим ефективним важелем дипломатії. На тлі відходу від політики ізоляціонізму та переосмислення доктрини Монро американська правляча верхівка дійшла висновку

щодо можливості застосування гуманітаризму в якості елементу зовнішньополітичної доктрини США в новітній історії. Закінчення Першої світової війни та збитки, що вона спричинила, стали підґрунтям для розгортання американських гуманітарних місій в «старому світі». Організаціями, на яких покладалося завдання гуманітарної допомоги, стали напівдержавні та приватні установи нового типу – АРА, Джойнт, Американський червоний хрест та ін. Запропоноване нами дослідження не претендує на вичерпність, воно закладає підвалини наукового дискурсу щодо встановлення значення американських гуманітарних організацій міжвоєнного періоду як інструменту зовнішньої політики США в країнах Східної та Південно-Східної Європи та засобу відходу від класичного розуміння американського ізоляціонізму.

Список використаних джерел та літератури

- Гончар, Б. М., 2004. Ізоляціонізм, *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т.*, т. 2, Київ: Знання України, 760 с.
- Гершов, З. М., 1983. *Вудро Вільсон*, Москва: Мысль, 335 с.
- Кременюк, В. А., 2004. Две модели отношений США с окружающим миром: «заботливый отец» или «суровый шериф», *США–Канада: экономика, политика, идеология*, № 11, с. 3-15.
- Зубок, Л. И., 1969. *Экспансионистская политика США в начале XX век*, Москва: Наука, 457 с.
- Літературознавча енциклопедія: у 2 т.*, 2007. Київ: ВЦ «Академія», т. 1: А–Л., 608 с.
- Казаков, Г., 2014. Становлення американської політики «ізоляціонізму» та її практичне втілення на початку першої світової війни: 1914–1915 рр. (за матеріалами Presidential Documents Archive), *Перша світова війна в долях народів Європи та світу*, Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 241 с.
- Манькин, А. С., 1980. *Изоляционизм и формирование внешнеполитического курса США (1923 – 1929)*, Москва: Изд-во Моск. ун-та, 224 с.
- Печатнов, В. О., Манькин, А. С., 2012. *История внешней политики США*, Москва: Междунар. отношения, 672 с.
- Погромський, В. О., 2018. Діяльність Американської адміністрації допомоги в Польській Республіці після Першої світової війни в 1919 – 1921 рр., *Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. Історико-політичні студії*, № 1(9), Серія «Історичні науки», Київ, с. 60-70.
- Погромський, В. О., 2018а. Діяльність Американської адміністрації допомоги та інших американських філантропічних організацій у відновленій Польщі в 1918 – 1922 рр., *Вісник аграрної історії*, вип. 25-26, с. 197-204.
- Погромський, В. О., 2019. Діяльність Джойнт в контексті гуманітарної допомоги Третьому Болгарському царству у 20-х рр. XX ст., *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*, вип. VIII, т. II, с. 356-365.
- Погромський, В. О., 2019b. Методологічні особливості досліджень проблем діяльності американських гуманітарних організацій (АГО) в країнах Південно-Східної Європи (1920 – 30-ті рр.), *Вісник аграрної історії*, вип. 27-28, с. 193-200.
- Погромський, В. О., 2019c. Стратегія економічної допомоги американських філантропічних організацій у Болгарії у 20-х рр. XX ст., *Ольвійський форум – 2019: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі: XIII міжнар. наук. конф. 6-9 червня 2019 р.*, Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, с. 63-64.
- Погромський, В. О., 2019а. Загальні аспекти діяльності Американської адміністрації допомоги в Польській Республіці в контексті міжнародної допомоги (1919 р. – середина 20-х рр. XX ст.), *Історія науки і біографістика*, № 2.
- Романов, В. В., Артюхов, А. А., 2013. Понятие «Изоляционизма» во внешнеполитической мысли США: концептуальные характеристики, *Вестник ВятГУ*, № 3, с. 67-71.
- Токвиль, А., 1992. *Демократия в Америке*, Москва: Прогресс, 554 с.
- Хауз, Э., 1937. *Архив полковника Хауза*, Москва, т. 1., 220 с.
- Яковлев, О., 2011. Ізоляціонізм, *Політична енциклопедія*, Київ: Парламентське видавництво, 277 с.
- Barnes, H., 1940. *The World War of 1914 – 1918, War in the Twentieth Century*, New York.

- Fried, A. H., 1913, 8 June. Kaiser has Kept all Europe from War, *New York Times*, p. 3.
- Lundberg, G. A., 1953. American Foreign Policy in the Light of National Interest at the Mid-Century, Perpetual War for Perpetual Peace, *A Critical Examination of the Foreign Policy of Franklin Delano Roosevelt and its Aftermath*, Idaho, 562 p.
- Powaski, R. E., 1991. *Toward an Entangling Alliance: American Isolationism, Internationalism, and Europe, 1901 – 1950*, New York: Greenwood Press, 312 p.

References

- Barnes, H., 1940. The World War of 1914 – 1918, *War in the Twentieth Century*, New York. [in English].
- Fried, A. H., 1913, 8 June. Kaiser has Kept all Europe from War, *New York Times*, p. 3. [in English].
- Gershov, Z. M., 1983. *Vudro Vil'son [Woodrow Wilson]*, Moskva: Mysl', 335 s. [in Russian].
- Hauz, E., 1937. *Arhiv polkovnika Hauza [Colonel House Archives]*, Moskva, t. 1., 220 s. [in Russian].
- Honchar, B. M., 2004. *Izoliatsionizm [Isolationism]*, *Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia: U 2-kh t., t. 2*, Kyiv: Znannia Ukrainy, 760 s. [in Ukrainian].
- Kazakov, H., 2014. Stanovlennia amerykanskoi polityky «izoliatsionizmu» ta yii praktychne vtilennia na pochatku pershoi svitovoi viiny: 1914–1915 rr. (za materialamy Presidential Documents Archive) [Formation of the American policy of "isolationism" and its practical implementation at the beginning of the First World War: 1914-1915 (according to the presidential documents archive)], *Persha svitova viina v doliakh narodiv Yevropy ta svitu, Nizhyn: NDU im. M. Hoholia*, 241 s. [in Ukrainian].
- Kremenyuk, V. A., 2004. Dve modeli otnoshenij SSHA s okruzhayushchim mirom: «zabotlivyj otec» ili «surovyj sherif» [Two models of US relations with the outside world: “caring father” or “harsh sheriff”], *SSHA–Kanada: ekonomika, politika, ideologiya*, № 11, s. 3-15. [in Russian].
- Literaturoznachna entsyklopediia: u 2 t. [Literary encyclopedia: in 2 vols.]*, 2007. Kyiv: VTs «Akademiia», t. 1: A–L., 608 s. [in Ukrainian].
- Lundberg, G. A., 1953. American Foreign Policy in the Light of National Interest at the Mid-Century, Perpetual War for Perpetual Peace, *A Critical Examination of the Foreign Policy of Franklin Delano Roosevelt and its Aftermath*, Idaho, 562 p. [in English].
- Manykin, A. S., 1980. *Izolyacionizm i formirovanie vneshnepoliticheskogo kursa SSHA (1923 – 1929) [Isolationism and the formation of the US foreign policy (1923 – 1929)]*, Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta, 224 s. [in Russian].
- Pechatnov, V. O., Manykin, A. S., 2012. *Istoriya vneshnej politiki SSHA [History of US Foreign Policy]*, Moskva: Mezhdunar. otnosheniya, 672 s. [in Russian].
- Pohromskiy, V. O., 2018. Diialnist Amerykanskoi administratsii dopomohy v Polskii Respublitsi pislia Pershoi svitovoi viiny v 1919 – 1921 rr. [Activities of the American Relief Administration in the Republic of Poland after the First World War in 1919 – 1921], *Kyivskiy natsionalnyi ekonomichnyi universytet imeni Vadyma Hetmana. Istoryko-politychni studii*, № 1(9), Seriya «Istorychni nauky», Kyiv, s. 60-70. [in Ukrainian].
- Pohromskiy, V. O., 2018a. Diialnist Amerykanskoi administratsii dopomohy ta inshykh amerykanskykh filantropichnykh orhanizatsii u vidnovlenii Polshchi v 1918 – 1922 rr. [Activities of the American Relief Administration and other American philanthropic organizations in restored Poland in 1918 – 1922], *Visnyk ahrarnoi istorii*, vyp. 25-26, s. 197-204. [in Ukrainian].
- Pohromskiy, V. O., 2019. Diialnist Dzhojnt v konteksti humanitarnoi dopomohy Tretomu Bolharskomu tsarstvu u 20-kh rr. XX st. [Joint activity in the context of humanitarian aid to the Third Bulgarian Kingdom in the 1920s], *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomoria*, vyp. VIII, t. II, s. 356-365. [in Ukrainian].
- Pohromskiy, V. O., 2019a. Zahalni aspekty diialnosti Amerykanskoi administratsii dopomohy v Polskii Respublitsi v konteksti mizhnarodnoi dopomohy (1919 r. – seredyna 20-kh rr. XX st.) [General aspects of the American Relief Administration in the Republic of Poland in the context of international aid (1919 – mid-20s of the twentieth century)], *Istoriia nauky i biohrafistyka*, № 2. [in Ukrainian].
- Pohromskiy, V. O., 2019b. Metodolohichni osoblyvosti doslidzen problem diialnosti amerykanskykh humanitarnykh orhanizatsii (AHO) v krainakh Pivdenno-Skhidnoi Yevropy (1920 – 30-ti rr.) [Methodological features of research on the problems of American humanitarian organizations (AGO) in the countries of South-Eastern Europe (1920 – 30's)], *Visnyk ahrarnoi istorii*, vyp. 27-28, s. 193-200. [in Ukrainian].
- Pohromskiy, V. O., 2019c. Stratehiia ekonomichnoi dopomohy amerykanskykh filantropichnykh orhanizatsii u Bolharii u 20-kh rr. XX st. [Economic Assistance Strategy of American Philanthropic

Organizations in Bulgaria in the 1920s], *Olviyskiy forum* – 2019: *strategii krain Prychornomorskoho rehionu v heopolitychnomu prostori: XIII mizhnar. nauk. konf. 6-9 chervnia 2019 r.*, Mykolaiv: Vyd-vo ChNU im. Petra Mohyly, s. 63-64. [in Ukrainian].

Powaski, R. E., 1991. *Toward an Entangling Alliance: American Isolationism, Internationalism, and Europe, 1901 – 1950*, New York: Greenwood Press, 312 p. [in English].

Romanov, V. V., Artyuhov, A. A., 2013. Ponyatie «Izolyacionizma» vo vneshnepoliticheskoy mysli SSHA: konceptual'nye harakteristiki [The concept of "Isolationism" in US foreign policy thought: conceptual characteristics], *Vestnik VyatGU*, № 3, s. 67-71. [in Russian].

Tokvil', A., 1992. *Demokratiya v Amerike [Democracy in America]*, Moskva: Progress, 554 s. [in Russian].

Yakovliev, O., 2011. Izoliatsionizm [Isolationism], *Politychna entsyklopediia*, Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 277 s. [in Russian].

Zubok, L. I., 1969. *Ekspansionistskaya politika SShA v nachale XX vek [US expansionist policy at the beginning of the 20th century]*, Moskva: Nauka, 457 s. [in Russian].

SUMMARY

THE INFLUENCE OF THE CONCLUSION OF THE POLITICS OF THE ISOLATIONISM OF THE UNITED STATES OF AMERICA ON THE HUMANITARIAN PROCESSES IN THE EUROPE IN THE 20'S OF THE XX CENTURY

Pohromskiy Viktor

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Economics and Entrepreneurship,
Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolayiv

US withdrawal from isolationist policies required new approaches in its foreign relations strategy. As a result, American humanitarianism, as an instrument of US foreign policy in Eastern Europe after the First World War, became the means that allowed the introduction of US political and economic doctrine. The instruments of the American humanitarianism themselves are the American Humanitarian Organizations (AHOs), which have implemented the practical component of humanitarian-economic, technological, medical, logistical, administrative assistance, and so on from the United States of America. The American elite had a new vision of relations with European countries. US President W. Wilson and his administration have relied on humanitarian campaigns in countries affected by World War I, especially in the Eastern European region. A rather significant geopolitical challenge was the coming of the Bolsheviks to power in Russia and the spread of revolutionary movements. The collapse of the European empires, the emergence of a political map of the newly independent countries caused a severe political and economic crisis, and a significant number of European countries were faced with the threat of famine. In pursuing its goals of strengthening its influence in Europe, the United States has succeeded in a broad humanitarian campaign. Humanitarian assistance was provided by such American organizations as ARA, Joint, American Red Cross, and others. It is American humanitarianism that has become a new instrument of US foreign policy and a major lever for the promotion of American policy in Europe.

Keywords: isolationism, humanitarianism, Eastern Europe, Woodrow Wilson, humanitarian aid, American Relief Administration, Joint, American Red Cross, American Humanitarian Organizations (AHO).

УДК: 94(100)«1939/1945»(045)

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.22>**ВИТОКИ І ПРИЧИНИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ****Рамазанов Шаміль Шахович**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії факультету соціології і права,

НТУ України «КПІ імені Ігоря Сікорського», м. Київ

e-mail: naukoved@ukr.net<https://orcid.org/0000-0001-8603-0152>

У статті розглядаються витоки і причини Другої світової війни. В сучасних наукових розвідках панують протилежні погляди на причини і витоки Другої світової війни. Перша, політично заангажована: Й. Сталін і А. Гітлер – головні винуватці Другої світової війни. Друга – ґрунтується на значному корпусі історичних джерел та дослідженнях і стверджує, що витоки найбільшої світової трагедії треба шукати в глобальних світових суперечностях, породжених Версальською системою й політикою основних політичних гравців, якими були Німеччина, СРСР, Велика Британія та Франція. Ключовими факторами, які стали причиною її початку, на думку автора, були нежиттєздатність Версальської системи міжнародних відносин, територіальні претензії, що виникли в Європі після Першої світової війни. Особливу увагу автор приділяє з'ясуванню впливу на розв'язання Другої світової війни двох міжнародних документів – Мюнхенської угоди та Договору про ненапад між СРСР і Німеччиною, що також надають можливість виявити ступінь відповідальності Німеччини, СРСР і країн західної демократії за її початок. Незважаючи на всебічну наукову дискусію та суперечки щодо початку Другої світової війни, хоча й не беззаперечним, але з правом на власну інтерпретацію, видається судження про те, що дипломатичний двобій Й. Сталін із А. Гітлером програв. Розділивши з А. Гітлером Східну Європу і спрямувавши військову машину Рейху на Захід, він сподівався на довгу виснажливу війну, яка дасть СРСР можливість підготуватися до майбутнього глобального зіткнення з нацистами. Швидка капітуляція Франції перекреслила всі плани Й. Сталіна. В подальшому принизливі спроби Й. Сталіна переконати Гітлера в миролюбстві, як відомо, закінчилися катастрофою.

Ключові слова: Друга світова війна, пакт Молотова-Ріббентропа, Мюнхенська угода, Версальська система, політика «умиротворення», система колективної безпеки, країни західної демократії.

Постановка проблеми. Останнім часом все частіше здійснюються спроби переосмислення історії Другої світової війни, насамперед, перегляду ролі та внеску провідних європейських країн і союзників по антигітлерівській коаліції в перемогу над режимами країн Осі. Особливо гострі дискусії точаться навколо ролі СРСР в Другій світовій війні, що, як відомо, вніс значний вклад в розгром нацизму.

Суперечки на цю тему виходять далеко за академічні рамки. Західні, і не тільки, політики і науковці все частіше використовують тезу про вирішальну роль західних країн і перш за все США, Великої Британії і Франції в перемозі над нацизмом, спостерігається стійка тенденція перегляду підсумків Другої світової війни. При цьому Радянському Союзу нарівні з нацистською Німеччиною відводиться роль головного винуватця у розв'язанні Другої світової війни. Не ставлячи під сумнів роль і величезний внесок союзників по антигітлерівській коаліції (США, Великої Британії і Франції) в перемозі над нацизмом у Другій світовій війні, в той же час ми вважаємо,

що тільки об'єктивний аналіз міжнародних відносин 30 – 40-х рр. XX ст. і ролі СРСР в них, може надати незаангажовану і неупереджену відповідь на дискусійні питання.

В якості ключових подій, пов'язаних з роллю СРСР, виокремимо Мюнхенську угоду і пакт Молотова-Ріббентропа. У другій половині 1930-х рр. міжнародна обстановка стала різко загострюватися, що змусило провідні світові держави більш послідовно дотримуватися власних національних геополітичних концепцій, доктрин і стратегій у зовнішній політиці. Напередодні Другої світової війни країни західної демократії, як і раніше, визначали формування основних світових зовнішньополітичних процесів, хоча самі були роз'єднані, ставили перед собою різні цілі, мали різнопланові вектори зовнішньополітичної стратегії та задуми.

Актуальність обраної проблематики обумовлена дослідженням, вивченням і аналізом основних причин виникнення Другої світової війни. Відсутність однаковості в оцінці причин війни як серед зарубіжних, так і вітчизняних істориків, підтверджує, що ця проблема актуальна й сьогодні, навіть через десятиліття з дня початку Другої світової війни і потребує від дослідників об'єктивного і неупередженого аналізу тих подій, що їй передували.

Мета. У публікації здійснено спробу визначити основні цілі і задуми головних учасників Другої світової війни, причини, що викликали її, та міру впливу двох міжнародних документів – Мюнхенської угоди (29 вересня 1938 р.) й Договору про ненапад між Радянським Союзом і Німеччиною (пакт Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 р.) на виникнення світового конфлікту.

Історіографічний огляд. В останні роки вітчизняні та зарубіжні історики опублікували низку наукових праць, у яких висвітлено Другу світову війну. Зокрема, це наукові розвідки відомих українських істориків М. Коваля, І. Муковського та О. Лисенка, А. Меліхова, Ф. Левітаса, В. Кучера, В. Грицюка, П. Панченка, Є. Брайляна, А. Галушки та інших. Ця група істориків прагне критично переосмислити події, що передували Другій світовій війні, докладає зусиль для встановлення історичної правди.

Зарубіжні історики, зокрема російські – Ю. Мухін у роботі «Подонки истории. Самая зловещая тайна XX века» (2011); О. Наумов – «Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны: История кризиса Версальской системы» (2007); Л. Безименський – «Гитлер и Сталин перед схваткой» (2000); Є. Кульков – «Мировые войны XX века. Вторая мировая: Исторический очерк» (2002); Н. Нарочницька, В. Фалін – «Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну?» (2009); В. Галін – «Политэкономия войны. Заговор Европы» (2007), досліджуючи причини початку Другої світової війни, описують події однобічно, відверто намагаючись виправдати зовнішньополітичні дії радянського керівництва напередодні Другої світової війни, покладають всю відповідальність за її початок на західні держави. На їхнє переконання, саме західні держави на чолі з Великою Британією, які були стратегічним центром формування зовнішньополітичної лінії Заходу в кінці 1930-х рр., поклали початок європейському поділу кордонів, уклавши Мюнхенську угоду.

Водночас існують дослідники, що мають інший погляд. Це праці Б. Соколова – «Красный колосс. Почему победила Красная Армия» (2007); «Тайны Второй мировой» (2000); А. Арутюнова – «Ленин Красный Якобинец» (2003); В. Суворова – «Главная книга о Второй мировой» (2011); В. Дашичева – «Роковой геополитический

просчет Сталина (уроки предвоенного политического курса 1939 г.» (2014); М. Солоніна, Ю. Фельштинського та інших, у яких автори покладають повну відповідальність за розв'язання Другої світової війни на керівництво Радянського Союзу, особисто на Сталіна та його оточення, звинувачуючи їх у потуранні Гітлеру. Вони вважають, що прологом Другої світової війни став Договір про ненапад між СРСР і Німеччиною від 23 серпня 1939 року (пакт Молотова-Ріббентропа). На їхнє переконання, саме дії Сталіна та пакт Молотова-Ріббентропа дали Гітлеру впевненість у тому, що можна діяти безкарно.

У західній історіографії, зокрема англо-американській, французькій та німецькій, з даної проблеми багато подій висвітлюються по-різному. Це стосується як пояснення причин війни, так і опису в ній ролей головних учасників [Вторая мировая война. В 3-х кн., кн. 1, 1966, с. 28-32; 260-266].

Виклад основного матеріалу. Доктор історичних наук Л. Івашов із загальної кількості виокремив як ключові такі цілі й задуми учасників війни: «Німеччина: світове панування арійської раси на чолі з чистокровними арійцями-німцями, побудова ієрархічної структури світу за расовим принципом. Велика Британія: зіштовхування Німеччини і СРСР у військову сутичку, ослаблення Франції через війну, збереження колоніальних володінь, встановлення контролю над післявоєнною Європою, посилення своїх позицій у відносинах із США. Франція: намагання уникнути війни з Німеччиною, пошук союзників і сподівання на союз з Британією, готовність піти на будь-які поступки Гітлеру в європейських справах, підготовка до війни з Німеччиною (лінія Мажино). США: політика «невтручання» в справу Європи і нарощування військової та економічної присутності в АТР, очікування європейської війни для розширення сфери вкладання своїх капіталів. Радянський Союз: наполегливі зусилля уникнути війни, створити в Європі систему колективної безпеки, принаймні до середини літа 1939 року, підготувати країну до відбиття агресії, не допустити створення єдиного антирадянського фронту західних країн і Японії» [Ивашов, 2011, с. 32-44].

Ці події – Мюнхенська угода і пакт Молотова-Ріббентропа – належать до періоду Версальської системи міжнародних відносин – найнедовговічнішої і неміцної моделі організації світового співтовариства. До цього часу в наукових колах тривають дебати про те, коли і чому кризові тенденції в розвитку Версальської системи набули незворотного характеру, а сама криза перейшла у фазу розпаду, коли почалася світова війна і хто в ній винен. Важливо, що за цими суперечками приховується аж ніяк не академічне прагнення зняти з тієї чи іншої сторони відповідальність за недалекоглядні, а часом і навмисні дії, які вилилися в колосальну катастрофу, яка забрала життя десятків мільйонів людей, яка спричинила небачені руйнування, масові злочини проти цивільного населення і геноцид цілих народів. До кола причин, які викликали Другу світову війну належать: нежиттєздатність створеної за результатами Першої світової війни Версальської системи міжнародних відносин, найменш довговічної та неміцної моделі організації світової спільноти; територіальні суперечки, що виникли в Європі після Першої світової війни, особливо з Німеччиною; боротьба за повернення втрачених територій і сфер впливу з боку одних держав і захист завойованих з боку інших; дискусії, що виникали між провідними європейськими країнами за збереження колоніальних володінь. Нам видається, що знайти об'єктивну і неупереджену відповідь на питання про витоки Другої світової

війни можливо, тільки розглядаючи драматичні події кінця 30-х рр. ХХ ст. як сукупність елементів певної системи, а саме Версальської системи міжнародних відносин. У 1936 році вона вступила в смугу системної кризи, і всього за три роки – з березня 1936 року по березень 1939 року – криза знищила міжвоєнний порядок, давши старт процесу остаточного розвалу системи, який настав у вересні 1939 року [Наумов, 2015, с. 19-29]. Як слушно зазначив Е. Нольфо: «Насправді, Паризькі мирні договори лише частково усунули причини війни» [Нольфо, 2002, с. 30].

Хронологічно першою передумовою втягнення Європи у новий світовий конфлікт стали події 7 березня 1936 року, коли зміцнілий режим А. Гітлера окупував демілітаризовану Рейнську зону, створену в 1919 році на франко-німецькому кордоні для запобігання німецького реваншу. Це порушення залишилося абсолютно безкарним. Франція – головний гарант європейського балансу сил і основний потерпілий від агресивних дій Рейху – не наважилася на відповідні дії, проявила слабкість, хоча могла без особливих проблем поставити Німеччину на місце: загальна чисельність, що увійшла до Рейнську демілітаризовану зону німецьких військ, не перевищувала двадцяти тисяч, а французька армія налічувала без будь-якої мобілізації півмільйона. До квітня 1938 року ініціатива в міжнародній політиці була загублена західними демократіями і безповоротно перейшла в руки фашистських держав. Спроба модернізації Версальської системи на основі обмежених поступок Німеччини і Італії, до чого починаючи з 1936 року прагнули Велика Британія і Франція, провалилася [Наумов, 2015, с. 19-29].

Кульмінацією європейської кризи стала сумнозвісна Мюнхенська конференція 29-30 вересня 1938 року, організована Німеччиною, Італією, Великою Британією і Францією. Як стверджує Л. Безименський, Мюнхенська угода являла собою не випадкове рішення, а модель європейської політики, що була закладена ще в Локарно (1925 р.) і Стресе (1934 р.), де створювався союз чотирьох держав – Великою Британією, Францією, Німеччиною та Італією, що передбачав їх об'єднання та виключав можливість активізації в Європі СРСР. Протягом наступних років ця модель отримала назву «політики умиротворення» агресора в якій лідируючі позиції зайняли британські консервативні політики Н. Чемберлен, Е. Галіфакс і Г. Вільсон [Безименський, 2000, с. 136]. Таку ж думку має відомий дипломат В. Фалін: «Мюнхен – не поспіхом проведена, а ретельно спланована операція. Здача Чехословаччини було не вимушеним, а усвідомленим вибором, нав'язаним ідеологічними і прагматичними мотивами» [Фалін, 2000, с. 63].

За підсумками Мюнхена, використовуючи шантаж і погрози, Гітлеру вдалося безкровно анексувати стратегічно важливу Судетську область Чехословаччини – відносно великої і сильної демократичної держави в центрі Європи. Не бажаючи ризикувати миром, Лондон і Париж кинули напризволяще свого союзника, причому в принизливій для Праги формі: безпосередня жертва змови за наполяганням Гітлера від участі в конференції усувалася, а чехословацькі представники кілька годин чекали в приймальні, поки лідери чотирьох країн винесуть остаточний вирок їх державі. СРСР, – союзник і Франції, і Чехословаччини за укладеним в 1935 році договором про взаємодопомогу, – в Мюнхен, взагалі, запрошений не був.

Мюнхенська угода передбачала також задоволення територіальних претензій щодо Чехословаччини з боку урядів Польщі та Угорщини. У Мюнхені був підписаний не тільки смертний вирок Чехословацькій державі. Там же був наданий аванс

А. Гітлеру в сенсі подальшого заохочення німецьких дій, навіть без попередньої їх згоди.

Вподальшому так воно і сталося. 15 березня 1939 року німецькі війська окупували Богемію і Моравію. Після того, як гітлерівські війська увійшли в Прагу 15 березня 1939 року, прем'єр-міністр Великої Британії Н. Чемберлен заявив у палаті громад, що, на його думку, розпад Чехословаччини анулював гарантії й він не вважає себе обтяженим ними. Висловивши співчуття з приводу того, що сталося з Чехословаччиною, Н. Чемберлен сказав, що він не бачить причин, чому це питання має «відводити вбік» політику Великої Британії [Базил, 1999, с. 10].

Того самого дня міністр закордонних справ Великої Британії Е. Галіфакс заявив французькому послу в Лондоні, що Велика Британія й Франція отримали «компенсаційну перевагу», яка полягає в тому, що «природним шляхом» покінчено з їхнім зобов'язанням надавати гарантії Празі, «дещо обтяжливі для урядів обох країн» [Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937 – 1939. В 2-х т., т. 2, январь-август 1939 г., 1981, с. 352].

Після березневих подій 1939 року ані Велика Британія, ані Франція, будучи гарантами нових кордонів Чехословаччини, не зробили навіть спроби врятувати її, обмежившись формальними протестами.

Події, пов'язані з Мюнхенською угодою, поділом і знищенням Чехословаччини як незалежної держави офіційно не включаються в історію Другої світової війни і не розглядаються в історіографії як причини її початку. Тим часом ці події нерозривно пов'язані з війною й можуть, на наш погляд, розглядатися як початок перекроювання європейських кордонів. Досі Чехословаччина не вважається жертвою гітлерівської агресії настільки, як Польща. Визнати такий факт означало б покласти відповідальність на ті держави, які санкціонували перекроювання європейських кордонів. Треба відзначити, якщо в поділі й знищенні Польської держави брали участь у вересні 1939 року Німеччина та Радянський Союз, то в ліквідації Чехословацької держави нарівні з Німеччиною взяли участь Польща, яка відібрала Тешинську область (жовтень 1938 р.), де на той час мешкало 156 тис. чехословаків і лише 77 тис. поляків [Мухин, 2001, с. 82], мотивуючи свої дії захистом етнічних поляків, й Угорщина, яка ввела свої війська 15 березня 1939 року та окупувала Закарпатську Україну. Як писав з цього приводу У. Черчілль, Польща «...з жадібністю гієни взяла участь у пограбуванні і знищенні Чехословацької держави» [Черчилль, 1991, с. 311].

В результаті анексії Чехословаччини позиції Німеччини значно зміцнилися. А. Гітлер, порушивши Мюнхенську угоду, продемонстрував, що він більше не зважає на думку урядів Великої Британії та Франції в здійсненні власних агресивних задумів.

Пророчими виявилися слова майбутнього прем'єр-міністра Великої Британії У. Черчілля: «Розчленування Чехословаччини під тиском Англії та Франції рівносильно повній капітуляції західних демократій перед нацистською загрозою застосування сили. Такий крах не принесе миру або безпеки ні Англії, ні Франції. Навпаки, він поставив ці країни в становище, яке буде ставати дедалі слабшим і небезпечнішим» [Черчилль, 1991, с. 139].

Велика Британія та Франція виявилися перед реальною загрозою втрати довіри і впливу серед малих і середніх європейських держав.

Під впливом означеної ситуації Велика Британія і Франція розпочали військові переговори з СРСР з приводу створення системи колективної безпеки в Європі.

Велика Британія та Франція остаточно зрозуміли, що Гітлера тільки поступками не зупинити, коли в березні 1939 року німецькі війська всупереч Мюнхенському пакту окупували Чехословаччину. Уряди Великої Британії та Франції переконались у неспроможності політики «умиротворення» Німеччини, в зростанні її агресивності, що створювало велику загрозу власним інтересам у Європі. Усвідомлення цього факту призвело до того, що Велика Британія і Франція розпочали тристоронні військові переговори з СРСР навесні 1939 року.

Переговори, що розпочались у квітні 1939 року між СРСР, Великою Британією та Францією зі створення системи колективної безпеки проти країни-агресора, не дали позитивних результатів. Кожна країна намагалася діяти у власних інтересах, не переймаючись колективними діями, спрямованими проти агресивних намірів Німеччини.

Пасивна, інколи непослідовна позиція Великої Британії та Франції, їхня недовіра до дій СРСР, особисто до Й. Сталіна, унеможливила створення системи колективної безпеки в Європі, зруйнувавши всі надії на створення єдиного фронту боротьби з нацизмом. Про обережне ставлення до переговорів свідчить і те, що до Москви Велика Британія і Франція відрядили делегацію, до складу якої входили другорядні чиновники, котрі не мали повноважень підписувати будь-які домовленості, тоді як радянська делегація складалася з наркома закордонних справ В. Молотова та наркома оборони К. Ворошилова.

Неефективність англо-французької політики дипломатичного стримування Німеччини після Мюнхенської угоди багато в чому була результатом кризи орієнтації держав західної демократії, яким слід було вибрати з «двох зол»: між замиренням з А. Гітлером і союзом із Й. Сталіним.

Саме ці обставини спонукали європейські уряди, насамперед у Франції й Польщі, до вибору (далеко не очевидного в ті роки) між небезпекою з боку нацистської Німеччини й фашистської Італії та комуністичною загрозою з боку Радянського Союзу і партій, які підлягали йому в Комінтерні. Відзначимо також, що аж до початку Другої Світової війни більшість європейських державних діячів не розуміли суті нацизму, в якому бачили прояв німецького реваншизму, через що тоді Й. Сталін здавався багатьом небезпечнішим за А. Гітлера [Обичкина, 2009, с. 99-114].

До 20 серпня 1939 року переговори зайшли в глухий кут і фактично провалилися. Таким чином, до початку осені 1939 року СРСР, Великій Британії та Франції не вдалося досягти військової угоди. Однак, незважаючи на невдачу, англо-франко-радянські контакти, які розпочалися, викликали тривогу у керівництва Німеччини. Воно усвідомлювало, що угода про взаємодопомогу трьох країн серйозно завадить загарбницьким планам Німеччини, і почало докладати наполегливих зусиль, щоб запобігти такій угоді.

Це призвело до того, що одночасно з тристоронніми англо-франко-радянськими переговорами активізувалися таємні контакти між Берліном і Москвою. З ініціативи радянської сторони Німеччині було запропоновано перейти від політики ідеологічного протистояння до узгоджувальних дій у зовнішній політиці. За дорученням Й. Сталіна, радянський посол у Берліні Г. Астахов 17 квітня 1939 року повідомив секретаря МЗС Німеччини Е. Вайцзеккера про наміри СРСР встановити нормальні відносини [Рамазанов, 2017, с. 106-123].

Отримавши в середині серпня інформацію про імовірність успішного завершення московських переговорів, Й. Ріббентроп негайно доручив німецькому послу в Москві запевнити його радянського колегу В. Молотова в готовності Німеччини відновити «німецько-радянську дружбу» і спільно вирішити територіальні питання, пов'язані зі Східною Європою. З цього моменту і почалися радянсько-німецькі переговори, що завершилися підписанням пакту про ненапад.

Відзначимо, що Й. Сталін до останнього не давав позитивної відповіді на пропозиції Берліна. Справа дійшла до того, що 20 серпня А. Гітлер направив особисте послання Й. Сталіну з проханням прийняти главу німецького МЗС для підписання німецько-радянського пакту. Й. Сталін все ще сподівався на укладення військової угоди із західними демократіями: в Кремлі найбільш виграшним варіантом вважали саме заключення англо-франко-радянського договору.

21 серпня Й. Сталін дав згоду на приїзд до Москви Й. Ріббентропа. І дійсно, 23 серпня в Москву прибув Й. Ріббентроп. В умовах небажання західних демократій і їх союзників в Східній Європі йти на поступки сталінській дипломатії німецько-радянське зближення, нарешті, отримало логічне завершення: в ніч на 24 серпня 1939 року в Кремлі було підписано договір про ненапад з СРСР, який увійшов в історію під назвою пакт Молотова-Ріббентропа (нагадаємо, що Німеччина, на відміну від СРСР, вже мала подібні пакти про ненапад з Великою Британією і Францією, підписані в кінці 1938 року). У дусі того часу крім пакту був підписаний і секретний протокол, який визначав сферу геополітичних інтересів СРСР, що багато в чому збігалось з межами колишньої Російської імперії [Год кризиса: 1938 – 1939. Документы и материалы. В 2-х т., т. 1, 1981, с. 493-495].

Німецько-радянський пакт був вигідний обом сторонам, хоча і вважався лише тимчасовим заходом. Невідомо, до речі, кому з двох диктаторів він вселяв більшу огиду: А. Гітлеру, який ненавидів більшовизм або Й. Сталіну, що з презирством ставився до нацизму. Виграш Німеччини був очевидний: Берлін заручився нейтралітетом Москви в прийдешній німецько-польській війні. СРСР в результаті пакту знову увійшов в коло великих держав, ставши важливим гравцем в системі міжнародних відносин. Договір про ненапад дозволяв СРСР не бути втягнутим у війну, ставив межу німецькому просуванню на схід, дозволяв врегулювати конфлікт з Японією. Таким чином, СРСР отримав захисні гарантії, принаймні на найближчу перспективу. Дійсно, сьогодні все частіше можна чути, що німецько-радянський пакт став чи не головною причиною початку Другої світової війни, що саме Й. Сталін, уклавши злочинний союз з А. Гітлером, визначив її початок. Чи так це насправді? Не викликає сумніву той факт, що німецько-радянський договір зіграв важливу роль в ході дипломатичної боротьби напередодні Другої світової війни. Але чи був він визначальним для початку цієї самої війни? Чи було укладення пакту про ненапад викликано рішенням двох диктаторів, А. Гітлера та Й. Сталіна, розв'язати війну, або ж пакт став логічним і неминучим завершенням тієї гри, яку вели Велика Британія, Франція, Німеччина та інші держави.

Слід погодитися, що пакт Молотова-Ріббентропа був не найблагороднішим явищем в політичній історії СРСР. В цьому сенсі є слушною думка А. Наумова про те, що в історії не завжди діють норми і закони моралі. Не варто забувати, що ще навесні 1939 року СРСР вважався ізгоєм в сім'ї європейських народів, а радянське керівництво було буквально змушене грати за правилами, нав'язаними теорією і

практикою міждержавних протиріч і боротьби в умовах системної кризи міжвоєнного порядку [Наумов, 2015, с. 19-29].

Крім того, пакт не був чимось незвичайним явищем в світовій політиці. «Якщо Чемберлен поступив чесно і благородно, примирив Гітлера і віддав йому в 1938 році Чехословаччину, – пише відомий американський історик У. Ширер, – то чому ж Сталін повів себе нечесно і неблагородно, умиротворяючи через рік Гітлера Польщею, яка все одно відмовилася від радянської допомоги?» [Ширер, 1991, с. 577]. По суті, Кремль буквально скопіював англійську політику умиротворення, що проводиться з середини 1930-х рр. «Росіяни, – писав ще в середині 1960-х років відомий західний історик Е. Тейлор, – насправді, здійснили те, чого сподівалися домогтися державні мужі Заходу» [Наумов, 2015, с. 19-29].

Радянське керівництво чудово розуміло, що альтернативою радянсько-німецькому пакту могла бути тільки англо-німецька угода за рахунок СРСР, яка неминуче вела б до спільного «хрестового походу» об'єднаної Європи проти радянської держави і, як наслідок, до руйнівної війни. Не виправдовуючи моральну сторону радянської політики в останні дні напередодні Другої світової війни, слід визнати, що дії СРСР були продиктовані логікою системної кризи, тим сценарієм, який протягом другої половини 1930-х років реалізовували всі великі європейські держави.

Одним із найскладніших питань, яке дебатують історики, є твердження про те, що з серпня 1939 року по червень 1941 року Радянський Союз і нацистська Німеччина діяли як справжні союзники. На користь цієї думки є чимало переконливих історичних фактів. 9 вересня 1939 року німецький посол Шуленбург телеграфував до МЗС Німеччини: «Наразі я одержав від Молотова таку телеграму: “Я одержав Ваше повідомлення, що німецькі війська ввійшли у Варшаву. Будь ласка, передайте мої поздоровлення і привітання уряду німецької імперії”» [Фельштинский, 1991, с. 93]. Відомий історик О. Некрич стверджував, що наступну телеграму В. Молотов надіслав А. Гітлеру вже з приводу захоплення Парижа й капітуляції Франції. Демонструючи лояльність до нацистського режиму, НКВС видав гестапо сотні німецьких і австрійських антифашистів, які в різні часи здобули політичний притулок в СРСР [Некрич, 1995, с. 43].

У великих політичних авантюрах з А. Гітлером радянська дипломатія крок за кроком припускалася трагічних помилок, тепер вже в свою чергу «замірюючи» А. Гітлера. В пропагандистських та ідеологічних акціях критику фашизму радянські керівники вважали недоречною. Навпаки, перебуваючи під повним контролем ЦК ВКП(б), керівництво Комінтерну наступного дня після підписання договору «Про дружбу і кордони» розіслало всім компартіям секретну директиву, орієнтуючи світовий комуністичний рух на боротьбу не з нацистами, а зі світом капіталу на чолі з Великою Британією [Смирнов, 2005, с. 71-72]. Апофеозом політичної невваженості стали надруковані в провідних радянських ЗМІ («Правда», «Известия» та ін.) телеграми нацистських керівників у грудні 1939 року на честь дня народження Й. Сталіна та його відповіді на привітання фюрера, в яких йшлося про радянсько-німецьку дружбу, «скріплену кров'ю» [Фельштинский, 1991, с. 167]. Такі зовнішньополітичні реверанси серйозно вдарили по престижу СРСР та в подальшому дорого коштували як Радянському Союзу, так і всьому антифашистському рухові. Безперечна радянсько-німецька співпраця не стала перешкодою для науковців в

інтерпретаціях міжнародних подій 1930-х рр., які, без сумніву, заслуговують на увагу. Використовуючи метод кейсів, вони намагаються знайти нові підходи в оцінках історичних подій. На думку угорських істориків Л. Беладі та Т. Крауса Й. Сталін діяв за обставинами: поступаючись тактичними кроками, тобто заграючи з нацистами, він міркував стратегічно – прагнув забезпечити вигідні умови для СРСР [Беладі, Краус, 1990, с. 261-262].

Подібні погляди висловлював і французький дослідник Н. Верт. Він підкреслив, що після окупації Чехословаччини Кремль розпрощався з надіями на ефективність політики колективної безпеки. «Новий Мюнхен», яким стала «дивна війна» на Заході, давав Кремлю підстави діяти на власний розсуд, нехтуючи ідеологічними позиціями [Верт, 1998, с. 287-290]. Поділяє думку колег й німецький дослідник С. Хоффнер, який стверджує, що партнерство між Й. Сталіним й А. Гітлером не було полюбовним союзом. Тут радше домінував холодний політичний розрахунок. А. Гітлер, котрий спочатку планував перемогти на Заході, щоб надалі знищити Радянський Союз, після капітуляції Франції вважав, що досяг стратегічних цілей і тепер можна рухатися на Схід. Й. Сталін, безумовно, приголомшений переможними блицкригами А. Гітлера в Європі у 1939 – 1940 рр., як свідчать документи, на цьому етапі за будь-яку ціну був готовий не допустити війни з нацистами, навіть втративши власне обличчя. Й. Сталін не дуже вірив у «миролюбство» А. Гітлера й прекрасно розумів, що коїться на західних кордонах СРСР [Невежин, 2007, с. 320].

Висновки. В сучасних наукових розвідках панують протилежні погляди на витоки і причини Другої світової війни. Перша, політично заангажована: Й. Сталін і А. Гітлер – головні винуватці Другої світової війни. Друга – ґрунтується на значному корпусі історичних джерел та дослідженнях і стверджує, що витоки найбільшої світової трагедії треба шукати в глобальних світових суперечностях, породжених Версальською системою й політикою основних політичних гравців, якими були Німеччина, СРСР, Велика Британія та Франція. Автору видаються повністю неспроможними контраверсійні версії, в яких висловлюється думка: «Радянський Союз виступав жертвою підступного та хитрого ворога». Чи її повний антипод: «Гітлер вимушений був розпочати військові дії, щоб випередити агресивні плани Сталіна в Європі». Серед ключових дискусійних питань, навколо яких відбувається наукова полеміка, найбільш акцентованими є такі: секретна дипломатія, політика замирення агресора, політекономія війни, можливість історичних інтерпретацій, пошук політичних альтернатив. Узагальнення значного комплексу джерел і літератури дало змогу зробити низку незаангажованих висновків. З другої половини 1930-х рр. Європа жила в умовах військових тривог. Ініціатором порушення європейської архітектури міжнародної безпеки виступила Німеччина, яка намагалася ліквідувати наслідки Версальського миру і скоювала акти агресії, створюючи військові блоки з країнами (Італія, Японія), що стали на шлях загарбання чужих територій в Азії й Африці. Не викликає сумніву й думка про те, що Ліга Націй не змогла ефективно запобігти війні й агресії. Ідеологічні розбіжності між СРСР та західними демократіями, різні соціально-економічні моделі, а також особисті неприязнь і недовіра між лідерами цих країн, перетворилися на серйозну перешкоду для створення ефективної системи колективної безпеки у світі. Від більшості опрацьованих наукових досліджень домінантним залишається враження про те, що

політика потурання Німеччині, а з часом й кроки у напрямі «замирення» А. Гітлера, яку проводили чільні західні країни, вочевидь, підштовхувала нацистів до агресії. Мовчазна згода Заходу на порушення міжнародних договорів надавала Берліну карт-бланш на переділ Європи. Беззаперечний факт історії – окрім політики подвійних стандартів гарантів Версальської системи щодо Німеччини, дуже активною була їхня роль і у відродженні військово-промислового комплексу Третього Рейху. Аналіз літератури та джерел дає можливість стверджувати, що ні нацистська Німеччина не була союзником СРСР, ані Радянський Союз не вдавався до союзницьких обов'язків перед німцями, хоч обидві сторони сепаратно демонстрували один одному показові лояльність і підтримку. Саме на такий розвиток подій вказує німецький учений Г. Якобсен, посилаючись на секретний матеріал Третього Рейху. За текстом науковця, в кінці грудня 1940 року Гітлер стверджував: «Чесно кажучи, союзу ніколи не було, бо надто глибока прірва між світоглядами» [Базил, 1999, с. 291]. Насправді взаємні присяги у «вірності у дружбі» були брудною політичною грою, поки Москва та Берлін готувалися до вирішального смертельного двобою. Сталінський СРСР був активно долучений до всіх міжнародних і політичних процесів, які відбувалися в передвоєнні роки. Для оцінки зовнішньої політики Радянського Союзу потрібно не використовувати окремі факти, висмикнуті з контексту подій, а оглянути весь спектр комунікацій на міжнародній арені. В політичних багатоходовках Кремля, спробах зіграти на суперечностях у капіталістичному таборі чи закласти фундамент політиці колективної безпеці, Й. Сталін, вочевидь, опинився без вибору, що штовхнуло його на зближення з Німеччиною. Все це справляє враження, що кремлівський диктатор справді побоювався передчасного військового конфлікту з Німеччиною. На політичній шахівниці з А. Гітлером він робив неадекватні розміни, які сучасники визнали нерелевантними.

Незважаючи на всебічну наукову дискусію та суперечки щодо початку Другої світової війни, хоча й не беззаперечним, але з правом на власну інтерпретацію, видається судження про те, що дипломатичний двобій Сталін із Гітлером програв. Розділивши з А. Гітлером Східну Європу і спрямувавши військову машину Рейху на Захід, він сподівався на довгу виснажливу війну, яка дасть СРСР можливість підготуватися до майбутнього глобального зіткнення з нацистами. Швидка капітуляція Франції перекреслила всі сталінські плани. В подальшому принизливі спроби Й. Сталіна переконати А. Гітлера в миролюбстві, як відомо, закінчилися катастрофою.

Список використаних джерел та літератури

- Базил, Л.-Г., 1999. *Вторая мировая война*, Москва: АСТ, 938 с.
Безыменский, Л., 2000. *Гитлер и Сталин перед схваткой*, Москва: Вече, 507 с.
Белади, Л., Краус, Т., 1990. *Сталин*, Москва: Политиздат, 318 с.
Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937 – 1939. В 2-х т., т. 2, январь-август 1939 г., 1981. Москва: Политиздат, 415 с.
Год кризиса: 1938 – 1939. Документы и материалы. В 2-х т., т. 1, 1990. Москва: Политиздат, 555 с.
Верг, Н., 1998. *История Советского государства*, Москва: Весь мир, 544 с.
Вторая мировая война. В 3-х кн., кн. 1, 1966. Москва: Наука, 438 с.
Ивашов, Л., 2011. Геополитика Второй мировой войны, *Вестник МГЛУ*, вып. 2, с. 32-44.
Мухин, Ю., 2001. *Подонки истории. Самая зловещая тайна XX века*, Москва: Яуза-Пресс, 734 с.

- Наумов, А., 2015. Истоки и уроки Второй мировой войны: некоторые вопросы современного общественно-политического дискурса, *Перспективы*, № 2, с. 19-29.
- Невежин, В., 2007. *Сталин о войне. Застольные речи 1933 – 1945*, Москва: Яуза, 320 с.
- Некрич, О., 1995. 1941. 22 июня, Москва: Памятники исторической мысли, 335 с.
- Нольфо, Э., 2002. *История международных отношений 1938 – 1939 гг. В 2-х т., т. 1*, Москва: Логос, 1306 с.
- Обишкина, Е., 2009. Французская дипломатия 1938 – 1939 гг: от «умиротворения» к «сдерживанию» или политика гарантий, *Вестник МГИМО-Университета*, Москва: Международные отношения, с. 99-114.
- Рамазанов, Ш., 2017. Зовнішня політика Радянського Союзу у міжвоєнний період (1930-ті – початок 1940-х рр.), *Сторінки історії*, № 44, с. 106-123.
- Смирнов, В., 2005. *Краткая история Второй мировой войны*, Москва: Весь мир, 352 с.
- Фалин, В., 2000. *Второй фронт. Антигитлеровская коалиция: конфликт интересов*, Москва: Центрполиграф, 573 с.
- Фельштинский, Ю., 1991. *Оглашению подлежит. СССР-Германия 1939 – 1941. Документы и материалы*, Москва: Московский рабочий, 367 с.
- Ширер, У., 1991. *Взлет и падение Третьего Рейха*, Москва: Воениздат, 653 с.
- Черчилль, У., 1991. *Вторая мировая война. В 3-х т., т. 1*, Москва: Воениздат, 1991. 592 с.

References

- Bazil, L.-G., 1999. *Vtoraya mirovaya voyna [World War II]*, Moskva: AST, 938 s. [in Russian].
- Beladi, L., Kraus, T., 1990. *Stalin [Stalin]*, Moskva: Politizdat, 318 s. [in Russian].
- Bezymenskiy, L., 2000. *Gitler i Stalin pered shvatkoy [Hitler and Stalin before the struggle]*, Moskva: Veche, 507 s. [in Russian].
- Cherchill, U., 1991. *Vtoraya mirovaya voyna. V 3-h t., t. 1 [World War II. In 3 volumes, vol. 1]*, Moskva: Voenizdat, 1991. 592 s. [in Russian].
- Dokumenty i materialy kanuna Vtoroy mirovoy voyni. 1937 – 1939. V 2-h t., t. 2, yanvar-avgust 1939 g. [Documents and materials on the eve of World War II. 1937 - 1939. In 2 volumes, vol. 2, January-August 1939]*, 1981. Moskva: Politizdat, 415 s. [in Russian].
- Falin, V., 2000. *Vtoroy front. Antigiterovskaya koalitsiya: konflikt interesov [The second front. Anti-Hitler Coalition: Conflict of Interest]*, Moskva: Tsentrpoligraf, 573 s. [in Russian].
- Felshinskiy, Yu., 1991. *Oglasheniye podlezhit. SSSR-Germaniya 1939 – 1941. Dokumenty i materialy [To be announced. USSR-Germany 1939 – 1941. Documents and materials]*, Moskva: Moskovskiy rabochiy, 367 s. [in Russian].
- God krizisa: 1938 – 1939. Dokumenty i materialy. V 2-h t., t. 1 [Year of the crisis: 1938 - 1939. Documents and materials. In 2 volumes, vol. 1]*, 1990. Moskva: Politizdat, 555 s. [in Russian].
- Ivashov, L., 2011. *Geopolitika Vtoroy mirovoy voyni [Geopolitics of the Second World War]*, *Vestnik MGLU*, vyip. 2, s. 32-44. [in Russian].
- Muhin, Yu., 2001. *Podonki istorii. Samaya zloveschaya tayna XX veka [The scum of history. The most sinister mystery of the twentieth century]*, Moskva: Yauza-Press, 734 s. [in Russian].
- Naumov, A., 2015. Istoki i uroki Vtoroy mirovoy voyni: nekotorye voprosy sovremennogo obschestvenno-politicheskogo diskursa [Origins and lessons of the Second World War: some questions of modern socio-political discourse], *Perspektivy*, № 2, s. 19-29. [in Russian].
- Nekrich, O., 1995. 1941. 22 iyunya [1941. June 22], Moskva: Pamyatniki istoricheskoy myisli, 335 s. [in Russian].
- Nevezhin, V., 2007. *Stalin o voyne. Zastolnyie rechi 1933 – 1945 [Stalin on the war. Table speeches 1933 – 1945]*, Moskva: Yauza, 320 s. [in Russian].
- Nolfo, E., 2002. *Istoriya mezhdunarodnyih otnosheniy 1938 – 1939 gg. V 2-h t., t. 1 [History of international relations 1938 - 1939. In 2 volumes, vol. 1]*, Moskva: Logos, 1306 s. [in Russian].
- Obichkina, E., 2009. Frantsuskaya diplomatiya 1938 – 1939 gg: ot «umirotvoreniya» k «sderzhivaniyu» ili politika garantiy [French diplomacy 1938 - 1939: from "pacification" to "containment" or a policy of guarantees], *Vestnik MGIMO-Universiteta*, Moskva: Mezhdunarodnyie otnosheniya, s. 99-114. [in Russian].

Ramazanov, Sh., 2017. Zovnishnia polityka Radianskoho Soiuzu u mizhvoiennyi period (1930-ti – pochatok 1940-kh rr.) [Foreign policy of the Soviet Union in the interwar period (1930s – early 1940s)], *Storinky istorii*, № 44, s. 106-123. [in Ukrainian].

Shirer, U., 1991. *Vzlet i padenie Tretego Reyha [The rise and fall of the Third Reich]*, Moskva: Voenizdat, 653 s. [in Russian].

Smirnov, V., 2005. *Kratkaya istoriya Vtoroy mirovoy voyni [A brief history of the Second World War]*, Moskva: Ves mir, 352 s. [in Russian].

Vert, N., 1998. *Istoriya Sovetskogo gosudarstva [History of the Soviet state]*, Moskva: Ves mir, 544 s. [in Russian].

Vtoraya mirovaya voyna. V 3-h kn., kn. 1 [World War II. In 3 books, book. 1], 1966. Moskva: Nauka, 438 s. [in Russian].

SUMMARY
THE ORIGINS AND CAUSES OF THE SECOND WORLD WAR:
SOME DISCUSSION QUESTIONS

Shamil Ramazanov

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of History, Faculty of Sociology and Law,

National Technical University of Ukraine

“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”, Kyiv

In the article the author considers the origins and causes of the World War II. Opposite views on the causes and origins of World War II prevail in modern scientific research. The first, politically engaged: Stalin and Hitler - the main culprits of World War II. The second is based on a large body of historical sources and research and argues that the origins of the world's greatest tragedy must be sought in the global contradictions caused by the Versailles system and the policies of major political players such as Germany, the USSR, Britain and France. The key factors that became the reason for its beginning, on the author's opinion, were the non-viability of the Versailles system of international relations, territorial claims that arose in Europe after the World War I. The author pays special attention to the impact of two international documents on the outbreak of World War II – the Munich Agreement and the Non-Aggression Pact between the USSR and Germany, which also provide a way to identify the degree of responsibility of Germany, the USSR and Western democracies. Despite a comprehensive scientific debate and controversy over the outbreak of World War II, though not undisputed, but with the right to its own interpretation, it seems that Stalin's diplomatic duel with Hitler was lost. By dividing Eastern Europe with Hitler and directing the Reich's military machine to the West, he hoped for a long, exhausting war that would enable the USSR to prepare for a future global confrontation with the Nazis. The rapid capitulation of France canceled all Stalin's plans. Later, Stalin's humiliating attempts to convince Hitler of peace were known to end in disaster.

Keywords: World War II, Molotov-Ribbentrop Pact, The Munich Agreement, the Versailles System, the policy of "pacification", collective security system, countries of western democracy.

УДК: 94:323.13:316.75(=1:73=013)(73) «1950/1970»

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.23>

ІДЕОЛОГІЯ НАСИЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ АФРОАМЕРИКАНЦІВ ЗА ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА В США (1950 – 1970-ТІ РР.)

Конончук Юрій Васильович

аспірант кафедри історії та археології слов'ян,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м.Київ

e-mail: yurakononchuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8904-3634>

У статті розглядаються окремі аспекти ідеології насильницьких методів політичної активності афроамериканців у процесі боротьби за здобуття громадянських прав. Історичним тлом дослідження є суспільні процеси США у 1950 – на початку 1970-х років. Вони аналізуються з метою встановлення передумов та причин формування насильницького крила борців проти сегрегаційних процесів. Також у дослідженні приділено увагу державній політиці США, як одній із передумов піднесення руху за громадянські права. Проводиться дослідження ролі «геттоїзації» міст у процесах посилення позицій ідеології насильства в афроамериканській спільноті. Спосіб досягнення цілей шляхом використання насильницьких та споріднених до них методів розглядається на основі діяльності провідних організацій насильницького крила руху афроамериканців за свої громадянські права. Представники вказаної ідеології боролися за рівні громадянські права та скасування будь-яких сегрегаційних елементів у державі, як і їхні ідеологічні опоненти – ненасильницьке крило руху, очолене М. Л. Кінгом. Проте, на відміну від останніх, ідеологи насильства вважали можливим та правомірним застосування більш радикальних способів боротьби з метою досягнення цілей своєї спільноти. Ідеології мирного протесту протиставлялася ідеологія сили. Дослідження ідеології насильства дало змогу виокремити два головних напрямки насильницького крила: організований та неорганізований. У статті подається інформації щодо обох вказаних напрямів, аналізуються причини їх появи та ключові відмінності. Серед представників організованого напрямку варто відзначити Націю ісламу та організацію «Чорні пантери». Окрема увага приділяється ідеологам руху: М. Іксу та Ф. Фанону. Аналізуються їхні світоглядні позиції, особливості системи поглядів та переконань. У роботі досліджуються взаємозв'язки і впливи між вказаними історичними персоналіями, подіями та процесами.

Ключові слова: громадянські права, сегрегація, афроамериканці, Сполучені Штати Америки, М.Л.Кінг, Ф.Фанон, М. Ікс, Нація ісламу, «Чорні пантери».

Постановка проблеми. Оскільки сучасне суспільство є надзвичайно глобалізованим то, як наслідок, його проблеми також набули глобального характеру, а саме, зникли кордони для такого явища, як «тероризм». Нині він становить реальну загрозу, як для світової спільноти загалом, так і для сучасної України зокрема. Проведення антитерористичної операції в країні значно підвищило рівень суспільної небезпеки. Саме тому, зараз надзвичайно важливими є дослідження схожих кризових явищ минулого. Узагальнення та систематизація такого досвіду, будуть корисними і для вирішення наявної ситуації, і для запобігання таким явищам в майбутньому.

Після Другої світової війни Сполучені Штати Америки зіткнулися з рядом соціально-економічних проблем. Економіка потребувала реконверсії – переведення виробництва в мирний режим. У зв'язку із масовою демобілізацією сильно зріс рівень

безробіття в країні. Не принесло користі суспільному спокою чергове загострення сегрегаційних питань. Однією з причин цього стало повернення з війни афроамериканців, що служили в американській армії, на батьківщину. Повернувшись додому, вони не розуміли і не хотіли приймати ситуацію, в якій вони не отримують тих же прав і свобод, якими користуються «білі» громадяни, в тому числі і ті, що взагалі не воювали. Солдати, що боролися проти расизму в Європі, повинні були знову усвідомити свою меншовартість. Ряд окремих «незручностей» расизм створював і для правлячої верхівки США. З етичної точки зору, між ними не можна ставити знак рівності, оскільки і масштаб «незручностей», і їх специфіка сильно різнилися. З логічної точки зору, їх взагалі не можна порівнювати, так як вони лежали в різних площинах суспільної діяльності. Тим не менш, расизм створював проблеми для дипломатії США. Посольства нових африканських країн прибували до Вашингтона. Місцеві афроамериканці вітали їх із захопленням, як представників своєї раси, що зуміли досягти вершин суспільної ієрархії, адже для місцевого кольорового населення така кар'єра була просто неможливою. Однак нерідко траплялись дипломатичні казуси, що загрожували перерости в міжнародний скандал: іноді африканських дипломатів не пускали в парки, басейни, магазини, ресторани. Такі моменти сильно ускладнювали роботу чиновникам держдепартаменту, яким така «ініціатива на місцях» неабияк псувала репутацію. Крім того, за таких умов, ставало складніше боротися за вплив у країнах «третього світу» – Організація африканського єдності засуджувала американський расизм. Расизм турбував і американських генералів. Гасла захисту демократії в усьому світі звучали непереконливо для чорних призовників, які навіть у своїй країні не могли скористатися її перевагами.

Мета. У даній статті ми спробуємо дослідити ідеологічну основу насильницького крила руху афроамериканців, проаналізувати взаємозв'язки ключових організацій та історичних діячів.

Історіографічний огляд. Тема нашого дослідження, тим чи іншим чином, висвітлюється у працях багатьох науковців. Серед вітчизняних та російських дослідників цього питання варто відзначити: І. Геївських, Р. Іванов, Т. Лісневський, Р. Тиса, Т. Сенкевич. Спеціалізацій їхніх досліджень варіюється від виникнення проблеми у контексті всеамериканської історії до персоніфікації окремих моментів руху, дослідженням біографій, систем світогляду та просопографічних аспектів особистостей. Серед іноземних дослідників даного питання варто відмітити Р. Хоулінга, Д. Герроу, Л. Хілла. Окремою групою можна представити М. Барсона, Дж. Хатчінсона, Л. Мемію, Дж. Пратта, Д. Рітца, Е. Рудвіка, Дж. Вілліамсон. Вони досліджували афроамериканців, які були учасниками політичних та культурних процесів США у період, який відповідає хронології нашого дослідження. У своїх працях вони розкривають факти біографії знакових діячів, висвітлюють просопографію їхнього життя, аналізують їхня значення для процесів того часу.

Виклад матеріалу дослідження. Положення афроамериканців у середині ХХ ст. все ще залишалось складним. Сегрегація – як різновид дискримінації, який полягає у фактичному та юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих суспільних груп, які вирізняються за расовою ознакою – досягла свого «класичного» вигляду в негативному сенсі цього слова. Вона спостерігалася, як в духовній сфері (одні церкви для білих, інші – для чорних), так і в повсякденному житті (одні туалети «для білих леді», інші – «для чорних жінок». «для білих джентльменів» і «для чорних

чоловіків»). Існувала ціла окрема соціальна інфраструктура – магазини для чорних, питні фонтанчики для чорних, школи для чорних [Бредлі, 1997, с. 167-175].

Расові проблеми повоєнного американського суспільства не були несподіванкою. Ще Ф. Рузвельт у своєму «Другому біллі про права людини», який був проголошений у січні 1944 року, зазначав, що усі права і свободи повинні поширюватись на все американське суспільство «незалежно від станції, раси чи віросповідання» [Рузвельт, Повідомлення конгресу, 1944]. Його наступник, Гаррі Трумен не зміг продовжити політику об'єднання та примирення американської нації, зосередившись на інших проблемах післявоєнної Америки. Усі подальші американські президенти, в тій чи іншій мірі, робили власний внесок в подолання сегрегаційних проблем. Зокрема президент Дуайт Ейзенхауер вважав, що расова проблема не може бути вирішена законом, – необхідно поступова зміна традицій, культури, психології. Закон недостатньо прийняти – він повинен працювати [Аптекер, 1961].

Ситуативною поступовістю уряду була незадоволена афроамериканська спільнота. Вона прагнула рівних прав та можливостей уже зараз, а не в перспективі. Афроамериканцям США категорично не подобалась ситуація, коли обсяг їх прав, як людей, визначали не міжнародні документи, на кшталт Біллю про права чи Конвенції ООН про права людини, а уряд США. Ситуація вимагала вирішення і частина «непривілейованої» спільноти вирішила самостійно відстоювати власні інтереси.

Після Другої світової війни активно починають реформуватися старі та утворюватися нові рухи за права темношкірого населення. Неоднозначність ситуації спричинила поділ борців за права на дві основні течії: насильницьку і ненасильницьку. Критерієм поділу стало ставлення учасників руху до використання насильства, як методу боротьби. Ненасильницьке крило відзначалось більш ліберальними поглядами, і стояло на засадах стабільних поступових змін, які приведуть до рівноправного існування кольорового населення в США, соціальний статус якого буде закріплено на законодавчому рівні. Найвідомішим представником даного напрямку був Мартін Лютер Кінг, американський баптистський проповідник. Він був головним ідеологом тактики ненасильства в боротьбі проти расизму. Крім того, пацифістично налаштованих активістів підтримували «білі» правозахисні організації.

Насильницька течія боротьби за громадянські права, у свою чергу, ділилась на дві категорії: організовану та неорганізовану. Під неорганізованою боротьбою варто розуміти повстання в гетто, які періодично вибухали у великих містах США в період 1960 – 80-х років. Це був один з наслідків «геттоїзації» міст – процесу сегрегації місць проживання окремих груп населення (в даному випадку афроамериканців). Причинами геттоїзації міст було масове переселення близько 6 мільйонів негрів з південних штатів у промислові міста Півночі, Північного Сходу і Заходу, яке відбувалось в період з 1910-х до 1970-х рр. [«Great Migration, Causes of», 2006]. Утворення великих гетто фактично у центрах міст посилювало переселення американського середнього класу із центру міста на околиці (іншою причиною цього переселення було економічне піднесення в країні – 1950-і роки «золотий вік США», період формування «американської мрії», як способу життя). Геттоїзація фактично провела територіальний поділ між різними етнічними групами всередині країни. Встановлення «внутрішніх» кордонів призвело до посилення міжетнічної сепарації та стало однією з причин майбутніх повстань.

Більш організовано і професійно використовувати насильство, як засіб боротьби за громадянські права, почали радикальні афроамериканська угруповання. Серед них варто виокремити Націю Ісламу та партію «Чорні пантери».

Нація Ісламу – це релігійна та націоналістична організація, заснована в 1930 році афроамериканськими мусульманами в місті Детройт. Становлення Нації ісламу, як організації, що бореться за краще життя для кольорового населення, тісно пов'язане з ім'ям Елайджи Мухаммеда. В період 1950 – 1960-х років, він активно Націю ісламу, набирав нових членів, сформував програму її діяльності, окреслив цілі та шляхи їх досягнення. Крім, дотримання основних постулатів ісламу, Нації ісламу проповідує здоровий спосіб життя: дієту, спорт, утримання від шкідливих звичок, щоб протиставляти себе «демонічній білій расі», чиє суспільство, на думку ідеологів організації, базується на жадібності, жорстокості та шовінізмі [Coalition for the Remembrance of Elijah Muhammad]. Незважаючи на такі цілком мирні релігійні догмати та корисні суспільні ідеї Нація Ісламу не однократно звинувачувалась у чорному расизмі, екстремізмі та антисемітизмі [Mamiya, 2021]. Причиною цього стала ідея расової переваги осіб африканського негроїдного походження над усіма іншими, яку активно пропагували діячі Нації ісламу. Елайджа Мухаммед вважав, що афроамериканці це богообраний народ, який в силу обставин на довгі століття опинився в дискримінації. Протиставляючи афроамериканців «білому» населенню США, а їхню спільноту американському уряду, Нація ісламу проголошувала необхідність формування окремої держави для чорних на території США. Сепаратистські тенденції та ідеї лише погіршували ставлення до Нації ісламу з боку уряду та окремих представників американського суспільства.

Партія «Чорні пантери» виникла на основі вже існуючих ненасильницьких рухів в 1966 році. Причиною їх радикалізації стало поліцейське свавілля по відношенню до темношкірого населення. Коли у жовтні 1966 року, з'явилась їхня програма, в ній було поєднано класичну правозахисну діяльність (емансипація, соціальні гарантії, захист на законодавчому рівні) та силові методи боротьби (напади на полісменів, організація вуличних заворушень, формування озброєної гвардії). «Чорні пантери» не були стихійними бунтарями з гетто, які ніколи не брали в руки книжок. Вони багато читали і любили обговорити прочитане (члени таємних організацій часто селилися разом). Лівий екстремізм в Америці ХХ ст. відрізнявся тим, що його бійцями були молоді й освічені представники національних меншин, тоді як в правих угрупованнях типу ку-клукс-клану, Ради білих громадян або руху Християнського самосвідомості брали участь дорослі і малоосвічені представники білої більшості. Але, як і у випадку з Нацією ісламу, діяльність «Чорних пантер» мала і зворотню сторону. Опираючись на другу поправку до Конституції США: «Через те, що для безпеки вільної держави необхідне добре організоване ополчення, право народу мати і носити зброю не повинне обмежуватися» – представники «Чорних пантер» сформували власну армію, з уніформою, зброєю та статутом. Це був вагомий крок для захисту пересічних афроамериканців від поліції шляхом патрулювання вулиць. Але він сильно загострив і так напружені взаємовідносини між силовими відомствами та представниками насильницького крила в боротьбі за громадянські права. ФБР звинувачували їх в тому, що вони «захищали застосування насильства та партизанської тактики для повалення уряду США», а в період кінця 1960-х, вони

називатимуть їх «загрозою номер один для американської державності» [Black Panther Party Origins and History].

Неорганізовані насильницькі акції, на кшталт, повстань в гетто чи нападів на поліцейських також, певною мірою, пов'язані із організованими радикальними угрупованнями. Діяльність організацій, що не відкидали насильство як метод боротьби, не обмежувалась рамками їх програм. Завдяки діяльності талановитих письменників та ораторів, пропаганда їхніх ідей охоплювала широке коло громадян-афроамериканців. Період 1950 – 1960-х років був позначений діяльністю багатьох видатних ідеологів боротьби за свої права будь-якими способами, що залишили свій слід в американській історії. Серед них можна відзначити: Елдріджа Клівера, Елайджу Мухаммеда, Франца Фанона, Малкольма Ікса.

«Рупорами» радикального вирішення сегрегаційних проблем виступали Малкольм Ікс та Франц Фанон. Малкольм Ікс народився 19 травня 1925 року в сім'ї баптистського святенника, який боровся за права негрів. На ставлення молодого Малкольма Літтла (*псевдонім «Ікс» він візьме пізніше – Авт.*) до білого населення Сполучених Штатів вплинуло кілька подій. Перш за все, батько та один з його дядьків(як мінімум) загинули від рук расистів. Ще одним агентом впливу, стало дитинство в геттоізованому місті, де він дуже швидко долучився до кримінального світу міста Омахи. Знайомство зі зворотною стороною життя афроамериканського гетто (наркоманія, розбій, проституція) знайде своє відображення в майбутній діяльності Малкольма, але в той момент, вона лише привела його за ґрати. Пенітенціарна система доповнить уявлення майбутнього оратора про становище афроамериканців в США. Саме протягом семирічного терміну ув'язнення, шляхом самоосвіти, Малкольм Літл, зробить якісний стрибок в особистісному зростанні. Дослідник біографії Малкольма Ікса, Тамара Сенкевич дає такий опис його внутрішньому переродженню: «Та незабаром у його духовному світі відбуваються різкі зміни: вперше залишившись наодинці з самим собою, вперше заглибившись у роздуми над своїм життям, Малькольм відчуває, що далі так жити не можна, відчуває потяг до знань. Рік вивчає він словники, граматику; потім сідає за латинь. Там-таки, у в'язниці, він читає «Історію цивілізації» Вільяма Дюранта, «Душу чорношкірих» Вільяма Дюбуа, «Історію негрів» Картера Вудсона, тритомник Дж.А.Роджера «Секс і раса», «Відкриття в генетиці» Грегора Менделя, «Хатину дядька Тома», Геродота, Ганді, Канта, Шопенгауера, Ніцше, західних і східних філософів, Спінозу та інших. Тоді ж Малькольм починає цікавитись ісламом – після розмов з молодшим братом Реджинальдом, який разом з іншими членами їхньої родини прийняв мусульманство. В цей переломний для всього наступного життя момент Малькольма заповнює ідея, якій він віддасть весь свій талант, всю палкість своєї натури. Ідея ця, що мала великий громадський резонанс значною мірою завдяки зусиллям Малькольма, врешті-решт обернулася проти нього самого, визначивши його трагічний кінець».

Після звільнення з тюрми в 1952 році, Малкольм Ікс швидко влився в рух Нації ісламу та зайняв чільне місце серед його провідників. Малкольм сліпо вірив Елайджі Мухаммеду, тогочасному керівнику Нації ісламу й поділяв усі його погляди. Він наслідував Елайджу і в питаннях пропаганди сепаратистських ідей, вимагаючи створення окремого негритянського штату. Поширення сепаратистських настроїв та апологетизація насилля, як методу боротьби зробили Малкольма Ікса «дияволом» для білого населення та «обличчям нації» для усіх афроамериканців.

1962 рік, був роком розцвіту Нації ісламу, американський уряд лякали тенденції зростання кількості його прихильників. Але з успіхом почались і проблеми. Ікса почали часто звинувачувати в пропаганді ненависті, адже всі радикальні угруповання вважали його своїм і Нація ісламу, і «Чорні пантери». Він не вважав ці звинувачення обґрунтованими. Ідеолог говорив, що всього лише намагався пояснити своїм слухачам, що з ними зробила біла Америка, – в надії, що розуміння цієї ситуації вивільнить у безправного народу масу енергії – як позитивної, так і негативної, яка потім може бути спрямована на досягнення конструктивної мети. Помилкою було б намагатися організувати сплячих людей, говорив він, треба їх спочатку розбудити, тоді буде діло. По суті, Ікс працював з комплексом провини, що виникає у жертв насильства. Шокова терапія була органічною частиною його методу. Як говорив сам Малкольм, він – «творіння білого жителя Півночі і його лицемірного ставлення до негрів» [Сенкевич, 1972, с. 196-208].

Переконання Малкольма істотно змінилися через якийсь час. Як речник Нації Ісламу, він відстоював сепаратизм чорних і білих американців – на противагу руху за цивільні права, що наголошував на інтеграції, він відрікся від расистських ідей і виражав готовність працювати з лідерами руху за рівні права, хоча все ще акцентуючи на самодетермінації чорних та їхньому самозахисті. Це призвело до розриву з Нацією Ісламу в 1964 році. Це викликало незадоволення в середовищі радикалів, Ікса почали звинувачувати у зраді. 21 лютого 1965 року, його було смертельно поранено на мітингу. Хоча конкретні винні так і не були знайдені, є всі підстави припускати, що його вбивцями були бойовики «Плоду ісламу», військового угруповання Нації ісламу. Малкольм писав «Автобіографію» майже до самої смерті і виявився обізнаним у справі про своє вбивство. За кілька місяців до смерті він писав: «У будь-якому місті, де я виступаю, чорні хлопці стежать за кожним моїм рухом. Вони чекають нагоди вбити мене». «Я живу так, наче вже мертвий. Після моєї смерті – а я кажу це, бо знаю, що мені не тримати в руках цієї книги, – біла преса зв'яже моє ім'я з проповіддю ненависті, от побачите» [Бредлі, 1997, с. 169].

Ще одним апологетом насильства, як дієвого методу боротьби, був Франц Фанон. Він народився в 1925 році на острові Мартиніка (Франція). Незважаючи на те, що Ф. Фанон отримав якісну освіту та ріс в умовах достатку, він, як і Малкольм Ікс, ще в дитинстві став свідком знуцання над його співвітчизниками за расовою ознакою. Неприйняття та спротив расистській ідеології, знайшли закріплення протягом участі Ф. Фанона в Другій світовій війні. Він, в складі «Вільної Франції», добровольцем відправився в Європу боротися проти нацистської Німеччини, як уособлення апофеозу расизму. По завершенні Другою світовою війною, Франц Фанон зосередив свою діяльність та дослідженні та висвітленні явищ колонізації та постколонізації. Він працював над теоріями постколоніалізму, деколонізації та психопатології колонізації. Головною працею Ф. Фанона, слід вважати трактат «Гнані і голодні» 1961 року. У своїй праці, він визначає насильство і як метода боротьби, і як процес загалом. Дослідник життя та діяльності Франца Фанона Роман Тиса, взагалі зазначав, що насильство для Фанона не просто метода, але єдина метода. Воно оголошується цінністю, оскільки підчас його застосування відбувається духовне та політичне розкріпачення народних мас: маси виступають на арену політичної боротьби, перетворюються з об'єкту політики на суб'єкт, повертаються із заціпенілого, нерухомого стану поза історією до активного творення історії [Тиса, 2008].

«Збройна боротьба мобілізує народ, себто вона спрямовує його у єдиному незворотному напрямку. Мобілізація має під час визвольної війни викликає у свідомості кожного відчуття причетності до спільної справи, до долі нації, до історії. ... Навіть якщо збройна боротьба була символічною, і навіть якщо її було згорнуто внаслідок швидкої деколонізації, вона завжди триває достатньо, щоб народ переконався, що визволення було справою всіх і кожного, і що керівники не мають тут особливих заслуг. Насильство підносить народ до рівня керівників» – писатиме про роль насильства сам Франц Фанон у своїй праці «Гнані та голодні».

Ідеї Ф. Фанона справили значний вплив у середовищі «нових лівих» і вплинули на національно-визвольні рухи Африки та Латинської Америки. Серед інших, партія «Чорних пантер» вважала себе послідовницею Ф. Фанона. Ідеологія реалізації своїх намірів шляхом збройного залякування чи навіть прямих насильницьких актів – це ідеологія тероризму. Тероризм – це здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи зі своїми ідеологічними суперниками; це дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства і залякування, політичних вбивств, провокацій [Основи демократії, 2004, с. 656]. Терор, в узагальненому визначенні, – це залякування мирного населення загрозою фізичної розправи. Існує кілька видів терору: державний – що здійснюється державою шляхом численних політичних репресій для зменшення супротиву опозиції та посилення позицій центральної влади, економічний – залякування чи знищення суперників шляхом часткового або повного позбавлення засобів до існування. Іншими його видами є індивідуальний та публічний терори. Перший має на меті залякування окремих осіб, або вплив на когось через залякування або знищення конкретної особи. Другий може набувати різних форм, головною його умовою є публічність, демонстрації своїх цілей, намірів та способів дії широкому загалу, бажання викликати резонанс у суспільстві. Фактично два останні і послужили основою для формування такого явища та поняття як тероризм у сучасному його розумінні [Одесский, Фельдман, 2007, с. 60-63]. Таким чином, можна стверджувати, що окремі представники насильницького крила борців за громадянські права стояли на засадах модерного тероризму. Особливо чітко це проявляється в моменти загострень та конфронтацій між державними правоохоронними органами США та силовиками радикальних правозахисних організацій.

Ще одним підтвердженням вищесказаного слугує той факт, що в 1970-их рр. американські студентські загони, у складі яких були і активісти партії «Чорні пантери», їздили на Кубу на прибирання цукрового очерету і поверталися додому з томами Карлоса Марігелли. Карлос Марігелла – це бразильський політичний діяч, ідеолог тероризму, автор і поширювач керівництва з ведення партизанської боротьби в міських умовах, з більш чисельними суперником. Ідеї та методики Карлоса, було прийняті на озброєння не тільки в Америці. Його праця активно засвоювалася іншими тогочасними терористичними організаціями: італійськими «Червоними бригадами», Ірландською республіканською армією та західнонімецької терористичною групою «Баадер – Майнхоф» [Богина, 1976, с. 107].

Висновки. Розкол суспільних рухів афроамериканців за громадянські права на дві паралельних гілки: насильницьку та ненасильницьку, був зумовлений складною, багатовимірною та неоднозначною суспільною ситуацією. Також варто відмітити вплив на формування та діяльність вищевказаних рухів окремих осіб: М. Л. Кінга,

Ф. Фанона, М. Ікса, які сформували ідеологічні закономірності, для функціонування рухів протягом певного періоду.

Список джерел та літератури

- Аптекер, Г., 1961. *Колониальная эра*, Москва: Наука, 1961, 267 с.
- Богина, Ш. А., 1976. *Иммигрантское население США 1865 – 1900 гг.*, Ленинград: Наука, 274 с.
- Бредли, Л., 1997. «Чорно-белый» мир полный нюансов, *Дружба народов*, № 6, с. 167-175
- Одесский, М. П., Фельдман, Д. М., 1997. *Поэтика террора и новая административная реальность: очерки истории формирования*, Москва: РГГУ, 63 с.
- Основи демократії*, 2004. Київ: «Ай Бі», 668 с.
- Рузвельт, Ф. *Повідомлення Конгресу США про стан державних справ [Електронний ресурс]*. Режим доступу: http://www.fdrlibrary.marist.edu/archives/address_text.html
- Сенкевич, Т., 1972. Від хаосу до організації [Малколм Ікс], *Всесвіт*, Київ, № 10, с. 196-208.
- Тиса, Р., 2012. Франц Фанон і визволення людини [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://vpered.wordpress.com/2012/03/26/tysa-frantz-fanon/>
- «Great Migration, Causes of», 2006. *Encyclopedia of the great Black migration*, Band 1: A-L. Westport: Greenwood Press.
- Black Panther Party Origins and History [Електронний ресурс]*. Режим доступу: <https://www.thoughtco.com/black-panthers-3209126>
- Coalition for the Remembrance of Elijah Muhammad [Електронний ресурс]*. Режим доступу: <https://croe.org/archives/>
- Mamiya, Lawrence A.. "Louis Farrakhan". *Encyclopedia Britannica [Електронний ресурс]*, Режим доступу: <https://www.britannica.com/biography/Louis-Farrakhan>

References

- «Great Migration, Causes of», 2006. *Encyclopedia of the great Black migration*, Band 1: A-L. Westport: Greenwood Press. [in English].
- Apteker, G., 1961. *Kolonial'naya era [Colonial era]*, Moskva: Nauka, 1961, 267 s. [in Russian].
- Black Panther Party Origins and History [Electronic resource]*. Access: <https://www.thoughtco.com/black-panthers-3209126> [in English].
- Bogina, Sh. A., 1976. *Immigrantskoe naselenie SShA 1865 – 1900 gg. [US Immigrant Population 1865 – 1900]*, Leningrad: Nauka, 274 s. [in Russian].
- Bredli, L., 1997. «Chorno-belyj» mir polnyj nyuansov [A "black and white" world full of nuances], *Druzhba narodov*, № 6, s. 167-175. [in Russian].
- Coalition for the Remembrance of Elijah Muhammad [Electronic resource]*. Access: <https://croe.org/archives/> [in English].
- Mamiya, Lawrence A.. "Louis Farrakhan". *Encyclopedia Britannica [Electronic resource]*. Access: <https://www.britannica.com/biography/Louis-Farrakhan> [in English].
- Odesskij, M. P., Fel'dman, D. M., 1997. *Poetika terrora i novaya administrativnaya real'nost': ocherki istorii formirovaniya [Poetics of Terror and New Administrative Reality: Essays on the History of Formation]*, Moskva: RGGU, 63 s.
- Osnovy demokratii [Fundamentals of Democracy]*, 2004. Kyiv: «Ai Bi», 668 s.
- Ruzvelt, F. *Povidomlennia Konhresu SShA pro stan derzhavnykh sprav [Elektronnyi resurs] [Report of the US Congress on the state of public affairs [Electronic resource]]*. Rezhym dostupu: http://www.fdrlibrary.marist.edu/archives/address_text.html [in Ukrainian].
- Senkevych, T., 1972. Vid khaosu do orhanizatsii [Malkolm Iks] [From chaos to organization [Malcolm X]], *Vsesvit*, Kyiv, № 10, s. 196-208. [in Ukrainian].
- Tysa, R., 2012. *Frants Fanon i vyzvolennia liudyny [Elektronnyi resurs] [Franz Fanon and the liberation of man [Electronic resource]]*. Rezhym dostupu: <https://vpered.wordpress.com/2012/03/26/tysa-frantz-fanon/> [in Ukrainian].

SUMMARY

The ideology of violence in the context of the struggle of African Americans for civil rights in the United States (1950 – 1970's)**Yuriy Kononchuk**

Graduate studentin of the Department of History and Archeology of the Slavs, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv.

The article examines some aspects of the ideology of violent methods of struggle to achieve political goals, which were used by African Americans in the struggle for civil rights. The historical background of the study is the social processes of the United States in the 1950s and early 1970s. They are analyzed in order to establish the preconditions and reasons for the formation of a violent wing of fighters against segregation. The study also focuses on US public policy as one of the prerequisites for the rise of the civil rights movement. A study of the role of "ghettoization" of cities in the process of strengthening the ideology of violence in the African-American community. The way to achieve the goals through the use of violent and related methods will be considered on the basis of the activities of the leading organizations of the violent wing of the African American movement for their civil rights. Representatives of this ideology fought for equal civil rights and the abolition of any segregation elements in the state, as well as their ideological opponents - the nonviolent wing of the movement, led by M.L. King. But, unlike the latter, the ideologues of violence considered it possible and legitimate to use more radical methods of struggle to achieve the goals of their community. The ideology of peaceful protest was opposed by the ideology of force. The study of the ideology of violence made it possible to distinguish two main directions of the violent wing: organized and unorganized. The article provides information on both of these areas, analyzes the reasons for their emergence and key differences. Among the representatives of the organized direction are the Nation of Islam and the organization "Black Panthers". Special attention is paid to the ideologues of the movement: Malcolm X and F. Fanon. Their worldviews, features of the system of views and beliefs are analyzed. The paper examines the relationships and influences between these historical figures, events and processes.

Key words: civil rights, segregation, African Americans, United States of America, M.L. King, F. Fanon, Malcolm X, Nation of Islam, "Black Panthers".

УДК: 930:316.346.2-055.2

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.24>

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ФЕМІНІЗМУ У КОНТЕКСТІ МОДЕРНОГО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДИСКУРСУ

Дорофєєва Наталія Олегівна

студентка історичного факультету, секретар кафедри історії та археології слов'ян,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

e-mail: dorofeevanataliy158@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0579-2858>

У статті розглядається історіографія витоків феміністської концепції, її формування та становлення як ідеології і методології історичних досліджень. Обґрунтовується думка, що етапи розвитку та формування історіографічної традиції гендерної проблематики пов'язані з еволюцією перших гуманістичних поглядів щодо жінки у стародавніх цивілізаціях, за доби Середньовіччя, через їх кристалізацію у Модерний період до сьогодення. Характеризується генеза терміну «фемінізм». Розглядаються погляди істориків на становлення ідей емансипації жінки та гендерної рівності. Висвітлюються концепції інтелектуалів, які намагалися пояснити причини нерівності статей та запропонувати інструменти подолання цього явища. В історіографічному розрізі характеризуються етапи теоретичної розробки концепції фемінізму. Здійснено огляд підходів до написання «жіночої історії» дослідниками Заходу протягом другої половини XX ст. Висвітлено проблеми історіографії фемінізму в Україні, з акцентуванням уваги на його специфічних ознаках. Розглянуто зародження та поширення феміністичних поглядів серед українського інтелектуального істеблішменту у другій половині XIX ст. Доводиться, що становлення фемінізму на українських теренах відбувалося у руслі національного відродження. Здійснено огляд праць радянських дослідників фемінізму. Визначено напрями та пріоритети осягнення «феміністичної історії», показано вплив офіційної ідеології вибудову дослідниками відповідного наукового наративу. Представлено варіанти бачення «жіночої історії» гуманітаристами незалежної України серед яких набули пріоритету питання формування, становлення, характеристики, становища, оцінки жіночого руху на різних етапах його розвитку, а також дослідження історичних коренів фемінізму.

Ключові слова: фемінізм, «жіноча історія», «жіноче питання», емансипація, радянська історіографія, вітчизняна історіографія, зарубіжна історіографія, гендер.

Постановка проблеми. У сучасних умовах коли посилюється загально-цивілізаційний резонанс проблеми гендерних стосунків підсилений глобалізаційними процесами, які залучаються до масових суспільних рухів набуває особливого значення вивчення історії теорії і практики феміністичного руху.

Мета полягає у з'ясуванні витоків ідейно-політичних та соціальних засад феміністичного руху його фактичних проявів у світлі історіографічної традиції.

Історіографічний огляд. У науковій історіографії під фемінізмом розуміють – громадсько-політичний рух за зрівняння жінок у правах із чоловіками в усіх сферах публічного і приватного життя. Історія ця суперечлива і драматична. Вперше ідею гендерної рівності обґрунтував Платон, який довів, що жінки і чоловіки однаковим чином наділені тими чеснотами, які необхідні для управління державою. Аристотель, навпаки, твердив, що жінки не мають тих чеснот, що є у чоловіків, а тому їхнє підлегле становище цілком природне. Такий погляд на місце і роль жінки у

суспільному й сімейному житті впродовж століть домінував у всіх культурах Заходу і Сходу.

Стимул до вивчення становища жінки стала Велика Французька революція. О. де Гуж написала «Декларацію прав жінки і громадянки», яка стала своєрідною протиположністю «Декларації прав людини і громадянина». У цьому документі містилися вимоги надати жінкам громадянські і політичні права, можливість займати державні пости. Паралельно в Англії М. Уолстоункрафт публікує книгу «Про підкорення жінок». У Німеччині виходить робота Т. фон Гіппеля «Про поліпшення громадянського становища жінок».

Про становище та роль української жінки в суспільному і сімейному житті у своїх творах писали Н. Кобринська, Ж. Алчевська, О. Кобилянська та інші автори.

Література радянського періоду позначена виданнями, які належали ідеологам пролетарського жіночого руху: І. Арманд, О. Колонтай, Н. Крупській та ін. Названі автори у своїх працях пропагували ленінські ідеї про необхідність партійного керівництва жіночим рухом.

У роки незалежності в умовах гострої нестачі вітчизняних наукових розробок з гендерних студій масово з'являються передруки праць іноземних та діаспорних авторів. Насамперед, це праці О. Козулі «Жінки в історії України» (1993 р.), І. Кузич-Березовського «Жінка і держава» (1994 р.), О. Лугового «Визначне жіноцтво України: історичні життєписи» (1993 р.). Переважно це були науково-популярні, публіцистичні твори, що розкривали долю українських жінок, які в різні часи історії України долучалися до політики, науки, освіти, доброчинності, літератури тощо. Вони сприяли формуванню української нації та державності. Проблеми фемінізму носять міждисциплінарний характер. До неї звертаються фахівці з права, психології, філософії, історії, політології, соціології, культурології. В Україні проблеми історіографічного дискурсу фемінізму розглядаються в працях таких авторів як О. Кісь, О. Маланчук-Рибак, М. Богачевська-Хом'як, М. Гавришко, О. Гнатчук, К. Кобченко, О. Кривоший, С. Світленко, А. Слугіна, Л. Смоляр та ін. В їх роботах висвітлюються особливості джерельної бази вивчення фемінізму, концептуальні підходи до вивчення жіночого руху.

У західних дослідницьких центрах вивченням проблем жіночої історії займаються економісти, юристи, філософи, психологи, соціологи, ідеологи феміністського руху, що дозволяє забезпечити комплексну наукову базу, доповнену

Виклад основного матеріалу. Фемінізм (французьке – *feminisme*, латинське – *femine* – жінка) – громадсько-політичний рух за зрівняння жінок у правах із чоловіками в усіх сферах публічного і приватного життя. Дефініцію – фемінізм вперше ввів французький соціаліст-утопіст Ш. Фур'є в кінці XVIII ст., називаючи феміністами прихильників жіночої рівності [Kopaliński, 2006, с. 28].

Ідеї емансипації жінок сягають Стародавніх часів. Одним з перших текстів, що містять твердження про рівність жінок і чоловіків у контексті релігійних досягнень, є «Тхерігатха» – частина буддистського канону, що датується VI ст. до нашої ери, в якій черниці розповідають про свої намагання і досягнення на шляху до прозріння і звільнення. У цьому історичному документі підтверджується можливість досягнення жінками тих самих духовних висот, що і чоловіками [Кириленко, Луняк, 2019, с. 7]. Зокрема, вперше ідею гендерної рівності обґрунтував Платон, який довів, що жінки і чоловіки однаковим чином наділені тими чеснотами, які необхідні для управління

державою. Арістотель, навпаки, твердив, що жінки не мають тих чеснот, що є у чоловіків, а тому їхнє підлегле становище цілком природне. Такий погляд на місце і роль жінки в суспільному й сімейному житті лише констатував наявний стан прав і повністю вписувався в існуючу світоглядну парадигму. Впродовж століть він домінував у всіх культурах Заходу і Сходу [Соломін, 2004, с. 689]. Століттями монополію на розуміння гендерної проблеми тримала релігія та її організації.

Однак, релігійні погляди на це питання є суперечливі. З одного боку, «І створив Бог людину за подобою своєю за зразком Божим створив її; чоловіка і жінку створив їх». З іншого боку, Єва створена з ребра Адама. Крім того, жінка – уособлення гріховного падіння, спокуси. Так, у середньовічній християнській філософії Фома Аквінський, Святий Августин, Філон Олександрійський розрізняють маскуліне (чоловіче), свідоме як раціональне, божественне, а ремінне (жіноче) – протилежне, образ брудного тілесного світу [Гришко, Лівчук, 2019, с. 141].

Ці погляди яскраво ілюструє середньовічне «полювання на відьом». І. Кант теж підтримує ідею про більш низький ментальний рівень жінок. Інший філософ, А. Шопенгауер, також підкреслює чоловіче панування у суспільстві, де для жінки відведена єдина роль – віддана та вірна дружина, мати, а для чоловіка – роль лідера у соціальному та політичному житті суспільства. Підтримує цю ідею Ф. Ніцше: «В жінці сховано досить багато педантичного, поверхневого, школярського, дріб'язкового». З. Фройд визнає, що жінка спроможна тільки на «плетіння і ткацтво» [Гришко, Лівчук, 2019, с. 142].

Витоки феміністської концепції пов'язують з виникненням плеяди жінок-єретичок в країнах Європи, зокрема середньовічної англійської черниці Юліани Норіджської, яка наприкінці XIII ст. оголосила про своє право на особливу інтерпретацію вчення Христа, котрого розуміла як божественну особу, яка не мала статі, але при цьому була більше подібною до жінки, аніж до чоловіка. Більш поширеною є концепція, що пов'язує витоки фемінізму з культом людини в епоху Відродження. У зв'язку з цим зазвичай називаються імена перших італійських жінок-письменниць – Ізотти Ногольди, Лаури Черети і, звичайно ж, венеціанки за народженням, яка писала у Франції, Христини Пізанської (1364–1430 рр.), автора «Книги про Град Жіночий». У 1405 р. вона описала ідеальне місто-прихисток для усіх гідних жінок, які відчувають гніт і несправедливість у ставленні до себе з боку чоловіків і суспільства. На початку XIV ст. з-поміж захисників прав жінок опиняється звинувачений в єретицтві німецький філософ і гуманіст Корнеліус Агріппа (1486–1535 рр.), автор «Декламації про шляхетство і перевагу жіночої статі над чоловічою», який вважав, що лише «тиранія чоловіків позбавляє жінку свободи, отриманої нею при народженні» [Кириленко, Луняк, 2019, с. 7].

Француз Пулен де ля Бара з його есе «Про рівність обох статей» (1673 р.) обґрунтовував тезу про те, що нерівноправне становище жінки є результатом підпорядкування її грубій чоловічій силі, а зовсім не «припис природи», що було аргументованою відповіддю на суперечки його сучасників про становище жінки в суспільстві і її право визначати себе як самостійну особистість. До середини XVIII ст. критичні голоси французьких просвітників сприяли викриттю міфу про жінку як нерівну чоловікові істоту «нижнього ґтибу»: Вольтер викривав несправедливість жіночої долі; Дідро вважав, що принижене існування жінки є «наслідком певних цивільних законів» і звичаїв; Монтеск'є писав, що жінка може і повинна брати участь

у суспільному житті; Гельвецій доводив, що громадянська неосвіченість жінок є наслідком її неповного і неправильного виховання [Кириленко, Луняк, 2019, с. 8].

Вважається, що вперше вимоги громадянської рівності були висунуті жінками у США під час війни за незалежність 1775 – 1783 рр. Однак концептуально феміністський рух оформився в Європі у Франції. Демонстрацією яскравих змін щодо становища жінки стала поява твору М. Уоллстонкрафт (1759 – 1797 рр.) – Захист прав жінки (1792 р.). Вона підняла питання поліпшення становища жінок, а невдовзі її праця стала справжнім маніфестом фемінізму. Авторка відкинула визначення жінки як — одвічної Єви і наголошувала на раціональній і моральній сутності людини незалежно від її статі. Нова концепція жінки заперечувала ідею про природність її підлеглого стану, піднімала її до становища повноправного і незалежного індивіда. Досягнення правової рівності з чоловіками М. Уоллстонкрафт вважала допоміжним стосовно – революційних змін у жіночому способі існування в цілому [Соломін, 2004, с. 683].

Як суспільно-політична течія фемінізм почав формуватися в добу буржуазно-демократичних революцій. У 1790-х рр. у Франції з'являються жіночі клуби, члени яких сповідували ідеали свободи й рівності, проголошені Великою французькою революцією. О. де Гуж, яка очолювала один з таких клубів, оприлюднила – Декларацію прав жінок. Цей документ ґрунтувався на – Декларації прав людини і громадянина. Феміністична програма була націлена на досягнення жінками справжньої рівності у суспільстві. Йшлося про наділення їх рівними з чоловіками правами. Вожді революції негативно відреагували на цю декларацію, а саму О. де Гуж було страчено за обвинуваченням у нехтуванні тими чеснотами, що належать її статі. І надалі феміністки часто наражалися на вороже ставлення до себе з боку держави і суспільства [Соломін, 2004, с. 690].

Серед ранніх і небагатьох прихильників політичної рівноправності жінок був французький філософ і політичний ідеолог епохи Французької революції Ж. де Кондорсе. Він виходив з того, що жінки, так само як і чоловіки, обдаровані розумом і моральними ідеями, а тому повинні мати ті ж права, що й чоловіки. Він вимагав для них активного і пасивного виборчого права. У 1790 р. Ж. де Кондорсе опублікував статтю «Про дарування жінкам громадянських прав». Він стверджував, що проголошений революцією принцип рівності був спалюваний, оскільки половина роду людського була позбавлена права брати участь у законодавстві. На його думку, кожна людина, незалежно від статі, релігії, раси, має однакові права. Інший прогресивний мислитель тієї ж епохи, прусський письменник Т. Г. фон Гіппель, опублікував у 1792 р. книгу «Про поліпшення статусу жінок», яка поклала початок дебатів про права жінок у Німеччині. У ній автор закликав до рівноправності жінок у політиці, освіті, професійній діяльності. Від участі жінок у державному управлінні Т. Г. фон Гіппель очікував великих результатів, вважаючи, що «в цьому випадку було б менше тиранів і марнотратства сил підданих» [Кириленко, Луняк, 2019, с. 10].

Одним із найбільш знаних представників Просвітництва у Франції був Ж.-Ж. Руссо (1712–1778 рр.), політико-правова доктрина якого лягла в основу державно-правової практики періоду Великої французької революції. Основою концепції Ж.-Ж. Руссо була ідея народного суверенітету, який базувався в історії людства на природному стані, в якому всі люди були рівні. Появу суспільної нерівності він пов'язував із виникненням приватної власності, передусім на землю. Головні праці

Ж.-Ж. Руссо – «Роздуми про походження і причини нерівності між людьми» (1754 р.), «Про суспільний договір, або принципи політичного права» (1762 р.) [Андрусак, 2001, с. 96- 97].

Англійський філософ Дж. С. Мілль у праці «Підданство жінок» (1869 р.), що стала класичною для цієї теми, вимагав скасування різного ставлення до статей разом з ліквідацією інших випадковостей народження. Наголошуючи на абсолютній цінності свободи, Дж. С. Мілль вважав, що надання жінкам рівних прав з чоловіками, передовсім виборчих прав, сприятиме глибшому реформуванню суспільства [Соломін, 2004, с. 689].

Вважається, що теоретиком «другої хвилі» фемінізму стала французька письменниця та філософ-екзистенціаліст С. де Бовуар з її книгою «Друга стаття», (1949 р.), а її головними ідеями були: соціальні, економічні та ідеологічні відносини в умовах патріархату, які не допускають жінку до матеріальних та інтелектуальних ресурсів суспільства; структури патріархату, які відводять жінці другорядну роль; природою жінці закладені аналогічні з чоловіками здібності та здатності; соціальна пасивність жінки та її безправне становище обумовлені системою патріархату. «Друга стаття» хоча була написана і надрукована ще у 1949 р., її прийнято розглядати як фундаментальну основу феміністичного руху; концептуально робота творить основу нової ідеології у сприйнятті жінки в суспільстві і приватному житті – ідеологію жіночоцентризму. Окремі дослідники вважають, що саме ця робота стала основою для появи фемінізму «другої хвилі». С. де Бовуар, як представниця екзистенціалізму у філософії поділяла погляди Ж.-П. Сартра, які й представила у «Другій статті» [Концічка, 2017, с. 46].

Першою працею, що гостро і відкрито поставила питання про те, щоб «зробити видимими» всіх невідомих досі статисток світової історії і надати голос усім безмовним досі свідкам та учасникам історичних подій, була книга за редакцією двох американських дослідниць Р. Брайденталь та К. Кунз «Стаючи видимими: жінки в європейській історії» (1977 р.). Вона спричинила справжній бум, оскільки покликала до життя численні розвідки, засновані на аналізі архівів, документів, автобіографій, листів, щоденників окремих жінок і жіночих громад (монастирських і т.п.), що заклали підвалини «жіночої історії», розкриваючи становище жінок у різні епохи й у різних соціальних верствах [Кісь, 2012, с. 5].

Однією з піонерок жіночої історії вважають Г. Лернер. Її стаття «Нові підходи до вивчення жінок в американській історії», опублікована у «Журналі соціальної історії» восени 1969 р., стала тим програмним текстом, де вперше у систематичний спосіб було викладено феміністські принципи історичного дослідження. Учена критикувала історичну науку насамперед за надмірну увагу до сфери політичної влади та недооцінку тих царин життєдіяльності, в яких традиційно переважали жінки. Приймаючи той факт, що чоловіки й жінки справді різні, авторка наголошувала: «Ролі жінок і чоловіків у суспільстві різні, але їх значення однаково важливе. Тому і їхні досягнення слід вимірювати різними мірками. Визначити і застосувати такі мірила складно доти, доки наші прогалини у знаннях про фактичні внески жінок не буде заповнено. І саме це слід зробити». В іншій своїй статті – «Більшість віднаходить своє минуле», що й понині вважається класикою феміністського підходу в історії, – Г. Лернер розвиває бачення предмета та методології жіночої історії, указуючи на, здавалося б є цілком очевидним фактом: «Жіночий досвід охоплює все, що належить

до сфери людського; жінки поділяють і завжди поділяли світ нарівні з чоловіками у тому сенсі, що як мінімум половина досвіду людства належить жінкам». Продовжуючи ці міркування, вона визначає завдання жіночої історії: «Жінки завжди творили історію такою ж мірою, як і чоловіки, а не просто "робили свій внесок" у неї, але вони не знали, що вони створили та не мали інструментів для інтерпретації власного досвіду. Особливість нинішнього моменту полягає в тому, що жінки заявляють про свої повні права на власне минуле та виробляють засоби, щоб його інтерпретувати». Таким чином, Г. Лернер фактично визначила предметне поле жіночої історії – жіночий досвід у всіх без винятку сферах людської життєдіяльності [Кісь, 2012, с. 2].

Ще однією проблемою традиційної історіографії історики-феміністки вважали тенденцію узагальнювати все розмаїття жіночого досвіду, зводячи його до однієї універсальної категорії «жінка». Чи не від самого початку систематичного дослідження жіночої історії стало очевидним, що досвід жінок не лише є відмінним від досвіду чоловіків, але й досвід жінок різних соціальних верств, вікових, етнічних, расових, професійних, освітніх та інших груп також може бути дуже різним. Ще в 1969 р. Г. Лернер наголошувала: «Категорія "жінка" є надто широка та розмита, щоб слугувати надійною точкою відліку. Жінок складно концептуалізувати як групу, оскільки вони розпорошені серед населення» [Кісь, 2012, с. 13].

Прийнято вважати, що в Україні фемінізм виник у другій половині XIX ст. Як уже згадувалося про становище та роль української жінки в суспільному і сімейному житті у своїх творах писали Н. Кобринська, Ж. Алчевська, О. Кобилянська та інші автори [Соломін, 2004, с. 683].

Серед українських активісток цього часу виділялася Н. Кобринська, яка у 1884 р. ініціювала створення «Товариства руських жінок». Серед українських авторів побутує думка, що вона випередила західних жінок, обґрунтовуючи потребу докорінної зміни підходу до загальних категорій світосприйняття для належного розуміння ролі жінки, для досягнення цілей демократичного руху, справжньої рівності (між статями взагалі). Чоловіки не змінять становища жінки, не розкріпачать її навіть за найсильнішого намагання вивільнення мусить іти від самої жертви гніту, має бути самовивільненням. Узагалі не можна когось визволити – він сам спершу має стати вільним. Громадська діячка Л. Ляхоцька цитує уривок з листа Н. Кобринської до іншої української письменниці й активістки Г. Барвінок щодо важкого становища галицької жінки: «Перед нашим жіноцтвом замкнена дорога до вищої науки і щоби набути ширших відомостей, лишається лиш один засіб – читання книжок...». Послідовниця практики галицького жіночого руху С. Русова у 30-х рр. XX ст. зазначала: «Визволення жінки не є акт фемінізму, а такий же природний вияв політичної і культурної соціальної еволюції, яким був акт визволення кріпаків» [Ляхоцька, 2009, с. 3].

В радянській історіографії вивчення історії жінок було тісно пов'язано з марксистсько-ленінським підходом у «вирішенні жіночого питання». В його основі була концепція про вплив суспільного виробництва на звільнення жінки. Ще у 1919 р. ідеолог більшовизму В. Ленін визначав, що «для повного звільнення жінки і для дійсної рівності її з чоловіком потрібно, щоб було суспільне господарство і щоб жінка брала участь в суспільній продуктивній праці; тоді жінка буде займати таке ж положення, що і чоловік». До цієї ж думки схилилася і «емансипована комуністка»

О. Коллонтай [Лабур, 2009, с. 122]. Класовий підхід в дослідженні «жіночого питання» був застосований ще О. Коллонтай в книзі «Соціальні основи жіночого питання», написаній наспіх задля суто політичних цілей. О. Коллонтай хотіла приурочити її випуск до відкриття Першого Всеросійського жіночого з'їзду, що скликався феміністками і, тим самим, продемонструвати позицію соціал-демократів, – визначила основні підходи до дослідження жіночої теми в радянській науці наступних років. Базовою позицією при аналізі «жіночого питання» став класовий підхід. Так, О. Коллонтай писала, що суть «жіночого питання» глибоко закорінені в економіці. А її фраза з виступу на тому ж з'їзді, що «жіночий світ, як і світ чоловічий, розділений на два табори буржуазний і пролетарський», стала крилатою і зафіксувала загальну тенденцію розгляду «жіночого питання» жорстко крізь призму економіки і класового антагонізму. Цей підхід став обов'язковою нормою для історичних досліджень. З одного боку, О. Коллонтай продовжила традицію класової інтерпретації «жіночого питання», закладеної ще Ф. Енгельсом і А. Бебелем. З іншого боку, вона внесла певні нововведення, національні особливості в розвиток цієї теми. Так, обов'язковими складовими досліджень «жіночої» теми, жіночого руху стало перебільшення ролі політичної активності жінок-пролетарок, антифемінізму та ігнорування гендерних проблем всередині самого робітничого руху, що накладало на дослідника жорсткі обмеження в його роботі над темою [Кириленко, Луняк, 2019, с. 54-55].

А тому не дивно, що питання ролі компартії в історії жінок радянська історіографія визначила пріоритетним над іншими. Вже наприкінці 30-х рр. XX ст. в пропагандистській літературі замість трудової тематики стала домінувати партійна лінія. А з кінця 50-х рр. XX ст. темою своїх дисертаційних пошуків її обрали О. Омеляненко, О. Белінська, З. Мацина, Л. Вітрук, Н. Гнедишева, В. Оніпченко, С. Дудукалов, Т. Курченко. Однак, використані дисертантами методологічні канони на основі праць класиків марксизму-ленінізму та партійних настанов, а також зорієнтованість на історію партії, як похідну у вивченні історії жінок, призвели до однобічного і спрощеного розгляду визначеної проблеми. І, як слушно зауважила Т. Курченко, «загальним недоліком робіт стало вивчення тільки позитивного досвіду роботи партійних організацій республіки серед жінок-робітниць, позиція обійти негативні моменти в діяльності комуністів України, утримання від аналізу причин цих явищ». Разом з тим, вони засвідчили перехід від публіцистичного опису до самодостатньої дослідницької роботи і започаткували в радянській історіографії «партійну» дослідницьку модель вивчення історії жінок, з притаманними їй ідеологічними кліше та стереотипами. Її подальша розробка відбувалася не на історичних кафедрах та в наукових установах, а зусиллями професійних істориків (Л. Вітрук, О. Кронік, Г. Курій, М. Волошина, Є. Кастеллі, Н. Приходько, Г. Романчик, В. Сидоренко, Ж. Тимченко) навколо лекторських курсів товариства «Знання». Вони репрезентували офіційну політику держави у жіночому питанні. Було чітко визначено структуру можливого аналізу: «міжнародний жіночий» лектор повинен був тісно пов'язати свій виступ з директивами партії та звернути увагу на основоположні «ленінські принципи досягнення фактичної рівноправності жінок у соціалістичному суспільстві». Виділялися чотири головні позиції – участь жінок у суспільному виробництві (мали вирішальну роль), підвищення освіти, залучення їх до управління і охорона материнства й дитинства. Підкреслювалося, що «послідовна, наполеглива

боротьба за розкріпачення жінок – одна із славних сторінок історії КНРС» [Лабур, 2009, с. 125-126].

Отже, для радянської історіографії історії жінок 20–30-х рр. ХХ ст. був характерним підхід, що, по-перше, виходив з «ленінських принципів досягнення фактичної рівноправності жінок» й вирішальної ролі компартії в їх здійсненні, а по-друге, – зосереджувався на вивченні лише окремих питань, перш за все таких як участь жінок у суспільному виробництві та в партійній боротьбі. Класовий критерій, безальтернативність та заполітизованість наукового пошуку призводили до уніфікації самої категорії «жінки» як «багаточисельного загону трудящих мас». Невід’ємним атрибутом наукового дослідження стало ідеологічне кліше, яке складалося з певного набору цитат В. Леніна (як «ленінських принципів») та партійної лінії у вивченні історії жінок. А домінуючі догматизовані моделі досліджень («трудова» і «партійна») більше відображали політику репрезентації «вирішеності жіночого питання» офіційною владою, ніж відображали реальний об’єктивний процес [Лабур, 2009, с. 129].

Процес, що розвивався в радянській історіографії, хоча і з деяким запізненням, і з іншим підґрунтям, збігся з тенденціями західної історичної науки. Вітчизняна історіографія стартувала пізніше і на інших ідеологічних і методологічних підставах. Загальновідомо, що в Західній Європі і США поштовхом до розвитку історії жінок в кінці 1960 – початку 1970-х рр. послужило піднесення другої хвилі фемінізму. У вітчизняній історіографії новий сплеск інтересу до жіночої теми припав на рубіж 1970 – 1980 рр. Процес моделювався шляхом освоєння нових тем, залучення невідомих і невикористовуваних історичних джерел, і був відповіддю на виклик зарубіжних дослідників плідно, ефективно і навіть ефектно працювати на радянському матеріалі. В 1978 р. вже вийшла книга Р. Стайтса про російський жіночий рух, а згодом книги Л. Едмондсон, Б. Енгл, які також базувалися на радянському матеріалі. Не применшуючи високого професіоналізму і колосальної працездатності цих дослідників, успішність їх наукових кар’єр, певною мірою, була зумовлена фактом звернення до абсолютно невідомих сторінок російської історії, що зробило їх безумовними першовідкривачами у вивченні російських жінок і жіночого руху ХІХ – початку ХХ ст. Якщо дослідницьким надзавданням зарубіжних авторів було вивчення сформованих відносин підпорядкування жінок чоловікам у патріархальному російському суспільстві, а також вивчення жіночого спротиву, практики відстоювання своїх прав, і всі вони, так чи інакше, несли в собі дух феміністської ідеології, то в роботах радянських істориків того часу подібної рефлексії немає [Кириленко, Луняк, 2019, с. 56-57].

Вагоме місце в новітній українській історіографії займає і роль жіноцтва у суспільно-політичних відносинах, як-от у державно-політичному житті в цілому, жіноцтво України в революціях, участь жінок України у війнах ХХ ст. Дана проблематика є однією з найбільш розроблених, про що свідчить велика кількість публікацій. Дослідники займаються як загальними питаннями, а саме: формування, становлення, характеристика, становище, оцінка жіночого руху на різних етапах його розвитку, так і більш конкретними, тобто присвячують свої студії окремим регіонам і навіть організаціям або друкованим органам. В окрему когорту виділяються праці В. Абрамова, М. Гавришко, О. Гнатчук, Г. Іванущенко, К. Кобченко, О. Кривоший, Т. Расвич, А. Слугіна, та ін. Значний внесок у розвиток історичної науки зробили вчені

які займалися проблематикою ролі жіноцтва у духовній сфері життя українського народу (наука, освіта, мистецтво, релігія). Насамперед це праці О. Аніщенко, Г. Бондаренко, О. Давидюк, К. Руденко, С. Рудої, Т. Сухенко, О. Стяжкіної, І. Тимченко, Т. Тронько та ін.

Переважно це були науково-популярні, публіцистичні твори, що розкривали долю українських жінок, які в різні часи історії України долучалися до політики, науки, освіти, доброчинності, літератури тощо. Вони сприяли формуванню української нації та державності. Утім, як зазначають дослідники, науковий рівень таких публікацій є дуже різним і коливається від серйозних наукових монографій та наукових збірників до науково-популярних, публіцистичних та явно комерційних видань. Як слушно відмічає О. Кісь, серйозною вадою цих видань є низький професіоналізм авторів, який навіть за умови їх щирого ентузіазму та неймовірної працьовитості суттєво знижує наукову вартість деяких публікацій. В окремих випадках, диспонуючи багатими або й унікальними джерелами, автори не здатні ані їх проаналізувати та узагальнити, ані належно оформити чи змістовно прокоментувати. Відтак, опубліковані в них документи часто навіть не можуть бути надійним історичним джерелом для подальших студій. [Кириленко, Луняк, 2019, с. 60].

У роки української незалежності з'явилась низка історико-етнографічних досліджень, присвячених проблемам громадського побуту та звичаєвого права українців. Практично кожне з них розкриває деякі аспекти правового статусу та повсякденного життя жінки в сім'ї та сільській громаді. Однією з перших таких праць стала монографія Г. Горинь «Громадський побут сільського населення Українських Карпат XIX – 30-х рр. XX ст.: історіографія проблеми» (1993 р.), де містяться унікальні відомості про особливості становища вдів та покриток, прикмети подружніх стосунків, моделі розв'язання сімейних конфліктів тощо. Традиції української історичної феміністики продовжила монографія Р. Чмелика «Мала українська сім'я другої пол. XIX – поч. XX ст.» (1999 р.) у якій, поміж іншим, висвітлено гендерний розподіл праці у подружжі, гендерні відмінності соціалізації дітей тощо. Втім, висновок автора щодо визначальної ролі християнських принципів у взаєминах між чоловіками та жінками дав право говорити О. Кісь про абсолютизацію народної моралі, з одного боку, та упередженого й однобічного висвітлення деяких проблемних аспектів приватного життя українських селян, з іншого (йдеться про дошлюбні та позашлюбні статеві стосунки, подружню зраду, розлучення тощо). Надзвичайно важливими для розуміння специфіки становища жінок різного віку та подружнього статусу, різних суспільних верств, у різні періоди та на різних теренах мають історико-правничі дослідження. Розвідки О. Кривошия «Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)» (1996 р.), засновані на аналізі офіційного законодавства, літописних документів та свідчень іноземних мандрівників, висвітлюють еволюцію майнових та подружніх прав жінок, а також бачення жінок в контексті кримінального судочинства протягом X – XVII ст. І хоча дослідник схильний перебільшувати вагу права власності жінки на рухоме та нерухоме майно у формуванні її громадянських прав та особистих свобод, його праці все ж дають загальне уявлення про розвиток правового дискурсу щодо жінок у зазначений період. Натомість дослідження В. Глиняного «Правове становище заміжньої жінки» (1999 р.) розкриває основні положення цивільного законодавства Російської імперії щодо майнових прав дружини і матері, а також висвітлює процес

законодавчого закріплення влади чоловіка над дружиною у XIX ст. Окремі маловивчені аспекти повсякденного побуту жінки в традиційній українській селянській громаді та сім'ї також привернули увагу дослідників. Зокрема, народні уявлення про жіноче тіло, репродуктивні функції і сексуальність жінки, а також пов'язані з цим вірування, повсякденні практики та обряди стали предметом вивчення низки наукових розвідок українців (І. Колоднюк, С. Толстая, О. Боряк та ін.) Методологічну базу досліджень з жіночої історії в Україні помітно посилили видання двох спеціалізованих хрестоматій «Жінка в історії» та «Гендерний підхід: історія культура, суспільство». Попри те, що ці дві книги є цілком різними за своїм змістом та структурою, їхню важливість для студентів і молодих науковців, які тільки ознайомлюються з жіночою історією, важко переоцінити [Кириленко, Луняк, 2019, с. 60-63].

Особливе місце у вивченні українського феміністичного руху належить М. Богачевській (М. Богачевська-Хом'як – активістка українського жіночого руху в США, автор книги «Жінки в громадському житті України (1884-1939 рр.)»), яка представляє національне гноно дослідників. М. Богачевська зазначає, що вже напередодні Першої світової війни Міжнародні жіночі організації були чутливіші до боротьби за мир, ніж до обстоювання національних прав, які на східноєвропейських територіях були взаємо суперечливі, а для звичайної західноєвропейської чи американської феміністки просто бентежні. Жінки вийшли на світову арену під прапором пацифізму, з вимогою припинити військові дії [Концічка, 2017, с. 36].

Проблемами історіографії та історіософії українських жіночих студій присвячена однойменна праця О. Маланчук-Рибак «Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні» (1999 р.). Окрім докладного огляду народознавчих розвідок про українських жінок другої половини XIX – початку XX ст. та сучасних досліджень з історії жіночого руху в Україні, авторка аналізує передумови та чинники формування в українознавстві головних символів жіночого, що «трансформувались у сталі національні жіночі архетипи і визначили основні параметри інтерпретації суспільної ролі жінки в народознавстві». Дослідниця слушно наголошує на властивій представникам так званої романтичної школи народознавців кінця XIX ст. схильності перебільшувати роль жінки в українській родині та у творенні національно культурного часопростору українців, що виявилось у відповідних розвідках фольклорно-етнографічного спрямування і спричинило утвердження системи символів, міфологем та культурних архетипів жінки. Авторка також розмірковує над однією з найгостріших проблем сучасних гендерних і жіночих досліджень в історії – проблемою непрофесійності й поверховості. Саме це призводить до збереження в сучасному народознавстві тенденції ідеалізувати, а не аналізувати образ жінки в українській культурі, обмежуючи все розмаїття її буття класичним трикутником мати/дружина/патріотка. Такі тенденції до ідеалізації родинного життя, сакралізації образу матері та однобічно романтичного потрактування стосунків у традиційній українській сім'ї почасти збереглися досі [Кириленко, Луняк, 2019, с. 60-61].

Особливо актуальним для сучасних теоретичних підстав вивчення фемінізму стали дослідження висвітлення становища жінки в арабському світі. «Жіночі питання» стали актуальними і в контексті сучасного ісламського фундаменталізму. Польська дослідниця Є. Махут-Мендецька стереотипи поведінки чоловіків виводить з традицій арабського світу. При цьому вона бачить їх у наступному: незалежність, довіра до

себе, підприємливість, домінування у суспільстві і сім'ї, амбіції, агресивність, формування і розвиток індивідуальних і самодостатніх схильностей. До інших поведінкових чоловічих стереотипів, на її думку, належать: вміння вирішувати проблеми, відчуття гендерної переваги, важливості, зрештою вищості, відвага, відповідальність та визначеність у діях. До чисто чоловічих рис приписуваних їм дослідниця відносить: здатність до відстоювання своєї думки, раціональне мислення, брак інтерперсональної вразливості [Machut-Mendecka, 2009, с. 104].

Таким чином за аналізу історіографічної традиції спостерігається виразна тенденція до домінування у вітчизняній історіографії фемінологічного підходу до фемінологічних студій, коли більшість авторів намагаються вписати жінку в історію, змушуючи читача побачити щось до цього небачене, відчуті забуте і не почуте. Досить часто ми бачимо спроби підміни понять, намагання замінити гендерні дослідження жіночою історією та історією чоловіків. Гендерні історичні та етнологічні студії в Україні все ще перебувають на етапі становлення, намагаються долати нелегкий шлях самоствердження та інституалізації в середовищі української академічної науки та освіти. Значною мірою, успіх сучасних вчених у цьому процесі залежить від повноцінного долучення вітчизняних вчених до зарубіжного наукового процесу, до застосування світових наукових надбань, здатності науковців до опанування і ефективного використання в дослідницькій практиці сучасного методологічного інструментарію на українському джерельному ґрунті. Сьогодні ставить перед вітчизняною історичною наукою невідкладне завдання написати історію формування і функціонування системи взаємовідносин і взаємодій, що стратифікують суспільство за статевими ознаками, історію уявлень про «жіноче» і «чоловіче» як категорії соціального ієрархічного порядку, історію самоуявлень чоловіків, жінок і сексуальних меншин [Кириленко, Луняк, 2019, с. 60-63].

Сучасна українська гуманітаристика, що включає широке поле історії, літератури та літературної критики, продовжуючи фемінологічні традиції другої половини XIX – початку XX ст., розглядає жінку під новим кутом зору, відповідно до культурно-соціальних трансформацій та модерної рецепції її як самодостатньої особистості [Буряк, 2007, с. 116].

Етапи розвитку жіночих рухів та формування в їх рамках феміністських вимог пов'язані із еволюцією перших гуманістичних поглядів щодо жінки у стародавніх цивілізаціях до сьогодишнього багатовекторного фемінізму, який визначається рівнем суспільно-політичних змін, здатністю громадянських інституцій до вирішення гендерної проблематики, змістом роботи самих жіночих організацій і товариств [Концічка, 2017, с. 41].

Висновки. Ті соціальні зрушення, які відбуваються сьогодні у країні примушують по-новому осмислити проблему фемінізму. Глибинне, серйозне, міждисциплінарне дослідження ролі жінки в історії має особливе значення не тільки тому, що об'єктивно відтворює її участь у цивілізаційних здобутках людства, але і дозволяє оцінити здатність конкретного суспільства до модернізації – переходу до демократії та цивілізаційних гендерних стосунків. Адже права жінки є невіддільною складовою прав людини, одного з параметрів модернізації. І саме дослідження жіночої історії дозволить дати відповідь чи здатні ми сприйняти і засвоїти ідеали, цінності та норми демократії. Незважаючи на вагомий доробок у висвітленні проблеми фемінізму у спеціальній науковій літературі та публіцистиці існують на заповненні

сюжетні лакуни, а також стереотипи, політизовані сюжети, які вимагають переосмислення гендерної історіографічної традиції у світлі модерного наукового дискурсу.

Список використаних джерел та літератури

- Kopaliński W., 2006. *Encyklopedia – drugiej płci. Wszystko o kobietach*, Warszawa, Oficyna wydawnicza RYTM.
- Machut-Mendecka E., 2009. *Mężczyzny o migdałowych oczach (męskość kultury arabskiej)*, Warszawa, WA Dialog.
- Андрусяк Т., 2001. *Історія політичних та правових вчень*, Львів, Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка.
- Буряк, Л., 2007. Образ жінки в українській гуманітаристиці, *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, Серія 6: Історичні науки*, Вип.4, Київ, с. 112–117.
- Гришко В., Лівчук С., 2019. Історичні передумови формування гендерної нерівності у суспільстві. *Підприємство, господарство і право, науково-практичний юридичний журнал*, № 2, Київ, с. 141–145.
- Кириленко С., Луняк Є., 2019. *Гендерні історичні студії: світовий та вітчизняний досвід*, Ніжин, видавець ПП Лисенко М.
- Кісь, О., 2012. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології, *Український історичний журнал*, № 2, Львів, с. 159–172.
- Конціцка Г., 2017. *Теоретико-методологічні основи дослідження феміністських рухів у політиці: дис. канд. політ. наук: 23.00.01*, Львів.
- Лабур О., 2009. Радянська історіографія про звільнення жінки в Україні 20-30-х рр.: перетворення ідеї в догму, *Сторінки історії: збірник наукових праць*, Вип. 28, Київ, с. 121–129.
- Ляхощка Л., 2009. Потужне світло на небосхилі української думки, *Жіночий світ. Women's World*, Ч. 3–4, Київ, с. 36–37.
- Соломін О., 2004. *Фемінізм. Політологічний енциклопедичний словник*, Київ, Генеза.

References

- Andrusiak T., 2001. *Istoriia politychnykh ta pravovykh vchen [History of political and legal doctrines]*, Lviv, Vydavnychiy tsentr LNU im. Ivana Franka. (in Ukrainian).
- Buriak, L., 2007. *Obraz zhinky v ukrainskii humanitarystysi [The image of a woman in the Ukrainian humanities]*, *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. P. Drahomanova, Serii 6: Istorychni nauky*, Vyp.4, Kyiv, s. 112–117. (in Ukrainian).
- Hryshko V., Livchuk S., 2019. *Istorychni peredumovy formuvannia hendernoi nerivnosti u suspilstvi [Historical preconditions for the formation of gender inequality in society]*, *Pidpryemstvo, gospodarstvo i pravo, nauково-praktychnyi yurydychnyi zhurnal*, № 2, Kyiv, s. 141–145. (in Ukrainian).
- Kis, O., 2012. *Zhinocha istoriia yak napriamok istorychnykh doslidzhen: stanovlennia feministskoi metodolohii [Women's history as a direction of historical research: the formation of feminist methodology]*, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 2, Lviv, s. 159–172. (in Ukrainian).
- Kontsitska G., 2017. *Teoretyko-metodolohichni osnovy doslidzhennia feministykykh rukhiv u politytsi: dys. kand. polit. nauk: 23.00.01 [Theoretical and methodological foundations of the study of feminist movements in politics]*, Lviv. (in Ukrainian).
- Kopaliński W. 2006. *Encyklopedia – drugiej płci. Wszystko o kobietach [Encyclopedia - Second Sex. All about women]*, Warszawa, Oficyna wydawnicza RYTM. (in Polish).
- Kyrylenko C., Luniak Ye., 2019. *Henderni istorychni studii: svitovi ta vitchyzniani dosvid [Gender historical studies: world and domestic experience]*, Nizhyn, vydavets PP Lysenko M. (in Ukrainian).
- Labur O., 2009. *Radianska istoriografii pro «zvinnennia zhinky» v Ukraini 20-30-kh rr.: peretvorennia idei v dohmu [Soviet historiography on the liberation of women in Ukraine in the 1920s and 1930s: turning an idea into a dogma]*, *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*, Vyp. 28, Kyiv, s. 121–129. (in Ukrainian).
- Liakhotska L., 2009. *Potuzhne svitlo na neboskhyli ukrainskoi dumky [Powerful light in the sky of Ukrainian thought. Women's world]*, *Zhinochyi svit. Womens World*, Ch. 3–4, Kyiv, s. 36–37. (in Ukrainian).

Machut-Mendecka E., 2009. *Mężczyzny o migdałowych oczach (męskość kultury arabskiej)* [A man with almond eyes (masculinity of Arab culture)], Warszawa, WA Dialog. (in Polish).

Solomin O., 2004. *Feminizm. Politolohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Feminism. Political science encyclopedic dictionary], Kyiv, Heneza. (in Ukrainian).

SUMMARY
THEORY AND PRACTICE OF FEMINISM IN THE CONTEXT OF MODERN
HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

Dorofeeva Natalia

Student of the Faculty of History,
Studeniy, Secretary of the Department of History and Archeology of the Slavs,
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

The article examines the historiography of the origins of the feminist concept, its formation and formation as an ideology and methodology of historical research. It is argued that the stages of development and formation of the historiographical tradition of gender issues are associated with the evolution of the first humanistic views on women in ancient civilizations, during the Middle Ages, through their crystallization in the Modern period to the present. The genesis of the term "feminism" is characterized. Historians' views on the formation of ideas of women's emancipation and gender equality are considered. The concepts of intellectuals who tried to explain the causes of gender inequality and offer tools to overcome this phenomenon are highlighted. In the historiographical context, the stages of theoretical development of the concept of feminism are characterized. A review of approaches to writing "women's history" by Western researchers during the second half of the twentieth century. The problems of historiography of feminism in Ukraine are highlighted, with an emphasis on its specific features. The origin and spread of feminist views among the Ukrainian intellectual establishment in the second half of the XIX century are considered. It turns out that the formation of feminism in Ukraine took place in line with the national revival. A review of the works of Soviet researchers of feminism. The directions and priorities of comprehension of "feminist history" are defined, the influence of the official ideology of construction by researchers of the corresponding scientific narrative is shown. Variants of the vision of "women's history" by the humanists of independent Ukraine are presented, among which the issues of formation, formation, characteristics, position, assessment of the women's movement at different stages of its development, as well as the study of historical roots of feminism.

Key words: feminism, "women's history", "women's issue", emancipation, Soviet historiography, domestic historiography, foreign historiography, gender.

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК: 001.891:631.1(477)«18/20»

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.25>

РОЗВИТОК НАПРЯМІВ ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВИХ ШКІЛ З УДОСКОНАЛЕННЯ АГРОЕКОСИСТЕМ У ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТЬ)

Коваленко Наталія Петрівна

доктор історичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий
співробітник сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та
техніки ННСГБ НААН України, м. Київ

e-mail: BoikoNP@ukr.net<https://orcid.org/0000-0002-0996-0732>

Розвиток аграрного сектору України забезпечується впровадженням ефективних агроєкосистем, які базуються на використанні науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін з ефективним чергуванням різних біологічних груп культур, застосуванні систем раціонального удобрення та обробітку, а також екологічно безпечних заходів. В свою чергу удосконалення агроєкосистем у різних ґрунтово-кліматичних умовах України ґрунтується на нагромадженні та синтезі наукових знань. У статті на основі системно-історичного підходу проаналізовано діяльність низки галузевих наукових шкіл з удосконалення агроєкосистем для спеціалізованих господарств, розміщених у різних ґрунтово-кліматичних умовах Лісостепу України. Зокрема, охарактеризовано функціонування двох наукових шкіл зернового напрямку та трьох наукових шкіл зерно-бурякового напрямку, які відзначилися високим рівнем наукових досліджень у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., що пов'язано з раннім становленням цих напрямів у землеробстві. Визначено, що передумовою їх виникнення було нагромадження теоретичних знань, наявність повноцінних перспективних дослідницьких програм, що стало можливим лише з організацією мережі галузевих наукових установ. З'ясовано, що основними осередками їх формування стали кафедри галузевих закладів вищої освіти і лабораторії науково-дослідних інститутів, які відіграли роль провідних підрозділів з нагромадження та популяризації наукових знань про агроєкосистеми різних напрямів спеціалізації. Встановлено, що специфіка їх діяльності полягала в органічному поєднанні фундаментальних і прикладних знань, їх теоретичних та практичних засад, що проявлялися у створенні та систематизації прогресивних здобутків, апробації та запровадженні отриманих результатів у виробництво.

Ключові слова: розвиток, удосконалення, науково-дослідні інститути, заклади вищої освіти, агроєкосистеми, наукові знання, напрями спеціалізації.

Постановка проблеми. Розвиток аграрного сектору України забезпечується впровадженням ефективних агроєкосистем, які базуються на використанні науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін з ефективним чергуванням різних біологічних груп культур, застосуванні систем раціонального удобрення та обробітку, а також екологічно безпечних заходів [Демиденко, 2019, с. 69]. Їх запровадження вирішує важливі практичні завдання у двох напрямках: відтворення родючості ґрунтів та збереження навколишнього природного середовища, а також забезпечення якісним продовольством населення України [Бойко, 1990, с. 5].

Удосконалення агроєкосистем у різних ґрунтово-кліматичних умовах України ґрунтується на нагромадженні та синтезі наукових знань, що забезпечуються сприятливими умовами для подальшої наукової творчості вчених, здатних розширювати ефективну пошукову діяльність [Коваленко, 2014, с. 264]. У розвиток агроєкосистем суттєвий внесок зробили вчені наукових шкіл, у діяльності яких чітко простежується генезис основних наукових теорій і концепцій, традиції наукової творчості, спадкоємність поколінь. Важливим є з'ясування передумов створення, закономірностей і специфіки діяльності наукових шкіл щодо удосконалення агроєкосистем для різних ґрунтово-кліматичних умов України, систематизації їх наукових розроблень для зони Степу, Лісостепу та Полісся [Юркевич, 2011, с. 225]. Першочерговим є виконання комплексного оцінювання діяльності наукових шкіл, їх внеску у розвиток теоретичних та методологічних основ перспективного землеробства.

Історіографічний огляд. Ефективне функціонування наукових шкіл є однією з дискусійних проблем у розвитку науки, існування якої, насамперед, зумовлюється багатогранністю визначених понять. Окремі аспекти вищенаведеної проблеми знайшли своє відображення у наукових працях С. Р. Микулінського, В. І. Онопрієнка, Ю. О. Храмова, М. Г. Ярошевського та інших дослідників історії науки [Храмов, 1991; Онопрієнко, Ткаченко, 2010; Микулинский, Ярошевский, 1977].

Мета. Маємо на меті проаналізувати діяльність низки галузевих наукових шкіл з удосконалення агроєкосистем для спеціалізованих господарств, розміщених у різних ґрунтово-кліматичних умовах Лісостепу України.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до аналізу діяльності наукових шкіл, потрібно відмітити, що не кожен науковий колектив може отримати такий статус. Наукову школу розглядають як неформальну творчу співдружність дослідників різних поколінь високої наукової кваліфікації на чолі з науковим лідером у межах певного наукового напрямку [Храмов, 1991, с. 3]. Вони повинні бути об'єднані спільними підходами до вирішення проблеми, стилем роботи та мислення, оригінальністю ідей і методів реалізації наукової програми, що одержала важливі результати та здобула авторитет і суспільне визнання у відповідній галузі [Онопрієнко, 2010, с. 434; Микулинский, 1977, с. 22].

Наукова школа з розвитку агроєкосистем повинна охоплювати щонайменше 3-4 покоління вчених з тривалістю існування не менше 80-100 років та з кількістю її представників понад 25-30 [Коваленко, 2014, с. 264]. Специфіка їх діяльності полягає в органічному поєднанні теоретичного та прикладного аспектів, що проявляється в опрацюванні та систематизації теоретичних знань, впровадженні результатів наукових досліджень у практичне виробництво. Їм притаманна соціальна зорієнтованість, що визначається специфікою безпосередньо об'єкта дослідження, яким є сільськогосподарські культури, і завданнями, які полягають у розробленні ефективних технологій їх вирощування. Розвиток агроєкосистем визначається нагромадженням знань у землеробстві, перейнятих і творчо переосмислених із суміжних теоретичних наук, першочергово природознавства. Це зумовлює специфічну рису їх діяльності – комплексність підходів, застосування здобутків у біологічних науках як теоретичної основи для подальшого розвитку агроєкосистем.

Ґрунтуючись на системному підході, виділено низку вимог, які повинна задовольняти наукова школа з удосконалення агроєкосистем. Зокрема, цілісність, що

забезпечується органічною інтеграцією наукових пошуків окремих вчених і генерацій, об'єднаних загальною програмою та стилем дослідницької роботи; структурованість та ієрархічність, що зумовлюються підпорядкованістю та особливостями внутрішньої структури наукової школи, сформованої під керівництвом вченого-лідера; багатофункціональність, що полягає у виконанні навчальної, інформативної, дослідницької, соціокультурної та інших функцій; варіативність, що пояснюється можливістю існування наукових шкіл різних типів [Коваленко, 2014, с. 265].

Важливими є динамічність розвитку, що пов'язана з виникненням нових шкіл на місці попередніх, безперервним пошуком та синтезом нових знань на основі уточнення методик і підходів, постановки адекватних завдань; запровадженням нових категорій та понять, які ґрунтовно відображають природу явищ дослідження і забезпечують прогнозування їх розвитку; відкритість, що позначається, з одного боку, надходженням нових ідей, залученням новітніх дослідницьких одиниць, з іншого – задоволенням запитів суспільства щодо кінцевого результату її діяльності – наукової та наукоємної продукції [Храмов, 1991, с. 435]. Обов'язковими критеріями наукової школи є самоорганізованість та самодостатність, що полягає у здатності самостійно підтримувати або удосконалювати рівень своєї організації при зміні внутрішніх або зовнішніх умов існування, функціонувати для підвищення стійкості, збереження цілісності; цілеспрямованість, що забезпечується підпорядкованістю діяльності чітко визначеній дослідницькій програмі, безперервним розвитком певних наукових напрямів кількома поколіннями вчених; результативність, яка встановлюється за рівнем отриманої наукової продукції; здатність до самопрезентації, що здійснюється через популяризацію здобутків вчених наукової школи: публікацій, семінарів, конференцій тощо [Коваленко, 2014, с. 265].

Передумовами становлення наукових шкіл з удосконалення агроєкосистем є нагромадження та впорядкування теоретичних знань, наявність повноцінної дослідницької програми на перспективу, що стало можливим лише з організацією мережі галузевих інститутів. Основними осередками їх створення стали кафедри вищих навчальних закладів та лабораторії науково-дослідних інститутів, які відіграли роль провідних підрозділів нагромадження, примноження і розповсюдження фундаментальних та прикладних галузевих знань. У другій половині XIX – на початку XX ст. засновано низку галузевих наукових шкіл, аналізування напрямів діяльності яких з удосконалення агроєкосистем у різних ґрунтово-кліматичних умовах Лісостепу України забезпечить використання найістотніших здобутків минулого для перспективного розвитку аграрної науки та практики.

Відому в Україні та за її межами наукову школу з розвитку агроєкосистем зернового напрямку у Правобережному Лісостепу України засновано у 1868 р. в Уманському училищі землеробства і садівництва (нині Уманський національний університет садівництва). Ще на початку її заснування професором А. С. Гусаківським сформовано ефективні технології вирощування сільськогосподарських культур у плодозмінних сівозмінах Правобережного Лісостепу України [Коваленко, 2014, с. 292]. У 1912 р. теоретико-методологічні аспекти ефективних технологій вирощування сільськогосподарських культур у сівозмінах розвинув професор М. К. Васильєв, який опублікував підручник «Частное земледелие или учение о полевых и луговых культурах», що тривалий час був основним для сільськогосподарських навчальних закладів [Карасюк, 1999, с. 6].

Послідовником наукової школи став професор С. С. Рубін, який визначив кращі попередники зернових культур, своєчасні періоди обробітку ґрунту та внесення добрив у сівозмiнах для умов Правобережного Лісостепу України. Його учні професори В. П. Гордієнко, В. О. Єщенко обґрунтували теоретико-методологічні основи застосування поверхневого обробітку ґрунту під зернові культури [Карасюк, 1999, с. 31]. У другій половині ХХ ст. наукова школа отримала визнання завдяки розробленню і впровадженню: П. М. Федченком ефективних зерно-бурякових сівозмiн; Г. Д. Деркачем, О. І. Зінченком покривних культур для багаторічних бобових трав у кормових сівозмiнах; А. Ф. Діхтярем, С. С. Рубіним багатопільних сівозмiн з різними видами парів та широким набором попередників озимої пшениці [Коваленко, 2014, с. 293]. Науковцями визначено ефективні напрями розвитку агроєкосистем: І. М. Карасюком – системи удобрення у зерно-бурякових сівозмiнах; О. І. Ольховською – попередники у польових сівозмiнах; О. М. Лiпiнським – прифермські сівозмiни з різним насиченням проміжними культурами; В. С. Підвисоцьким – попередники у насінницьких сівозмiнах [Бойко, 1973, с. 79].

Вченими наукової школи приділено значну увагу встановленню теоретико-методологічних основ оптимізації агроєкосистем: О. П. Данилевським, С. С. Рубіним – заміни чистого пару зайнятим, багаторічних трав – однорічними; О. Б. Карнаухом, Ю. Ф. Терещенком – ефективних попередників для сильних сортів озимої пшениці із внесенням добрив; В. О. Єщенком, В. П. Опришко – агроєкологічного оцінювання сівозмiн; В. П. Гордієнком – спеціалізованих сівозмiн з вирощуванням зернових культур і цукрових буряків [Коваленко, 2014, с. 293]. На початку ХХІ ст. найближчим спадкоємцем наукових традицій С. С. Рубіна – професором В. О. Єщенком вперше всебічно агроєкономічно обґрунтовано ефективні польові сівозмiни різного господарського напрямку. Його учні здійснили суттєвий внесок у розроблення ефективних агроєкосистем: В. П. Опришко – розробив сівозмiни з оптимальним насиченням зернофуражними культурами; С. П. Коваль, А. В. Новак – опрацювали широкий набір ефективних попередників для олійних культур та ярого ріпаку; М. В. Калієвський – визначив раціональний основний обробіток ґрунту під олійний льон; С. В. Усик – науково обґрунтоване чергування культур у сівозмiнах з короткою ротацією.

Вченими наукової школи опубліковано понад 100 наукових праць, серед яких важливими стали: монографії С. С. Рубіна «Сівозмiни» (1962), «Щоб ґрунти були родючими» (1969); В. О. Єщенка, П. Г. Копитка, В. П. Опришка «Сівозмiни лісостепової зони» (2007). Велике значення мали підручники та навчальні посібники: С. С. Рубіна «Загальне землеробство» (1950, 1954, 1964), «Землеробство» (1967, 1980); В. О. Єщенка «Загальне землеробство» (2004); І. Д. Примака, В. О. Єщенка, Ю. П. Манька «Сівозмiни в землеробстві України» (2008) та численні методичні вказівки для практичного впровадження сівозмiн різних типів і видів [Коваленко, 2014, с. 294]. Науковою школою підготовлено понад 80 кандидатів і докторів наук. На початку ХХІ ст. вчені наукової школи продовжують свою діяльність, вирішуючи наступні завдання: встановлення агроєкологічного обґрунтування короткоротаційних сівозмiн з високим насиченням зернофуражними культурами; розроблення мінімізації основного обробітку ґрунту під зернові та просапні культури у сівозмiнах; агроєкологічне обґрунтування заходів боротьби з бур'янами у сівозмiнах Правобережного Лісостепу України.

Заслуговує на увагу відома в Україні та за її межами наукова школа з розвитку агроєкосистем зернового напрямку у Лісостепу України, заснована у 1898 р. в Центральній агрохімічній лабораторії (нині ННЦ «Інститут землеробства НААН»). З початку її створення під керівництвом академіка О. І. Душечкіна започатковано системні дослідження з ефективного внесення мінеральних добрив: суперфосфату, селітри, томасшлаку; хімічної меліорації: вапнування кислих та гіпсування солонцюватих ґрунтів; ефективного насичення сівозмін зерновими культурами [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 18, спр. 7874, арк. 5]. На початку ХХ ст. розширення системних досліджень з удосконалення внесення вапна та інших агрохімічних заходів у сівозмінах Лісостепу продовжив найближчий учень академіка О. І. Душечкіна кандидат наук Ф. А. Попов. Він опублікував понад 110 наукових праць, серед яких монографія «О несостоятельности травополья в научных основах системы земледелия» (1961). Професор О. М. Надєждин розробив ефективні зерно-бурякові сівозміни; кандидат наук І. Л. Колоша обґрунтував ефективні системи удобрення; Г. Г. Махов запровадив ґрунтозахисні сівозміни для ерозійно небезпечних ґрунтів [Коваленко, 2014, с. 297].

У другій половині ХХ ст. наукова школа отримала визнання завдяки визначенню кандидатом наук В. О. Пастушенком нових підходів до теоретико-методологічних основ сівозмін різних типів і видів, насичених 40-100% зерновими, 10-40% технічними, 10-60% кормовими та проміжними культурами для різної спеціалізації сільськогосподарського виробництва [Демиденко, 2019, с. 66]. Вченими наукової школи П. І. Бойком, І. Г. Захарченком, В. В. Кульбідію, Г. К. Медвідем, І. Г. Предком вперше встановлено наукові та методологічні принципи розміщення сільськогосподарських культур у зерно-просапних сівозмінах для господарств Північно-Західного Лісостепу України [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 21, спр. 34, арк. 15-74]; явище несумісності культур, алелопатичної ґрунтової та інших біологічних чинників, що стримували зростання продуктивності сівозмін [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 21, спр. 43, арк. 1-51]; теоретичні, методологічні та практичні основи протиерозійних заходів, що включали протиерозійну організацію території й запровадження ґрунтозахисних сівозмін [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 20, спр. 422, арк. 61-69].

Науковцями розроблені ефективні системи обробітку ґрунту, удобрення, сівозмін в умовах зрошення, раціональні режими зрошення сільськогосподарських культур у різних ґрунтово-кліматичних умовах [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 22, спр. 128, арк. 3-10]; заходи боротьби із засоленням та заболоченням ґрунтів [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 22, спр. 514, арк. 41-57]; якість сільськогосподарської продукції в залежності від складу і чергування культур у сівозмінах Лісостепу [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 20, спр. 725, арк. 29-130]; заходи створення і збереження багаторічних сінокісно-пасовищних угідь високої продуктивності шляхом запровадження лучних сівозмін з різним насиченням просапними культурами [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 22, спр. 514, арк. 41-57].

На початку 1990-х років вченими наукової школи вперше в Україні розпочато і здійснено системні дослідження кругообігу азоту в системі «ґрунт – добриво – рослина – вода – атмосфера» за допомогою стабільного ізотопу азоту, параметрів симбіотичної і несимбіотичної азотфіксації в польових умовах [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 20, спр. 234, арк. 5-69]. Під керівництвом В. О. Пастушенка опубліковано

понад 170 наукових праць, серед яких монографії: «Сівозміни в колгоспах України» (1959), «Ерозія ґрунтів та боротьба з нею» (1961), «Сівозміни в Україні» (1966, 1972), «Інтенсивні сівозміни Лісостепу і Полісся» (1975) [Демиденко, 2019, с. 67]. Його учні значно розширили теоретико-методологічні напрацювання щодо удосконалення агроєкосистем зернового напрямку у різних ґрунтово-кліматичних умовах України.

Одним із напрямів, що отримав широкий розвиток у землеробстві, сформував кандидат наук І. Г. Захарченко, яким вперше в Україні у широких масштабах встановлено баланс поживних речовин в інтенсивних зернових сівозмінах. Зазначений науковий напрям розширив кандидат наук Г. К. Медвідь, який вперше розробив теоретичні та методологічні основи кількісного та якісного оцінювання прибутково-витратних статей балансу азоту у зернових сівозмінах [Демиденко, 2019, с. 67]. Другий напрям, що отримав широкий розвиток у землеробстві, сформував доктор наук В. В. Кульбіда, який вперше встановив теоретико-методологічні основи інтенсифікації та біологізації зернових сівозмін шляхом підвищення ролі післяжнивних та післяукісних культур. Зазначений науковий напрям розширив кандидат наук І. Г. Предко, який вперше визначив науково-практичні основи інтенсивних зерно-просапних сівозмін для Лісостепу України [Коваленко, 2014, с. 299].

Дослідження з удосконалення теоретико-методологічних основ вирощування кукурудзи та інших сільськогосподарських культур в інтенсивних спеціалізованих сівозмінах Лісостепу України продовжено найближчим учнем В. О. Пастушенка – професором П. І. Бойком, який очолює наукову школу з 1992 р. Ним здійснено всебічне агротехнічне оцінювання попередників кукурудзи у зв'язку з дією чинників інтенсифікації землеробства [Коваленко, 2014, с. 300]. Встановлено екологічні чинники ґрунтової під впливом кукурудзи та інших сільськогосподарських культур, а саме: формування негативних алелопатичних ефектів ґрунту і коренів рослин – токсичність при беззмінному вирощуванні.

На початку ХХІ ст. під керівництвом професора П. І. Бойка вченими наукової школи О. О. Артющенком, В. О. Бороданем, Н. П. Коваленко, В. В. Кульбідою для умов Лісостепу розроблено теоретико-методологічні основи і екологічно безпечні технології відтворення родючості ґрунтів та системи управління цим процесом шляхом раціонального землекористування, створено моделі ґрунтозахисних систем землеробства з використанням вискоєфективних добрив та хімічної меліорації [Науковий архів ННЦ «Інститут землеробства НААН», оп. 2, спр. 839, арк. 84]. Встановлено біологічні та агроєкологічні принципи організації зональних агроєкосистем Лісостепу [Науковий архів ННЦ «Інститут землеробства НААН», оп. 2, спр. 868, арк. 98]; науково-практичні основи сівозмін з довгою ротацією для великих господарств різної спеціалізації та вузькоспеціалізованих сівозмін з короткою ротацією для фермерських. З'ясовано ефективність альтернативного землеробства з максимальним використанням біологічних засобів інтенсифікації [Науковий архів ННЦ «Інститут землеробства НААН», оп. 2, спр. 938, арк. 191], систем землеробства для захисту ґрунтів від ерозії [Науковий архів ННЦ «Інститут землеробства НААН», оп. 2, спр. 902, арк. 143-144].

Професор П. І. Бойко вперше започаткував комплексні фундаментальні дослідження з визначення впливу біологічних чинників родючості ґрунту на продуктивність сільськогосподарських культур у сівозмінах, родючість та

фітосанітарний стан ґрунту для подолання негативної дії ґрунтовтоми [Демиденко, 2019, с. 69]. Його учень – член-кореспондент НААН – директор ННЦ «Інститут землеробства НААН» В. Ф. Камінський вперше обґрунтував агробіологічні основи інтенсифікації вирощування зернобобових культур у сівозмінах в умовах Лісостепу України, опублікував понад 130 наукових праць, отримав 2 патенти на винаходи.

Учні професора П. І. Бойка здійснили суттєвий внесок у опрацювання теоретико-методологічних основ ефективного чергування сільськогосподарських культур у зерно-просапних сівозмінах для умов Лісостепу України: М. М. Назаренко – кукурудзи на зерно; К. М. Вишнякова – кукурудзи на зерно і силос; Ю. І. Сологуб – цукрових буряків; О. В. Єгоров – картоплі; О. Є. Корецький, М. Г. Фурманець – озимої пшениці; Л. С. Квасніцька – зернових культур [Демиденко, 2019, с. 69]. Професор П. І. Бойко опублікував понад 280 наукових праць, серед яких монографії «Кукурудза в інтенсивних сівозмінах» (1990), «Сівозміни та родючість чорнозему Лівобережного Лісостепу: монографія» (2019); підручник «Екологічні проблеми землеробства» (2010). Важливими є численні наукові та методичні видання, серед яких наукова публікація «Prediction humus level of black soils of Forest-Steppe Ukraine depending on the application of crop rotation, fertilization and tillage» (2019) у виданні «International Journal Of Ecosystems And Ecology Science», що включене до міжнародної наукометричної бази «Web of Science» [Демиденко, 2019, с. 70].

На початку ХХІ ст. науковці вирішують наступні завдання: наукове обґрунтування теоретико-методичних основ і практичного впровадження сівозмін на основі контролювання родючості ґрунту, кількості та якості врожаю, економічного та енергетичного оцінювання зазначених заходів; удосконалення агроєкосистем з оптимальним розміщенням сільськогосподарських культур, адаптованих до ґрунтово-кліматичних умов та спеціалізації господарств; розроблення і впровадження зернових сівозмін з різною ротацією для господарств широкої спеціалізації зі створенням моделі культурної агроєкосистеми з урахуванням елементів органічного землеробства [Демиденко, 2019, с. 71].

Відому в Україні та за її межами наукову школу з розвитку агроєкосистем зерно-бурякового напрямку у Лісостепу України засновано у 1898 р. в сільськогосподарському відділенні Київського політехнічного інституту (нині Національний університет біоресурсів і природокористування України). Ще з початку її заснування професором М. П. Чирвинським започатковано, професором П. Р. Сльозкіним розширено встановлення ефективних технологій вирощування озимої пшениці та цукрових буряків у сівозмінах із застосуванням раціональних систем удобрення [Коваленко, 2014, с. 303]. Професором О. В. Ключаровим визначено ефективність застосування комплексного поєднання обробітку ґрунту та удобрення у зерно-бурякових сівозмінах для умов Лісостепу України [Діденко, 1998, с. 12].

У розвиток теоретичних основ розроблення ефективного вирощування зернових культур та цукрових буряків у сівозмінах для умов недостатнього зволоження зробив професор В. В. Колкунов; вперше визначив морозостійкість озимих зернових культур у сівозмінах та розробив їх ефективне чергування з цукровими буряками професор А. Г. Михаловський [Державний архів м. Києва, ф. 1331, оп. 3, спр. 304, арк. 1]; встановив ефективне вирощування озимого жита у сівозмінах та кращі його попередники – професор А. Г. Терниченко. Пріоритетні

дослідження з визначення ефективних сівозмін з різним насиченням зерновими, просапними та кормовими культурами здійснили професори О. Ю. Барабаш, Є. П. Вотчал, І. М. Гудков, Г. І. Демидась [Коваленко, 2014, с. 303].

У другій половині ХХ ст. наукова школа отримала визнання завдяки розробленню і впровадженню професором А. Г. Михаловським та його учнями ефективних агротехнічних заходів раціонального використання польових земельних угідь за інтенсивної системи землеробства у Лісостепу України [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 20, спр. 184, арк. 84–87]. Найближчі послідовники наукових традицій А. Г. Михаловського – професори В. П. Гудзь, В. М. Каліберда, Є. Ф. Манойленко розробили теоретико-методологічне обґрунтування впровадження змішаних, післяжнивних, післяукісних посівів у зерно-просапних сівозмінах та раціонального їх удобрення [Державний архів м. Києва, ф. 1331, оп. 3, спр. 3958, арк. 1].

Ефективне вирощування високопродуктивних просапних культур у поєднанні з озимою пшеницею у зерно-просапних сівозмінах та встановлення кращих попередників для озимих зернових культур опрацьовано професором В. М. Калібердою [Державний архів м. Києва, ф. 1331, оп. 3, спр. 4515, арк. 5; оп. 11, спр. 14, арк. 2]. Він визначив продуктивність ланок сівозмін у залежності від насичення зерновими культурами, цукровими буряками, післяжнивними і післяукісними посівами [Державний архів м. Києва, ф. 1331, оп. 11, спр. 14, арк. 68–69]; встановив найпродуктивніші ланки сівозмін з паром, зайнятим кормовим люпином і горохом [Державний архів м. Києва, ф. 1331, оп. 3, спр. 3959, арк. 122]; для раціонального використання торф'яних ґрунтів осушених торф'яників у Лісостепу рекомендував розміщення озимих зернових культур після зайнятих парів та сидеральних культур [Державний архів м. Києва, ф. 1331, оп. 3, спр. 4514, арк. 8].

Теоретичні та методологічні аспекти розроблення ефективної системи удобрення у просапних сівозмінах розвинув академік П. А. Власюк, який визначив ефективність поєднання гною і мінеральних добрив у припосівному та в основному удобренні [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 20, спр. 191, арк. 1–4]. Професор М. Г. Городній встановив ефективне застосування органічних і мінеральних добрив у спеціалізованих конопляних сівозмінах; професор М. М. Городній визначив ефективну систему удобрення з елементами біологізації у сівозмінах з різною ротацією; професор М. К. Шикла розробив базову модель та впровадив ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території, здійснив побудову ґрунтозахисних сівозмін для захисту ґрунтів від ерозії [Коваленко, 2014, с. 305]. Академіком О. Ю. Барабашем встановлено ефективне чергування овочевих культур у спеціалізованих сівозмінах для різних ґрунтово-кліматичних умов України [Діденко, 1998, с. 17].

На початку ХХІ ст. пріоритетні дослідження з розроблення теоретико-методологічних основ інтегрованої системи заходів захисту зернових культур та цукрових буряків від бур'янів здійснено професорами І. В. Веселовським, В. П. Гудзем [Коваленко, 2014, с. 305]. Вченими наукової школи визначено ефективність вирощування сумісних посівів кукурудзи і кормових бобів на силос у просапних сівозмінах, кормового люпину – у польових сівозмінах [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 20, спр. 184, арк. 95–106]; встановлено ефективні способи зяблевого обробітку ґрунту в поєднанні з удобренням у багатопільних зерно-бурякових сівозмінах Лісостепу України [Державний архів м. Києва, ф. 1331, оп. 11, спр. 188, арк. 1]. Професор

В. І. Мойсеєнко встановив ефективність вирощування багаторічних трав та їх сумішок у кормових сівозмінах Правобережного Лісостепу України залежно від внесення мінеральних добрив.

Під керівництвом професора С. П. Танчика вченими наукової школи О. Ю. Карпенком, О. П. Кротіновим, Ю. П. Маньком, В. М. Рожко спрямовано дослідження на розроблення моделі екологічного землеробства Лісостепу України. Науковцями опубліковано понад 110 наукових праць, серед яких «Землеробство» (1996), «Землеробство з основами ґрунтознавства і агрохімії» (2007), «Адаптивні системи землеробства» (2007) [Мельничук, 2005, с. 147]. Науковою школою підготовлено понад 80 кандидатів і докторів наук. На початку ХХІ ст. науковці вирішують наступні завдання: розроблення ефективних агроєкосистем для господарств різних форм власності; формування інтегрованої системи контролювання забур'яненості посівів сільськогосподарських культур в агроєкосистемах різного спрямування; впровадження сучасних адаптивних систем землеробства: промислової, екологічної, біологічної, ґрунтозахисної та системи землеробства No-till [Коваленко, 2014, с. 305–306].

Відому наукову школу з удосконалення агроєкосистем у Лісостепу України створено у 1911 р. на Миронівській селекційно-дослідній станції (на сьогодні Миронівський інститут пшениці імені В. М. Ремесла НААН) [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 18, спр. 7874, арк. 12]. З початку її заснування професором С. Л. Франкфуртом започатковано системні дослідження з визначення ефективності внесення під озиму пшеницю фосфорнокислих добрив у зерно-бурякових сівозмінах, а саме суперфосфату та томасшлаку, а також їх післядію у посівах цукрових буряків [Миронівський інститут пшениці імені В. М. Ремесла НААН (1912 – 2012), 2012, с. 63]. Найближчим спадкоємцем наукових традицій С. Л. Франкфурта – професором М. М. Тулайковим визначено ефективність внесення гною у зерно-парових сівозмінах, удосконалено використання фосфорнокислих добрив – суперфосфату і томасшлаку [Шевченко, 2008, с. 71]. Професор О. М. Надєждін встановив та впровадив у виробництво ефективні сівозміни з різним насиченням цукровими буряками, озимою пшеницею і житом, які вирощували після чистого та зайнятих парів за системного внесення мінеральних добрив [Вергунов, 2011, с. 98].

У першій половині ХХ ст. один з напрямів досліджень наукової школи сформував О. К. Філіповський, який за результатами визначення ефективності зайнятих парів у сівозмінах встановив кращі парозаймаючі культури з раннім періодом збирання. Професорами І. К. Бобирем, А. І. П'ятенком визначено ефективні зерно-бурякові сівозміни з 40–60% насиченням зерновими культурами і 10–40% насиченням цукровими буряками [Горбик, 1963, с. 110]. Професорами Г. Д. Безвусим, М. Г. Гупало розроблено травопільні сівозміни з вирощуванням багаторічних трав, ефективне чергування ярого ячменю та пшениці у сівозмінах залежно від способів посіву та удобрення [Миронівський інститут пшениці імені В. М. Ремесла НААН (1912 – 2012), 2012, с. 61]; В. К. Блажевським, С. В. Сухобрусом опрацьовано і рекомендовано виробництву комплекс ефективних агротехнічних заходів вирощування кукурудзи [Горбик, 1963, с. 114]. У другій половині ХХ ст. академік В. М. Ремесло встановив ефективність вирощування озимої пшениці сорту Миронівська 808 у науково обґрунтованих сівозмінах після зайнятих парів; академік В. Ф. Сайко запровадив у виробництво сортову технологію та безполіцевий обробіток

грунту у багатопільних сівозмін; В. М. Гриньов, М. А. Ільченко застосували інтенсивну технологію вирощування озимої пшениці сорту Миронівська 808; В. І. Русанов, А. М. Твердохліб розробили енергозберігаючі екологічно безпечні технології вирощування озимих і ярих зернових культур у багатопільних сівозмін [Миронівський інститут пшениці імені В.М. Ремесла НААН (1912 – 2012), 2012, с. 122].

На початку ХХІ ст. вчені наукової школи В. П. Кавунець В. В. Ткалич, О. І. Шевченко створили інноваційні високоефективні технології вирощування озимої пшениці різних сортотипів, озимого і ярого ячменю та ярої пшениці у сівозмін для умов Лісостепу України [Коваленко, 2014, с. 310]. Науковою школою опубліковано понад 650 наукових праць, серед яких «Программа деятельности Центральной опытной станции из культуры сахарной свеклы» (1912), «Исторический обзор создания, организации и деятельности Мироновской опытной и селекционной станции» (1924), «Мироновская опытно-селекционная станция, ее задание и труд: за материалами работы станции за 1912 – 1927 гг.» (1927). Науковцями підготовлено понад 60 кандидатів і докторів наук. На початку ХХІ ст. зусилля вчених наукової школи спрямовано на удосконалення системи сівозмін різної ротації з урахуванням їх інтенсифікації і біологізації у ринкових умовах; обґрунтування інноваційних екологічно безпечних технологій вирощування конкурентоспроможного зерна; застосування комплексної системи органічного і мінерального удобрення в агроєкосистемах з багаторічними травами [Шевченко, 2008, с. 74].

Значні досягнення з удосконалення агроєкосистем зерно-бурякового напрямку у Лісостепу України отримали вчені наукової школи, сформованої в 1922 р. у Науковому інституті селекції (нині Інститут біоенергетичних культур та цукрових буряків НААН). Ще з початку її заснування професором В. В. Колкуновим започатковано системні дослідження з ефективного вирощування зернових культур та цукрових буряків у зерно-бурякових сівозмін [ЦДАВО України, ф 27, оп. 18. спр. 7874, арк. 16]. У середині ХХ ст. спадкоємцем наукових традицій В. В. Колкунова – професором М. А. Грековим встановлено значення використання багаторічних трав у зерно-бурякових сівозмін, як основи травопільної системи землеробства [Цвей, Гоголь, Кісілевська, 2012, с. 164]. Ним опубліковано понад 100 наукових праць, присвячених розробленню ефективних зерно-бурякових сівозмін Лісостепу України, серед яких важливою є книга «Свекловодство» (1951).

У другій половині ХХ ст. найближчим послідовником А. М. Грекова – професором В. Ф. Зубенком вперше встановлено економічний ефект різних типів сівозмін, насичених зерновими, бобовими і просапними культурами, який виявив можливості подальшої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Вченим опубліковано понад 200 наукових праць, серед яких рекомендації з ефективного чергування сільськогосподарських культур, що включені до книги «Науково обґрунтована система ведення сільського господарства в Поліссі та західних районах УРСР» (1967) [Коваленко, 2014, с. 306]. Другий послідовник наукового напрямку М. А. Грекова – кандидат наук І. С. Шкаредний оптимізував розміщення сільськогосподарських культур у зерно-бурякових сівозмін залежно від обробітку ґрунту та удобрення [Цвей, Гоголь, Кісілевська, 2012, с. 163].

Цінними здобутками наукової школи є визначення ефективності зерно-бурякових сівозмін залежно від системи обробітку ґрунту, застосування органічних і

мінеральних добрив, зрошення, боротьби із засоленням і ерозією ґрунту, використанням гербіцидів, полімерів, мікробіологічних препаратів [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 20, спр. 183, арк. 12-15]. Науковцями М. А. Грековим, С. Г. Курбатовим розроблено та впроваджено у виробництво зерно-просапні сівозміни з 30-50% насиченням цукровими буряками; М. Ф. Деревиським розроблено методику і визначено способи підвищення точності польового дослідження сівозмін, І.В. Якушкіним удосконалено їх класифікацію [Цвей, Гоголь, Кісілевська, 2012а, с. 18].

Важливими здобутками наукової школи, які отримали розвиток, стало встановлення зміни мікробного ценозу ґрунту залежно від наявності біологічного азоту і застосування органічних та мінеральних добрив. Вчені І. А. Геллер, В. І. Канівець, А. В. Карбівська з'ясували, що розвиток фосфатмобілізуючих і целюлозоруйнівних бактерій залежав від систем удобрення, а грибів – від наявності органічних добрив: гною, соломи [Коваленко, 2014, с. 307]. Велике значення мало вирішення науковцями Л. А. Барштейном, В. Ф. Зубенком, В. Ф. Панченком, Я. П. Цвеем, І. С. Шкарєдним, В. М. Якименком проблеми регулювання в агроєкосистемах балансу поживних речовин залежно від використання мінеральних і органічних добрив та біологізації [Цвей, Гоголь, Кісілевська, 2012, с. 163-164]. Ними визначено ефективність способів біологізації з використанням соломи зернових та гірчиці білої на зелене добриво за післязбирального посіву [Цвей, Гоголь, Кісілевська, 2012а, с. 18].

На початку ХХІ ст. під керівництвом професора Я. П. Цвея теоретично обґрунтовано та експериментально визначено науково-практичні аспекти ефективного використання чорноземів за допомогою раціональних зерно-бурякових сівозмін, обробітку ґрунту, заходів екологізації агроєкосистем у Лісостепу України [Цвей, Гоголь, Кісілевська, 2012а, с. 19]. Вченими встановлено способи використання мікробіологічних препаратів та застосування рідких гуманих добрив і мікроелементів на основі халатів; обґрунтовано потреби у використанні побічної продукції зернових культур на біопаливо у залежності від насичення сівозмін зерновими та просапними культурами. Вченими опубліковано наукові праці, серед яких важливими є: «Севообороти в свекловодческих районах» (1969), «Агротехнические основы севооборотов» (1978), «Севообороти – основа интенсификации земледелия» (1985), «Система землеробства у буряківництві» (1997), «Трансформація гумусу при різних системах землеробства» (1997), «Сівозміни, обробіток ґрунту та удобрення в зонах бурякосіяння» (2002) [Коваленко, 2014, с. 308]. Науковою школою підготовлено понад 70 кандидатів і докторів наук. На початку ХХІ ст. науковою школою активізовано дослідження за такими напрямками: обґрунтування біологізації сівозмін з різною ротацією з урахуванням їх насичення зерновими і просапними культурами; розроблення способів мінімізації обробітку ґрунту у сівозмінах з короткою ротацією; встановлення залежності формування мікробіологічного ценозу ґрунту від системи удобрення і обробітку ґрунту в агроєкосистемах Лісостепу України [Цвей, Гоголь, Кісілевська, 2012а, с. 19].

Висновки. Можна зробити висновок, що у розвиток дослідження та впровадження вітчизняних агроєкосистем різних напрямів спеціалізації суттєвий внесок зробили наукові школи, які здійснювали наукову роботу у різних ґрунтово-кліматичних умовах Лісостепу України. У їх діяльності чітко прослідковується генезис основних наукових теорій та концепцій, традиції наукової творчості,

спадкоємність поколінь. Передумовою їх виникнення було нагромадження теоретичних знань, наявність повноцінної перспективної дослідницької програми, що стало можливим лише з організацією мережі галузевих наукових установ. Основними осередками їх формування стали кафедри галузевих вищих навчальних закладів і лабораторії науково-дослідних інститутів, які відіграли роль провідних підрозділів з розроблення, нагромадження та популяризації наукових знань про агроєкосистеми різних напрямів спеціалізації. Специфіка їх діяльності полягала в органічному поєднанні фундаментальних і прикладних знань, їх теоретичних та практичних засад, що проявлялися у створенні та систематизації прогресивних здобутків, апробації та запровадженні отриманих результатів у виробництво.

Список використаних джерел та літератури

- Бойко, П. І., 1990. *Біологічна та екологічна роль сівозмін у землеробстві*, Київ: Знання, 48 с.
- Бойко, П., Данилевський, А., 1973. Координационное совещание, *Земледелие*, № 10, с. 79.
- Вергунов, В. А., Євич, П. П., 2011. *Передумови становлення та діяльність Миронівської селекційно-дослідної станції (1911 – 1968). До 100-річчя заснування Миронівського інституту пшениці ім. В. М. Ремесла НААН*, Київ, 120 с.
- Горбик, Г. Ф., 1963. На Миронівській селекційно-дослідній станції, *Вісник сільськогосподарської науки*, № 10, с. 110-116.
- Демиденко, О. В., Бойко, П. І., Блащук, М. І., Шаповал, І. С., Коваленко, Н. П., 2019. *Сівозміни та родючість чорнозему Лівобережного Лісостепу*, Сміла: Чорнобаївське КПП, 484 с.
- Державний архів м. Києва.
- Діденко, В. В., 1998. Нарис історії Національного аграрного університету (до 100-річчя заснування), Київ: Аграрна наука, 175 с.
- Карасюк, І. М., Замаховська, М. Ю., 1999. *Уманська сільськогосподарська академія (1884 – 1999)*, Київ: Сільгоспосвіта, 47 с.
- Коваленко, Н. П., 2014. *Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.)*, Київ: ТОВ «Нілан-ЛТД», 490 с.
- Мельничук, Д. О., Зубець, М. В., Беренштейн, Л. Ю., 2005. *Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів до сьогодення)*, Київ: НАУ, 224 с.
- Микулинський, С. Р., Ярошевський, М. Г., 1977. *Школи в науке*, Москва: Наука, 523 с.
- Миронівський інститут пшениці імені В. М. Ремесла НААН (1912 – 2012), 2012. Миронівка, 816 с.
- Науковий архів ННЦ «Інститут землеробства НААН».
- Онопрієнко, В. І., Ткаченко, В. М., 2010. *Історія української науки*, Київ, 652 с.
- Храмов, Ю. А., 1991. *История формирования и развития физических школ на Украине*, Киев: Феникс, 216 с.
- Цвей, Я. П., Гоголь, Л. О., Кісілевська, М. О., 2012. Історичний шлях землеробської науки в буряківництві, *Збірник наукових праць Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків*, вип. 13, с. 162-169.
- Цвей, Я. П., Гоголь, Л. О., Кісілевська, М. О., 2012а. Землеробство в системі буряківництва – на науковий рівень, *Цукрові буряки*, № 2-3, с. 17-19.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).
- Шевченко, О. І., 2008. *Лабораторія сортових технологій. Миронівський інститут пшениці ім. В. М. Ремесла УААН*, Миронівка, с. 71-76.
- Юркевич, Є. О., Коваленко, Н. П., Бакума, А. В., 2011. *Агробіологічні основи сівозмін Степу України*, Одеса: Одеське видавництво «ВМВ», 240 с.

Referens

- Boiko, P. I., 1990. *Biologichna ta ekolohichna rol sivozmin u zemlerobstvi* [Biological and ecological role of crop rotations in agriculture], Kyiv: Znannia, 48 s. (in Ukrainian).
- Bojko, P., Danilevskij, A., 1973. Koordinacionnoe soveshchanie [Coordination meeting], *Zemledelie*, № 10, s. 79. (in Russian).
- Demydenko, O. V., Boiko, P. I., Blashchuk, M. I., Shapoval, I. S., Kovalenko, N. P., 2019. *Sivozminy ta rodiuchist chornozemu Livoberezhnoho Lisostepu* [Crop rotations and fertility of chernozem of the Left-Bank Forest-Steppe], Smila: Chornobaivske KPP, 484 s. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva [State Archives of Kyiv].
- Didenko, V. V., 1998. *Narys istorii Natsionalnoho ahrarnoho universytetu (do 100-richchia zasnuvannia)* [Essay on the history of the National Agrarian University (to the 100th anniversary of its foundation)], Kyiv: Ahrarna nauka, 175 s. (in Ukrainian).
- Horbyk, H. F., 1963. Na Myronivskii selektsiino-doslidnii stantsii [At the Myronivka breeding and research station], *Visnyk silskohospodarskoi nauky*, № 10, s. 110-116. (in Ukrainian).
- Hramov, Yu. A., 1991. *Istoriya formirovaniya i razvitiya fizicheskikh shkol na Ukraine* [History of formation and development of physical schools in Ukraine], Kiev: Feniks, 216 s. (in Russian).
- Karasiuk, I. M., Zamakhovska, M. Yu., 1999. *Umanska silskohospodarska akademiia (1884 – 1999)* [Uman Agricultural Academy (1884 – 1999)], Kyiv: Silhosposvita, 47 s. (in Ukrainian).
- Kovalenko, N. P., 2014. *Stanovlennia ta rozvytok naukovo-orhanizatsiinykh osnov zastosuvannia vitchyznianskykh sivozmin u systemakh zemlerobstva (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.)* [Formation and development of scientific and organizational bases of application of domestic crop rotations in systems of agriculture (second half of the XIX – the beginning of the XXI century)], Kyiv: TOV «Nilan-LTD», 490 s. (in Ukrainian).
- Melnichuk, D. O., Zubets, M. V., Berenshtein, L. Yu., 2005. *Stanovlennia i rozvytok ahrarnoi osvity ta nauky v Ukraini (z naidavnishykh chasiv do sohodennia)* [Formation and development of agrarian education and science in Ukraine (from ancient times to the present)], Kyiv: NAU, 224 s. (in Ukrainian).
- Mikulinskij, S. R., Yaroshevskij, M. G., 1977. *Shkoly v nauke* [Schools in science], Moskva: Nauka, 523 s. (in Russian).
- Myronivskiy instytut pshenytsi imeni V. M. Remesla NAAN (1912 – 2012) [Myronivka Wheat Institute named after V. M. Remeslo NAAS], 2012. Myronivka, 816 s. (in Ukrainian).
- Naukovyi arkhiv NNTs «Instytut zemlerobstva NAAN» [Scientific archive of NSC "Institute of Agriculture of NAAS"].
- Onoprienko, V. I., Tkachenko, V. M., 2010. *Istoriia ukrainskoi nauky* [History of Ukrainian science], Kyiv, 652 s. (in Ukrainian).
- Shevchenko, O. I., 2008. *Laboratoriia sortovykh tekhnolohii. Myronivskiy instytut pshenytsi im. V. M. Remeslo UAAN* [Laboratory of varietal technologies. Myronivsky Wheat Institute named after V. M. Remeslo UAAS], Myronivka, s. 71-76. (in Ukrainian).
- Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy). [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].
- Tsvei, Ya. P., Hohol, L. O., Kisilevska, M. O., 2012. Istorychnyi shliakh zemlerobskoi nauky v buriakivnytstvi [Historical way of agricultural science in beet growing], *Zbirnyk naukovykh prats Instytutu bioenerhetychnykh kultur i tsukrovyykh buriakiv*, vyp. 13, s. 162-169. (in Ukrainian).
- Tsvei, Ya. P., Hohol, L. O., Kisilevska, M. O., 2012a. Zemlerobstvo v systemi buriakivnytstva – na naukovyi riven [Agriculture in the beet growing system – at the scientific level], *Tsukrovi buriaky*, № 2-3, s. 17-19. (in Ukrainian).
- Verhunov, V. A., Yevych, P. P., 2011. *Peredumovy stanovlennia ta diialnist Myronivskoi selektsiino-doslidnoi stantsii (1911 – 1968). Do 100-richchia zasnuvannia Myronivskoho instytutu pshenytsi im. V. M. Remesla NAAN* [Prerequisites for the formation and operation of the Myronivka breeding and research station (1911 – 1968). To the 100th anniversary of the founding of the Myronivka Wheat Institute], Kyiv, 120 s. (in Ukrainian).

Yurkevych, Ye. O., Kovalenko, N. P., Bakuma, A. V., 2011. *Ahrobiolohichni osnovy sivozmin Stepu Ukrainy [Agrobiological bases of crop rotations of the Steppe of Ukraine]*, Odesa: Odeske vydavnytstvo «VMV», 240 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

DEVELOPMENT OF THE DIRECTIONS OF ACTIVITY OF SCIENTIFIC SCHOOLS TO IMPROVE AGROECOSYSTEMS IN THE FOREST-STEPPE OF UKRAINE (SECOND HALF OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 21ST CENTURIES)

Natalia Kovalenko

Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Chief Researcher of the Science Sector
of the Institute of the History of Agrarian Science, Education and Technology,
National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine,
Kyiv

The development of the agricultural sector of Ukraine is ensured by the introduction of effective agroecosystems based on the use of scientifically sound structure of sown areas and specialized crop rotations with effective alternation of different biological groups of crops, application of rational fertilization and cultivation systems and environmentally friendly measures. In turn, the improvement of agroecosystems in different soil and climatic conditions of Ukraine is based on the accumulation and synthesis of scientific knowledge. The article analyzes the activity of a number of branch scientific schools on improvement of agroecosystems for specialized farms located in different soil and climatic conditions of the Forest-Steppe of Ukraine on the basis of the system-historical approach. In particular, the functioning of two scientific schools of grain and three scientific schools of grain and beet, which were characterized by a high level of research in the second half of the XIX – early XX centuries, which is associated with the early formation of these areas in agriculture. It is determined that the precondition for their emergence was the accumulation of theoretical knowledge, the availability of full-fledged promising research programs, which became possible only with the organization of a network of industry research institutions. It was found that the main centers of their formation were the departments of higher education institutions and laboratories of research institutes, which played the role of leading units for the accumulation and promotion of scientific knowledge about agroecosystems in various areas of specialization. It is established that the specifics of their activities was an organic combination of fundamental and applied knowledge, their theoretical and practical principles, which manifested themselves in the creation and systematization of progressive achievements, testing and implementation of the results in production.

Key words: development, improvement, research institutes, institutions of higher education, agroecosystems, scientific knowledge, directions of specialization.

УДК: 016:63 (091)

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.26>**ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗНАННЯ
В УКРАЇНІ (З ПРАКТИКИ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)****Щебетюк Наталія Борисівна**доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки,
освіти та техніки ННСГБ НААН України, м. Київe-mail: Shchebetyuk@ukr.net<https://orcid.org/0000-0002-3332-1981>

У статті представлено огляд основних періодичних видань сільськогосподарського напрямку, що виходили друком у 20-х рр. ХХ ст. і слугували певним інструментом популяризації природничих й зокрема галузевих знань. На основі застосування проблемно-хронологічного, бібліографічного, порівняльно-історичного й інших методів дослідження, проаналізовано особливості видання наукових і науково-популярних журналів для потреб сільськогосподарської галузі та її наукового супроводу. Період становлення сільськогосподарської дослідної справи в Україні супроводжувався активним виданням сільськогосподарських часописів, однією з основних функцій яких була популяризація сільськогосподарських знань. Встановлено, що провідними видавцями були Наркомзем УСРР та Губернські земельні відділи. Змістове наповнення часописів відображало різноманітні питання наукової і практичної агрономії даного періоду, а також аспекти організаційного, теоретичного та методологічного характерів. Головну роль у популяризації, впровадженні в практику наукових розробок й у цілому – розбудові галузевого дослідництва й об'єднанні науковців відіграли журнали «Вісник сільськогосподарської науки» та «Сельскохозяйственное опытное дело». Ці часописи стали визначальними у справі організації сільськогосподарської науки в Україні, на початковому етапі виступили чи не найдієвішими засобами наукових комунікацій, допомагаючи значною мірою об'єднати вчених-агрономів, організовуючи розрізнені наукові сили. Приділяли увагу пропаганді й поширенню серед населення результатів, отриманих дослідними установами. На той час розповсюдження дослідних починань сприяло їхній інтенсивності та популярності серед самих практиків – сільських господарів. Також для даного періоду стало характерним видання науково-популярних журналів, орієнтованих на більш широке коло читачів завдяки доступному, популярному стилю викладу матеріалів.

Ключові слова: сільськогосподарські знання, популяризація, періодичні видання, наукові журнали, агрономія, дослідництво.

Постановка проблеми. Популяризація науки – це процес розповсюдження наукових знань у доступній формі для широкого кола людей, що мають певний рівень підготовленості для отримання інформації¹. Популяризація, фактично, є засобом реалізації просвітницької функції науки. Вона дає змогу підтримувати критичне мислення і певний мінімальний рівень розуміння складності навколишнього світу й особливостей його розвитку для широкого загалу. Іншими словами, популяризація знань покликана допомогти людині осмислити стрімкий розвиток наукових

¹ Популяризація науки. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 12 квітня 2021 р.).

технологій і до них адаптуватися. Головна мета популяризації науки – пояснити досягнуті наукові результати, тобто інтелектуалізувати суспільство.

Мета. Метою даної статті є розгляд основних періодичних видань, що в минулому столітті сприяли популяризації природничих знань, особливо в напрямі організації наукового забезпечення розвитку сільського господарства.

Історіографічний огляд. Популяризація сільськогосподарських знань у 20-х рр. минулого століття здійснювалася з дещо чіткішими завданнями, які полягали у сприянні організації галузевого дослідництва та підвищення рівня ведення сільського господарства. Одним із основних інструментів популяризації стали періодичні видання. Систематизації й аналізу вітчизняної сільськогосподарської періодики як джерела вивчення історії аграрної науки й дослідної справи присвячені праці В. Вергунова [Вергунов, Анікіна, 2002], В. Дерлеменка [Дерлеменко, 2001], О. Анікіної [Вергунов, Анікіна, 2012], Н. Щебетюк [Щебетюк, 2019] та ін.

Виклад основного матеріалу. Саме у 20-х роках минулого століття, в період становлення сільськогосподарської дослідної справи виникла велика кількість сільськогосподарських часописів, однією з основних функцій яких була популяризація сільськогосподарських знань. Змістове наповнення часописів орієнтувалось на розв'язання різноманітних актуальних питань наукової і практичної агрономії з аспектами організаційного, теоретичного та методологічного характерів. Проте наприкінці 1920-х років із соціально-політичними змінами (колективізація, спеціалізація, інтенсифікація) стає іншим й вектор наповнення періодичних видань. Зауважимо, що у багатьох випадках, заполітизованість матеріалів призвела до зниження фахового рівня публікацій.

Не дивлячись на крайню дотичність до популяризації сільськогосподарських знань, насамперед варто зазначити про основний галузевий часопис – «Бюллетень Народного Комиссариата земледелия» (1922 – 1934). Він вміщував матеріали законодавчого характеру загальнодержавного значення та стосовно управління сільським господарством, а також надавав роз'яснення, тлумачення, мав зворотній зв'язок тощо.

Значно вагомішу роль у популяризації, впровадженні в практику наукових розробок й у цілому – розбудові галузевого дослідництва й об'єднанню наукових сил відіграли журнали, що виходили впродовж 1922 – 1927 рр. Це «Вісник сільськогосподарської науки» – друкований орган СГНКУ за редакцією вчених С. Веселовського і О. Янати та «Сельскохозяйственное опытное дело» – орган Бюро Всеукраїнських з'їздів з сільськогосподарської дослідної справи (під егідою Наркомзему, за ред. Б.М. Рожественського).

«Вісник сільськогосподарської науки» став першим в Україні після 1917 р. періодичним сільськогосподарським науковим органом, на який певним чином покладалося керування всією науково-дослідною роботою в сільському господарстві та суміжних галузях знань. Видання стало головним часописом, навколо якого об'єдналися представники сільськогосподарської науки. На його сторінках висвітлювалися новітні успіхи, стан науки та науково-організаційні питання. Рубрика «Реферати та рецензії» об'єднала провідних учених того часу з метою пропаганди кращих розробок та аналізу як сільськогосподарської літератури, так і періодичних видань. Серед багатьох інших, порушувалися питання, які є актуальними й до нині, зокрема проблема подолання наслідків посух у сільському господарстві.

У часописі «Сельскохозяйственное опытное дело» здебільшого публікували звіти про досягнуті успіхи, критичну оцінку та окремі питання організації колективної роботи над пошуком нових напрямів роботи. Тут друкувалися видатні вчені, зокрема одним з перших подавав актуальні статті С. Кулжинський, О. Душечкін та ін. Згодом з'явилися рубрики «З життя і діяльності дослідних установ» та «Хроніка», за наповнення яких відповідав Д. Домрачов.

Через 5 років журнали було об'єднано і впродовж 1927 – 1929 рр. виходить друком щомісячник з назвою «Вісник сільськогосподарської науки та досвідної справи» – науковий орган НКЗС. Журнал стає науковим збірником з теоретико-методологічним наповненням. І як відомо, лише у 1957 р. відновить свій вихід як науково-теоретичне видання «Вісник сільськогосподарської науки».

Ці два часописи у 1920-х роках були визначальними у справі організації сільськогосподарської науки в Україні, на початковому етапі виступили чи не найдієвішими засобами наукових комунікацій, допомагаючи значною мірою об'єднати вчених-агрономів, організовуючи розрізнені наукові сили. На той час розповсюдження дослідних починань сприяло їхній інтенсивності та популярності серед самих практиків – сільських господарів. Приділяли увагу пропаганді результатів, отриманих дослідними установами. З цією метою при станціях були організовані відділи застосування, які важливі дані дослідних установ розповсюджували серед населення.

Варто виокремити матеріали, як інструменти популяризації, присвячені організаційній діяльності агрономічної громадськості через численні агрономічні з'їзди, наради й інші зібрання. Цьому блоку з замітками оперативного інформування про наукову діяльність, було створено постійну рубрику «Сільськогосподарська наукова діяльність на Україні». У кожному номері редакція зверталась з проханням до сільськогосподарських наукових установ України та всіх діячів сільськогосподарської науки своєчасно подавати до розділу відповідну інформацію у стислій формі. У рубриці розміщували оперативні відомості про діяльність як центральних наукових органів, так і дослідних установ.

Крім загальних, вже зазначених наукових журналів, а також певної кількості вузькогалузових періодичних видань наукового і виробничого характеру, популяризація сільськогосподарських знань здійснювалась через видання низки так званих масових часописів: «Агроном», «Український агроном», «Сільський господар», «Радянський селянин», «Земельник» та ін. [Дерлеменко, 2001]. Ці видання здійснювали безпосередню роботу з популяризації, забезпечуючи належний науковий рівень та доносячи агрономічні поради у доступній формі.

У цілому, науково-популярне видання, це видання відомостей теоретичних або експериментальних досліджень у галузі науки, культури і техніки, викладених у формі, зрозумілій читачам-нефахівцям. Науково-популярні видання схожі з науковими, але призначені здебільшого для широкого кола читачів, які не є спеціалістами конкретної галузі знань, головною вимогою для їх створення є доступний, популярний стиль викладу, що значно спрощує сприйняття тексту населенням.

Отже, розглянемо детальніше кілька журналів. «Радянський селянин» (1924–1931) – двотижневий громадський науково-популярний сільськогосподарський часопис Наркомзему. У вступній статті до першого номера чітко визначався

популярний характер журналу: «Часопис має своїм завданням з'ясувати і освітлювати всі найважливіші боки господарського і громадського життя на селі, поширювати перевірені наукою і практикою с.-г. знання та уміння, об'єднувати зусилля окремих селян в господарській і громадській справі. Тільки за допомогою самих селян, тільки з їхньою участю зможе часопис тримати цільний зв'язок з селом і відгукуватись на всі потреби селянського життя» [Радянський селянин, 1924, с. 3].

Розміщені у журналі матеріали привертають увагу своєю багатоплановістю, згідно з програмою, це були: «передові статті з громадсько-господарських справ; фейлетони; статті у справах сільського господарства і земельного законодавства; статті у справах землеустрою, землекористування, організації господарства, найкращими й найновішими досягненнями с.-г. науки й практики; висвітлення роботи дослідних установ, винайдені ними кращі способи господарювання; з практики господарств у нас і за кордоном; що пишуть в інших часописах; ...чергові справи кооперативного життя та практики; робота земельних органів та інших організацій, що допомагають сільському господарству; статті про с.-г. освіту; довідки, потрібні селянам; що читати селянинові; листи читачів, відповіді на запитання, оголошення культурного життя» тощо [Радянський селянин, 1924, с. 1]. Так, у рубриці «Життя на місцях» розміщували нотатки, повідомлення, розповіді, звіти, селянські репортажі про сільськогосподарські комуни. Рубрика «Життя-буття селянське» також відображала цікаві події села. На сторінок журналу мала місце тема землевпорядкування: рубрика «Відповіді на запитання», окремі короткі повідомлення сількорів про стан справ з землекористуванням на селі. Цікавим є запрошення редакційної колегиї до співробітництва: «Особливо для нас бажані дописи про стан кооперації, комун, артілей, про роботу місцевого агронома, сільбуду і т. д. За дописи Ви одержите платню» (Радянський селянин, 1924, ч. 5, с. 29).

Однією з причин популярності часопису був також висококваліфікований склад працівників редакції та авторів. Так, безпосередню участь в роботі журналу брали: професори С. Веселовський та О. Грабенко, С. Кулжинський, П. Найдін, І. Одінцов, В. Румянцев, Б. Рожественський, О. Філіповський, В. Чубар та ін. З жовтня 1925 р. було створено літературний відділ, в якому друкувалися О. Вишня, К. Антоша, П. Панч, В. Сосюра, І. Сенченко та інші відомі поети й письменники.

Стосовно популяризації сільськогосподарських знань, слід назвати також періодичні видання Губземвідділів: «Село» (1922) – орган Земельних відділів Наддніпрянської України, «Гуртове господарство» (1919–1920) – часопис Київського губернського земельного відділу, «Бюлетень Харківського губземвідділу» (1922–1923), Полтавського губземвідділу – «Відродження сільського господарства Полтавщини» (1922–1923), щомісячний громадсько-аграрний журнал Одеського губземвідділу – «Степное хазяйство» (Одеса, 1922–1924). Характерно, що названі часописи існували недовго, здебільше 1–2 роки з причин скрутних фінансових обставин. Так, часопис «Степное хазяйство» був започаткований у січні 1922 р. та видавався Одеським губземвідділом як щомісячний суспільно-агрономічний журнал. Усвідомлюючи труднощі та складність робіт стосовно розвитку сільського господарства, редакція відмічала: «У більшості головних чергових завдань, при їх здійсненні доведеться зіткнутися з неясністю і спірністю багатьох, навіть основних, положень, обліку дослідів і помилок минулого, а так само і в своєчасному ознайомленні з вдалими досягненнями в сьогоденні. І тут більш, ніж будь-коли раніше

буде відчутно повну відсутність спеціальної друкованої продукції» [Степное хозяйство, 1922, с. 2]. При тім, що у дореволюційний період розвиток агрономічної допомоги населенню та збільшення кадрового громадсько-агрономічного забезпечення сприяло кількісному покращенню з сільськогосподарськими друкованими органами. Зокрема, у 1915 р. загальна кількість часописів, присвячених виключно розробці та висвітленню питань сільського господарства і громадської агрономії, перевищувала 400 назв [Степное хозяйство, 1922, с. 3]. Подальший їх зріст був припинений умовами воєнного часу. «Степное хозяйство» призначався для спеціалістів, земельних робітників та всіх небайдужих до інтересів вітчизняного сільського господарства. На сторінках вже першого номера друкувалися як фахівці-практики (агроном С. Славов), так і відомі науковці (проф. О. Сапегін та ін.). Привертає увагу у рубриці «Хроніка» повідомлення «Об Областном Съезде по опытному делу в г.Одессе 3-7 декабря 1921 г.». Професор О. Бичихін у своїй доповіді висвітлював історію розвитку дослідної справи на півдні, відмітив значення суспільної думки та ініціативи Одеського товариства сільського господарства у розбудові системи дослідних установ, які на той час уже накопичили значні матеріали з питань боротьби з посухами. Він відзначив роботи з переміщення вологи у ґрунті, що разом з метеорологічними даними давали важливі висновки щодо вивчення цього явища. За результатами доповіді професора О. Бичихіна на з'їзді було спроектовано планомірну мережу дослідних установ області.

Зауважимо, що мали місце й критичні зауваження. У тому ж журналі «Степное хозяйство» О. Бичихін піддавав критичному аналізу наявний стан дослідництва, наголошуючи на необхідності його реорганізації у напрямі виразника завдань суспільної агрономії. Останні полягали в обслуговуванні потреб району на засадах існуючих принципів землекористування та громадсько-економічній кон'юктурі сільського господарства [Бичихін, 1922, с. 5].

Інший популярно-науковий часопис «Відродження сільського господарства на Полтавщині» (1922) ставив за мету згуртувати агрономів, кооператорів та селян Полтавщини. «Обмін думками про сучасний стан, завдання і засоби поліпшення сільського господарства, популяризація питань наукового характеру, повідомлення з місць, запитання і сумніви селян, поправки практичного характеру, загальні керівні ідеї, що треба додержуватися працівникам повітовим і центральним, все це мусить стати засобом всіх зацікавлених відродженням нашого сільського господарства, нашої надії, нашого майбутнього, і мусить дати свої наслідки» – такі першочергові актуальні завдання ставили агрономи Полтавського Губземвідділу у своїй відозві на перших сторінках нового органу, що вийшов у лютому 1922 р. Але, на жаль, справу не вдалося продовжити належним чином.

Варто відзначити про певну особливість, зокрема видання Наркомзему мали практично-організаційний характер, а друковані органи Губземвідділів були переважно популярні. Крім того, через фінансову скруту і брак кваліфікованих співробітників періодичні органи Губземвідділів не були довговічними. Наприклад, «Відродження сільського господарства на Полтавщині» (1922) припинило існування вже після другого номера.

У 20-х рр. ХХ ст. видавалася низка часописів з проблеми кооперації. Серед такого типу популярних періодичних видань слід відзначити двотижневий загально-кооперативний, літературний селянський журнал «Нова громада» (Правобережний

кооператор). Він видавався у Києві Всеукраїнською кооперативною радою у 1923 – 1933 рр. і охоплював не тільки різні питання кооперації, а й широке коло проблем селянського життя. Зокрема, у рубриці «Сільське господарство» друкувалися досвідчені агрономи-практики: А. Силенко, С. Павленко, В. Сазонов та ін. Доступність і зрозумілість викладення у часописі матеріалів приваблювала сільського читача. Вміщений матеріал відзначався актуальністю, про що свідчать такі заголовки: «Популярний виклад Земельного Кодексу УСРР», «Підготовка до озимої сівби», «Азбука для бурачників», «Озима пшениця (в зв'язку з її експортом)», також праця академіка П. Тутковського «До боротьби з посухою (про артезійне зрошення нив)».

Слід виділити діяльність Всеробітземлісу у процесі започаткування часописів як професійних, так і популярних з метою популяризації сільськогосподарських знань. Організацію було засновано у 1920 р. для об'єднання окремих спілок спеціалістів і працівників сільського господарства, а трохи згодом і лісництв. Це об'єднання брало активну участь у виданні низки популярних агрономічних журналів. Так, з кінця 1921 р. розпочинається видавнича діяльність Редвидаву Всеробітземлісу виходом головного органу спілки – «Сільськогосподарського пролетаря» (1921 – 1927). Створюються розділи «Що читати?» (бібліографічний), довідковий, листування. Проте великою перешкодою була матеріальна скрута, посилення політично-агітаційного характеру часопису тощо.

Упродовж 1924 – 1925 рр. Укрбюро Всеробітземлісу видавало громадсько-професійний та науковий щомісячний часопис «Земельник» [Звіт Укрбюро Всеробітземлісу, 1924]. Метою часопису було «об'єднання спеціалістів на ґрунті професійної, політичної та виробничої діяльності», а також виховання спеціалістів у «напрямку радянського суспільства». У «Звіті Укрбюро Всеробітземлісу Першому Всеукраїнському з'їздові» також зазначалися скрутні матеріальні умови виходу часописів. У 1925 р. видання «Земельника» припинилося і натомість його було розділено на три спеціалізовані видання: «Український агроном», «Український землевпорядник» та «Лісовод України».

Також потрібно зазначити, що однією з особливостей у 20-х рр. минулого століття стала ліквідація неписьменності. З цією метою, поряд з роботою в межах лікбезу, проводилися колективні передплати на часописи та залучення фахівців для участі у видавничій роботі. Зауважимо, що станом на 1924 р. кількість неписьменних серед селянства залишалася надзвичайно великою, досягаючи в деяких губерніях до 80 %, решта були напівписьменними [Звіт Укрбюро Всеробітземлісу, 1924, с. 99]. Результатами таких кампаній ставало збільшення тиражу видань, кількості робкорів та їх дописів у журналах і місцевій пресі. Тим самим створювались сприятливі умови для роз'яснення, в основному, державної політики стосовно сільського господарства і різних агрономічних порад.

Висновки. Аналізуючи науково-популярні часописи Наркомзему, губземвідділів та інших організацій агрономів, слід зазначити, що не дивлячись на свою недовготривалість, вони все ж відігравали важливе значення у поширенні агрономічних знань у 20-х рр. минулого століття як серед селянства, так і фахівців-практиків. Загалом, популяризація знань, у тому числі й сільськогосподарських, залишається актуальною й затребуваною і в сучасних умовах. Суспільство має бути обізнаним щодо цілей наукової діяльності, над чим працюють науковці, підтримувати їх тощо. Популяризація наукових знань сприяє поверненню до дослідницької роботи

представників молодших поколінь. Від того, хто прийде в науку сьогодні, залежить її подальший розвиток, та й у цілому, науковий потенціал української держави.

Список використаних джерел та літератури

Бичихин, А. А., 1922. О возобновлении издательской деятельности Общества сельского хозяйства: доклад, представленный общ. собранию Общ-ва 26 марта 1922 г., *Записки Об-ва сел. хоз-ва Южной Украины*, № 1-4, с. 2-8.

Звіт Укрбюро Всеробітземліс Першому Всеукр. з'їзді, 1924. Харків, 105 с.

Дерлеменко, В. В., 2001. *Сільськогосподарські інформаційні консультаційно-освітні служби*, Київ: ІАЕ УААН, 452 с.

Вергунов, В. А., Анікіна, О. П., 2002. *Періодичні та продовжувані видання з агрономії на Полтавщині (XIX – XX ст.)*, Київ, 48 с.

Популяризація науки. *Вікіпедія*. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

Радянський селянин, 1924. Ч. 1, с. 3.

Вергунов, В. А., Анікіна, О. П., 2012. *Сільськогосподарські періодичні видання в Україні. 1918 – 1940: Журнали, «Бюлетені», «Вісті», «Наукові записки», «Збірники наукових праць», «Труди»*, Київ: Нілан-ЛТД, 242 с.

Степное хозяйство, 1922. С. 1-5.

Щебетюк, Н., 2019. Джерелознавчий потенціал дослідження історії аграрної науки як складова інформаційного забезпечення інноваційної діяльності в Україні, *Історія науки і біографістика*, № 3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-3/02.pdf>.

References

Bichihin, A. A., 1922. O vozobnovlenii izdatel'skoj deyatelnosti Obshchestva sel'skogo hoz'yajstva: doklad, predstavlenyj obshch. sobraniyu Obshch-va 26 marta 1922 g. [On the resumption of the publishing activity of the Society of Agriculture: a report presented to the public meeting of the Society on March 26, 1922.], *Zapiski Ob-va sel. hoz-va Yuzhnoj Ukrainy*, № 1-4, s. 2-8. (in Russian).

Derlemenko, V. V., 2001. *Silskohospodarski informatsiini konsultatsiino-osvitni sluzhby* [Agricultural information consulting and educational services], Kyiv: IAE UAAN, 452 s. (in Ukrainian).

Populyaryzatsiia nauky [Popularization of science]. *Vikipediia*. *Vilna entsyklopediia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>. (in Ukrainian).

Radianskyi selianyn [Soviet peasant], 1924. Ch. 1, s. 3. (in Ukrainian).

Shchebetiuk, N., 2019. Dzhereloznavchyi potentsial doslidzhennia istorii ahrarnoi nauky yak skladova informatsiinoho zabezpechennia innovatsiinnoi diialnosti v Ukraini [Source study potential of research of history of agrarian science as a component of information support of innovative activity in Ukraine], *Istoriia nauky i biohrafistyka*, № 3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-3/02.pdf>. (in Ukrainian).

Stepnoe hazyajstvo [Steppe economy], 1922. S. 1-5. (in Russian).

Verhunov, V. A., Anikina, O. P., 2002. *Periodychni ta prodovzhuvani vydannia z ahronomii na Poltavshchyni (XIX – XX st.)* Periodicals and continuing publications on agronomy in Poltava region (XIX – XX centuries), Kyiv, 48 s. (in Ukrainian).

Verhunov, V. A., Anikina, O. P., 2012. *Silskohospodarski periodychni vydannia v Ukraini. 1918 – 1940: Zhurnaly, «Biuleteni», «Visti», «Naukovi zapysky», «Zbirnyky naukovykh prats», «Trudy»* [Agricultural periodicals in Ukraine. 1918 – 1940: Journals, "Bulletins", "News", "Scientific Notes", "Collections of Scientific Papers", "Works"], Kyiv: Nilan-LTD, 242 s. (in Ukrainian).

Zvit Ukrbiuro Vserobitzemlisu Pershomu Vseukr. Zizdi [Report of the Ukrburo Vserobitzemlis First All-Ukr. Congress], 1924. Kharkiv, 105 s. (in Ukrainian).

SUMMARY
POPULARIZATION OF AGRICULTURAL KNOWLEDGE IN UKRAINE
(FROM THE PRACTICE OF THE 20S OF THE XX CENTURY)

Natalia Shchebetyuk

Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Head of the Science Sector
of the Institute of the History of Agrarian Science, Education and Technology,
National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine,
Kyiv

The article presents an overview of the main periodicals in the field of agriculture, published in the 20s of the twentieth century. and served as a tool for the promotion of natural and in particular industry knowledge. Based on the application of problem-chronological, bibliographic, comparative-historical and other research methods, the peculiarities of publishing scientific and popular science journals for the needs of the agricultural sector and its scientific support are analyzed. The period of formation of agricultural research in Ukraine was accompanied by the active publication of agricultural journals, one of the main functions of which was the popularization of agricultural knowledge. It was established that the leading publishers were the People's Commissariat of Lands of the USSR and the Provincial Land Departments. The content of the journals reflected various issues of scientific and practical agronomy of this period, as well as aspects of organizational, theoretical and methodological nature. The journals "Bulletin of Agricultural Science" and "Agricultural Experimental Affairs" played a major role in the popularization, implementation of scientific developments and in general - the development of industry research and the association of scientists. These journals became decisive in the organization of agricultural science in Ukraine, at the initial stage they were almost the most effective means of scientific communication, helping to unite agronomists to a large extent, organizing disparate scientific forces. Attention was paid to the promotion and dissemination among the population of the results obtained by research institutions. At that time, the spread of research initiatives contributed to their intensity and popularity among the practitioners themselves - farmers. Also for this period was characterized by the publication of popular science magazines, aimed at a wider range of readers due to the accessible, popular style of presentation of materials.

Key words: agricultural knowledge, popularization, periodicals, scientific journals, agronomy, research.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК: 94(100)«19»

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.27>

XX СТОЛІТТЯ ОЧИМА ЧЕСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА

(Огляд книги: П. Оурдженик. Європеана. Коротка історія XX століття.

Львів: Видавництво Старого Лева. 2015. 160 с.)

Запропонований огляд містить текст, який я залишив у коментарі на офіційній інтернет-сторінці «Видавництва Старого Лева». Кілька років тому вітчизняний читач мав змогу ознайомитися із українським перекладом книги «Європеана. Коротка історія XX століття», що її написав чеський письменник П. Оурдженик. Означена книга є не просто спробою досягнути глибину масштабних світоглядних трансформацій, що відбулися протягом минулого сторіччя, вона покликана встановити вартість цінностей, які у цей час були запропоновані західним суспільством. Переплітаючи визначальні для XX ст. теорії та явища, автор повсякчас повертається до розгляду вже згадуваних тем і вдається до свідомого копіювання написаних в іншому контексті речень. Фактично, твір складається з набору не достатньо пов'язаних між собою епізодів, тому здається, що його сюжет позбавлений цілісності. Вдаючись до використання наведеного літературного прийому, з перших сторінок книги П. Оурдженик намагається посилити переконання про перевагу деструктивних тенденцій у житті європейського суспільства над реалізацією західною цивілізацією свого творчого потенціалу. Письменник відслідковує генезу злиття ідеї загальнолюдського поступу з теорією природного відбору: аби удосконалити своє становище людство концептуально обґрунтувало право на позбавлення життя собі подібних. Поділ людства за національною та класовою ознаками вплинув на розгортання світових конфліктів і творення тоталітарних ідеологій, що прищеплювали людським колективам штучне минуле. Виникнення суспільства масового споживання, збільшення інформаційних потоків, процеси емансипації – все це, як видається автору, уніфікувало життєві процеси та водночас надало їм невизначеного характеру. Отримавши, внаслідок економічного піднесення, індивідуальну незалежність, члени з'європеїзованого соціуму мали, здавалося, дістатися піку гуманістичних ідеалів, однак, як показано на прикладі вдало підібраних казуальних ситуацій із повсякденного життя безіменних героїв книги, людське буття позбавилося етики, втратило сенс та набуло цілковитої абсурдності. Надлишок інформації та механістичне мислення, надавши ваги несуттєвим речам, закорінили байдужість до вирішення глобальних проблем, тому й нові варіанти самопізнання та фізичного удосконалення сучасників століття газових камер Освенціму підсвідомо апелювали до його виродженої моралі. Прикметно, що непевну ходу людства протягом сторіччя підсумували міленарні апокаліптичні побоювання європеїзованої частини світової громадськості, висловлені термінами інформаційної доби. «Європеана» є чудовим прикладом постмодерного напряму в літературі. Інформативна потуга книги у поєднанні з нестандартним стилем викладу дозволяє автору змусити читача із захопленням поглинути написане.

М. П. Жолоб, кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та археології слов'ян
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Мета наукового журналу — публікація статей проблемно-постановчого і узагальнюючого характеру, в яких відображені результати досліджень з різних проблем історії України, всесвітньої історії, історії науки і техніки, розвитку аграрної освіти та науки в Україні, які проводяться в рамках здійснення комплексної програми «Аграрний розвиток України і зарубіжних країн: історичний досвід і сучасні тенденції».

Автори подають до редакційної колегії (відповідальному секретарю) електронний варіант статті у супроводі текстового примірника (через 1,5 інтервали) роздруку українською або англійською мовами, загальним обсягом 0,5 – 1,5 обл.-вид. арк.

Тексти подаються у форматі редактора MS Word for Windows: всі поля – 20 мм; шрифт — Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,27 мм (до 30 рядків по 60 – 64 символи). Рисунки й таблиці оформлюються згідно з ДСТУ. За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань, граматичні та стилістичні помилки відповідальність несуть автори.

На першій сторінці статті друкуються індекс УДК, назва статті, ініціали та прізвища авторів, анотація українською мовою (1800 символів). На останній сторінці після посилань на використані джерела та літературу наводиться анотація англійською мовою (1800 символів), включаючи ініціали і прізвища авторів та назву статті.

На окремому аркуші вказуються відомості про авторів (прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи – повна назва організації, посада, вчене звання, службова та домашня адреси, службовий та домашній телефони).

Перелік посилань розташовується в алфавітному порядку або в порядку їх використання після тексту статті з обов'язковим зазначенням місця видання, загальної кількості сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей).

Посилання на літературу подаються за таким зразком: [Сушко, 2003, с. 25], де «Сушко» – прізвище автора використаної праці, «2003» – рік публікації праці, «25» – сторінка. Посилання на кілька джерел одночасно подаються наступним чином: [Сушко, 2003, с. 34; Плохій, 2018, с. 18].

Автори несуть відповідальність за точність і якість перекладу.

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІВРОБІТНИЦТВА!

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 31-34

Редакційна колегія випуску:

Д-р іст. наук, д-р, с-госп. наук проф. Вергунов В.А. (Україна, Київ); д-р іст. наук, проф. Доценко В.О. (Україна, Київ); д-р іст. наук, проф. Журба М.А. (Україна, Київ); к.і.н., доцент Жолоб М.П. (Україна, Київ); д.і.н., професор Коляда І.А. (Україна, Київ); доктор філософії в галузі історії, головний асистент Сукарев В. (Болгарія, Відін); доктор філософії в галузі історії, головний асистент Самуїлова С. (Болгарія, Софія); д-р іст. наук, проф. Падалка С.С. (Україна, Київ).

Макетування та верстка	С. Живора
Комп'ютерний набір	О. Кропивко, Л. Лановюк
Оформлення обкладинки	А. Мельник

Підп. до друку 11.03.2020 р. Формат 70х108 1/16
Папір офсет. Друк. різогр.
Ум. друк. арк. 24,8
Наклад 100 прим.
Друк ТОВ «ТВОРИ»